Український Майдан

російська війна

Михайло Винницький

УКРАЇНСЬКИЙ МАЙДАН, РОСІЙСЬКА ВІЙНА

Хроніка та аналіз Революції Гідності

Львів
Видавництво Старого Лева
2021

УДК 323.27:94](477)-047.37
В48

Перекладено за виданням:
Mychailo Wynnyckyj. Ukraine's Maidan, Russia's War: A Chronicle and Analysis of the Revolution of Dignity / Ukrainian Voices, Vol. 1. - Stuttgart: Ibidem Press, 2019. - 450 p.

Михайло Винницький
В48 Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності [Текст] / Михайло Винницький; переклад з англ. Романа Клочка. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. — 560 с.

ISBN 978-617-679-886-6

«Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності» — книжка Михайла Винницького, у якій детально та послідовно висвітлено події в Україні 2013–2018 рр. Ця історична праця поєднує в собі точку зору науковця і спостерігача-учасника, який брав активну участь у протестах. Під час Революції Гідності Михайло Винницький був постійним коментатором англомовних ЗМІ, здійснював аналіз поточних подій у своєму блозі «Думки з Києва». А згодом написав цю книжку, яка вперше побачила світ 2019-го року англійською мовою і стала внеском автора у відстоювання позицій України в її довголітній інформаційній війні.

УДК 323.27:94](477)-047.37

© Михайло Винницький, текст, 2019
© Роман Клочко, переклад, 2021
© Іван Шкоропад, обкладинка, 2021
© Видавництво Старого Лева, українське видання, 2021

ISBN 978-617-679-886-6 (укр.)
ISBN 978-3-8382-1327-9 (англ.)

Усі права застережено

Зміст

Перелік зображень та таблиць 6
Перелік мап 7
Подяки 9
Передмова до українського видання 11
Передмова. Здійснення революції. Сергій Плохій 17
Від автора 23
Вступ 31

частина перша **ХРОНІКА** 63

Розділ 1.Передумови революції 65
Розділ 2. Майдан стає «Січчю» 102
Розділ 3. Сповзання у насильство 143
Розділ 4. Кульмінація та рикошет 181
Розділ 5. Війна та реформи 218

частина друга **АНАЛІЗ** 267

Розділ 6. Спроба осягнути Майдан і російську війну 276
Розділ 7. Національна революція 309
Розділ 8. Буржуазна революція 343
Розділ 9. Постмодерна революція 386
Розділ 10. Рух уперед 426
Післямова 461
Примітки 471

Перелік зображень та таблиць

Рисунки:

- Напрямки наступу «Беркуту» на монумент Незалежності на Майдані;
- Майдан у барикадах;
- Банер на барикаді на Європейській площі;
- Райони Києва, що були під контролем сил Майдану 27 січня 2014 року;
- Результати опитувань, що свідчать про підтримку незалежності України: порівняльні дані за 1991, 2006, 2011 та 2016 роки.

Таблиці:

- Етномовна ідентичність України за регіонами;
- Цілі реформ та головні досягнення 2015–2016 років;
- Відповідь на запитання «Ким ви себе вважаєте насамперед?». Результати опитування;
- Кваліфікація та посади представників нової післямайданівської еліти;
- Олігархічні групи Партії регіонів до та після повалення режиму Януковича.

Перелік мап

- Результати президентських виборів 1994 року за регіонами;
- Результати «третього туру» президентських виборів 26 грудня 2004 року за регіонами;
- Результати президентських виборів 2010 року за регіонами;
- Результати парламентських виборів 2012 року за регіонами;
- Результати президентських виборів 2014 року за виборчими округами;
- Українське визволення Слов'янська та Краматорська 1–4 липня 2014 року;
- Територія під контролем «народних республік» 17 липня 2014 року;
- Територія під контролем «ДНР/ЛНР» до та після російського вторгнення у серпні 2014 року;
- Оточення Дебальцевого;
- Результати голосування на парламентських виборах у жовтні 2014 року за виборчими округами;
- «Новоросія» у планах Путіна в серпні 2014 року.

Подяки

У листопаді 1917 року Ленін писав, що «переживати досвід революції набагато приємніше і корисніше, аніж писати про нього»[1]. Відтоді минуло століття, і досі, навіть коли вже закінчую цю книгу, я переконаний, що він помилявся — і не лише в цьому. Мій досвід під час протестів на Майдані та російського вторгнення в Україну і бентежить, і надихає. Писати про ці переживання спершу в соціальних мережах, а тепер у цій книжці, і приємно, і, сподіваюся, корисно. Дякую усім, хто стежив за моїми публікаціями у фейсбуці й читав мої епізодичні «Думки з Києва». Ваші приязні та критичні зауваження заохочували мене писати далі.

Щойно у Києві стало спокійно, я захотів повернутися до щоденних справ — заробляти на життя викладанням та консультаціями. Проте завдяки Львівській бізнес-школі Українського католицького університету (УКУ) я отримав стипендію і зміг зосередитися на написанні цієї книжки.

Ця праця була б неможливою без любові та підтримки моєї родини. У розпал протестів мій брат Роман (Моко) електронною поштою надсилав «Думки з Києва» до «позафейсбучної» аудиторії і підтримував зворотний зв'язок — повідомляв мені погляд

української діаспори на події в столиці. Моя сестра Оксана, почесна консулка Канади у Західній Україні, забезпечила моральну підтримку та «офіційний» погляд зі Львова. Наша мати Іроїда робила те, що матерям вдається найкраще: вона переживала, заохочувала, любила, хоча й подеколи шпетила мене за те, що я не завершив цю книжку швидше. Мама доглядала за нашим батьком Іваном, коли той хворів, та інколи нагадувала мені про книжки, які він завжди планував написати, але не зміг вчасно завершити.

Та найбільше я щиро вдячний дружині Марті. Вона цілком поділяла моє бажання бувати у центрі Києва під час протестів, підтримувала часом наївне прагнення просто «бути там» і дбала про мою безпеку тоді, коли через надмір почуттів я міг втрапити в халепу.

Наші діти — Богдан, Анастасія, Роксоляна та Соломія — теж заслуговують на подяку. Якимось чином вони розуміли, що їхні батьки просто мали долучитися до протестів під час київського Майдану, а коли війна стала особистою та близькою — відповіли натхненними проявами рішучого та наївного патріотизму. Діти терпляче ставилися до мого щільного графіка й розуміли, що багато часу, який раніше віддавав їм, тепер приділяю роботі над текстом. Цю книжку я присвячую саме своїм дітям. У ній вони прочитають, як ми намагалися закласти підвалини для їхнього майбутнього і робили це завжди з любов'ю та переконаністю.

Бажаю вам миру й добробуту, радійте життю і завжди пам'ятайте про жертви тих, хто зробив можливим ваше майбутнє.

Передмова до українського видання

Михайло Винницький

Я безмежно радий, що ця книга нарешті стала доступною українському читачеві. В оригіналі текст писався англійською, щоб про події в Україні дізналася західна аудиторія: фактично, метою було спростування численних фейків і перекручувань, які поширювалися Кремлем у межах так званої гібридної війни. Це було актуально на той момент і, мабуть, це актуально і досі. Але впродовж останніх двох років, внутрішньо-український політичний контекст, в якому писалася книга, очевидно, змінився, і саме це, на думку автора, збільшило релевантність тексту для українського читача.

Перша частина книги — це «хроніка» подій, які відбувалися в Україні впродовж 2013–2018 років. Тут описується хід протестів на київському Майдані Незалежності (зокрема з погляду безпосереднього учасника цих подій), трагічне і підступне військове вторгнення Росією в Крим і Донбас, а також ініціативи українських реформаторів, які ввійшли в коридори влади після втечі з України колишнього її Президента Януковича. Для тих, хто безпосередньо брав участь і пережив ці події, їх систематизація і структуризація може стати засобом посттравматичної терапії, — як це відбулося з автором під час первісного

написання тексту. Для молодшого покоління ця «хроніка» мала б дати можливість відчути історію — саме з такою метою вона й писалася.

Друга частина книги — «аналіз», і тут сміливо можна ствердити, що з плином часу її актуальність лише зросла. Вихідне твердження цієї частини: життєвий шлях української «Революції Гідності» загалом відтворює описаний в суспільствознавчій літературі шлях інших «величних» революцій. Відповідно, за аналогією із процесами, які відбувалися у Франції (1789–1814), в Росії (1917–1933) і в Сполучених Штатах ще раніше (1776–1789), перемогу протестувальників над режимом Януковича слід розглядати як старт багаторічного процесу суспільної трансформації. Мова йде про процес пришвидшених соціально-економічних і політичних змін в Україні, які відбуваються у контексті більш масштабних цивілізаційних трансформацій. У минулому «величні» революції часто ставали розділовими знаками в історії великих переходів від аграрного ладу до індустріальної ери; у нашому випадку — від індустріальної до якоїсь іншої, нової, «постмодерної» ери.

Американська революція (1776–1789), як і українська «Революція Гідності» (2013–?), супроводжувалася війною за незалежність та ще й проходила на фронтирі тогочасної цивілізації. Очевидно, аналогія процесів тут «на поверхні». Та якщо «копнути глибше», можна ідентифікувати інші фундаментальні (і обнадійливі) схожості: у подіях обидвох революцій народилися нові форми організації, нові ідеї та практики, трансформаційний потенціал яких значно ширший, ніж політичний обрій окремої країни чи конкретної політичної боротьби. Якщо надбанням американської революції можна вважати поширення інститутів демократії, республіканської форми правління, а також ідеї суверенного індивіда-громадянина, яка їх підкріплює, то в процесі української революції ми стали свідками зародження нової

(для світу!) концептуалізації «гідності» (як індивідуального, так і соціального — «персоналістичного» принципу), спроби інституціоналізації «природної справедливості», і нових форм гетерархії, які заперечують до того повсюдний консенсус, що для ефективності організацію має очолити «лідер». Ці всі ідеї ще мають віднайти своє інституційне втілення, але на все свій час.

Перший етап «Революції Гідності», описаний на цих сторінках, народив нові ідеї та практики — на Майдані, у волонтерських організаціях, у добровольчих батальйонах і в середовищі реформаторів, які заповнили управлінський вакуум у державі, що утворився в результаті усунення старого режиму. У цих середовищах також відбулося масове усвідомлення українців як нації. Там з'явився новий дискурс. Історичні символи отримали сучасне значення. А в ширшому суспільстві «цінності Майдану» стали дороговказом для нової активної соціальної категорії — так званого міського «креативного класу», який з кожним роком збільшує свій економічний і політичний вплив. Важливість для широкого світу цих трансформаційних процесів (та й їх значення для України) часто ще недостатньо оцінені. Саме для усвідомлення і комунікації масштабу того, що ми пережили (й продовжуємо переживати) і була написана ця книга.

Хтось скаже, що революція завершилася — при чому, невдало. Дійсно, після раптової зміни влади в результаті президентських і парламентських виборів 2019 року, і внаслідок поступового витиснення пост-Майданних реформаторів з владних кабінетів впродовж 2020-го, у багатьох колах про «Революцію Гідності» стали говорити у минулому часі. Проте революційний процес залежить не так від прізвищ керманичів (що було чітко продемонстровано під час протестів на Майдані), як від швидкості інституційного «творчого руйнування»: швидкості розвалу старих практик, структур, понять, і заміни їх новими. 2020 року в природний хід революційного процесу

в Україні втрутилася пандемія коронавірусу, що призвело до пришвидшення розвалу старих інституційних форм. А ще підступні й приховані дії Росії та її прибічників в українському політикумі (ймовірно) пришвидшили процес розвалу. Настав час пришвидшити будівництво сутнісно нових інституцій, що можна зробити лише за умов усвідомлення їхнього ідейного фундаменту. І саме для такого усвідомлення (вербалізації) надбань «Революції Гідності» зарубіжною аудиторією — а тепер ще й українською — й писалася ця книга.

Пишучи цю передмову наприкіці 2020 року, я з полегшенням усвідомлюю, що температура російської війни проти України (мабуть, тимчасово) дещо понизилась і що втрати Збройних сил України на лінії розмежування стали менш регулярними. За роки, які минули з гарячого 2014-го, сотні тисяч внутрішньо переселених осіб з Донбасу вже «пустили коріння» на вільній українській території — переважно без конфліктів, збагативши своєю присутністю українське суспільство. Я тішуся, що українська нація стала більш консолідованою, що в політиці ми вкотре демонструємо світові свою повагу до демократії, в суспільних відносинах — повагу до особистості, в економіці — здатність до підприємливості, інновацій, конкурентноздатності на глобальному рівні (особливо в IT, сільському господарстві, креативних послугах).

Але я також усвідомлюю, що за майже 7 років від моменту початку підступної російської збройної операції на українському півострові, анексія Криму Росією (хоч і офіційно ніким не визнана) вже стала прикрим фактом, і що найближчим часом цей факт залишатиметься незмінним; що військовий конфлікт на сході України продовжується в тихшій формі, але й що перспектива подальшої російської агресії нікуди не зникла; що далеко не все, чого хотілося досягнути після тріумфу Майдану у сфері внутрішніх інституційних перетворень в Україні, вдалося.

Коли завершувався первісний текст цієї книги англійською мовою (наприкінці 2018 року), Президентом України був Петро Порошенко, а Прем'єр-міністром був Володимир Гройсман. Зараз господарем будинку на вулиці Банковій вже півтора року є Володимир Зеленський, і за час його президентства вже двічі змінювався склад Кабінету Міністрів України (незабаром очікується третя ротація). Після минулорічного шокуючого парламентського тріумфу новоствореної партії «Слуга Народу» під час нещодавніх місцевих виборів, українці продемонстрували бажання повернутися до певного рівня стабільності: переважну більшість чинних міських голів і депутатів місцевих рад переобрано на повторні терміни. Проте зважаючи на виклик пандемії коронавірусу, навряд чи це бажання стабільності реалізується у повсякденному житті країни найближчим часом. На жаль це чи на щастя — питання особистих уподобань.

Я не втрачаю оптимізму щодо подальших перспектив нашої революції. Події, описані в цій книзі, є свідченням здатності українського суспільства до мирного спротиву насильству і наруги над гідністю, до успішної мобілізації і збройного спротиву проти агресора, до неймовірної самопожертви і терпіння перед економічними труднощами, до швидкого втілення інноваційних відповідей на несподівані глобальні виклики. В контексті революційного процесу останніх років, Україна і українці пережили чимало негативного, але водночас з неймовірною швидкістю їм (нам) вдалося консолідувати свою націю, запропонувати світові нові сенси, продемонструвати собі (насамперед) свою гідність. Такий народ точно не спинити!

На останок я звертаюся до українського читача з проханням: не згадуйте наш Майдан і тим більше нашу доблесть у збройному опорі проти російського агресора, як трагедії. Так, ми втратили хоробрих, ідейних і мужніх побратимів, їхня жертва гідна нашого незлого тихого слова. Але загалом історія «Революції

Гідності» це не привід для скорботи. Це історія перемоги, історія народження нації та сенсів, історія мобілізації та консолідації, історія трансформації. Те, що вдалося нам, вивчатимуть майбутні покоління в усьому світі. Незважаючи на незавершеність революційного процесу, аналіз, представлений тут, вказує на світове значення новизни, яку утворив Майдан, на унікальність загальнонаціональних зусиль, якими зупинено потужного агресора з безмежними територіальними претензіями... Нам є чим гордитися. І нам є про що розказати.

Слава Україні! Героям слава!

Здійснення революції

Сергій Плохій
Гарвардський університет
Кембридж, штат Массачусетс

«Нічого насправді не відбулося, аж доки про це не напишуть», — писала в одному з творів Вірджинія Вулф. Книжка Михайла Винницького — свідчення того, що українська Революція Гідності, або Євромайдан, дійсно відбулася. Активний учасник протестів на Майдані наприкінці 2013 та на початку 2014 року, автор почав описувати їх спочатку «у режимі реального часу» в проникливих дописах у фейсбуці, а продовжив — у цій книжці, яка поєднує свідчення очевидця та їхнє тлумачення соціологом із західною освітою.

Михайло Винницький виявив себе як активіст та старанний аналітик задовго до протестів на Майдані. Будучи ще студентом бакалаврату у Канаді, в останні місяці існування Радянського Союзу він брав участь у програмі обміну з Дніпропетровським університетом і ще тоді причепив синьо-жовтий український національний прапор до вікна свого гуртожитку; це була перша публічна демонстрація українського національного прапора у місті, яке не стиратиме сліди радянської спадщини на символічному рівні ще протягом чверті століття. 2016 року, після Революції Гідності, це місто прийняло коротшу форму своєї назви — «Дніпро», видаливши з неї посилання

на українського комуністичного лідера Григорія Петровського, а Дніпропетровську область 2019 року перейменували на Січеславську, що відображає козацьке минуле регіону. Така революційна з огляду на символічне значення назв зміна вимагала багато часу — цю думку Винницький як аналітик та науковець озвучує у своєму викладі подій Революції Гідності.

Окрім бакалаврату в Канаді та короткого перебування студентом по обміну в Україні, в академічній біографії автора є два ступені від Кембриджського університету: перший — ступінь магістра з соціології та політики модерних суспільств, другий — ступінь доктора філософії з економічної соціології. Михайло Винницький переїхав в Україну 2003 року, має досвід викладання в університеті «Києво-Могилянська академія». Постійний дописувач Kyiv Post та інших українських ЗМІ, у цій книзі він пропонує унікальний погляд на революційні події, в яких сам брав участь.

Автор як активіст і коментатор у першій частині книжки розповідає про події, що привели київський Майдан 2013 року до його політичної перемоги у лютому 2014-го. Результатом цієї перемоги стало усунення від влади Віктора Януковича після масових вбивств протестувальників. Далі відбулося російське вторгнення та анексія Криму, захоплення Донбасу і затяжна війна у цьому регіоні, яка триває досі. Винницький відтворює голоси революції, цитуючи власні статті у фейсбуці та дописи своїх друзів і знайомих. Ці дописи вплетені в авторську реконструкцію подій, оскільки сформувалися з обох боків революційних барикад.

Винницький завжди вказує, на чиєму боці він був і є — на боці Революції. Він і досі бере участь у інформаційній війні, що почалася 2013 року, і відкидає дуже поширене на Заході твердження, що російська агресія проти України була спровокована НАТО, та виступає проти зображення українців простими жертвами

геополітичної боротьби інших гравців. Автор наголошує на місцевих передумовах українських подій, планах їхніх учасників, і спростовує думку про те, що більшість протестувальників були ідеологічними націоналістами.

Головним завданням другої частини книжки є осмислення подій Революції Гідності, а не їх переповідання чи коментування. Тут постає ключове питання: чи можна визначити Майдан та його наслідки революцією? Оскільки автор відповідає ствердно, то потрібно визначити тип цієї революції. В обох частинах книжки Винницький зосереджує увагу на місцевих агентах революційних змін, обговорює ширше значення їхніх дій та аналізує їх з допомогою основних західних текстів про суть та різноманіття революцій.

Як і багато видань (зокрема й в Україні) попереднього століття про феномен революції, ця книжка починається з цитати Володимира Леніна. Але, на відміну від книг, які стали знаменитими в період Радянського Союзу та холодної війни, і автори яких намагалися розвинути ідеї батька російської революції або легітимізувати з їхньою допомогою власні погляди, ця відкидає авторитет Леніна і прагне накреслити новий курс. Якщо для Леніна революція означала насамперед класову боротьбу та зміни у політичній структурі, то для Винницького — це нові ідеї, пробуджені до життя революційними змінами. Головним авторитетом тут є не Теда Скочпол, яка зосереджує увагу на трансформації суспільної та класової структур, а Ганна Арендт з акцентом на значенні ідей, що призводять до революції і надалі формуються нею.

Винницький поділяє визначення Арендт про те, що революція — це акт насильства, учасниками якого править пафос новизни. Автор не є прихильником насильницьких методів революційної боротьби і вважає їх трагічними та дуже небажаними. Це стає очевидним з опису подій на Майдані та дуже емоційного

опису тих однокласників його дітей, у кого батьки загинули під час війни. Але Михайло Винницький вітає інші віхи революції, ідентифіковані Арендт, коли впізнає їх в українських подіях. Йдеться про бажання «утворити абсолютно іншу форму правління, сформувати нову політичну націю, де звільнення від гноблення спрямоване щонайменше на запровадження свободи». Він стверджує, що революція перебуває у процесі досягнення цих цілей — події на Майдані були лише початком.

Автор трактує Революцію Гідності як три революції в одній: національну, буржуазну — з огляду на зміни в економічному та соціальному устрої, та поняттєву, або персоналістичну. На відміну від Володимира Винниченка, одного з лідерів Української революції 1917 року, який описував власний досвід як відродження нації, Винницький, активіст «неочоленої» революції, демонструє неоднозначність у визначенні серйозних зрушень на Майдані, називаючи їх і відродженням, і народженням. На його думку, ця революція стала наслідком тривалого процесу українського націєтворення, що мав під собою регіональну основу. Нова українська нація є багатоетнічною та багатомовною, наче клас у київській школі, де вчаться діти Михайла Винницького. Національна солідарність на Майдані дозволяє порівняти українську революцію з американською* і допомагає пояснити, чому після повстання 2014 року не запанував терор, який інший теоретик, Крейн Брінтон, визначив як одну з ознак справжньої революції.

Якщо і є якийсь аспект у аналізі Винницького, що наближений до мислення Скочпол і нагадує про Леніна, то це визначення української революції як «буржуазної». Автор відзначає

---

* Йдеться про американську війну за незалежність (1775–1783), результатом якої стало утворення Сполучених Штатів Америки (1776). — *Тут і далі примітки перекладача, якщо не зазначено інше.*

важливу роль українського підприємницького класу, який повстав проти «неофеодальної» пострадянської моделі політичного правління, втіленої у дедалі авторитарнішому режимі Віктора Януковича. Винницький вважає, що українці не лише пішли шляхом великих революцій минулого, а й зробили новий внесок. Він стверджує, що ця революція є передумовою до створення того економічного та соціального лібералізму, який так і не становився в Європі через традиційне там домінування соціалістичних ідей. Автор проводить паралель з американською революцією, яка, як і українська, відбулася на географічній периферії Західного світу і створила нові ідеї, що потім змінили його центр.

Третій аспект Революції Гідності, на думку Винницького, має мало або й нічого спільного з основними історичними революціями. Він асоціюється із суто українським розумінням терміна «гідність», який, на відміну від англійського або французького, ґрунтується не на ідеї зрівнювання індивідів з різним суспільним статусом, а на розумінні особою «своєї громадянської цінності та громадянської відповідальності». Для Винницького це є однією з ознак «персоналізму», що виник на європейській арені й визначений як «світогляд, який підкреслює центральне місце особистості *у суспільстві*». Поставивши персоналізм, а не індивідуалізм у центр свого дискурсу, українська революція, на думку Винницького, не лише дистанціювалася від революцій доби Просвітництва з їхніми «індивідуалістичними» цінностями, а й принесла нові цінності у світ, який прагне змінити.

Винницький стверджує, що Революція Гідності відкриває шлях новому набору ідей, що змінять світ, і тому до неї слід ставитися так само, як і до американської, французької та російської революцій.

Він порівнює ідеї та цінності Революції Гідності з тими, що офіційно проголошені Європейським Союзом. Якщо ЄС прагне

применшити значення націй та національного суверенітету, Революція Гідності підкреслює їхню важливість; вона протиставляє орієнтацію ЄС на соціал-демократичні моделі економічного устрою програмі економічного лібералізму, а європейський «індивідуалізм» — «персоналістичному» розумінню гідності.

Є різні способи інтерпретації характерних рис української революції, що визначені у цій книжці. Традиційна відповідь в орієнталістській традиції полягатиме в тому, що Україна відстає, намагається догнати Західну та Центральну Європу, де національні та буржуазні революції вже давно завершилися. З цього погляду «постмодерне» прагнення перевершити старі європейські революції просто надягає хоробру маску на «домодерну» ідентичність України, яка не дає їй струсити із себе традиційний колективізм і прийняти індивідуалізм, що зробив Європу такою успішною.

Важливість цієї книжки в тому, що вона відкидає таке традиційне мислення і шукає інших шляхів пояснення «неєвропейських» рис проєвропейської революції в Україні. Наголос Винницького на новизні її ідей відповідає «пафосу новизни», який Ганна Арендт визначила як показник справжньої революції — революції, що триває, принаймні поки Революція Гідності ще не виконала своїх обіцянок. Але якщо вірити Вірджинії Вулф, нічого не відбувається, доки про це не напишуть; отже, написання текстів про революцію тотожне її творенню, а ця книжка — частина цього багатогранного процесу.

Від автора

Помешкання нашої сім'ї — за дві зупинки метро від київського Майдану Незалежності, епіцентру української революції. Для мене, як і для більшості з 43 мільйонів мешканців найбільшої країни Європи (за площею суходолу), тримісячний період від 21 листопада 2013 до 22 лютого 2014 року був їздою на «американських гірках» ейфорії та травми. На особистому рівні ми пізнали те, що визначає сутність людини: гідність, самопожертву, гордість, страх, горе, радість, спільність. На колективному — відчули, як *народ* стає *нацією*.

Потім Росія захопила Крим, почалася війна на Донбасі. Попри географічну віддаленість (відстань між Києвом і Донецьком приблизно 700 км), насильство торкнулося і нашої сім'ї: діти так званих «внутрішньо переміщених осіб» стали однокласниками наших дітей (2015 року українські органи влади зареєстрували понад 1,4 мільйона ВПО), а кілька моїх друзів та студентів зголосилися воювати. Багато людей повернулося з війни з пошкодженими кінцівками та/або з безповоротно травмованими душами.

Упродовж трьох місяців майданівських протестів я дописував на сторінці у фейсбуці та здійснював email-розсилку (кілька

моїх «Думок з Києва» потім опублікували)[2], намагаючись висвітлити англомовному світові місцевий аналіз ситуації у цій начебто забутій європейській країні. Увечері 18 лютого під час подій, що здавалися найпохмурішим періодом попередніх трьох місяців, я написав на своїй сторінці у соцмережі таке:

> Почуваюся дуже сумним і неймовірно розлюченим. Сьогодні увечері моє місто горить. Столиця країни, яку я люблю, — мій дім, земля моїх предків, — сьогодні втратила свою безневинність. Сьогодні ввечері центр Києва став епіцентром війни.
>
> Це місце миру, багатьох мов та релігій, інтелектуальних вібрацій, толерантності та взаєморозуміння, сьогодні просякнуте кров'ю протестувальників, єдиною вимогою яких була справедливість та некорумпованість їхнього уряду.
>
> Поки я пишу ці слова, наметова церква на Майдані, де за останні два місяці я безліч разів молився за мир, горить — її підпалив міліцейський спецпідрозділ. Не шукайте у цих діях логіки: жодна логіка не може пояснити роботу бандитів, які отримують накази від супербандита, що відчайдушно чіпляється за владу.
>
> Наразі нам відомо про 10 підтверджених випадків смерті в результаті сьогоднішніх подій (це окрім тих 5 осіб, які загинули у січневих сутичках на вул. Грушевського) та про сотні поранених. Цього вечора ми плачемо. Оплакуємо тих, хто наївно вірив, що свободу можна завоювати мирним шляхом.
>
> Завтра ми перегрупуємося. Більше не буде хибних переконань. Не буде переговорів. Немає про що говорити. Завтра ми повернемо місто, а післязавтра — країну. Кілька тисяч міліцейських спецпризначенців не зможуть стримати мільйони. Бог їм у поміч, якщо спробують...
>
> Усіх моїх друзів по всьому світу я прошу помолитися за тих, хто сьогодні загинув, і за тих, хто втратить життя у на-

ступні дні. Помоліться за тих, кого зараз везуть у машинах швидкої — нехай швидко загояться їхні рани. Помоліться за героїв, які відчайдушно намагаються зупинити неминучий наступ на Майдан цього вечора. Вони протистоять бандитам у міліцейській формі, які озброєні бойовими набоями. Багато хто завтра не повернеться додому.

Мій світ сьогодні став чорно-білим — у ньому немає сірих тонів. До біса наукову об'єктивність. Зло має бути зупинене.

Того вечора я висловлював емоції багатьох людей, які намагалися поєднувати масову політичну активність з інформуванням, коментуванням. Ми переживали історію особисто, і статус стороннього спостерігача для нас був неприйнятним. Текст у фейсбуку народився швидко і легко. Поки я його набирав, з очей лилися сльози. Наступного ранку я наважився піти у центр Києва і провів кілька годин на спаленому Майдані. Я намагався підтримати протестувальників, як міг, але розумів, що мій обов'язок — вести хроніку їхніх сміливих дій і ретранслювати світові їхні монументальні вчинки. Коли завершилася київська фаза Майдану і почалося російське вторгнення в Україну, я продовжив виконувати цей обов'язок, поїхавши на Донбас кілька разів — хоч мені й забракло сміливості підійти до лінії фронту ближче ніж за 15 км. За два роки після кульмінації протестів у Києві я написав:

19 лютого — дуже емоційний день для мене.

Сьогодні минуло два роки відтоді, як менш ніж за 3 метри від того місця, де я стояв, співробітник «Беркуту» застрелив чоловіка. Ми були на спаленому Майдані Незалежності у Києві, не усвідомлюючи, що за кілька днів усе закінчиться, і в сучасній історії України почнеться новий буремний період.

Рік тому наша сім'я сиділа, «приклеївшись» до телеекрана. Ми дивилися, як тисячі бійців української армії та добровольчих

батальйонів відступають з міста Дебальцеве на північному Донбасі. У парадигмі війни, коли рахується кожен міліметр здобутої або втраченої території, це нагадувало поразку. Тепер ми знаємо, що перемога Путіна була недовгою. Попри неодноразові спроби його сил просунутися далі в країну, лінія, окреслена українськими військами після їхнього виходу з Дебальцевого, стала новим кордоном з «республіками», під прикриттям яких Росія діяла на Донбасі. І ця лінія залишається незмінною вже рік.

Сьогодні ще один емоційний день. Я відвідав меморіальну церемонію у школі наших дітей в Подільському районі Києва. Два роки тому Олександра (Сашка) Плеханова, молодого студента-архітектора, який закінчив нашу школу лише чотири роки тому, вбили у центрі Києва. Сашко був і завжди буде одним із Героїв Небесної Сотні. Торік у вестибюлі школи повісили кам'яну табличку з його зображенням, а фото з дитинства Сашка у різних класах та на шкільному подвір'ї висять біля входу. Сьогодні школа вшанувала пам'ять свого колишнього учня квітами, урочистою свічкою, коротким ритуалом.

Церемонію організувала учителька нашого сина-семикласника. Його клас — типовий для Києва. Ось Софія, чия бабуся і досі мешкає у Слов'янську (Донецька область), і вона переказує розповіді «бабушки» про те, як українські вояки визволили їхнє місто після двох місяців справжнього пекла «ДНР». Ось Ваня, який прийшов у клас торік, після того, як його батьки втекли з Донецька; він сумує за старим помешканням у центрі міста, але здогадується, що від його будинку зараз лишилися самі руїни. І це лише діти з сімей біженців.

А далі — Влада, її батько був юристом, одним із співорганізаторів, а потім і польовим командиром батальйону «Азов». Він бачив бойові дії біля Донецького аеропорту у селі Піски, потім — у Широкіному поблизу Маріуполя. Влада — сирота.

Батько Наді — вибухотехнік. Вона не хоче розповідати про те, де він працює, каже лише, що пройшов вишкіл у Яворові (Львівська область). Батько Наді знешкоджує міни у зоні АТО.

Батько Олі був медиком на Майдані. Він пішов добровольцем до армії відразу ж після втечі Януковича. Підрозділ, де служив батько Олі, звільнив Попасну та Лисичанськ (Луганська область). У серпні 2014 року його захопили у полон російські регулярні війська під час битви за Іловайськ. Далі — кілька тижнів у донецькому підвалі, а потім звільнення під час обміну полоненими у жовтні. 2015-го він повернувся на фронт як медик-волонтер.

Клас нашого сина нічим не відрізняється від інших. У нашої середньої доньки (третій клас) є 3 однокласників, чиї батьки зараз на фронті. Моя дружина нещодавно на зборах у школі познайомилася ще з двома батьками-воїнами — обоє втратили кінцівки й обох комісували торік.

Сьогоднішня меморіальна церемонія — номінально у пам'ять про Небесну Сотню, але насправді на пошану усіх борців за волю України — відбулася у вестибюлі школи. Це було зворушливо. Діти поклали квіти до пам'ятника Плеханову. Співали український гімн та жалобну пісню Майдану «Пливе кача». Тексти, які декламували діти, об'єднувала одна ідея: хай там що — ми переможемо! Життя важке, смерть завжди чатує за рогом, але наше діло — справедливе, і герої не вмирають. Слова на папері не здатні передати емоцій. Саме це хотіли сказати діти!

Як соціолог не можу оминути ще один зворушливий момент творення ідентичності. У вестибюлі нашої школи є два золоті бюсти Героїв Радянського Союзу. Обидва були учнями школи; обидва загинули під час Другої світової війни. Між бюстами — на стіні дошка зі списком, що містить 31 прізвище під заголовком «Учителі та учні цієї школи, вбиті у бою за свободу

та незалежність радянської Батьківщини». Ця дошка була заднім тлом для класу нашого сина під час сьогоднішньої пам'ятної церемонії. З якоїсь причини синьо-жовтий прапор, квіти й свічка під пам'ятником Плеханову та дитячі синьо-жовті зображення символів Небесної Сотні аж ніяк не суперечили серпу й молоту на дошці за ними. Якимось чином ці, здавалося б, несумісні історичні образи наче доповнювали одне одного. Прізвища на радянській дошці показують етнічний склад Подільського району Києва: Мандрик, Кіммельблатт, Банвельман, Павловський, Винокуров, Білан, Лівшиц, Чайковський... І сьогодні він той самий: сім'ї розмовляють вдома українською, російською, івритом, а у школі вивчають англійську, французьку та німецьку. Мова, що лунає на шкільному подвір'ї, — це мішанка, «суржик», що з кожним роком дедалі більше стає українською.

Сьогодні символіка на цих стінах (незалежно від того, радянська вона чи майданівська) уся була українською. Дитячі обличчя — і це найважливіше — теж українські. Тризуб, прапор, мова, пісні — це тепер елементи їхньої ідентичності, за яку постраждав кожен. Ставши дорослими, вони її легко не відцураються.

Діти, яких я сьогодні бачив, — навіть ті, у кого були сльози в очах, коли вони говорили про батьків, — дивилися уперед, а не назад. Вони вшановували своїх предків (незалежно від їхньої національної приналежності або історичної уніформи) за те, що ті захищали їхню домівку. І для цих дітей Росія тепер — ворог на все життя. Мабуть, нам слід подякувати за це панові Путіну. Але я волію подякувати батькам однокласників моїх дітей. Кожен із них — герой. Справа Плеханова продовжує жити...

Ця нація — незнищенна!

Ця книжка — про незнищенну українську націю. Про людей, які змінилися під час революції, і про ширші цивілізаційні

наслідки цих подій. Досвід, який я отримав на Майдані, дав мені те, що соціологи називають «насиченими даними», і було б недоречно оминути нагоду використати ці дані у наукових теоретичних дебатах. У цій книжці я кілька разів теж це роблю. Водночас добре усвідомлюю, що моєму опису української Революції Гідності бракує «академічної відстороненості» — я просто не можу ані відокремити себе від власного досвіду протестів та війни, ані заявити про нейтралітет у ставленні до тих, хто втратив кінцівки, очі чи навіть життя, захищаючи нашу країну від загарбників. Тому мій науковий внесок з огляду на це є упередженим.

Але ця книжка виходить за межі суто наукового тексту. Насамперед я прагнув передати щось дуже особистісне, проте суспільне; об'єктивно небезпечне, проте таке, що породжувало почуття повної безпеки; надзвичайно емоційні події, які я пережив під час протестів на Майдані та подальших місяців війни з Росією. Ці пережиття змушують мислити по-іншому. Я намагаюся продемонструвати і захоплення від успішного народного повстання, і сильний страх через загрозу насильства, породженого війною. Водночас сподіваюся, що ця книжка зробить внесок у суспільствознавчу думку стосовно революцій, прогресу людства (в розумінні модерну і постмодерну), розуміння ідейного проти матеріального підґрунтя суспільних змін. Я прагну розвіяти численні стереотипи про Україну, що їх цілеспрямовано чи ненавмисно (не буду судити наміри) створюють і журналісти, і науковці. Зокрема, йдеться про міф, згідно з яким військова агресія Кремля у Криму та на Донбасі вважається так чи інакше виправданою через загрозу, що її створило для Росії розширення НАТО на схід десятиліття тому[3]. Коротке попередження: якщо ви вважаєте зміну політичного режиму в Києві внаслідок протестів на Майдані у 2013–2014 роках «фашистським переворотом», або що Росія непричетна до захоплення

суверенної території України у лютому 2014-го, або що після того Кремль не сприяв безперервній війні на Донбасі, ця книжка вам не сподобається.

Після цієї короткої передмови читач може дійти висновку, що автор аж надто впевнено обстоює власну думку. Така оцінка є точною, але я сподіваюся на певне співпереживання з боку читача. Докладатиму усіх зусиль, щоб підтвердити свої думки фактами, і беру особисту відповідальність за будь-які помилки чи неточності, що потрапили у текст через мої упередження.

Вступ

Наприкінці 2013-го та на початку 2014 року кілька тижнів поспіль, при температурі нижче нуля, сотні тисяч протестувальників у Києві та інших містах України виявили дивовижний рівень громадської активності, стриманості, самоорганізації та спонтанної співпраці, демонструючи особисте та колективне невдоволення своїми правителями. Їхній протест досягнув своєї найпершої мети — повалення режиму Президента Віктора Януковича, але перемога далася величезною ціною: три місяці безперервного блокування центру столиці України та кульмінація протистояння, під час якого міліцейські спецпризначенці та снайпери застрелили понад 100 цивільних осіб. У наступні місяці, під час вторгнення Росії та подальшої її війни з Україною, ще десятки тисяч було поранено або вбито і майже 2 мільйони осіб переміщено зі східного регіону країни, Донбасу (приблизно 1,6 мільйона переїхали до інших областей України; решта — до Росії). Кримський півострів — автономний регіон у складі суверенної території України — анексувала Російська Федерація внаслідок здійснення незаконного акту, що суттєво порушив політичну стабільність на Європейському континенті. Потім російські збройні сили пограли м'язами у Сирії, що мало

катастрофічні наслідки для мешканців Алеппо, і неодноразово створювали загрозу повітряному простору кількох країн НАТО. На п'яту річницю початку «майданівських» протестів у Києві стали відомі докази втручання хакерів, яких підтримував Кремль, у президентські вибори 2016 року в США. Використання Росією забороненої нервово-паралітичної речовини на території Великої Британії створило значну дипломатичну напругу у її відносинах із Заходом.

У атмосфері звинувачень та спростувань термін «постправда» почав уособлювати проблеми, що пов'язують з аналізом глобальної «гібридної» війни. Майдан та російське вторгнення в Україну суттєво змінили наш світ.

Мій досвід української революції[4], яка охоплює і протести у столиці та інших центрах, і війну у східному Донбаському регіоні, представлений у першій частині цієї книжки. Тут я пропоную погляд залученого спостерігача на події. Як зазначалось у передмові, для мене Майдан Незалежності був емоційним місцем — місцем ейфорії, суму, страху, гніву, солідарності та гордості. Тут я відчував Людяність; тут все було можливе, тому що була особлива єдність — «ми».

Це також було місце, де я вперше побачив Смерть, а також те явище, що переконливо назвали «Народженням Нації»[5]. Потім, після 3 морозних місяців протестів, коли ми вирішили, що перемога за нами, вибухнула війна. 2014 року Росія ввела війська в Україну, розпаливши військовий конфлікт, що триває досі. Українці усього світу об'єдналися для опору: займаючись волонтерством, жертвуючи, демонструючи патріотичну непокору. Одночасно ми важко працювали над тим, щоб змінити країну зсередини: одні — посівши офіційні посади в уряді; інші — ставши частиною громадянського суспільства; ще інші — намагаючись змінити повсякденні практики, у відповідності з цінностями, які породила масова активність Майдану.

Революції за визначенням є складними явищами. Зазвичай їх супроводжує насильство, і вони неминуче призводять до колообігу у політичній еліті держави, а іноді — найчастіше це трапляється з «великими» революціями — викликають більш фундаментальні суспільні зміни, ніж можна було б очікувати від скороминущого політичного перевороту. Аналітичну структуру для розуміння української Революції Гідності (серії подій, які, як я доводжу, вилилися саме в таку «велику» революцію) розкрито у другій частині книжки. Я пишаюся тим, що був причетним до цих подій, і маю за честь запропонувати свою інтерпретацію цих процесів з точки зору учасника-соціолога.

Досвід Майдану та війни

В історичній літературі революції часто зображують як раптові події. Насправді ж, попри реальну їхню швидкість, революційні суспільно-політичні зміни все ж вимагають часу. Цей процес охоплює зміну еліти, перебудову систем економічної діяльності, переорієнтацію суспільних взаємин, трансформацію усталених ідей, норм та практик. Для нашої сім'ї українська революція почалася восени 2013 року, і в наступні роки ми пережили падіння та злет емоцій, а також досвід, що змінив життя. Спочатку ми співчували студентам, яких жорстоко побила міліція вранці 30 листопада 2013 року (кілька з них лише незадовго до того відвідувало мої лекції у Києво-Могилянській академії); ми приєдналися до приголомшеного мільйона наших співгромадян, які заповнили вулиці Києва 1 грудня, 8 грудня і ще багато неділь потім, щоб продемонструвати своє невдоволення жорстокістю можновладців. У ці найперші дуже бурхливі тижні в душі ми розуміли, що режимові Януковича залишилися лічені дні, але це переконання не завжди давало полегшу.

Температура знизилася, почав падати сніг. «Євромайдан» перетворився на «Майдан»: з розвитком подій префікс «євро» ставав для протестувальників дедалі недоречнішим, хоча й залишався зручним ярликом для ідентифікації цього масового руху західними журналістами. Ми готувалися до тривалої боротьби. У середині грудня відбили спробу режиму розігнати наш протестний табір силою. Як казало гасло на Майдані, кожен з нас — лише «крапля в океані», але разом нас не зупинити. Ми святкували Новий рік з кількома сотнями тисяч співвітчизників на центральній площі Києва, і ще — з мільйонами тих, хто прикипів до телевізійних екранів, співаючи державний гімн України в акті непокори. Це був емоційний, мирний, справедливий протест.

Потім відбувся фарсовий наступ на демократичні норми, коли 16 січня 2014 року більшість в українському парламенті (яка складалася з депутатів, що їх контролював Янукович) порушила усі процедурні норми і проштовхнула те, що ми, майданівські активісти та демонстранти, вважали диктаторськими законами. Ці закони забороняли публічний протест, носіння шоломів та масок під час демонстрацій, рух у колонах більше ніж з п'яти автомобілів (що, по суті, ставило поза законом Автомайдан — дивіться розділ 2) і легалізували заочні судові процеси. Протестувальники зреагували швидко. За три дні у країні, яка пишалася тим, що була єдиною пострадянською державою, що уникала політичного насильства протягом двох десятиліть після розпаду СРСР, запалали шини, полетіли коктейлі Молотова, пішли в хід сльозогінний газ та кулі — спочатку гумові, а потім і справжні. Тоді вперше у центрі міста вбили людей, а на околицях столиці їх били, викрадали.

Сподівання на мирне розв'язання конфлікту зросли, коли американські та європейські політики стали посередниками у переговорах між урядом Януковича та опозиційними полі-

тиками, але ці надії вщент розбилися 18–20 лютого 2014 року. Спочатку міліцейські спецпризначенці та проплачені бандити атакували мирних демонстрантів біля будівель парламенту; потім вони спробували очистити Майдан Незалежності силою і нарешті розмістили снайперів на дахах будівель у центрі міста. Потужні гвинтівки з високою точністю влучали у шиї, голови та серця протестувальників, озброєних здебільшого дерев'яними щитами, зрідка — дробовиками або пневматичними пістолетами.

22 лютого ми думали, що найгірше вже позаду. Режим завалився. Ми святкували перемогу й одночасно оплакували смерті Небесної Сотні — сучасних міфічних героїв України, які пожертвували своїми життями під час кульмінації київської фази протестів на Майдані. Тим часом Янукович тікав: спочатку з Києва до Харкова, а потім — до Донецька лише для того, щоб його вивезли у Росію через Крим на одному з кораблів російського Чорноморського флоту[6]. Ми слабо уявляли те, що ще до вигнання Президента Януковича Кремль вже почав підготовку до захоплення української території і організацію агресивної відповіді на перемогу Майдану.

Зразу після кровопролиття на Майдані Незалежності, у Криму були залучені російські війська: спочатку для підтримки самопроголошеного кримського «уряду» (його сформувала меншість обраних місцевих лідерів — дивіться розділ 4), а згодом для очищення півострова від українських військ. 18 березня 2014 року Російська Федерація оголосила Крим складовою частиною своєї території, тобто офіційно проголосила його анексію, порушивши фундаментальний принцип міжнародного права — недоторканість кордонів між державами. Потім до Російської Федерації застосували західні економічні санкції, і Кремль опинився у політичній ізоляції.

Як засвідчили подальші події, кримська справа стала лише початком антимайданівської реакції Кремля. Впродовж кількох

тижнів російські сили спецпризначення підтримали збройний конфлікт у Донецьку, Луганську, Слов'янську, Маріуполі, Горлівці, Краматорську та інших містах Донбасу. Там навесні 2014 року протестувальники, підбурені офіцерами російської розвідки[7], проголосили незалежні від Києва Донецьку та Луганську «народні республіки». У регіон спрямувався потік російських військ та важкої артилерії. Це задокументували численні джерела у соцмережах, а пізніше підтвердило НАТО. У липні 2014 року українські війська, які вели наступ проти сепаратистів, були неодноразово обстріляні з російської території[8].

Ніби для того, щоб усунути будь-які сумніви щодо безпосереднього втручання Росії, 17 липня 2014 року літак Малайзійських авіаліній, що летів рейсом MH17 з Амстердама до Куала-Лумпура і пролітав над Донецькою областю на висоті понад 10 км, збила зенітна ракета з установки «Бук» російського виробництва. Загинули всі 298 пасажирів та екіпаж на борту[9]. Через п'ять тижнів, коли українські війська підійшли до місця катастрофи, плануючи взяти противника у лещата і відрізати сепаратистів та російських спецпризначенців у Донецьку від каналів постачання, що проходили через російсько-український кордон, регулярні сили російської армії увійшли в Україну з південного заходу від Ростова-на-Дону і вступили у бій з українською армією, яка наступала у північно-східному напрямку від Маріуполя...[10] Дві сторони зустрілися біля містечка Іловайськ, де професійна російська армія завдала величезних втрат погано вишколеним та слабо озброєним українським противникам — бійцям добровольчих підрозділів[11].

Щоб уникнути подальшого приниження та територіальних втрат, український Президент поспіхом вилетів до Мінська (Білорусь) для зустрічі зі своїм російським колегою у присутності німецької канцлерки Ангели Меркель та французького Президента Франсуа Олланда. Результатом зустрічі 5 вересня

2014 року стала угода, відома як Мінськ-1, що формально проголосила припинення вогню. Але протистояння на фронті стихло лише трохи і на дуже короткий час. У січні 2015 року бої знову посилилися: південне місто Маріуполь обстріляли з російських реактивних систем залпового вогню «Град»: колись визволені території Донбасу, зокрема й Донецький аеропорт, знову окупували нерегулярні війська «сепаратистів», яких підтримували росіяни. Артилерійські обстріли та нові переміщення військ біля Дебальцевого віщували наближення ще одного масштабного бою між українськими військами та російською регулярною армією[12].

Намагаючись зупинити повномасштабне російське вторгнення, у Мінську за посередництва ЄС у лютому 2015 року провели другий раунд переговорів, що призвів до ще однієї «мирної» угоди — цього разу підписаної особисто російським, українським та французьким Президентами і німецькою канцлеркою. Хоч мало хто в Україні вважав Мінськ-2 перспективнішим за Мінськ-1, уникнення повномасштабного вторгнення дозволило Україні посилити свою оборону, мобілізувати, озброїти та організувати свої Збройні сили, отримати доступ до вишколу та амуніції від кількох країн НАТО[13]. Найважливішим було те, що відносна пауза у бойових діях дозволила керівництву країни зосередитися на внутрішніх нагальних проблемах. Відбулися реформи поліції, сфер державних закупівель, вищої освіти та енергетики. Судова реформа зупинилася, і це призвело до того, що низка чиновників часів Януковича уникла судового переслідування — більшість втекла до Росії після звільнення під заставу або попередження про арешт[14]. Проте відносний «мир» приніс дуже потрібні економічні реформи і переорієнтацію українського експорту зі Сходу на Захід. 2017 року, після трьох років катастрофічного спаду, в країні нарешті відновилося економічне зростання.

Мирна угода Мінськ-2, можливо, й сповільнила подальше розгортання активної фази війни, але вона не привела до справжнього миру. Навпаки: впродовж 2015 року в щоденних випусках новин повідомляли про те, що у артилерійських обстрілах на лінії зіткнення гинуло 1–3 українських солдатів і ще 3–5 зазнавали поранень. У середині 2016 року, після 6 місяців не надто інтенсивних обстрілів (15–25 на день), бої знову посилилися — кількість щоденних обстрілів зросла до 100. Росія концентрувала війська та техніку біля українського кордону, спрямовувала на Донбас великі підкріплення (зброю, бронетехніку, танки, артилерію, людські ресурси). Поновлення масштабного вторгнення якимось чином вдалося уникнути. Номінальний «мир» вздовж лінії зіткнення, тепер укріпленої мережею траншей, тривав протягом 2017–2018 років, але обидві сторони зазнавали втрат від артилерії та у сутичках зі стрілецькою зброєю. На час написання цієї книжки офіційна кількість загиблих за 4 роки війни між Росією та Україною (від квітня 2014 року) перевищила 10 тисяч осіб. Обстріли вздовж лінії зіткнення не залишали сумнівів, що ці втрати зростатимуть і у наступні місяці.

У 2014–2015 роках план Путіна, очевидно, полягав у тому, щоб розколоти Україну надвоє, створивши «Новоросію» на території її 8 східних та південних областей. Однак, попри величезні ресурси, витрачені на пропаганду у регіоні та світі, кремлівський образ «фашистської хунти», представниками якої зображували київських революціонерів, переконав занадто мало людей. Як виявилося, більшість етнічних росіян України та російськомовних українців не ототожнювала себе ані з Росією, ані з «російським світом», чи радше «русским миром» — цивілізаційним проєктом, що його пропонував Кремль. Натомість прості громадяни та регіональні еліти на південному сході України створили приголомшливо ефективну лінію оборони від підривних заходів Москви. Десятки тисяч добровольців з усієї

країни — більшість із них російськомовні — спонтанно мобілізувалися і пішли в бій проти сил, що у широкому розумінні сприймалися як війська іноземного загарбника. Зрештою територіальні втрати України через анексію Криму та війну на Донбасі, що точиться дотепер, становили лише 7 відсотків.

Агентність на фронтирі Європи

Ця книжка — не про причини російської агресії в Україні й не про геополітику регіону. Хоча ці теми теж згадано, все ж йдеться здебільшого про внутрішню трансформацію українського суспільства через подію, що стала відома як Революція Гідності. Я взяв на озброєння агентоцентричний аналітичний підхід: на відміну від тих, хто інтерпретує майданівські протести та подальшу російсько-українську війну як прояви геополітичного конфлікту між Росією та Заходом (ЄС, НАТО, Великою сімкою тощо)[15], я стверджую, що розуміння подій в Україні під час і після протестів на Майдані вимагає визнання ролі *місцевих* агентів. Для них Майдан та війна на Донбасі були ідейною боротьбою, яка пов'язана з самою Україною. Хоча їхня революція каталізувала ширші цивілізаційні зміни, що мали і, як я наполягаю, продовжуватимуть мати глобальні наслідки, для протестувальників, волонтерів та активістів і населення загалом регіональне і/або глобальне значення політичної боротьби України і фундаментальне значення їхньої країни у ширшому європейському контексті було щонайбільше на другому плані.

З іншого боку, як зазначає соціолог Майкл Кіммел, «аналіз революції, хоч і є привабливим з морального погляду, мусить спиратися на щось більше, ніж ідейні цілі учасників»[16]. У наступних розділах цій пораді відведено багато уваги. Осмислення української Революції Гідності вимагає такого погляду на процес, де

визнавалися б і місцева діяльність, і багатовимірність. Цінності, інтереси та дії протагоністів мають важливе значення для створення точного наративу напрямку подій української революції, але це зусилля вимагає і місцевої, і міжнародної контекстуалізації. Інакше кажучи, еліти, геополітика й рядові агенти мають значення, але все ж найважливішими є історичні ідеї, які об'єднують та/або розділяють усе зазначене.

Під час періодів відносної стабільності ці ідеї визначають інституції окремої суспільної системи, а на макрорівні — цивілізацію. Вони надають легітимності повсякденним суспільним практикам, окреслюючи належну форму суспільної взаємодії, прийнятність політичних та економічних структур, обґрунтованість процедур із ухвалення рішень тощо. Але коли панівні ідеї, що є основою порядку в суспільстві, стають предметом дискусій, зазвичай відбуваються політичні та соціальні зрушення. Коли нові ідеї, що стосуються належної форми організації суспільства, є і каталізатором, і кінцевим продуктом вибухових подій, соціологи називають це «великою» революцією[17].

У середині XVIII століття, на початку історичного процесу, що став відомим як цивілізаційний перехід до модерну[18], мало хто міг передбачити, що епіцентром цієї «великої» революційної трансформації стануть глухі колонії, що пізніше стануть Сполученими Штатами. Мабуть, саме цивілізаційна периферійність американських революціонерів сприяла тому, що вони зробили значний внесок у створення соціальних інституцій, філософських сенсів та ідентичнісних конструктів, які вплинули на еволюцію того, що стало відоме як «Захід». Їхньою перевагою став статус фронтиру. Я стверджую, що на початку XXI століття епіцентр аналогічного цивілізаційного розриву (і геополітичного, й ідейного) був розташований не у центрі Європи і не в Північній Америці, а на периферії західної

цивілізації: у прикордонній країні на східних торочках ЄС, де ніхто не очікував на такі значні зміни.

Європейська історіографія є дивовижно орієнтованою на Захід. Регіон на схід від кордону колишнього СРСР досліджують як місце довгих військових кампаній (пов'язаних, скажімо, з іменами Наполеона чи Гітлера) і жахливих злочинів проти людства (Голокост, Голодомор), але не як місце, де повинні статися зміни, що матимуть цивілізаційне значення для решти Європи. Згідно з наративом, який підтримують багато європейських та північноамериканських оглядачів світової політики, український Майдан був чимось на кшталт сучасного еквівалента вбивства австрійського ерцгерцога Фердинанда перед початком Першої світової війни. У контексті появи дуже реальних загроз для Заходу, що їх ставить відроджена і/або нестабільна Росія, Київ як центр української революції є таким собі сучасним Сараєвом — місцем, що стало каталізатором для подальших подій, але мало незначний вплив на наслідки глобального масштабу.

Цей погляд є помилковим. Так само, як і американські революціонери 250 років до того, протагоністи української революції створили ідейне (і зокрема дискурсивне) нововведення, що могло виникнути та сформуватися лише на периферії європейської цивілізації. Це нововведення, як я доводжу, було пов'язано з наступним етапом розвитку модерну як цивілізаційного проєкту (дивіться розділ 9), але водночас суперечило кільком засадничим принципам ЄС — наприклад, принципу зниженню важливості «нації» як маркера політичної ідентичності; фактично гегеомінчної ідеї запровадження заходів *соціально орієнтованої* ринкової економіки. У розпал протестів і особливо під час найскладніших періодів війни з Росією багато українців вірило, що захищають «європейську цивілізацію». Французький драматург та філософ Бернар-Анрі Леві, виступаючи на сцені Майдану

9 лютого 2014 року, саме те й проголосив: «...справжня Європа тут... а Київ — столиця континенту...»[19] Переконання Леві у ширшому значенні суспільного явища, свідком якого він був, поділяли й ті, хто слухав його того дня на Майдані Незалежності. На жаль, у наступні місяці це ідеалістичне послання затьмарив геополітичний, а радше територіальний сепаратистський наратив, притаманний військовому конфлікту.

Але українські революціонери сприймали свій рішучий розрив з "російським світом", як «виправлення» потоку історії[20] і *повернення* до Європи. Політичне та економічне відокремлення України від своєї колишньої метрополії у Москві стало для них «цивілізаційним вибором» і саме тому викликало бурхливу реакцію Кремля. Під час російсько-української війни, що розгорнулася після перемоги протестів на Майдані, у щоденному дискурсі українці невідступно проголошували, що захищають «європейську цивілізацію» від «Мордора» путінської Росії[21]. Один автор описував конфлікт між Києвом та Москвою як війну між «світом доріг» та «світом кордонів»[22]. З цього погляду фундаментальна відмінність між формально «європейським» та «російським» цивілізаційними просторами передбачала прийняття засобів досягнення колективного добробуту: через відкритість, комунікацію та торгівлю або через будівництво фортець для захисту від небезпечних загарбників.

Проте з огляду на кризу біженців, що охопила Європу у 2015–2016 роках, було б сумнівно називати «європейську цивілізацію» явно відкритою до зовнішнього світу. Однак численні випадки під час Революції Гідності засвідчили, що саме ідеалізоване значення символів, а не їхні справжні інституційні прояви, породили цю мобілізаційну силу. Інакше кажучи, для українців «Європа» стала символом, а не головною вимогою[23]. Європейські інституції (тобто процедурна конкретизація цінностей у структурах ЄС) та європейська цивілізація — культура, цінності, спосіб

життя континенту — це два різні поняття. Перше було віддаленим. Друге було тут і зараз, саме за нього варто боротися, а надто коли альтернативою став «російський світ» («русский мир»), як офіційно назвав його російський Президент Путін.

Незалежно від об'єктивності цього образу «європейського дому» у свідомості українців, безсумнівно, конфлікт між Росією та Україною був і залишається конфліктом цінностей та ідей. Дійсно, українська Революція Гідності стала виявом демонстративного зсуву в цінностях (космології, ідеологічних переконаннь), і його значення сягало далеко за межі України і перевершувало реалії справжньої Європи.

Чи був Майдан революцією?

У суспільствознавчій літературі про революції виділяються дві класичні праці: «Про революцію» (On Revolution) Ганни Арендт та «Держави і соціальні революції» (States and Social Revolutions) Теди Скочпол. Перша втілює ідеалістичну концепцію суспільних змін, згідно з якою поширення нових ідей, що стосуються належної форми організації суспільства, є і каталізатором, і кінцевим результатом політичних потрясінь.

На думку Арендт, такі потужні ідеї, як політична та економічна свободи, братерськість національної спільноти, представницький уряд тощо, були рушіями для родоначальників американської та французької революцій[24] і набули глобального поширення як основоположні принципи державного управління у модерному світі. Скочпол, навпаки, підкреслює здебільшого матеріалістичні (структурні) причини і наслідки політичних революцій, зосереджуючи увагу на політико-економічних (класових) відносинах, структуру яких змінюють такі суспільні зрушення[25].

Я переконаний: щоб зрозуміти українську Революцію Гідності, потрібно менше читати Скочпол і більше Арендт. Київською фазою Майдану рухав ідеалізм, вербалізований у таких термінах, як гідність та національне визволення, і символізований у незліченних способах, кожен з яких викликав буйні емоції (про деякі з них ітиметься у наступних розділах). Військову агресію Путіна у Криму та на Донбасі теж стимулював ідеалізм — об'єднання «російських» земель, консолідація та захист «російського світу» тощо. Навіть попри жахливі матеріальні умови життя українців за часів Януковича і розпачливе економічне становище, в якому країна опинилася після повалення його режиму, матеріальні інтереси відіграли другорядну роль у мотивації протестувальників. Якби фінансовий чинник був головним мотиватором дій Президента Путіна в Україні після протестів на Майдані, під час «сепаратистського повстання» не зруйнували б промислову інфраструктуру Донбасу, кримській економіці не дозволили б різко занепасти, а Кремль ніколи б не поставився з такою зневагою до реальної загрози руйнівних економічних санкцій з боку Заходу.

Як зазначала Арендт, революції характеризуються насильством, але їхніми протагоністами рухає пафос новизни, всеохопне відчуття створення нового суспільства, яке має замінити старе, навіть за рахунок власного добробуту самих революціонерів:

> Лише там, де є цей пафос новизни і де новизна пов'язана з ідеєю свободи, ми маємо право говорити про революцію. Звичайно, це означає, що революції — це більше, ніж успішні повстання, і з нашого боку необґрунтовано називати кожен державний переворот революцією або навіть виявляти революцію у кожній громадянській війні... Лише там, де відбуваються зміни у сенсі нового початку, де насильство використовують для того, щоб запровадити абсолютно іншу форму правління, спричинити

> формування нової політичної нації, де звільнення від гноблення має на меті щонайменше запровадження свободи, ми можемо говорити про революцію[26].

У цій книжці я доводжу, що «формування нової політичної нації», спрямоване на «запровадження свободи» у численних вимірах, чітко виявляє цілі української Революції Гідності.

Однак втілення цього пафосу новизни не було і не є питанням одиничної дії чи події. Революції вимагають часу, і будь-який справді революційний процес неминуче стикається з опозицією. В Україні цю контрреволюційну опозицію не лише підтримувала Росія, її очолили урядовці та агенти, які отримували накази безпосередньо з Кремля, — це зрозуміло з перехоплених електронних листів та документальних доказів[27]. Після повалення режиму Януковича мотиви російського вторгнення в Україну широко обговорювали[28]. Проте фахівці швидко досягли консенсусу в тому, що одним з головних рушіїв агресивних дій Кремля була його потреба в стримуванні та дискредитації Майдану — суспільного явища, що було антитезою «керованої демократії», а насправді авторитаризму, основи путінського режиму. Здається, що метою Росії було не відновлення Януковича на посаді Президента, а радше встановлення васального статусу Києва стосовно Москви — важливої передумови утвердження Росії як «великої держави» на світовій арені[29].

З деякою іронією можна назвати вторгнення Росії в Україну після вигнання Януковича 2014 року благословенням для майданівських революціонерів. Якщо дотримуватися класичної праці Крейна Брінтона «Анатомія революції» (порівняльного дослідження «етапів», що їх зазвичай проходили революційні суспільні перетворення в історії), після повалення «старого режиму» Януковича у лютому 2014 року та обрання Президента Порошенка, явного представника «поміркованих», у травні

2014 року, природний цикл української Революції Гідності мав би спричинити «прихід екстремістів до влади» (тобто повалення Порошенка), і тоді настало б «царство терору» — диктатура. Упродовж 2015 року багато хто в Україні пророкував «третій Майдан», вважаючи першими двома Майдани 2004 та 2014 років[30]. Передбачалося насильство проти численних «олігархів» та інших постатей, які посідали помітне становище у політиці під час попередніх пострадянських десятиліть[31]. Якби українська революція не стала, за словами Крейна Брінтона, «переважно територіальною та націоналістичною», уподібнившись до американської, а не до англійської, французької чи російської революцій, що їх цей класичний автор описував як революції «з суспільною або класовою, а не територіальною або націоналістичною основою»[32], можна було б очікувати, що в Україні з'явиться якась форма «царства терору».

Так сталося, що патріотизм, здається, перевершив бажання українців помститися представникам «старого режиму». Низові організації, які фінансувало населення, закуповували, пакували та доставляли військам допомогу; добровольчі батальйони, більшість з яких пізніше увійшла до складу відновленої української армії та Національної гвардії, словами та діями підтримували захист суверенітету та територіальної цілісності країни, яку вважали священною. За таких обставин у людей залишалося мало енергії на встановлення «царства терору». Коли 2018 року з'явилися докази спроби державного перевороту, який планувала народна депутатка Надія Савченко — офіцерка української армії, 2015 року полонена та ув'язнена в Росії, потім її звільнили і нагородили медаллю «Герой України» — реакція українців була радше глузливою та обуреною, ніж співчутливою[33].

Поза сумнівом, навіть найактивніші громадяни країни, багато з яких регулярно і голосно висловлювали розчарування тем-

пами реформ під керівництвом Порошенка, не надто прагнули репресій та/або деспотизму.

Сила патріотизму, який виявили українці внаслідок агресії Росії, здивувала багатьох. На Заході ці масові вияви емоційної відданості своїй країні часто неправильно тлумачили як ознаку повороту українців до «радикального націоналізму». Хоча національне визволення було одним із головних компонентів дискурсу протестувальників на Майдані, а пізніше й добровольчих батальйонів на сході країни, Революція Гідності стосувалася набагато більшого. Посеред наметів, барикад навпроти шеренг поліції, промов, що лунали зі сцени, пісень та поезії, які чулися у неймовірних місцях, нескінченних перемовин між лідерами опозиційних партій та режимом, ціннісні системи людей змінювалися; трансформувалася термінологія, якою вони послуговувались у розмовах; ставали іншими символи, які вони використовували для самовираження. Майдан був колективним соціальним актором, що говорив численними голосами, жоден з яких не був синхронізований з якоюсь групою всередині офіційної політичної еліти України. Спрощувати це явище до класичного «протестного руху»[34] або до державного перевороту під впливом «правого націоналізму»[35] означало б звести Майдан до абсурду, а він абсурдним точно не був.

Після «революційного державного перевороту»[36] 2004 року, коли країна пережила зміну еліт, підтриману народним протестом, відбулося вкрай мало суспільних і політичних змін. Натомість після Майдану 2013–2014 років українська економіка та суспільство різко змінилися: відбулися зрушення у секторальній та регіональній політичній економіках, трансформувалися зовнішньоекономічні зв'язки, відбулося очищення банківського сектора. На державну службу потрапили нові представники з «буржуазного креативного класу» (дивіться розділ 9). Багато хто з них став державним службовцем на

напівволонтерських засадах і тому не зміг довго протриматися на своїй посаді через обмежену зарплату, яку пропонувала держава, та все ж їхній короткотерміновий вплив полягає у тому, що вони створили «внутрішній Майдан»[37] у багатьох міністерствах, Генеральній прокуратурі, Генеральному штабі Збройних сил та в Адміністрації Президента. Програма реформ, яку впроваджували нові посадовці й політики, отримала велику фінансову підтримку міжнародних донорів і заклала підвалини нової України. Її економіка цілком може перетворитися — за іронією долі — у дуже неєвропейську буржуазну, а не «соціально орієнтовану», ринкову економіку.

За Ганною Арендт, «пафос новизни» є однією з ознак «великих революцій». Революція в Україні не стала винятком. Номінально відгороджений від зовнішнього світу під час київських протестів, Майдан став простором обміну думками; простором формування нових ідей, їхнього обговорення, прийняття / заперечення та популяризації. Під час холодних зимових місяців, починаючи з грудня 2013-го і аж до березня 2014 року, це було місце, де у дискурсі, символах та інших комунікаційних артефактах конструювалися, виплавлялися та народжувалися нові парадигми. Після вигнання Януковича теми дискусій змінилися — обговорювали оборону, масову активність, волонтерство та запровадження реформаторських ідей. На час написання книжки цей процес далекий від завершення. Суспільна трансформація України триває і (як аргументовано у розділі 10) її сутність, очевидно, є прикладом переходу від чуттєвих до ідеалістичних цінностей, що, згідно з характеристикою соціолога Пітіріма Сорокіна, створює фундаментальну динаміку, яка є втіленням переходу людства від модерну до певної форми *постмодерну.*

Якщо «велику» революцію відмежовує від інших її вплив на розвиток людства, на розвиток нових сенсів і парадигм, концептуальних архетипів людської поведінки та організації, тоді я на-

полягаю на тому, що українську Революцію Гідності, що включає фазу протестів, і подальшу війну, слід розглядати нарівні з революціями 1776–1789 років у Сполучених Штатах, 1789–1814 — у Франції, і 1917–1933 — в Росії. Далі ці порівняння розглянемо детальніше.

Структура книжки

Ця книжка є почасти еклектичною. Докладна розповідь про події, які здивували світ та призвели до перевизначення політичного ландшафту Європи, є метою умовних «Щоденника Майдану», представленого в розділах 1–3, та «Надгробного слова Новоросії» (розділи 5–6), тобто невдалої контрреволюції з боку Росії. Проте мій загальний намір у цій книзі — не просто викласти хроніку найважливіших подій української революції. У частині II (розділи 6–10) я пропоную аналіз, згідно з яким Майдан вбудований у ширшу теоретичну перспективу суспільствознавчих студій. Я припускаю, що значення подій, які стали відомі як «Революція Гідності», не обмежувалося і не обмежується Україною, а насправді відзеркалюють фундаментальну цивілізаційу трансформацію, наслідки якої сягають далеко за межі Східної Європи. Для того, щоб зрозуміти значення цієї трансформації, потрібно розглянути події Майдану та російсько-української війни у багатьох вимірах.

По-перше, я стверджую, що українська Революція Гідності спростувала припущення, яке раніше сприймали як належне і яке було основою проєкту ЄС: під час «модернізації» обов'язково має зменшуватися значення «нації» як точки згуртованості. У розділі 7, в контексті розуміння Майдану як події, що «виправляє траєкторію» України і дійсно посилює історичні тенденції європейського цивілізаційного розвитку (а не суперечить їм), розглянемо центральність символічних прихильностей.

Згуртованість мала важливе значення для успіху української революції. Гадаю, що саме цей вияв небаченої раніше «знедержавленої» гордості за належність до ідеалізованої нації з незрозумілої причини отримав ярлик «політичного націоналізму», хоча насправді за своєю суттю він ближчий до «аполітичного патріотизму» — форми територіальної ідентичності, що виходить за межі етномовних відмінностей, але одночасно є амбівалентною до державних політичних інституцій.

По-друге, я пропоную тезу (дивіться розділ 8), відповідно до якої Майдан, реагуючи на неофеодальний олігархічний режим, котрий утворився в Україні на попелищі зруйнованої радянської системи, призвів до народження, а радше відродження підприємницької / буржуазної етики. Йдеться про цінності опори на власні сили, які стали формувальною парадигмою політичного програмування — форми лібералізму, що ніколи раніше не мав підтримки на Європейському континенті (на відміну від Північної Америки) через традиційний вплив соціалістичних ідей. Як свідчать ідеологічні вподобання багатьох майданівських активістів, які зголосилися на державну службу після падіння режиму Януковича, економічний (нео)лібералізм ще може мати майбутнє у Європі — хоча й у модифікованому вигляді, що може виявитися у нових — ймовірно, виразно українських — формах соціально-економічної організації.

По-третє (в розділі 9), я доводжу, що назва української революції була невипадковою. Символізм та дискурс, створені протестувальниками, представляли новітнє переформулювання прихованих концептуальних суперечностей, притаманних європейському модерну — однією з них є основоположне поняття людської *гідності.* Зокрема, традиція часів Просвітництва у Західній Європі призвела до того, що *індивіда* почали плекати у законах та етиці, а *матеріальні* критерії його/її добробуту стали основою для оцінки продуктивності суспільних,

політичних та економічних інституцій. Майданівські протести були соціальним феноменом, що не вписувався у цю парадигму. Тривала колективна солідарність, матеріальні жертви, діяльність без лідерів та народний суверенітет були виразниками радше *персоналізму*, аніж індивідуалізму; це було фундаментальним переходом від чуттєвих до *ідейних* цінностей з сильним акцентом на трансцендентно-соціальному аспекті людської природи, який ще не знайшов утілення у постійних політичних або правових інституціях. Водночас саме ці цінності протестувальники Майдану ідентифікували як ознаки «європейця» і заради них ішли на самопожертву.

Частина I. Хроніка

Розібратись у складному суспільному русі, що породив та живив майданівські протести понад три місяці під час зими 2013–2014 років — завдання не з легких. Каталізатором протесту був різкий відхід уряду Януковича від Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Мало хто тоді вірив, що ці демонстрації призведуть до зміни влади. Ніщо не вказувало на те, що Росія незабаром захопить Крим та почне війну на Донбасі.

Упродовж попередніх двох десятиліть факт регіональних етномовних відмінностей був чи не найголовнішим визначальним фактором політичного дискурсу України і, поза сумнівом, ці відмінності становили виклики для державотворення. Але загроза масових суспільних заворушень завжди лишалася вкрай низькою. Попри всі проблеми в Україні, її населення зазвичай вважалося пасивним та толерантним; геополітичний контекст був стабільним. З іншого боку, до листопада 2013 року переважали деякі обмежені вияви невдоволення щодо статус-кво: кількатисячний Податковий Майдан наприкінці 2010 року; студентські

голодування у Києві в липні 2012 року проти ухвалення нового мовного закону; масові демонстрації із понад 10-ма тисячами учасників, спричинені груповим зґвалтуванням дівчини співробітниками міліції, що призвело до підпалу відділку міліції у селі Врадіївка (Миколаївська область на півдні України) в липні 2013 року. Тепер, у ретроспективі, можна сказати, що в українському суспільстві існувала певна основа для народного повстання, хоча її й не помічали[38].

Однією з рушійних сил цієї несподіваної революції можна назвати студентів університетів. Їхній світогляд формувався під впливом захоплення студентськими протестами 1990 року — події, яку в українських школах вивчали як таку, що прискорила проголошення незалежності країни. Ще більше було тих, хто з дитинства пам'ятав «Помаранчеву революцію» 2004 року і прагнув пережити такий самий героїчний досвід тепер, коли вже вступив до університету. Осмислення цього минулого та характеру першої фази протестів буде завданням розділу 1.

Перші протести виникли внаслідок оголошення зміни політичного курсу стосовно європейської інтеграції, але вже після нічного нападу міліції на мирних студентів-демонстрантів 30 листопада 2013 року засади руху змінилися. Мешканці Києва, які до того були пасивними та аполітичними, почали масово виходити на вулиці. Журналістів, які вели репортажі з демонстрацій, побила міліція. За кілька днів протести стали постійними. Центр міста перетворився на укріплений протестний табір, оточений барикадами, де порядкувала молодь і старші люди, ті, хто мав роботу, і безробітні, які отримували регулярну фінансову, матеріальну та моральну допомогу від київської інтелігенції. Цей різнорідний табір, що 11 грудня зазнав невдалої атаки з боку режиму, став осередком живої спільноти активістів, радикалів, підприємців, «білих комірців», лібералів-романтиків та безхатьків[39]. У розділі 2 йтиметься про те, що під час другої фази

майданівських протестів до студентів й представників офіційної політичної опозиції доєдналася бізнес-спільнота Києва, пенсіонери та «білі комірці»-адміністратори — здавалося, усі організувалися спонтанно. Перше, що впадало у вічі, — відсутність єдиного харизматичного лідера. Попри те, що здавалося, ніби починає формуватися «громадянське суспільство», настрої протестувальників точніше було б описати як «емоційний ідеалізм» — періодично вибухали стримувані колективні позитивні та негативні емоції, патріотизм та романтизоване бажання просто змінити уряд.

У середині січня, як йдеться у розділі 3, під час третьої фази протестів, до того мирні демонстрації стрімко перейшли до фази насильства. Коли український парламент ухвалив закони, що обмежували право зібрань, до протестувальників вперше застосували сльозогінний газ, гумові кулі та водомет, хоча температура надворі була нижча за нуль. Демонстранти відповіли коктейлями Молотова. Реакція режиму стала безкомпромісною: кількох майданівських активістів викрали та після жорстокого побиття кинули вмирати в снігу у полях та лісах за Києвом; відео, на якому Михайла Гаврилюка, протестувальника з козацьким оселедцем, виставили голого на сніг для втіхи кількох задоволених міліціянтів, вдягнених у спорядження для боротьби з вуличними заворушеннями, швидко поширилося мережею. Тоді, коли Майдан у Києві радикалізувався, у кількох інших містах теж виникли протестні табори, до того ж не лише на заході країни, а й у східних та південних регіонах, тож місцеві еліти були змушені пристати до однієї зі сторін протистояння. В атмосфері, здавалося, повного розвалу усіх державних інституцій (наприклад, співробітники міліції у Львові просто відмовлялися приходити на службу), лідери ЄС вклинилися в роль посередників у мирних переговорах між номінальними лідерами опозиції та режимом. Але досягнуту угоду відкинули демонстранти на

Майдані, які насправді не мали лідерів. Коли на дахах урядових будівель у Києві з'явилися снайпери, і їм наказали стріляти, то здавалося, що Україні судилося поринути у хаос.

22 лютого 2014 року Україна прокинулася з приголомшливою новиною: Президент Янукович втік зі столиці. Парламент швидко зібрався і ухвалив резолюцію «Про самоусунення Президента України від виконання своїх конституційних обов'язків та призначення позачергових виборів Президента України». Через те, що Конституція України не дозволяє «самоусунення» Президента країни, в державі виникла криза легітимності, яка не була розв'язана до 25 травня, коли обрали нового Президента[40]. Цей вакуум влади потрібно було швидко заповнити через постійну контрреволюційну загрозу з боку Росії спочатку в Криму, а потім і на Донбасі. Під прикриттям неймовірно масштабної пропагандистської кампанії, «маленькі зелені чоловічки» (цей евфемізм використовували для ідентифікації російських сил спецпризначення, що діяли на українській території) сприяли фактичному державному перевороту у Автономній Республіці Крим та здійснили контроль над проведенням незаконного та сфальсифікованого «референдуму», який нібито продемонстрував бажання кримського населення приєднатися до Росії. Півострів анексувала Російська Федерація, але спроба організувати аналогічне «сепаратистське повстання» у східних та південних областях, тобто у регіонах, які Путін пізніше називав «Новоросією», була невдалою. Коли постреволюційний уряд в Києві зіткнувся з гібридною війною і на кордонах, і на міжнародній арені, апарат Української держави фактично продемонстрував свою повну недієздатність, зате український народ відреагував масовою активністю. Формувалися добровольчі батальйони; волонтери постачали матеріальні ресурси військам, які були задіяні у протистоянні; виявляли ймовірних диверсантів. Рівень активності й організованості народу здивував навіть

найпроникливіших оглядачів українського суспільства. Період від останніх днів лютого до кінця травня, сповнений високої напруги, розглянуто у розділі 4.

Президентом обрали Петра Порошенка 25 травня 2014 року безпрецедентною більшістю голосів: жодному українському кандидату в Президенти до того не вдавалося отримати більшість в усіх регіонах України. У багатьох сенсах це було символом завершення національно-будительського аспекту майданівської революції і загальний патріотизм, що ним характеризувався перший рік перебування Порошенка на посаді, відобразився також у складі нового парламенту, який обрали 26 жовтня 2014 року. Водночас тривав спонсорований Кремлем заколот на Донбасі. Упродовж кількох місяців росіяни зосередили вздовж східного кордону України десятки тисяч вояків, і на Донбас спрямували людські ресурси та військову техніку. Незважаючи на знищення МН-17 та загибель майже 300 цивільних осіб, попри скандальне захоплення української території російськими регулярними військами біля Іловайська у серпні 2014 року й артилерійські обстріли українських військ; попри бомбардування цивільних районів у Маріуполі та численні порушення російською стороною угод про припинення вогню, підписаних у Мінську, західна підтримка України здебільшого обмежувалася лише накладенням на Росію економічних санкцій та дипломатичними висловленнями занепокоєння. У розділі 5 йдеться про основні битви російсько-української війни та «помірковані реформи», здійснені після повалення Януковича двома українськими урядами — під керівництвом прем'єр-міністрів Яценюка та Гройсмана. У надзвичайно складних економічних умовах і під постійною загрозою подальшого вторгнення найбільшої армії в Європі, Україні вдалося впровадити низку фундаментальних реформ — хоча темп їхнього втілення був, безперечно, повільнішим, ніж вимагали активісти Майдану.

Військовий конфлікт на Донбасі поступово стабілізувався, але за чотири роки війни з Росією не припиняються бої по всій довжині фронту і поки що немає жодних перспектив повернення суверенітету Криму.

Частина II.
Осмислення революції та її наслідків

Культурні та структурні трансформації суспільства, породжені подіями 2013–2014 років у Києві, були багатогранними, глибокими, і часом затьмарювалися більш нагальними, але поверховими політичними подіями. Метою частини II цієї книги — осмилити всю складність української Революції Гідності: перетворення, яке, на мою думку, було водночас національним, буржуазним та постмодерним. У цих трьох вимірах Майдан став одночасним втіленням історичного завершення, політичним народженням та ідеалістичним формуванням незвичних відчуттів. У розділах 7–9 кожен із цих вимірів української Революції Гідності та насильницької контрреволюційної реакції Росії буде розглянутий окремо[41], як аспект єдиноцілого.

Однак, перш ніж створювати власну аналітичну рамку, ми почнемо (у розділі 6) з критичної оцінки більш усталених підходів до аналізу протестів на Майдані та їхніх наслідків. На жаль, найпоширеніші і водночас найбільш неправильні описи «української кризи» (ярлик, що робить українців об'єктами політики великих держав) є русоцентричними[42]. У цих описах протестувальники на Майдані зображені як не більше ніж маріонетки у великій геополітичній грі, а вторгнення Путіна в Україну представлене як законна реакція на нібито агресивну поведінку Заходу. Такий аналіз є не лише образливим для українців, бо нівелює їхню політичну суб'єктність, а й здебільшого неточним

у інтерпретації фактів: протести 2014 року не становили жодної об'єктивної загрози для Москви — хіба що в уяві Володимира Путіна та кремлівських урядовців, які прагнули відновити імперську гегемонію Росії в регіоні. Майдан став багатоаспектною *місцевою* революцією: національною, соціально-економічною та ідейною. Як *революція* (а не просто протест) українська Революція Гідності розгорталася за визначеним циклом, що *почався* — а не закінчився — з повалення Януковича. Протагоністи цього насильства та їхні більш помірковані прихильники не діяли за чиїмись наказами: їхня ідеалістична неочолювана діяльність була спрямована на досягнення революційних змін у межах власної країни. Це бажання внутрішніх змін, на жаль, породило наслідки міжнародного масштабу — місцеву війну та ширшу зміну балансу сил на Європейському континенті. Але ці наслідки не є суттю українського революційного процесу. Саме осмислення її *багатоаспектності* є предметом дослідження у наступних розділах.

Найочевидніша призма, крізь яку слід інтерпретувати майданівські протести та подальшу війну з Росією — це перспектива націєтворення. Згідно з нею, численні вияви стихійного патріотизму спершу під час протестів 2013–2014 років, а потім у реакції українців на російське вторгнення варто розуміти як явище, порівнянне з «весною народів» 1848 року у Східній Європі, тобто як реакцію на пострадянський неоколоніалізм. Однак національний вимір української революції є дискусійним: і протестувальники Майдану, і бійці добровольчих батальйонів часто використовували символіку Української повстанської армії та Організації українських націоналістів часів Другої світової війни — організацій, що їх паплюжила радянська історіографія через почасти уявну співпрацю з нацистською Німеччиною. У розділі 7 ми розглянемо національний вимір української революції і піддамо сумніву те, наскільки точним є зображення

протестувальників та добровільних оборонців території України як «радикальних націоналістів». Насправді під час протестів на Майдані народилася *нова* українська нація, окреслена територіально, а не етномовно, яка загартувалась у подальші місяці російської агресії. Я доводжу, що це народження стало завершенням багаторічного процесу націєтворення, що нарешті утворив виразну спільноту — а наявність такої спільноти є обов'язковою передумовою для подальшого розвитку тривалих суспільних інституцій.

У розділі 8 ми звертаємося до соціально-економічного аспекту Майдану. Представлення тут цього другого виміру української революції спростовує поширені у соціології погляди, згідно з яким революції розпалюються саме робітничим класом — безпосередньо або задля його вигоди. Майдан постав як протест новонародженого «буржуазного креативного класу» України проти пострадянського «неофеодалізму». Рушійною силою протестів та головними протагоністами реформ після вигнання Януковича були представники цієї нової соціально-економічної групи, що з'явилася в Україні задовго до подій 2013–2014 років, але майже не привертала уваги спостерігачів. Дослідження автора на зламі тисячоліття показали, що соціально-економічна структура України під час раннього пострадянського періоду роздвоїлася: з одного боку, державу захопили «олігархи», які використовували доступ до політичних важелів, щоб монополізувати значну частину індустріального та сільськогосподарського секторів країни, створивши корумповані ієрархічні структури для привласнення активів та виведення їх в офшори; з іншого боку, внутрішня економіка України розвивалася завдяки сфері послуг, що зростала, досягнувши понад 60 відсотків ВВП. Підприємливі фірми, що діяли у цьому секторі послуг, породили новий соціально-економічний «клас» професіоналів, зосереджених у великих українських містах і зайнятих у сферах освіти, інформаційних

технологій (IT), розваг, фінансів, консалтингу тощо. Саме цей «буржуазний креативний клас» повстав проти неофеодальних структур та практик режиму Януковича. Представники цього класу організували Автомайдан, а також фінансували добровольчий рух, коли територіальна цілісність країни опинилася під загрозою. Внаслідок зміни режиму вони увійшли до складу уряду, вимагаючи «ліберальних» реформ: мінімізації втручання держави, заміни попередньої системи кланового ухвалення рішень меритократією, фундаментальних змін у судовій, правоохоронній, освітній, податковій системах та системі охорони здоров'я.

Політична програма головних протагоністів Майдану, тобто «буржуазного креативного класу» України, відображала не лише соціально-економічні інтереси. Третій вимір української революції, як я доводжу, був концептуальним, ідейним. Майдан став декларацією гідності: він відбивав зміну цінностей, перехід від державоцентричного спадку та парадигми радянської доби до номінально «постмодерного» світогляду. Очевидно, такий світогляд не толерує режим, який катує та калічить власних громадян. Це, звичайно, правда, але на більш фундаментальному рівні «габітус» буржуазного «креативного класу» України сягнув ще глибших філософських уявлень: Майдан став творцем феноменологічних сенсів, що були новими не лише для України. Вони були новими і для Європи. Я стверджую, що через це українська революція — ймовірний крок вперед для того, що ми зараз називаємо «західною» цивілізацією. Цей аспект внеску Майдану у ширший філософський дискурс є темою розділу 9.

У розділі 10 ми підсумовуємо аргументацію цієї книжки, зокрема те, що Майдан був потрійною революцією (патріотичною, буржуазною та феноменологічною), і пропонуємо деякі думки щодо пріоритетних сфер розвитку країни з огляду на ці виміри. Також ми пояснюємо, що довготерміновою загрозою для Європи

є Росія, для якої Україна — лише поле бою у масштабнішій, цивілізаційній війні. Події української Революції Гідності оприявнили приховану «проблему Росії», для якої Заходу ще потрібно знайти рішення — рішення, яке має бути багатоаспектним: політичним, військовим, економічним, інтелектуальним та моральним. Ймовірно, Україна стане епіцентром і для пошуку, і для втілення таких рішень.

Усі розділи цієї книжки об'єднує одне твердження: Революція Гідності була каталізатором або принаймні знаком поділу в процесі трансформації, що охоплює значно ширшу географію, яка не обмежується лише Україною. Це твердження є дещо самовпевненим. А проте ми можемо згадати, що в історії людства події світового значення часто починалися із, здавалося б, периферійних інцидентів: один з таких прикладів — вбивство австрійського кронпринца Франца Фердинанда у провінційному містечку Сараєво 1914 року; інший — протест під назвою «Бостонське чаювання», що привів до заснування Сполучених Штатів. Наприкінці 2013 року мало хто міг передбачити, що різка зміна урядового курсу щодо угоди, яка фактично стосувалася лише лібералізації торгівлі між Україною та ЄС спровокує масове повстання, не кажучи вже про революцію. Поза сумнівом, навіть попри усі аргументи на користь протилежного[43], ця угода не була причиною ані подальшої війни між Росією та Україною, ані пізнішої агресії Кремля в інших країнах (наприклад, бомбардування Алеппо в Сирії, таємне втручання у вибори в США 2016 року, використання агентів з хімічною зброєю у Британії 2017-го тощо). Але у ретроспективі аналогія з іншими нібито периферійними історичними переломними моментами є очевидною: відмова режиму Януковича підписати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, заплановану на листопад 2013 року, здається, стала каталізатором подій, що не лише змінили Україну, а й мали глибокий вплив на структуру

відносин між Заходом та Росією. Події, відомі в англомовному світі як «українська криза», породили розбіжності між США та Європою стосовно майбутнього НАТО й викликали глобальні дебати щодо ефективності ООН.

Численні аспекти нових реалій XXI століття, проявилися саме через Революцію Гідності, й ця новизна мала наслідки, що сягають далеко за межі східноєвропейського регіонального чи навіть світового геополітичного контексту. Революційний процес ознаменувався насильством і навіть через п'ять років після початку війни Москви в Україні це несамовите «зіткнення цивілізацій» (хоча й не у тому сенсі, який вкладав у нього Гантінгтон), у формі протистояння між Росією та Заходом, здається, далеке від завершення. Ймовірно, насильства буде більше і воно матиме ширші географічні масштаби, аж доки на руїнах старого цивілізаційного порядку не постане новий.

частина перша

ХРОНІКА

Розділ 1.
Передумови революції

Упродовж всього пострадянського періоду — аж до кінця 2013 року — українське суспільство здебільшого демонструвало громадянську пасивність: здавалося, воно капітулювало перед авторитаризмом (за винятком періоду «помаранчевих» протестів 2004 року); розділилося регіонально, а етномовні розколи помітно підкреслювалися різними інтерпретаціями історії та геополітичними вподобаннями. Здавалося, це суспільство нездатне до згуртованих політичних дій через розбіжності всередині його політичної еліти. Згідно із загальноприйнятим наративом, Україна — це розділена країна, розколота за етномовними лініями. Безсумнівно (так казали експерти з питань України до початку Майдану)[44], жителі переважно російськомовних східних та південних регіонів країни воліли тіснішої інтеграції з Росією, натомість переважно україномовні західні області були орієнтовані на ЄС. З огляду на ці умови, швидкість та масштаб, з яким організувалися протести (Євро)Майдану в Україні у листопаді-грудні 2013 року, приголомшували. Їхня тривалість, а потім єдність реакції українців на російське втручання здивувала багатьох.

Завданням цього розділу буде пояснити передумови української Революції Гідності. Тепер, коли час минув, здається, що

(Євро)Майдан не мав би викликати такого здивування у багатьох оглядачів України. Шок часто є наслідком стереотипів, спрощення та прийняття напівправдивих тверджень, що неминуче перетворюються на хибні висновки. Ми почнемо з найістотніших стереотипів про Україну: з твердження про те, що вона є регіонально розділеною державою, що її населення — історично пасивне. Потім розглянемо «студентський чинник» перших демонстрацій і його роль в подальших протестах. В кінці розділу також висвітлено певні роздуми автора, які виникли в контексті досвіду перших днів Майдану. Поза сумнівом, у ретроспективі можна сказати, що деякі події в Україні наприкінці 2013 року були прогнозованими. На жаль, мало хто передбачав, що зрештою перебіг подій скотиться до насильства, і ще менше усвідомлювало, яка надзвичайна країна постане внаслідок цієї революції.

Регіональні розбіжності в Україні

Немає нічого дивного, що країна масштабу України, де проживають понад 43 мільйони жителів, а обсяг сухопутної території становить понад 600 тисяч км^2, демонструє регіональне різноманіття. Упродовж 2000-х років, під час численних виборів, кандидати та партії, які обіцяли поглибити інтеграцію з Росією, постійно набирали більше голосів на сході та півдні, де більшість населення у повсякденному житті розмовляє російською. З огляду на ці результати завжди стверджували, що за наявності вибору російськомовні віддадуть перевагу східній, а не західній політичній асоціації / інтеграції. Однак, як стало очевидним у вирішальні місяці 2014 року, коли українці на сході та півдні країни вирішили бути відданими Українській державі, а не «русскому миру», відкрито відкинувши путінський проєкт

«Новоросія», прирівнювання мовних вподобань до політичної ідентичності виявилося помилкою.

Коли під час перепису населення 2001 року запитували про національну приналежність, то більшість населення України (77,6 %) назвала себе етнічними українцями; 17,3 % — етнічними росіянами, і лише 4,9 % — представниками інших національностей. На запитання про «рідну» мову 85,2 % етнічних українців назвали українську, а 95,9 % етнічних росіян — російську. Якщо співставити ці цифри, виходить, що 67,5 % населення країни вважали своєю рідною мовою українську, натомість 29,6 % були русофонами — до цієї групи входили і російськомовні етнічні українці, й переважна більшість етнічних росіян.

З іншого боку, дані, які зібрали під час опитувань, створювали більш двозначну картину. Упродовж 1990-х та початку 2000-х років Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) проводив численні опитування населення України стосовно багатьох тем. Кожне інтерв'ю починалося із запитання, якою мовою респондент бажає відповідати[45], і було додаткове питання про національну приналежність. У всіх опитуваннях КМІС майже третина респондентів постійно реєструвалися як етнічні українці, які воліють розмовляти російською у повсякденному житті (етнічні росіяни обирали російську у 95 % випадків). До того ж російськомовні українці зазвичай зосереджувалися у східних та південних регіонах, де також була вища концентрація етнічних росіян та інших меншин, наприклад, греків, вірменів, кримських татарів тощо, як показано нижче у таблиці 1.

З огляду на те, що мова є одним з головних визначників ідентичності, ці дані спонукали багатьох вважати, що переважно російськомовні мешканці південних та східних регіонів України більше ототожнюють себе з Росією, ніж з Україною. Це виявилося помилкою: коли питання про приєднання до Росії зрештою набуло конкретики, вибір населення цих регіонів виявився

іншим. Російськомовний український патріот, який походив з Дніпропетровська, Харкова, Миколаєва чи Херсона, став бастіоном оборони України від російського вторгнення (дивіться розділ 7). Здається, проукраїнський вибір людей з півдня та сходу України, що став очевидним 1 грудня 1991 року під час референдуму, який затвердив Акт проголошення незалежності України, виявляв справжню національну ідентичність. У подальші роки цьому не надавали належного значення.

Таблиця 1. Етномовна ідентичність України за регіонами[46]

Етномовна ідентичність	Регіон[47]				
	Захід	Захід-Центр	Схід-Центр	Південь	Схід
Україномовний етнічний українець	92.1 %	72.8 %	41.2 %	17.1 %	12.3 %
Російськомовний етнічний українець	1.9 %	16.5 %	44.3 %	42.8 %	49.4 %
Російськомовний етнічний росіянин	1.7 %	6.0 %	9.2 %	26.4 %	30.2 %
Інший (зокрема й україномовні етнічні росіяни)	4.3 %	4.8 %	5.4 %	13.6 %	8.1 %

Голосування під час референдуму за незалежність України 1991 року подолало межі етнічних, регіональних та мовних вподобань, адже виборці показали переважну підтримку у всіх регіонах — 91 %, в загальнонаціональному масштабі, підтримуючи незалежність навіть у Криму і Севастополі Проте ця одностайність на референдумі не трансформувалась у єдність у внутрішніх політичних питаннях. Тому міжнародні оглядачі України хибно сприйняли відмінності у політичних вподобан-

нях як розкол за ідентичністю. 1994 року, за три роки після розпаду СРСР, регіональні етномовні розбіжності стали домінантною рисою електоральної географії України, коли здебільшого російськомовний Леонід Кучма (колишній директор ракетного заводу «Південмаш» у східно-центральному місті Дніпро; він обіймав посаду прем'єр-міністра з жовтня 1992 року по вересень 1993 року) кинув виклик чинному україномовному Президенту Леонідові Кравчуку на дочасних президентських виборах. Кучма виграв, забезпечивши собі голоси східних, південних та східно-центральних регіонів (дивіться мапу 1). Серед його виборців домінували етнічні росіяни та російськомовні етнічні українці, а тому оглядачі (хибно) вважали, що Президент Кучма проводитиме проросійську зовнішню, економічну та культурну політику, щойно опиниться на посаді.

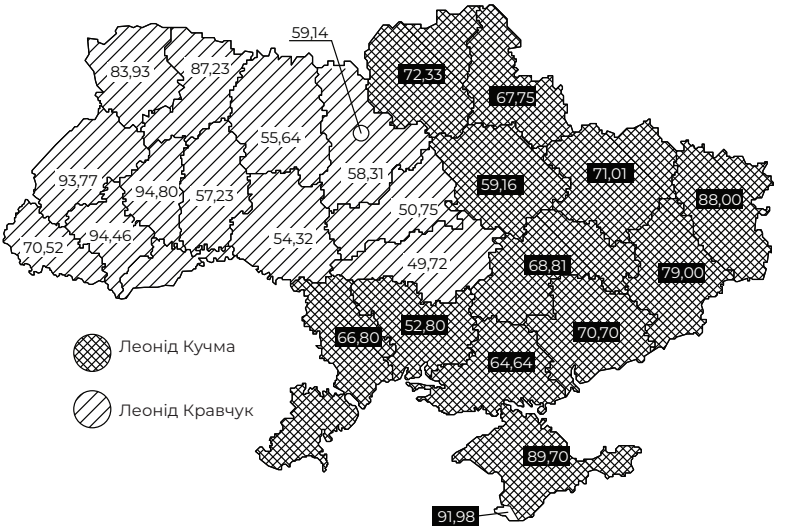

Мапа 1. Результати президентських виборів 1994 року за регіонами

Насправді ж Кучма вдався до «двовекторної» зовнішньої політики, водночас применшуючи значення мовного питання. Конституція, яку затвердили 1996 року за його президентства, проголошувала українську мову єдиною державною, але також гарантувала «вільний розвиток, використання та захист російської та інших мов національних меншин» (стаття 10). У 1990-х та на початку 2000-х років у школах запровадили політику «м'якої українізації», яку часто обґрунтовували як механізм позитивної дискримінації, спрямований на подолання десятиліть русифікації радянської доби. Українською видавали підручники та навчальні матеріали, а престижні університети стали вимагати знання української для вступу. Поступово збільшувалось і використання української у містах — почасти через вимогу вести усе діловодство державною мовою, а почасти це було побічним результатом дуже поступової та ненасильницької націєтворчої політики, спрямованої на збільшення престижу української як мови спілкування у містах[48].

Вплив таких політичних заходів був особливо важливим у традиційно аграрних лівобережних регіонах центральної України. Хоча розмовною мовою у цій центральній частині країни залишалася здебільшого російська або суржик (мішанка української та російської)[49], до середини 2000-х білінгвізм у повсякденному житті став поширеною суспільною практикою в Києві і у менших міських центрах регіону — Сумах, Черкасах, Кременчуці, Полтаві[50]. Білінгвізм виявлявся у дивних мовних ситуаціях, коли один співрозмовник говорив українською, а інший — російською, і жоден з них не бачив потреби перейти на іншу мову спілкування. Ця поступова зміна мовних моделей відобразилася на електоральній мапі України і, можливо, відіграла свою роль у електоральній перемозі україномовного кандидата Віктора Ющенка над своїм російськомовним опонентом Віктором Януковичем 2004 року.

«Помаранчева революція»

Мовне питання не було центральним під час президентської кампанії перед виборами 2004 року[51]. Ця кампанія зрештою переросла у події, що стали відомі як «Помаранчева революція», названа за кольором, який використовували під час агітаційної кампанії Ющенка. Поштовхом для масових протестів стали підтверджені повідомлення про широкомасштабні фальсифікації на виборах, що й вивело людей на вулиці у Києві. Тоді ці протести, здавалося, свідчили і про пробудження громадянського суспільства, і про небезпечний географічний розкол серед виборців країни.

Віктора Ющенка, кандидата «західно-центрального» регіону, здебільшого сприймали як проєвропейського реформатора. Він у своїй кампанії використовував успішний досвід перебування на посаді прем'єр-міністра за часів президентства Кучми (2000–2001), а до того — голови Національного банку (1993–1999), відповідального за успішне запровадження гривні — пострадянської грошової одиниці України. Його опонент — Віктор Янукович, колишній губернатор Донецької області (1997–2002) і чинний прем'єр-міністр (2002–2005), двічі був в ув'язненні за насильницькі злочини у 1980-х роках і не приховував свої зв'язки з донбаським олігархом Рінатом Ахметовим.

Два Віктори зійшлися у двох турах голосування: у першому Ющенко отримав невелику перевагу (39,9 % проти 39,29 % у опонента), а потім, за офіційними даними, програв Януковичу у другому турі 21 листопада 2004 року.

Однак ці результати, оголошені Центральною виборчою комісією, команда юристів Ющенка відразу ж оскаржила в українському Верховному Суді. Сотні тисяч прихильників Ющенка, демонструючи колір його кампанії — помаранчевий, вийшли на вулиці Києва, виявляючи своє обурення тим, що їхні голоси

«вкрали» внаслідок масових фальсифікацій під час підрахунку бюлетенів[52].

Під час передвиборчої кампанії російські радники Януковича («політтехнологи» під керівництвом москвича Марата Гельмана)[53] позиціювали свого кандидата як лідера російськомовного, індустріалізованого, робітничого сходу України, і зображували Ющенка сином україномовного «фашиста»[54], чия західна електоральна база прагне скористатися економічними вигодами, що їх створюють східні області. Табір Януковича таємно публікував мапи з зображенням «трьох Україн» і поширював їх нібито від табору Ющенка. На цих картах територія країни була поділена на «перший сорт» (захід та центр), «другий сорт» (південь) і третій «сорт» (схід). Коли в Києві вибухнули масові протести і тисячі демонстрантів скандували «Ющенко!», команда Януковича відреагувала демонстрацією народної підтримки на Донбасі: 28 листопада 2004 року у місті Сєвєродонецьку Луганської області організували з'їзд депутатів від східних та південних регіонів. Хоча сепаратистські гасла явно не лунали, кандидат Янукович промовив російською мовою свою знамениту фразу, риторично запитавши, коли ці західні «козли перестануть заважати нам працювати?» — «Когда эти козлы перестанут мешать нам работать?». Харківський губернатор Євгеній Кушнарьов потім збурив натовп, оголосивши, що його місто завжди буде автономним від Києва («У нас всегда будет «харьковская власть»!» — «У нас завжди буде харківська влада!»). Ця кампанія, поза сумнівом, розворушила регіональні пристрасті, і значення мовного питання, поєднане з відмінними інтерпретаціями суперечливих історичних подій, зокрема Другої світової війни, перебільшували для активнішої підтримки кандидатури Януковича.

Однак, з огляду на контраст між двома провідними кандидатами у 2004 році — Януковичем, якого вважали найімовірнішим

майбутнім Президентом навіть попри кримінальне минуле, і Ющенком, якого отруїли під час передвиборчої кампанії, а потім ще й сфальсифікували результати останнього туру виборів — спрощувати тогочасні президентські вибори до змагання між регіонами з різними мовними вподобаннями означало б робити надто широке узагальнення. Проте російський Президент Володимир Путін, здається, інтерпретував «помаранчеві» протести саме з цієї перспективи, вважаючи їх державним переворотом, який інспірував Захід, і який мав на меті позбавити Росію контролю над територією, значною мірою населеною її «співвітчизниками»[55]. Якби Кремль та західні оглядачі були проникливіші, вони зрозуміли б, що заклики до більшої автономії у східніх і південних регіонах України швидше відображали прагнення місцевих еліт, які політизували питання мови, історичної пам'яті та ідентичності на свою користь, радше ніж об'єктивне їхнє бажання відєднатися від Києва. Ба більше, регіональні етномовні відмінності не належали до тих питань, що хвилювали широкі маси, а були радше солом'яним опудалом, яке служило короткотерміновим інтересам місцевих еліт у змаганнях за збільшення власного впливу.

Після завершення подій 2004 року регіональні еліти України повернулися до своїх владних інтриг у межах києвоцентричної парадигми, ніколи відкрито не закликаючи до розколу країни. Винятком тут можна вважати лише Крим, де відверто проросійські партії явно й демонстративно виявляли свою політику, хоча відсоток підтримки цих партій ніколи не перевищував однозначного числа. Якби питання-близнюки — мова та ідентичність — відтворювали фундаментальні регіональні розбіжності, а не були ширмою для внутрішньоелітних міжусобиць, то заклики до сепаратизму під час з'їзду у Сєвєродонецьку 2004 року мали б шанси на успіх. Насправді боротьба між регіональними елітами і Києвом за владу призвела до нескінченних суперечок

навколо мови та пам'яті, а не навпаки. Замість того, щоб створити основу для сепаратизму, етномовні відмінності України виявилися побічними наслідками змагання між регіональними елітами в об'єднаному контексті політичної нації. Цей перевернутий причинно-наслідковий зв'язок, як виявилося пізніше, не помітило багато оглядачів України.

Мапа 2. Результати «третього туру» президентських виборів 26 грудня 2004 року за регіонами

Заради справедливості супроти тих, хто неправильно тлумачив значення мови для регіональних політичних реалій України 2004 року, слід зазначити, що упродовж своєї політичної кар'єри Ющенко здебільшого розмовляв українською, а Янукович — російською. До того ж локалізація підтримки кандидатів була поляризована якнайчіткіше: під час «третього туру» голосування 29 грудня 2004 року, під наглядом декілька тисяч міжнародних спостерігачів[56], Янукович зміг отримати понад

90 % голосів у Донецьку та Луганську, а Ющенко — більш ніж 90 % у чотирьох західних областях (Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Волинській). Показово, що лінія, яка традиційно відокремлювала україномовних у західних та західно-центральних регіонах від російськомовних у східних, південних та східно-центральних регіонах, змістилася, і виборці у центрально-східних Сумській, Чернігівській, Полтавській та Кіровоградській областях — регіонах, що попереднього десятиліття голосували за Кучму — віддали перевагу Ющенку, а не уродженцю Донбасу Януковичу.

Президентство Ющенка (2005–2010) загалом вважають провальним для України. Однією з головних складових угоди, на яку майбутнього Президента переконали погодитись у грудні 2004 року у рамках політичного вирішення кризи (фактично це була ціна рішення парламенту про дозвіл на повторне голосування), були зміни до української Конституції. Зокрема, повноваження Президента зменшили на користь відновленої виконавчої влади на чолі з прем'єр-міністром, відповідальним перед парламентом. Внаслідок цього подальші п'ять років президентства Ющенка перетворилися на періоди «співжиття»[57]: спочатку Президент вступив у відкритий конфлікт зі своєю колишньою союзницею та прем'єр-міністеркою Юлією Тимошенко, а потім (через невміле ведення його адміністрацією коаліційних перемовин після наступних парламентських виборів) був змушений ділити владу зі своїм колишнім суперником Віктором Януковичем, коли Партія регіонів здобула більшість у парламенті. 2008 року колишні «помаранчеві» сили змогли повернути собі більшість, і Тимошенко знову затвердили на посаді прем'єр-міністерки. Проте її ворожнеча з Ющенком унеможливила ефективне управління державою. Саме тоді політичний розкол між східними й південними областями (де майже одностайно підтримували Януковича та його опозиційну Партію регіонів) та тепер роз'єднаними західними

і центральними регіонами (адже одні підтримували «Нашу Україну» Ющенка, а інші — партію Тимошенко «Батьківщина») залишався головною рисою політичного ландшафту України.

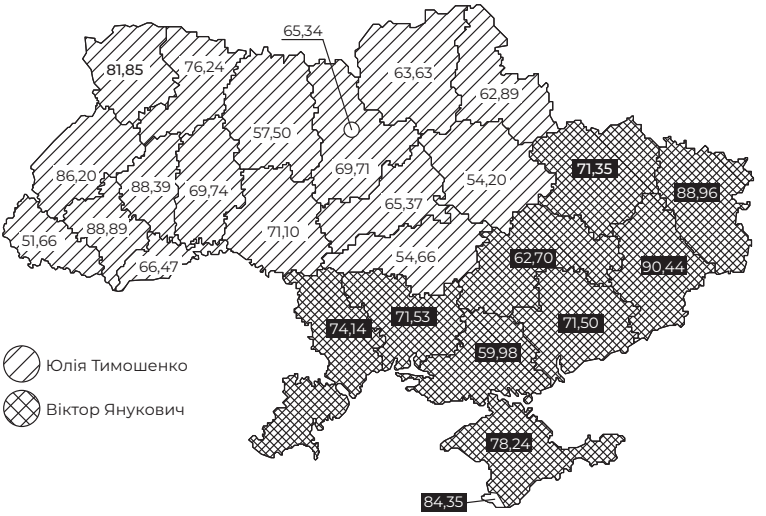

Мапа 3. Результати президентських виборів 2010 року за регіонами

Другий тур президентських виборів у січні 2010 року, під час якого змагалися колишні прем'єр-міністри Янукович та Тимошенко, здебільшого підтвердив лінію розколу між виборцями країни. За Тимошенко віддали більшість голосів у Західній Україні: понад 85 % — у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, 50–70 % — у центральних регіонах, але у її рідному Дніпропетровську та сусідньому Запоріжжі підтримка становила менш ніж 30 %. На відміну від Тимошенко, Янукович здобув майже одностайну підтримку у рідній Донецькій (90 %) та сусідній Луганській (89 %) областях, а в інших південних та східних областях — від 60 до 75 %, у Криму — 78 %.

Попри те, що президентські перегони 2010 року досі інтерпретували як суперництво між етномовними регіонами, вони стали провісником значно тривожнішої тенденції в українській політиці. Упродовж двох попередніх десятиліть регіональні еліти, зокрема з Дніпропетровська, Харкова та Одеси, боролися за контроль над розподілом ресурсів, конкуруючи за високі посади у Києві. Наслідком такої конкуренції стала видимість умовної стабільності в економіці України і певний баланс сил. Це майстерно підтримував Кучма і менш вдало, але все ж достатньо ефективно, Ющенко.

Проте основним аспектом цих перегонів між елітами був фундаментальний консенсус: щойно опинившись у Києві, регіональні еліти «націоналізувалися»; вони вливалися у політичну культуру столиці і приставали на правила гри у загальнодержавній політиці. Винятком з цього правила стали регіональні еліти Донецька, які раніше загравали з національним урядом, але з приходом Януковича на посаду Президента України намагалися поширити власну ідентичність та методи урядування на всю країну.

Президентство Януковича

Перемігши в лютому 2010 року на президентських виборах, що їх міжнародні спостерігачі оголосили вільними та справедливими, Янукович почав призначати на ключові посади у виконавчій владі країни чиновників лише з рідного регіону. У січні 2011-го я вперше почув жарт:

> Кажуть, що у Донецьку навіть безхатьки перелякані. По всьому місту їздять чорні машини. Зупиняються і хапають усіх, до кого дотягнуться! А наступного дня тебе вже повезли до якоїсь

області керувати облдержадміністрацією, міліцією, податковою або ще якоюсь держслужбою!

Прислів'я каже, що «у кожному жарті є доля жарту». Президент Янукович сильно покладався на відданість людей, які походили з його регіону і соціалізувались у тому ж середовищі, що й він. Здається, від людини з Донецької області (а тим паче з Єнакієвого або Горлівки — двох містечок на північний схід від Донецька, що були малою батьківщиною Януковича) очікували безумовної відданості авторитарному правителю. Тож не дивно, що невдовзі після приходу до влади цьому режимові стало бракнути людських ресурсів. Фінансові потоки зосереджувалися в руках кількох довірених спільників, які стояли на вершині ієрархії, що викачувала мільярди через хабарі та вимагання. Коли президентство Януковича закінчилося, його «загальна вартість» за 4 роки для української економіки становила, за оцінками, до 100 мільярдів доларів США[58].

Віктор Янукович потрапив до авторитарної клептократії не випадково. Перш ніж 2002 року перебратися до Києва і стати наступником колишнього Президента Кучми, він перетворив посаду очільника Донецької області на посаду «координатора» діяльності кількох фінансово-промислових груп, що базувалися в Донецьку. До них належали «Метінвест» (чорна металургія) та ДТЕК (виробництво електроенергії; це російська абревіатура, що розшифровується як «Донбаська паливно-енергетична компанія»). Обидві контролював найбагатший «олігарх» в Україні Рінат Ахметов через холдингову компанію «Систем кепітал менеджмент». До інших фінансових груп регіону належали бізнес-імперія братів Клюєвих, до якої входили «Укрпідшипник» — приватизований промисловий концерн радянських часів, «АктівСолар» — найбільший інвестор України у сонячну енергетику, «Вістек» — виробник електродів для зварювання та бізнес-

імперія родини Ландиків (серед якої найпомітнішим був завод з виробництва холодильників «Норд»). У 1990-х роках за підтримки місцевих посадовців, зокрема Януковича, і не без участі організованих злочинних угруповань[59], ці компанії стали монополістами у своїх галузях. Їхні активи були сконцентровані в чорній металургії, виробництві та розподілі електроенергії, промисловому виробництві та в банківській діяльності, а також вони контролювали вугільні шахти Донбасу, що номінально продовжували перебувати у державній власності. Завдяки статусу великих роботодавців ці компанії отримували субсидії та податкові пільги від центрального уряду. Частина коштів відразу ж осідала в кишенях членів «клану». Відкати від державних контрактів вони відмивали у величезних масштабах. Корпоративна культура донецького «клану» мала суворий ієрархічний характер, і сам Янукович охоче вдавався до фізичної сили, щоб втовкмачити свою волю іншим.

Пізніше, вирісши з цього донецького регіонального коріння і зрештою досягнувши верхівки загальноукраїнської політичної ієрархії у січні 2010 року, Президент Янукович прагнув створити таку саму чітку субординацію, за потреби навіть змінюючи на свою користь політичні правила. Ще 2010 року члени юридичної команди Януковича запровадили так звану «адміністративну реформу», яка централізувала виконавчу гілку влади і значно збільшила повноваження Президента стосовно призначення та звільнення посадовців[60]. У жовтні 2010 року Конституційний Суд постановив, що поправки до Основного Закону України, ухвалені 2004-го під час «Помаранчевої революції», були затверджені з порушеннями процедури, а отже, є нечинними. Хоча процедури справді були порушені, — поправки 2004 року ухвалювали швидко, щоб уникнути насильства на вулицях Києва, — друга частина рішення Конституційного Суду здивувала багатьох: він не лише визнав поправки нечинними,

а й постановив негайно відновити первинний текст Конституції редакції 1996 року. Так Янукович став фактичним керівником виконавчої влади України, і це можна було прирівняти до державного перевороту, адже мандат, який він отримав від виборців, не передбачав таких повноважень[61]. Але через те, що у лавах опозиції на той час бракувало єдності, мало хто поставив рішення суду під сумнів.

Зміна Конституції була не єдиним неоднозначним вчинком Януковича. 21 квітня 2010 року у Харкові новообраний Президент України підписав з Російською Федерацією угоду, згідно з якою термін оренди військової бази Росії у Севастополі продовжили з 2017-го до 2042-го року. Це продовження оренди бази для російського Чорноморського флоту мало бути компенсоване щорічною виплатою 100 мільйонів доларів США і однорічною знижкою у 30 % за імпортований природний газ. Коли парламент зібрався для ратифікації угоди, багато депутатів сприйняли її як зраду, але, попри запеклу бійку[62], ратифікація відбулася за підтримки Партії регіонів, Комуністичної партії, Блоку Литвина та кількох перекинчиків з «помаранчевого» табору, які змінили свою фракційну приналежність після президентських виборів 2010 року.

На початку 2011 концентрація влади у руках Януковича перейшла до наступної логічної фази — репресій проти опозиційних діячів. У травні того ж року колишню суперницю чинного Президента на попередніх виборах Юлію Тимошенко звинуватили у зловживанні владою та у серпні 2011 року, після судового процесу, що привернув широку увагу, засудили до 7 років ув'язнення. Звинувачення мали політичні мотиви, суддя демонстрував явну упередженість, але публічні демонстрації на підтримку Тимошенко не стали масовими. Юлія Тимошенко була непопулярною серед багатьох виборців через її невдале управління економікою після фінансової кризи 2008 року, і до

того ж вона уособлювала невдачі «помаранчевих» еліт під час президентства Віктора Ющенка. Проте судовий процес над нею викликав широкий осуд у західних дипломатичних колах, які вважали його свідченням руху України до авторитаризму[63]. Кинувши Тимошенко та кількох урядовців з її команди до в'язниці, Янукович публічно натякав країні і світові, хто тепер «головний» в Україні.

Однак бути головним не означало мати авторитет серед населення. Брак популярності Президента був особливо помітним у Києві в години пік, коли рух на дорогах, що вели до столиці з півночі, перекривали хвилин на 40 двічі на день, щоб дозволити автомобільному кортежу Президента подорожувати між своєю резиденцією у Межигір'ї, що за 16 км від міста, та центром столиці. Потрапивши у затор, київські водії безперервно сигналили на знак протесту, створюючи шум, що розносився на багато миль.

Коли журналісти запитали Януковича про те, як він може обґрунтувати створення щоденних незручностей для киян, Президент замислився про те, що, мабуть, всім було б зручніше, якби він літав гвинтокрилом. У січні 2011 року спеціально для Януковича орендували розкішний вертоліт моделі Agusta 139, утримання якого обходилося українським платникам податків у 1 мільйон доларів США на рік[64].

Попри вкрай низький рейтинг у Києві, під час перших років президентства Януковича електоральна підтримка його Партії регіонів на сході (на Донбасі, у Харкові) і у південних регіонах України залишалася високою[65]. Як показано на мапі 4, Партія регіонів здобула велику перемогу під час парламентських виборів у жовтні 2012 року на Донбасі (Донецька та Луганська області) та у Криму і отримала більшість голосів на південному сході. Партія «Батьківщина», хоч її лідерка Тимошенко й перебувала у в'язниці, посіла перше місце у центральних та західних

регіонах, за винятком Львівської області, де партія «Свобода» отримала більшу підтримку, та у Закарпатті, де місцеві еліти підтримали Януковича. Та все ж головною рисою цієї кампанії була стійкість розколу на електоральній мапі України: межа між територіями, де завоювали більшість Партія регіонів (Янукович) та «Батьківщина» (Тимошенко / Яценюк) проходила через ті самі географічні регіони, що й поділ між електоратом Ющенка та Януковича 2004 року, і здебільшого виявляла мовні розбіжності, про які свідчили дані опитувань.

Мапа 4. Результати парламентських виборів 2012 року за регіонами

Але за збереженням розколу в електоральній географії України криється справжній основний сюжет виборів 2012 року: більшість тих, хто потрапив до парламенту, були «новачками» — 233 з 450 депутатів, обраних 2012 року, не мали попереднього досвіду роботи в парламенті[66]. Вони були виразниками широкого

спектра політичних поглядів. З одного боку, права партія «Свобода» вперше здобула достатньо голосів для створення незалежної фракції з 36 депутатів — головним чином із західних регіонів України. Нова центристська опозиційна партія «УДАР» (Український демократичний альянс за реформи), очолена колишнім боксером Віталієм Кличком, набрала 13,96 % голосів по Україні й отримала 42 місця в парламенті. Поки Тимошенко, номінальна лідерка «Батьківщини», перебувала у в'язниці, партію очолив колишній лідер «Фронту змін» Арсеній Яценюк. Партію «Батьківщина» у парламенті представляли 99 депутатів. Разом три опозиційні партії налічували 177 депутатів (117 з яких були «новачками»), натомість Партія регіонів та комуністи разом створили більшість з 240 депутатів (додаткові 27 номінально незалежних депутатів загалом голосували разом з пропрезидентською більшістю аж до початку 2014 року).

Здавалося, парламентські вибори переконали Януковича, що його режим, якому нічого не загрожує, триватиме довго. Опозиційні сили були розколоті на три партії, Президент став дедалі відвертіше запроваджувати клептократію, що збагачувала близьке йому коло людей, відоме як «Сім'я».

Масштаби цього розкрадання були повністю оприлюднені лише 2014 року, після втечі Януковича до Росії, але навіть перебуваючи при владі, він хизувався своїми особистими статками.

Журналісти, які проводили розслідування, регулярно повідомляли про злочини Президента, але це не мало суттєвих наслідків, хіба що збільшувало обурення тих, хто вже протистояв режиму. Боротьба лідерів опозиції за статус головного суперника Януковича на президентських виборах 2015 року створила проблеми з організацією громадських протестів проти зловживань його режиму, тому все залишалося (хоча б з зовні) тихим та спокійним.

Поступове посилення невдоволення

Спогади — річ уперта. Навіть десять років після «помаранчевих» протестів 2004 року глибоке розчарування їхніми результатами викликало велику підозру до кожного, хто намагався організувати публічні демонстрації невдоволення або брав у них участь. Українці почувалися ошуканими Ющенком та його найближчими соратниками, які особисто збагатилися завдяки зусиллям та самопожертві людей, що їх свого часу підтримали, але самі мало що зробили для покращення життя народу. Організовувати вуличні протести проти ексцесів Януковича за таких умов виявилося складно. Навіть після фінансової кризи 2008 року, коли рівень незадоволення статус-кво у країні значно зріс, протестні настрої вилилися в президентську кампанію 2009–2010 років, а не в масштабніші противладні повстання. В цей час люди збиралися на масові мітинги, протестуючи проти погіршення економічного становища України за прем'єрства Тимошенко, але головним бенефіціаром цього невдоволення виявлявся Янукович.

Команда нового Президента зіткнулася з першими позапарламентськими протестами, які були адресовані саме їй, наприкінці листопада 2010 року, під час Податкового Майдану, коли власники малого бізнесу розклали намети на київському Майдані Незалежності, демонструючи своє невдоволення Податковим кодексом, що його нещодавно вніс на розгляд уряд прем'єр-міністра Азарова. Запропоноване законодавство мало значно збільшити податковий тиск на малий бізнес. Найбільше суперечок викликало те, що уряд запропонував скасувати спрощену систему оподаткування для приватних підприємців (власників малого бізнесу, які мали до 10 працівників), які щомісячно сплачували фіксовану суму від часу запровадження системи 1998 року. Щоб не загострювати кризу, Янукович та Азаров

влаштували виставу у стилі «добрий поліцейський проти поганого поліцейського»: Президент публічно різко розкритикував прем'єра за його план нібито вичавити соки з малого бізнесу і «змусив» Азарова пообіцяти анулювати план скасування цього фіксованого податку.

Зрештою, обіцянку виконали частково: фіксований податок замінили на низький фіксований відсоток (5 %) від доходу, натомість внески на соціальне страхування були значно збільшені. І все ж обіцянка режиму поступитися вимогам Податкового Майдану на той час зняла напругу. Після того, як демонстранти розійшлися, організаторів мітингу почали переслідувати за сфабрикованими звинуваченнями у пошкодженні громадського майна[67].

Улітку 2012 року невдоволення українців діями адміністрації Януковича різко зросло[68], коли парламент ухвалив суперечливий закон «Про засади державної мовної політики», що насправді скасовував м'яку українізацію двох попередніх десятиліть. У центрі Києва протестувальники та відомі українські музиканти організували голодування, закликаючи Президента ветувати закон[69], але марно. Янукович відмовився це зробити. Парламентські вибори 2012 року довели, що президентська Партія регіонів створила безальтернативну політичну машину, яка забезпечувала майже суцільну електоральну підтримку в індустріалізованих східних регіонах. Натомість розкол серед опозиції лише поглиблювався.

Напруга навколо мовного питання послабилася після виборів. Справді, новий мовний закон, що дав окремим областям, містам та містечкам право оголошувати «регіональну» мову, яку можна було використовувати на рівні з українською (тобто фактично запроваджуючи російську як другу державну мову в цих регіонах), вітали у східних та південних регіонах. У західних та центральних областях його ненавиділи, але цього було недостатньо для того, щоб спалахнув протест. Стало зрозуміло: щоб

протести були ефективними, вони повинні виникнути в електоральному ядрі Януковича — на сході і/або на півдні країни, а їхнім каталізатором буде не мова чи податки, а щось фундаментальніше.

У березні 2012 року кілька тисяч обурених громадян організували протест у Миколаєві (південна Україна) перед будівлею місцевої прокуратури. Це трапилося після гучного злочину — групового зґвалтування та спалення 18-річної Оксани Макар. Демонстрації викликало те, що двоє з трьох юнаків, яких підозрювали у злочині, були синами місцевих чиновників, і їх відразу ж звільнилим з-під варти після затримання.

Упродовж тижня в інших містах півдня та сходу України — Харкові, Одесі, Донецьку — були організовані мітинги на підтримку миколаївських протестувальників. Проте щойно Янукович викликав журналістів до Адміністрації Президента і публічно висварив Генерального прокурора Пшонку за те, що той дозволив ситуації вийти з-під контролю, усі протести припинилися. Потім Президент відправив міністра внутрішніх справ Захарченка до Миколаєва «розібратися з ситуацією». Посадовці з Києва вважали, що у такий спосіб проблему розв'язали.

Однак улітку 2013 року південні області України знову збурила міліцейська жорстокість та свавілля дітей місцевих чиновників, що їх зневажливо називали «мажори». Тут посадовців, які часто були вихідцями з Донбасу, мали за людей, що безцеремонно порушують юридичні та соціальні норми у взаєминах з простими громадянами[70].

Коли в липні 2013 року мешканці південноукраїнського села Врадіївка (Миколаївської області) дізналися, що 29-річну місцеву жінку, Ірину Крашкову, зґвалтували троє офіцерів міліції, а їхній начальник покриває своїх підлеглих, селяни оточили міліцейський відділок і погрожували спалити і його, і офіцерів. Хоча у цій справі винуватців таки ув'язнили, врадіївські події

стали переконливим нагадуванням про те, що терпець українців, коли вони стикаються з нахабним беззаконням, не безмежний.

2013 року невдоволення українців режимом Януковича досягло піку — і незалежно від регіону, і незалежно від мовних вподобань. Згідно із загальнодержавним опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» у червні 2013-го, 25 % українців заявили, що готові взяти участь у масових протестах проти уряду, якщо такі будуть у їхньому місті[71]. Інше опитування, проведене паралельно, зафіксувало високий рівень недовіри до уряду Азарова (71 %); 69 % опитаних сказали, що не довіряють Президентові[72]. У центрі своєї електоральної підтримки, на півдні та сході України, Янукович мав не набагато вищі рейтинги, ніж у країні загалом: опитування зафіксували 33–35 % довіри на півдні і 47–49 % на сході країни[73]. У західних та центральних регіонах ці рейтинги становили менш ніж 10 %.

Каталізатор

У четвер, 21 листопада 2013 року, на сайті Кабінету Міністрів України з'явилося дивне оголошення. Уряд прем'єр-міністра Азарова, очевидно, на таємному засіданні, що відбулося того ж дня, проголосував за припинення усіх приготувань до запланованого підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Церемонію підписання планували на 28 листопада, коли Президент Янукович мав поїхати до Вільнюса на саміт Україна–ЄС. Хоча державний візит усе ще залишався в планах, згідно з оголошенням, підписання Угоди про асоціацію України з ЄС й Угоди про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі призупинено.

Ця різка зміна урядового курсу була приголомшливою з огляду на дипломатичну активність у попередні місяці. У червні

2013 року ЄС відправив до Києва місію на чолі з колишнім головою Європарламенту Коксом та колишнім Президентом Польщі Квасневським, які мали спостерігати в Україні за ухваленням законодавства, що було необхідною умовою для укладення угоди. Йдеться про так званий «перелік Фюле», названий за іменем Штефана Фюле, європейського комісара з питань розширення та європейської політики сусідства. Мандат місії ЄС продовжували кілька разів, тому що законодавчі зміни поступово ставали другорядними у порівнянні з політичними чинниками. 2011 року Юлію Тимошенко, яка була суперницею Президента Віктора Януковича на виборах за рік до того, засудили за явно сфабрикованими звинуваченнями у зловживанні владою. Зрозуміло, що емісари ЄС — ймовірно, виявляючи бажання політичних лідерів Європи — наполягали на тому, щоб Тимошенко звільнили до вільнюського саміту Україна–ЄС, що мав відбутися у листопаді 2013 року. За словами Квасневського, Янукович нібито пообіцяв розглянути питання звільнення колишньої прем'єрки і скерувати її до Німеччини на лікування.

З огляду на публічні підтвердження Януковича та численних лідерів Партії регіонів про «незмінність європейського вибору України»[74], у день появи цього оголошення багато хто, зокрема й автор цієї книжки, не вірив у справжність раптової зміни урядової політики. Зрештою, за Конституцією України, зовнішня політика — це виняткова сфера повноважень Президента. Чому ж тоді про це рішення оголосили на сайті Кабінету Міністрів, а не на сайті Адміністрації Президента? Чому урядове рішення ухвалили тоді, коли Президент Янукович перебував з державним візитом у Австрії[75]? Чому оголошення опублікували саме в день 9-ї річниці початку «помаранчевих» протестів 2004 року? Символічність цієї дати не пройшла повз увагу тих, хто перебував у постійній опозиції до Януковича, і тих, хто звинувачував його у всіх бідах України протягом попереднього десятиліття.

Громадськість на це оголошення уряду зреагувала миттєво. Того ж вечора о 19:54 журналіст Мустафа Найєм написав на своїй сторінці у фейсбуці такий текст: «Добре, давайте серйозно. От хто сьогодні до опівночі готовий вийти на Майдан? Вподобайки" не рахуються. Лише коментарі під цим дописом зі словами "Я готовий". Щойно набереться більше тисячі, будемо організовуватися». Вже трохи більш ніж за годину після цього першого допису Мустафа звернувся до своїх друзів у мережі «Фейсбук» з таким текстом: «Зустрічаємося о 22:30 під монументом Незалежності. Вдягайтеся тепло, беріть парасольки, чай, каву, гарний настрій та друзів. Поширення [цього допису] всіляко вітається!»[76]. Того вечора 3–5 тисяч мешканців столиці України, серед них Віталій Кличко, Юрій Луценко, Леся Оробець, Андрій Парубій та кілька інших, які пізніше стануть центральними постатями в українській Революції Гідності, зібралися на центральному майдані Києва. Вони прийшли не як представники якоїсь політичної партії, а радше як приватні особи, щоб висловити свої політичні переконання. Після перемоги Януковича на президентських виборах 2010 року народна підтримка поодиноких політиків і партій загалом протягом наступних трьох років постійно знижувалася, тому учасники проєвропейських демонстрацій свідомо дистанціювалися від будь-якої політичної партії[77]. Наступного вечора народився мем «Євромайдан», а на Майдані Незалежності виник невеликий протестний табір.

Євромайданівські протести були не лише в столиці. Наступного дня після першого мітингу у Києві я взяв участь у демонстрації, де було приблизно 5000 людей — здебільшого студентів — у західноукраїнському місті Львові[78]. В новинах того вечора показали аналогічні протести і в інших обласних центрах Західної України. Ці перші демонстрації отримали підтримку місцевих еліт — зокрема тих, хто офіційно не належав до

жодної з великих партій. Наприклад, студентську ініціативу у Львові, свідком якої я був 22 листопада, публічно підтримали Іван Вакарчук, колишній ректор Львівського національного університету та міністр освіти (2007–2010), єпископ Борис Гудзяк, президент Українського католицького університету, та міський голова Андрій Садовий. Хоча, як і у Києві, ініціатива львівських студентів була стихійною акцією, яку організували переважночерез соціальні мережі. А ще студенти отримали підтримку місцевої влади. Аналогічну офіційну підтримку проєвропейських демонстрацій студентів виявили і в Івано-Франківську та Тернополі. Але від міської адміністрації Києва офіційна підтримка так і не прозвучала, а на схід від столиці офіційне схвалення дій демонстрантів було відсутнє. Того ж дня, коли мер Львова оголосив про підтримку проєвропейських студентських активістів міста, мер східного міста Харкова заборонив усі масові зібрання нібито через ризик виникнення епідемії грипу. Місцеві еліти у східних регіонах неухильно підтримували режим, і це призвело до кривавих наслідків у перебігу подій 2014 року.

Студентський Майдан(и)

Українці на певних етапах своєї історії, перебуваючи під тиранією, виявляли гідну подиву стійкість (дивіться опис козацького історичного «основоположного міфу» у розділі 7). Але коли протестний рух 2013–2014 років набрав обертів, стало зрозуміло, що варто лише розпалити іскру повстання — і полум'я народного гніву вже не спинити. Українське суспільство, хоч його й часто критикували за пасивність[79], пережило кілька епізодів масових протестів під час своєї пізньо- та пострадянської історії. Лідерами цих київських протестів були студенти, і центром їхніх демонстрацій був головний майдан столиці — символічне серце

України. Звідси почалися «помаранчеві» протести, які привели до скасування сфальсифікованих результатів президентських виборів 2004 року. Ще раніше саме тут відбулася «Революція на граніті» — протест, який організовували у жовтні 1990 року кілька сотень студентів здебільшого зі Львова та Києва, а назвали його так через камінь, що ним вибрукувано площу. Тоді двотижневе голодування студентів призвело до відставки прем'єр-міністра Української РСР, а республіканський уряд погодився на головну вимогу протестувальників: щоб молоді українці, призвані до радянської армії, служили на території Української республіки. Студентська перемога 1990 року стала легендарною. Тоді цей відкритий простір у центрі Києва називався площею Жовтневої революції, але після 1991 року став Майданом Незалежності або просто Майданом.

Цей символізм Майдану для українських студентів-активістів був очевидним і водночас надихав їх. 2001 року аудіозаписи, зроблені нібито у кабінеті Президента Кучми, дали можливість припускати, що тодішній Президент наказав вбити опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе[80]. Спалахнув касетний скандал, що розвинувся у рух «Україна без Кучми», і студенти університетів знову були головними організаторами демонстрацій у центрі Києва. Того року Юрій Луценко, що став більш відомим під час протестів 2004 та 2013–2014 років, організував наметове містечко за кількасот метрів від Майдану на вулиці Хрещатик[81]. Львів'янин Маркіян Іващишин, головний організатор студентських протестів 1990 року, та Володимир Чемерис, студент-радикал з Києва, який заявив про себе в публічному просторі за часів Перебудови, стали натхненниками і порадниками Юрія Луценка під час протестів, спровокованих касетним скандалом. За свідченнями учасників й очевидців тогочасних подій, студентські «революціонери» 2000-х вважали себе прямими наступниками організаторів «Революції на граніті» і дисидентів радянських часів[82].

2004 року студенти університетів знову сформували ядро масових демонстрацій, що стали відомі як «Помаранчева революція», створивши радикальну організацію «Пора!», яка діяла як авангард протестів. Вони теж поставили намети — спочатку перед Києво-Могилянською академією, а потім — на Майдані та Хрещатику, заблокувавши центр української столиці. Однак цього разу рух налічував сотні тисяч учасників і очевидно це були не лише студенти[83]. В ретроспективі протести 2004 року можна вважати чимось на кшталт «генеральної репетиції» Революції Гідності 2013–2014 років[84]. Як і на десять років пізніше, «помаранчеві» протести зосереджувалися на Майдані Незалежності; навпроти стели спорудили сцену, а вздовж Хрещатика, головної артерії Києва, від Майдану до мерії поставили намети. Ця тактика повторювала схему протестів 1990 та 2001 років. 2004-го політики, які виступали зі сцени Майдану, спілкувалися і російською, і українською, у такий спосіб заперечуючи ярлик «націоналістів» (або «фашистів»), який намагалися повісити на них опоненти, а написи, що ідентифікували протестувальників зі східних та південних регіонів, розміщували на видноті. І у 2004, і у 2013–2014 роках протестувальники підкреслювали кримінальне минуле Януковича у гаслах на кшталт «ми хочемо жити за законом, а не по понятіях» — останній термін означав неписані правила кримінального світу.

З іншого боку, між першими «євромайданівськими» демонстраціями та Помаранчевою революцією 2004 року можна було помітити одну ключову відмінність: 2013-го централізованої координації дій не було, її уникали. 2004-го дії демонстрантів успішно координував виборчий штаб Ющенка.

Централізоване планування та вертикальна ієрархічна організація протесту певною управлінською командою чітко відрізняли «Помаранчеву революцію» і від протестів на Майдані, які відбулися на десятиліття пізніше, і від попередніх демонстрацій,

де рушійною силою були студенти. Коли перші демонстранти відповіли на заклики, передані через соцмережі 22–23 листопада 2013 року, їхні наміри були чіткими: лише прапори України та ЄС! На Євромайдані не має бути жодних партійних прапорів чи іншої символіки політичних партій! Ці протести мали стати спонтанною реакцією громадянського суспільства, керованою та організованою студентами і молоддю без втручання чи керівництва з боку старших. Зрештою, очільники й організатори попередніх студентських протестів стали відомими політичними діячами та громадськими активістами, наприклад, лідери «Революції на граніті»: Олесь Доній, Маркіян Іващишин, Михайло Свистович, В'ячеслав Кириленко. Сприймаючи цих лідерів з минулого як приклад для наслідування, студентські організатори Євромайдану, хоча й були явно обурені раптовою зміною урядової політики щодо ЄС, прагнули аналогічної слави й для себе. Вони не були зацікавлені в тому, щоб імпульс їхнього руху затьмарили налагоджені машини політичних партій — зокрема й тому, що багато хто звинувачував лідерів цих партій у марнуванні суспільної енергії «помаранчевих» протестів 2004 року на міжусобиці.

За крок до насильства

Студентський романтизм тривав лише кілька днів. Хоча кількість людей, які організувалися через соцмережі та «сарафанне радіо», вражала, вже в неділю, 24 листопада 2013 року, запрацювали організаційні машини українських опозиційних партій. На Європейській площі за 300 метрів від Майдану Незалежності, де студенти та громадські активісти поставили свій тимчасовий табір під стелою Незалежності, встановили велику сцену, а до регіональних офісів трьох українських опозиційних партій надійшли

вказівки зібрати своїх членів на масовий мітинг у Києві. Кількість людей, які прибули того дня, здивувала навіть найбільших оптимістів серед організаторів: їх було понад 100 тисяч[85].

24 листопада настрій у центрі Києва був святковим. На мітингу опозиційних партій на Європейській площі популярні співаки та гурти виконували пісні, написані під впливом «помаранчевих» протестів 2004 року. На Майдані Незалежності студенти та громадські активісти встановили такий собі відкритий мікрофон на сходах стели, з якого кожен міг висловити свою думку. Якщо на Європейській площі під час мітингу застосували професійну звукопідсилювальну апаратуру, а на сценах виступали досвідчені партійні промовці, зібрання на Майдані було менш комерціалізованим. Ми з дружиною і нашими чотирма дітьми відвідали обидві демонстрації. Тоді почувались у безпеці: це був такий собі веселий фестиваль, де всюди майоріли українські та європейські прапори.

Та все ж це був не 2004 рік, коли кожен рух протестувальників на вулицях планували та контролювали заздалегідь. Близько 3-ї години дня Олександр Турчинов, який згодом стане виконувачем обов'язків Президента, а тоді ще був просто довіреною особою ув'язненої Юлії Тимошенко, зненацька закликав натовп на Європейській площі рушити до будівлі Кабінету Міністрів, а потім — до Адміністрації Президента. Реакція «ведучого» демонстрації Євгена Нищука, — МС на сцені «Помаранчевої революції», який пізніше стане «голосом Майдану», — свідчила, що цей заклик до дії не був частиною сценарію.

Відразу ж після Турчинова до виступу запросили Порошенка, на той час позафракційного депутата парламенту, колишнього міністра закордонних справ та економіки, власника компанії «Рошен» і телевізійного «5 каналу». Харизма Порошенка безсумнівна, і тому частина людей залишилася на площі слухати його промову. Одночасно велика група з партійними прапорами

«Батьківщини», «УДАРу» та «Свободи» рушила до урядових будівель, де їх зустріли міліцейські спецпризначенці з перцевим газом.

Сутички були незначні, їх вдалося локалізувати, але вони таки сталися. На відміну від Президента Кучми 2004 року, цього разу режим Януковича чітко вказував, що демонстрації «народовладдя» не залишаться безкровними.

Лідери української опозиції були заскочені зненацька урядовою заявою про різку зміну політики стосовно європейського питання. Навіть більше — вони не очікували також спонтанних акцій протесту, організованих проєвропейськими студентами та громадськими активістами, які прагнули уникнути усіх можливих об'єднань з офіційними опозиційними партіями. Заради справедливості слід зазначити, що опозиційні лідери не демонстрували ворожості до неполітичного Майдану. Олександр Турчинов сказав:

> Ми звернулися до людей на Майдані з пропозицією об'єднати зусилля з підготовки до недільної демонстрації... Але журналісти та громадські активісти — Мустафа Найєм, Ігор Луценко, Віка Сюмар, Руслана — сказали, що це буде піаром для опозиції. Співпраця з політичними партіями не в їхніх інтересах: люди зібралися з власної ініціативи, і тому у неділю вони спробують організувати власний захід, альтернативний нашому. Звичайно, з нашої точки зору, з точки зору опозиції, це був не найкращий варіант — такий собі дуалізм. Але ми не стали сперечатися і продовжили готуватися до своєї демонстрації, запланованої на 24 листопада. На той час на Майдані, під стелою, молодь та громадські активісти змонтували щось на кшталт сцени, встановили звукопідсилювальну апаратуру...[86]

Того вечора кілька моїх колишніх студентів з Києво-Могилянської академії записали відеозвернення своїх викладачів на

підтримку протестного руху Євромайдану, що набирав обертів. Згодом мене критикували за те, що у своєму зверненні я прогнозував можливість насильства. Я сказав: «Сьогодні ми зробили одну з двох речей: ми або допомогли Президенту Януковичу зважитися на рішення, і завтра він дійсно оголосить про свій намір підписати Угоду про асоціацію з ЄС, звинувативши уряд Азарова в тому, що той створив безлад, або сьогодні ми почали довгу і затяжну революцію, яка, на жаль, боюся, не закінчиться без крові...»[87].

Для втілення цього прогнозу знадобилося небагато часу. У понеділок, 25 листопада, загрозливо спонтанний масовий мітинг ледь не вийшов з-під контролю. Того вечора, за словами очевидців (я тоді не був на Європейській площі), Тетяна Чорновол, відома опозиційна журналістка, яка невдало балотувалася до парламенту на виборах 2012 року, виявила білий мікроавтобус, що припаркувався біля демонстрантів. Усередині було кілька співробітників СБУ з електронним обладнанням для прослуховування. Натовп розлютився і почав трощити мікроавтобус камінням — сама Чорновол начебто розбила прозорий люк на даху[88]. Для порятунку агентів таємної служби викликали міліцейських спецпризначенців, які, за твердженням представників опозиційних партій, змогли успішно звільнити тих з мікроавтобуса. Зробити це допомогли Яценюк (лідер «Батьківщини») та Тягнибок (лідер «Свободи). За словами ж одного із спецпризначенців, двоє партійних лідерів насправді диригували усією операцією — граючи на камери та нацьковуючи натовп на співробітників міліції. Євромайданівська сторона заперечувала подібні наміри.

Незалежно від того, якій зі сторін вірити, очевидно, що у протестувальників будь-якої миті міг урватися терпець. Якщо 2004 року за перші два дні у наметовому містечку на головній площі Києва встановили чітку ієрархію управління, налагодили

постачання харчами та роботу службу безпеки (яка, вірогідно, мала і канал зв'язку з таємною службою та міліцією)[89], цього разу у наметах протестувальників було багато лише їжі та ковдр.

Після стриманого застосування сили 24–25 листопада студенти на Майдані Незалежності відступили до відносно безпечного місця біля центрального монумента — стели. Коли вранці 26-го я відвідав їхню демонстрацію, то побачив не більш ніж 100 осіб, які тинялися площею, слухаючи вірші, п'ючи чай і намагаючись зігрітися. Попри те, що на площу все ще можна було потрапити, демонстрантів оточило кільце міліціянтів, які стояли приблизно за 5 метрів один від одного, у захисному спорядженні.

Того дня, близько 10-ї години ранку, студенти Києво-Могилянської академії оголосили 4-денний бойкот занять[90] і пройшли через місто, приєднавшись до своїх колег з набагато більшого Київського національного університету імені Шевченка. Потім натовп студентів зібрався під стелою на Майдані. Офіційно в обох університетах тривали заняття, але студенти їх не відвідували. Сергій Квіт, президент Києво-Могилянської академії (після вигнання Януковича його призначили Міністром освіти), виступив із заявою, у якій попросив професорів не карати студентів за їхню масову політичну активність, спрямовану на те, щоб заохотити Президента України до підписання угоди з ЄС[91]. Маховик масових протестів, здається, набирав обертів.

Рішення Януковича

Протягом тижня після урядового оголошення 21 листопада багато хто в Україні щиро вірив, що демонстрація «народовладдя» може переконати Президента Януковича підписати Угоду про Асоціацію та вільну торгівлю з ЄС на саміті Східного

партнерства у Вільнюсі 29 листопада. Коли я вперше почув оголошення Кабінету Міністрів, то був упевнений, що це насправді добре спланований виверт, вигаданий найближчими радниками Януковича. Згідно з моєю теорією, близьке оточення Президента передбачало вуличні протести після раптової зміни урядового курсу стосовно європейського питання і розуміло, що якщо правильно розіграти цю партію, їхній бос може вийти з цієї нібито хаотичної ситуації народним героєм — людиною, яка розуміє волю народу, а тому заслуговує на переобрання Президентом 2015 року. Хоча у листопаді 2013 року було дещо рано починати агітацію перед виборами, які мали відбутися аж за 14 місяців, з огляду на важливість майбутніх перегонів та очевидної підтримки, яку Янукович здобув би у західних та центральних регіонах у разі підписання угоди з ЄС (відданість його електорату у східних регіонах вважали гарантованою за будь-яких обставин), ця теорія не здавалася аж такою притягнутою за вуха.

Але зрештою виявилося, що я помилявся — занадто високо оцінив Януковича та його радників. 26 листопада, за день до від'їзду Президента у Вільнюс, українські телеканали транслювали широку дискусію між ним та чотирма журналістами, під час якої Янукович спробував виступити у своєму звичному «батьківському» образі і розпікав ЄС за сміховинний розмір допомоги, яку той пропонував у разі укладення угоди. Вочевидь, щоб пом'якшити кризові явища, які мали спіткати українську економіку через відкриття торгівлі з ЄС, лідери Європи пропонували створити стабілізаційний фонд — близько 610 мільйонів євро, що мав стати доступним для України разом з угодою про «стенд-бай» кредит від МВФ. За словами Януковича, така сума була як «цукерка у красивій обгортці» — образа для «серйозної країни»[92]. Під час цієї телепередачі Президент кілька разів повторив фразу «ми захищаємо власні інтереси» стосовно мотивів

підписання або непідписання угоди з ЄС, явно натякаючи на те, що ціною його підпису є кількісно вимірні економічні вигоди для держави. Він розповів про перемовини з Путіним щодо ціни на газ, обсяги торгівлі України з Росією та ЄС, порівняльні макроекономічні показники, тарифи на імпорт, можливості авіазбирального виробництва, рівень безробіття, пенсії, зарплати та ціни[93]. Матеріалізм цієї промови не мав жодного сенсу для протестувальників, які зібралися у морозному центрі Києва та інших містах, вимагаючи підписання угоди у Вільнюсі. Український Президент навіть не згадав про соціальну справедливість, свободу пересування, свободу висловлювань, зібрань і урядування на основі правил.

На відміну від Януковича, протестувальники на численних українських Євромайданах трактували Угоду не як економічний договір, а як офіційне оголошення про спільні цінності і декларацію європейської ідентичності України. Для них питання про те, у яку суму обійдеться Україні євроінтеграція, було недоречним. Певною мірою ця нематеріалістична парадигма виявляла юнацький ентузіазм студентів, які зібралися на міських площах країни; багато з них прагнуло пережити власну версію «Помаранчевої революції» або «Революції на граніті». Багатьох інших, особливо тих, хто їздив до ЄС на навчання, приваблювала комунітарна, постматеріалістична суспільна модель Європи. Годі було знайти більший контраст між цією моделлю суспільства та парадигмою авторитарного клептократа з промислового осередку Донбасу.

Врешті матеріалістична парадигма Януковича виявилася несумісною і з ідеалістичним світоглядом євромайданівських протестувальників, і з системою координат лідерів ЄС, з якими він зустрівся у Вільнюсі. Щоб угода відбулася, одна зі сторін мала поступитися заради більшого блага. Наприклад, лідери ЄС могли погодитися підписати Угоду про асоціацію без Угоди про вільну торгівлю. Іншим варіантом могло бути збільшення

економічної допомоги ЄС Україні — по суті, «купівля» підпису Януковича подібно до того, як це зробив Путін 17 грудня 2013 року, оголосивши про зобов'язання надати позику на 15 мільярдів доларів США. Потім ЄС міг би використати цю фінансову «палицю» як засіб гарантії, що український уряд дотримуватиметься своїх обіцянок після саміту. Але жоден з варіантів не здавався прийнятним для лідерів ЄС, які не звикли торгуватися за можливість приєднання до європейської родини, та й Україну на той час не вважали вартою таких зусиль.

У Вільнюсі лідери ЄС зіткнулися зі складним рішенням. Вони могли підтримати бажання українського народу приєднатися до європейської спільноти цінностей. Але у цьому разі Янукович (лідер, якого мало хто з них вважав згідливим, та людина, яку багато хто сприймав як втілення антитези європейських цінностей) міг повернутися з Вільнюса героєм з чималим шансом на переобрання у 2015 році. З іншого боку, якби у Вільнюсі відкинули прагнення українців до європейського майбутнього, ЄС ризикував би викликати суспільні заворушення на своїх кордонах. Хоча мало хто в той час міг передбачити силовий перебіг подій, навіть побіжне вивчення історії України свідчило, що країна «Помаранчевої революції» та численних студентських протестів недовго терпітиме диктатуру. Зміна режиму без виборів цілком могла спричинити розкол України за ймовірними етномовними розбіжностями, який мав би непередбачувані наслідки.

Згадку про підписання Угоди про Асоціацію зберігали у чернетці підсумкового комюніке з саміту Україна–ЄС до останньої миті перед публікацією. Ввечері перед поїздкою до литовської столиці європейські комісари Фюле (розширення) та Ешворт (закордонні справи) заявляли, що питання про Угоду залишається на порядку денному зустрічі. Послуговуючись дипломатичною мовою, вони натякали, що рішення про підписання залежить від Януковича[94]. Але український Президент не

підписав Угоду про Асоціацію з ЄС у Вільнюсі. Він повернувся до Києва 29 листопада, відразу ж поїхавши з аеропорту до своєї резиденції у Межигір'я. На Євромайдані у центрі міста погану новину сприйняли із сумом, але без відчаю. За словами українських опозиційних політиків, відмова Януковича підписати документ стала сигналом початку президентської передвиборчої кампанії 2015 року. Але за цей час Україна вже стала місцем протестів, і у тому, що зрештою дійде до застосування сили, вже не сумнівалися. Однак більшість вважала, що кров проллється під час майбутніх виборів. Ніхто, окрім, можливо, наближених до режиму, не очікував, що силу застосують на Майдані вже наступної ночі.

Розділ 2.
Майдан стає «Січчю»

Протягом вихідних 30 листопада та 1 грудня 2013 року події у Києві розгорталися зі запаморочливою швидкістю. У попередні дні мета євромайданівського руху полягала в тому, щоб змусити Президента Януковича підписати Угоду про Асоціацію з ЄС. До вечора п'ятниці, після закінчення Вільнюського саміту, більшість демонстрантів на київському Майдані Незалежності змирилася з прикрим фактом — цієї мети досягти не вдасться, тому вони (як і їхні попередники, які ставили намети на Майдані 2010 року, протестуючи проти урядових поправок до Податкового кодексу, та інші, які оголошували голодування на знак протесту проти ухвалення закону «Про засади державної мовної політики» 2012 року) готувалися мирно та спокійно розійтися. Студенти вирішили побути у таборі під стелою останні вихідні. До вечора неділі, якби режим нічого не робив, на Майдані вже не було б нікого, і українці по всій країні зайнялися б своїми справами — багато хто був би розчарований, але більшість пасивно змирилася б із власним безсиллям.

Але Янукович та/або його найближчі радники вирішили пришвидшити події. 30 листопада приблизно о 4-й годині ранку за київським часом підрозділ «Беркуту» жорстоко напав на

нечисленних демонстрантів, які залишалися у таборі під стелою на Майдані. Відео, що миттєво поширилися через інтернет, чітко показували, що міліція діяла не з наміром розсіяти людей; їхнє завдання полягало в тому, щоб очистити та зайняти центральну частину Майдану Незалежності, де був центр діяльності протестувальників. Кілька сотень молодих людей, здебільшого студентів університетів, які залишилися на Майдані на ніч, не чинили опору; деякі вже спали на саморобних матрацах, коли почався напад. Та їх все одно жорстоко побили. Операція тривала не більш ніж 15 хвилин. Відразу ж після рейду міліцейські спецпризначенці ще переслідували шокованих людей на бічних вулицях, і невелика групка знайшла притулок у Михайлівському золотоверхому монастирі. Символізм цієї події не пройшов повз увагу киян: востаннє монастир служив місцем притулку під час монгольських набігів 1240 року.

Ніч, що назавжди змінила Україну

Напередодні увечері, приблизно о 22:30 29 листопада, ми з дружиною прийшли на майдан Незалежності, щоб підтримати студентів. Багато з них вчилось у Києво-Могилянській академії, де я викладав. Вони оцінили моральну підтримку свого викладача. Крім знайомих облич, ми помітили численні групи юнаків у спортивних костюмах з каптурами на головах. Кілька з них марно намагалися взяти штурмом саморобну студентську сцену. Ніхто не розмахував кулаками, хоча провокаційна поведінка цих «гостей» була очевидною, і пам'ятаю, як я захоплювався витримкою студентів.

Щоб зігрітися і трохи зняти напругу, студентські лідери на постаменті під стелою почали кричати: «Хто не скаче, той москаль!» — гасло, яке було популярним серед українських футболь-

них «ультрас». Слово «москаль» у контексті футбольної кричалки є нешанобливим, але не образливим — так само, як називати американця «янкі» або німця — «краут»[95]. Реакція на Майдані, була доброзичливою: незалежно від мовної приналежності чи національності, люди сміялися та стрибали. Зі стели лунала музика, багато хто танцював, щоб зігрітися. Пам'ятаю, що коли ми залишали площу, то ця сцена нагадала мені студентський рейв, от тільки надворі був майже мороз.

На шляху до метро, що на Майдані Незалежності, ми зустріли знайомого — Сергія Рудика, депутата Київської міськради, який нещодавно вступив до партії «Свобода». Він проходив через студентську демонстрацію разом з Іриною Фаріон, іншою партійною активісткою «Свободи» і на той час депутаткою парламенту[96]. Обоє були знервовані. Чи знали вони напевно, чи лише припускали, що площу тієї ночі очистить міліція, — невідомо.

Коли ми повернулися до свого помешкання і увімкнули телевізор, щоб подивитися п'ятничне вечірнє ток-шоу «ШустерLive»[97], то помітили ту саму знервованість у поведінці гостей програми. Приблизно опівночі кілька лідерів українських опозиційних партій (Ірина Геращенко, Сергій Соболєв, Андрій Іллєнко, Анатолій Гриценко) поспіхом залишили студію, заявивши, що отримали на свої мобільні повідомлення про наближення нападу на студентів на Майдані[98].

Але журналіст Георгій Тихий, який вів пряму трансляцію з центру Києва, повідомив про відсутність сутичок між студентами-протестувальниками та сотнями офіцерів «Беркуту», що їх оточували. Натомість він описав протистояння між міліцейськими спецпризначенцями та Арсенієм Яценюком: лідера опозиційної партії попросили сприяти доставленню нової звукопідсилювальної апаратури студентам, які поставили табір під монументом Незалежності, і міліція перекрила йому

шлях[99]. Атмосфера у студії була напружена — зокрема через те, що трансляцію перервали (приблизно між 21-ю та 22-ю годинами) «з технічних причин». Савік Шустер, ведучий програми, був збентежений і завершив шоу після опівночі, забувши про своє традиційне запрошення переглянути програму наступного тижня. Попри те, що ніхто не озвучив жодної конкретики, того вечора серед політичної еліти, поза сумнівом, ширилися чутки про вірогідне застосування сили.

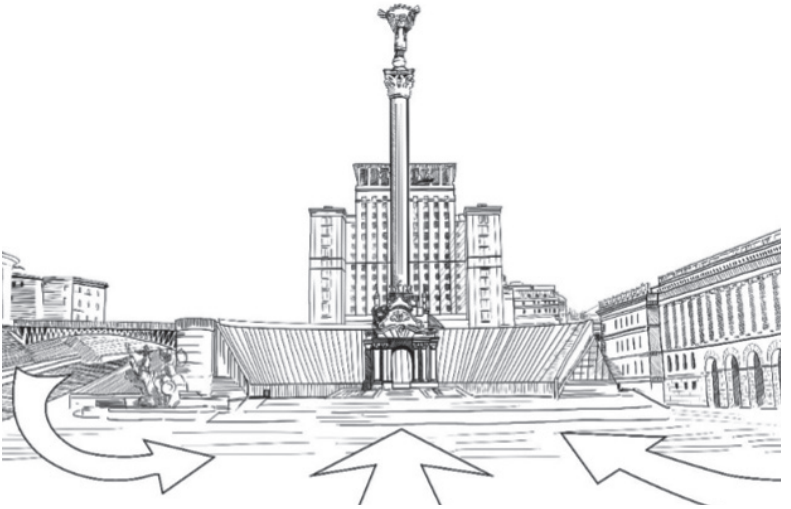

Рисунок 1. Напрямки наступу «Беркуту» на монумент Незалежності на Майдані

Тепер ми вже знаємо, що в ті хвилини, коли завершувалося шоу, тактичні приготування до силового очищення Майдану вже розпочалися. Згідно зі свідченнями тодішнього київського в.о. мера Олександра Попова[100], вранці 29 листопада йому зателефонував секретар Ради національної безпеки та оборони

Андрій Клюєв і наказав розпочати встановлення традиційної новорічної ялинки (конструкції, яку з іронією пізніше стали називати «йолкою»)[101] на Майдані того ж дня. В той час на Майдані Незалежності було багато протестувальників, тож цілком логічно, що ця вказівка передбачала операцію зі звільнення площі від них. З цією метою Клюєв наказав Попову координувати свої дії з Володимиром Сівковичем, заступником секретаря Ради національної безпеки та оборони.

Тієї ночі, за словами Попова, вони з Сівковичем сиділи у кабінеті очільника київської міліції Валерія Коряка і через систему відеоспостереження дивилися, як 1318 співробітників «Беркуту» та МВС виганяють з площі беззбройних студентів, яких залишилося 150–200 осіб[102].

Міліція атакувала студентів з вулиць Інститутської, Городецького і з протилежного боку центрального проспекту Києва, Хрещатика. Таке розташування сил залишало мало шансів для втечі. Виникла бійня, через яку 35 студентів було шпиталізовано, 68 зазнали травм, 34 затримано, а решта розсіялася центром міста, кілька осіб сховалося у Михайлівському монастирі[103]. Цікаво, що співробітники «Беркуту», які переслідували студентів, не намагалися прорватися через монастирські ворота, а спостерігали з автобуса перед входом, аж доки через кілька годин їх не прогнали звідти розлючені мешканці Києва. Наступного ранку бійці внутрішніх військ МВС оточили монумент Незалежності та будівлю консерваторії. Хлопці стояли на відстані метра один від одного у повному захисному спорядженні. За ними робітники зводили металевий каркас споруди, що мала стати головною ялинкою країни — каркас «йолки», якій згодом судилося стати головним символом протестів на Майдані. Плями крові після сутичок попередньої ночі змили.

Новина про побиття студентів швидко поширилася, і на Михайлівській площі перед входом до монастиря зібралися

тисячі людей. Коли моя дружина з сином приєдналися до них по обіді тієї суботи, то побачили зворушливу сцену. Пораненого студента, в якого була перев'язана голова, зустріла його мати. Вони підійшли до тихого місця біля монастирської стіни. Мати принесла синові чисту куртку, щоб замінити закривавлену, і наклала хлопцеві на голову свіжу пов'язку. Потім поцілувала його, обійняла і відправила назад до протестувальників.

Тоді ніхто з нас не повірив би, що лише за кілька місяців потому така сцена стане звичною, але матері благословлятимуть своїх синів не на протест, а на війну...

Повстання

Після нападу на студентів на Майдані, того суботнього ранку відбулася зміна парадигми: протестний рух перестав стосуватися Європи. Люди на українських вулицях вже не закликали підписувати Угоду про Асоціацію з ЄС — а якщо й закликали, то це стало другорядною вимогою. У ті вихідні люди вийшли на вулиці, бо втратили усю віру в своїх політичних лідерів[104]. Їхній уряд насмілився жорстоко побити беззахисних студентів серед глухої ночі!

Помірковані протестувальники закликали до відставки міністра внутрішніх справ Захарченка і вимагали судового переслідування відповідальних за побиття; радикали закликали до повної зміни уряду. Слово «революція» — вперше я почув, як його вигукують на демонстрації 1 грудня — раптом набуло правдоподібності. Того дня зародилася головна вимога подальших місяців протесту: Янукович має піти[105]!

У суботу 30 листопада 2013 року я розмістив на своїй сторінці у фейсбуці такий текст під заголовком «Українська революція. День 1»:

Минулої ночі Україна змінилася назавжди. Це вже не пострадянська країна, яка намагається хоч якось виборсатися з економічних та політичних проблем. Це вже не країна мирних демонстрацій, що періодично постачає світовим ЗМІ яскраві картинки сотень тисяч усміхнених протестувальників з «помаранчевою» або «євромайданівською» символікою. Тепер це зона бойових дій. І ця війна ведеться між українським урядом та його народом. Невдовзі вона може перетворитися на відверту громадянську війну (Бог свідок, я сподіваюся, що цього не буде, але ігнорування реалій не змусить їх зникнути...).

За останні 24 години я зрозумів, наскільки недолугим (невмілим? тупим?) насправді є нинішнє керівництво України. Раніше (вірогідно, як і деякі лідери ЄС) я сумнівався в ницості Януковича. Припускаючи наявність у нього певної здатності до стратегічного мислення, я вважав, що чинний Президент України намагається повторити електоральну історію Кучми у 1990-х роках: спочатку його обрали завдяки популярності серед російськомовного сходу України, за п'ять років переобрали зі значною перевагою в усіх регіонах (те, що другий термін Кучми був катастрофою, не стосується його дуже реальної перемоги на виборах). Якби Янукович підписав Угоду про Асоціацію з ЄС вчора у Вільнюсі, його шанси на переобрання в 2015-му були б доволі непоганими: окрім голосів на сході країни, він одночасно отримав би значну підтримку у західних областях. Після застосування сили минулої ночі проти мирних демонстрантів, його шанси законно перемогти на виборах тепер дорівнюють нулю.

Але наразі вже очевидно, що Янукович не має наміру навіть намагатися виграти чесні вибори 2015 року. Сьогодні Україною править людина, яка мріє стати диктатором, що пробує зосередити контроль над потоками награбованого, використовуючи силу проти суспільних груп, яких вважає маргінальними. Він

помиляється. Студенти, які зібралися на Євромайдані у Києві — не представники якоїсь маргінальної групи. Молодь на Майдані Незалежності, з якою я розмовляв вчора, і люди, які зараз збираються перед Михайлівською церквою — розумні, ерудовані патріоти. Вони є виразниками європейських цінностей середнього класу: вони хочуть жити «нормальним» життям; будувати кар'єри (а не накопичувати багатство); мати змогу творчо працювати; вільно подорожувати; виховувати своїх дітей у відносній безпеці; пишатися своєю країною. Простіше кажучи, вони прагнуть особистої гідності, яку мало б гарантувати життя у європейській країні. І що далі на захід від Києва, то більш поширеними є ці бажання.

Колишній міністр внутрішніх справ Юрій Луценко (один з лідерів протестів «Помаранчевої революції» 2004 року та організатор демонстрацій «Україна без Кучми» 2001-го, ув'язнений 2011-го, і якого Янукович торік амністував) не втомлюється повторювати: «застосуванню сили державою має бути протиставлений лише мирний протест». Це чудова порада, і щиро сподіваюся, що її дотримуватимуться. Але нам потрібно зрозуміти, що бандит розуміє лише мову бандитів. Міжнародні санкції, можливо, й допоможуть ізолювати Януковича, але зрештою для його усунення, ймовірно, знадобляться більш радикальні дії. Відповіддю може бути загальний страйк.

Поза сумнівом, нас чекає більше вуличних протестів — і більше крові... Нехай поможе нам Бог!

Усе сказане може здатися закликом до зброї, але 30 листопада 2013 року я не мав таких намірів. Тої суботи я пробув кілька годин на Михайлівській площі. Настрій у центрі міста змінився від вечора п'ятниці: на вулиці жодної музики, танців, менше прапорів ЄС та більше радикальних закликів до дій, зокрема й до насильства. Я зустрів одного зі своїх колишніх

студентів — Геннадія Зубка[106], якого 2012 року обрали до парламенту, і запитав, чи планує опозиція оголошувати загальний страйк. У відповідь я почув: «На все свій час. Спочатку ми заблокуємо доступ до урядових будівель; потім зупинимо роботу в країні». Тоді я подумав: потрібен час, щоб закрутився маховик повстання.

30 листопада питання про те, чи гнів протестувальників стане настільки масовим, щоб зрештою спричинити зміну режиму, залишалося відкритим. Того вечора, коли я повертався у метро з центру міста, то помітив, що у переповненому вагоні лише 4–5 людей мали на своїх куртках синьо-жовту символіку; коли якась жінка почала роздавати листівки із закликами приєднатися до завтрашніх демонстрацій, люди реагували мляво, а подеколи й байдужо. Для простого люду Києва Вільнюський саміт, що відбувся попереднього тижня, був чимось дуже далеким і аж ніяк не стосувався їхнього повсякденного життя; через раптову зміну фокусу вони ще не встигли звикнути до нової протестної реальності. Янукович був явно непопулярним серед киян, і хоча жорстоке побиття студентів на Майдані Незалежності мобілізувало багатьох, ще не було досягнуто крайньої межі народного гніву. Ескалація протистояння, яку підтримував режим, поєднана з його непримиренністю, зрештою вивела на вулиці стільки людей, скільки ще ніколи не виходило за всю українську історію. Але у ті перші дні, тобто у вихідні 30 листопада — 1 грудня, такий поворот подій був ще не передбачуваний.

Марш мільйонів

Вийшовши зі станції метро на Хрещатик, щоб приєднатися до організованої демонстрації недільного ранку 1 грудня, ми

з дружиною потрапили у людський потік, що здавався нескінченним. Протестний марш почався від парку Шевченка, біля Київського національного університету, і повільно рухався майже 2 км до Майдану Незалежності. Поки ми прийшли, то провідні протестувальники вже дісталися Майдану, і ми побачили, як кількасот бійців Внутрішніх військ МВС просто залишають свої пости навколо каркаса «йолки». Безсумнівно, вони зрозуміли, що будь-яка спроба перекрити шлях цій припливній хвилі людей, що наближалися до них, буде марною. Соня Кошкіна, добре відома політична журналістка і постійна учасниця попередніх євромайданівських демонстрацій, згадує той день у своїй книжці «Майдан. Нерозказана історія»:

> 24 листопада люди приходили на демонстрацію так, наче на вечірку, таку собі безпечну недільну прогулянку, але тепер вони були дуже злі. Дуже! Ніхто не говорив про політику: політику відсунули на задній план. Побили студентів, ще майже дітей, і можновладці й далі вдавали, ніби нічого такого не сталося. Цього українці не могли простити. Пів мільйона людей — навіть ті, хто принципово ніколи не брав участь у акціях протесту — вийшли на вулиці Києва, щоб сказати «Ми не забудемо, ми не пробачимо!»...
>
> Прийшовши на Майдан, люди прибрали металеві загорожі і за кілька хвилин зайняли усю площу. Людське море заповнило величезний відкритий простір, але місця для всіх було недостатньо. Люди заповнювали Хрещатик, рухалися далі до Європейської площі, підіймалися на схил біля Жовтневого палацу. Колони продовжували підходити з боку Бесарабки (ринок на дальньому кінці вулиці Хрещатик — приблизно за 1 км), і їм не видно було кінця. Посередині Майдану, ближче до консерваторії, стояла ця потворна рама — скелет «йолки». Якась хоробра душа видерлася нагору і причепила прапор ЄС на самісіньку

> верхівку. Це взяли за приклад інші рішучі хлопці, і «йолку» прикрасили саморобними банерами та вивісками[107].

Мій спогад узгоджується з тим, що написано вище. Коли натовп дістався Майдану, площа стала для нас замалою (протестувальників, за різними підрахунками, налічувалося від 300 до 600 тисяч). Люди вилазили на дахи дерев'яних будиночків, які ще раніше встановили для продавців різдвяного ярмарку. Від чисельності цього натовпу перехоплювало подих, та я, на диво, почував себе у безпеці. Сказав про це українською своїй дружині, нашу розмову почули інші люди в натовпі, засміялися і прокоментували російською: «Звичайно, тут безпечно, це ж Київ!».

Поки ми стояли, спостерігаючи за тим, як «йолка» перетворюється на символ протесту, яким вона стане впродовж наступних місяців, крізь поспіхом організований у юрбі коридор проїхала вантажівка з саморобною «сценою» та великими акустичними колонками на даху. Звукопідсилювальна система була недостатньо потужною для того, щоб усі могли чути промови, та ми були менш ніж за 20 метрів від вантажівки, тому чули, як Любомир Гузар, патріарх-предстоятель Української греко-католицької церкви, говорить натовпу: «Не бійтеся!». Це було послання, що резонувало з усіма на площі. Ми почули, як колишні польські прем'єр-міністри Ярослав Качинський та Єжи Бузек пропонують підтримку Євромайдану з боку своєї країни та ЄС — обидва явно не розуміли, що питання «Європи» великою мірою втратило релевантність після нічного нападу на студентів у п'ятницю. Ми чули, як кожен із лідерів української опозиції засуджує режим Януковича і закликає до зміни уряду. Лідер «Свободи» Олег Тягнибок збуджував натовп, скандуючи «Ре-во-лю-ція!», натомість Віталій Кличко роздратовано відмахнувся від протестувальника, який розмахував фальшивою шибеницею з лялькою Януковича у зашморгу. Це буде не востаннє:

у майбутні місяці ці два номінальних лідери не раз публічно продемонструють розбіжності у своїй поведінці.

Коли в столиці зібралися юрби, по всій Україні також сходилися демонстрації, але менш чисельні: майже тисяча людей у Полтаві, ще тисяча — у Дніпропетровську, 200 — в Одесі, 300 — в Донецьку, 20 тисяч — у Львові[108]. Проте розмах демонстрації у Києві здивував усіх, зокрема й лідерів опозиційних партій. Часто протестувальники не планували своїх дій заздалегідь.

Будівлю Київської міськдержадміністрації зайняли спонтанно, під проводом опозиційної журналістки Тетяни Чорновол та партійних активістів «Свободи». Цього не планували організатори демонстрації[109], вони навіть не очікували, що їм доведеться керувати таким великим натовпом. Через більш ніж годину промов Яценюк, Кличко та Тягнибок разом з Турчиновим, Луценком, Парубієм та іншими відступили до Будинку профспілок планувати подальші дії — цю величезну споруду на краю Майдану, з гігантським телеекраном на стіні, захопили майже автоматично в момент наступу юрби в центр міста. Пізніше Будинок профспілок стане штаб-квартирою майданівських протестів, вмістивши пресцентр, кухню, пункт першої медичної допомоги та спальні приміщення для праворадикальної групи протестувальників — тих, хто назве себе «Правим сектором». Але усе це ще мало статися згодом. Того дня ніхто не припускав такого перебігу подій: опозиційні лідери зайшли у будівлю, знайшли незачинений кабінет і почали креслити контури свого протестного табору на якійсь серветці[110]. Сфери відповідальності — наприклад, логістика, сцена, влаштування табору, перша медична допомога, зв'язок зі ЗМІ — між усіма розподілив Олександр Турчинов, комендант штаб-квартири протестувальників.

Натовп надворі тим часом не розходився. Каркас «йолки» прикрасили прапорами та банерами, але цього трофея було явно замало, щоб заспокоїти юрбу. За словами одного активіста,

здавалося ніби Українська держава перестала існувати[111]. Влада та її представники зникли — отож запанував натовп. Радикали (деякі, ймовірно, були платними агентами, але інші щиро прагнули вплинути на перебіг подій) невдовзі почали закликати до захоплення будівель центральних органів влади. Фокус уваги перемістився від Майдану до будівлі Адміністрації Президента вгорі на Банковій вулиці.

Нова кров

У центрі Києва 1 грудня 2013 року, здавалося, панувала анархія. Мобільний зв'язок був спорадичним, але жодних альтернативних каналів комунікації між штабом у Будинку профспілок та різними осередками демонстрантів, що ходили навколо урядових будівель, тоді ще не було. Вулиці у центрі міста заповнили радикали, які прагнули діяти, але не мали чітких інструкцій. Нечисленних співробітників міліції хтось розмістив кордонами навколо входів до урядових будівель. Якби за таких умов ситуація переросла у відверто насильницькі дії, то навряд чи можна було б звинувачувати владу в оголошенні надзвичайного стану.

Поки опозиційні лідери зверталися до величезного натовпу на Майдані, неподалік, угорі по вулиці Банковій, зібралася група приблизно з 200 юнаків у масках-балаклавах та червоних нарукавних пов'язках для ідентифікації. Вони почали запалювати феєрверки перед кордоном бійців Внутрішніх військ МВС (головним чином мобілізованих юнаків), які мали блокувати доступ до будівлі Адміністрації Президента. Коли згодом переглянули й проаналізували відеозаписи, то виявили, що після насильницьких дій кільком з цих нібито радикалізованих «протестувальників» — тим, хто був особливо агресивним — дозволили пройти через міліцейські шеренги і знайти притулок

разом із співробітниками «Беркуту», які стояли за першою лінією молодих строковиків. Проте вже пополудні 1 грудня провідні світові ЗМІ показали відеозаписи, де видно вуличну бійку «ультраправих радикалів», вибухи, що травмували молодих міліціянтів, і юнака, який розмахує величезним ланцюгом перед міліцейським кордоном. За наслідками трансляції таких іміджів, лідерам протесту, здавалося, марно було сподіватися на співчуття чи підтримку громадськості Заходу.

Невдовзі після перших атак на міліцейський кордон один із юнаків у балаклаві заїхав на Банкову величезним трактором з ковшем, вигукуючи, що хоче врізатися цим грейдером у вояків Внутрішніх військ МВС[112]. Те, що хтось зміг безперешкодно проїхати трактором через урядовий квартал просто до будівлі Адміністрації Президента, коли цю частину центру міста заблокувала міліція, залишає мало сумнівів, що так звані «радикально налаштовані протестувальники», які провокували атаки того дня, співпрацювали, негласно чи безпосередньо, з режимом Януковича або з впливовими кураторами режиму, можливо, з-за меж України.

Одна з теорій стверджує, що напад радикалів на міліцейських спецпризначенців, які охороняли будівлю Адміністрації Президента, мав на меті створити привід для оголошення воєнного стану у столиці України. Згідно з іншою теорією, провокаторами керували російські агенти: журналісти російського державного телебачення фільмували заворушення на Банковій з останнього поверху будівлі Адміністрації Президента (тобто російські журналісти мали доступ до будівлі в неділю і росіяни очікували, що у цій частині міста в той день відбудуться заворушення). У такий спосіб, згідно з наративом Кремля, у свідомості журналістів західних країн формувався такий образ України, згідно з яким Київ поставав розсадником «фашистського» радикалізму.

Тепер ми знаємо, що юнаки в масках, які керували атакою на Банковій, не були агресивними протестувальниками, які спонтанно вихлюплювали свій гнів. Їхній напад на міліцейські кордони планував та здійснював Дмитро Корчинський, лідер нібито праворадикальної націоналістичної групи «Братство» — його обличчя легко розпізнати на кадрах відео. Після того, як Корчинського звинуватили у провокуванні цих інцидентів, він утік з України в Росію[113]. Здається, він маніпулював молодими радикалами, що перебували під його керівництвом: кілька з них потім стали бійцями «Правого сектора» й вирушили добровольцями на Донбас[114]. Незалежно від мотивів протагоністів, вуличне зіткнення з міліцією свідчить, що опозиційні лідери, які неодноразово закликали до мирного протесту, не повністю контролювали події у районах навколо адміністративних будівель Києва, і режим, ймовірно, таки спробував отримати для себе вигоду з цієї ситуації.

Того вечора, коли поширилися новини про грейдер та вибухи біля Адміністрації Президента, журналісти місцевих та міжнародних ЗМІ почали збиратися на Банковій. З ними були й кількасот демонстрантів, які прагнули хоча б побачити цю подію, якщо не взяти в ній участь. Увечері міліцейський кордон перед будівлею Адміністрації раптом розійшовся і вперед побігли «беркутівці». Очевидно, ці вишколені бійці увесь день були напоготові. Їхня атака була жорстокою та нестримною. Кожен, хто мав камеру, отримував удар гумовим кийком, а журналістський бейдж явно сприймали як запрошення до побиття. Інтернет заповнили відео з беззахисними протестувальниками та журналістами, які лежали на землі, прикривши голову руками від ударів міліцейських спецпризначенців. Врешті, за офіційними даними, під час вечірніх заворушень 165 осіб отримали травми, 52 з них — журналісти. До травмованих належали оператор «Євроньюз» та кореспондент польського телебачення — обох вдарили кийками по голові[115].

Здається, інсценоване насильство на Банковій 1 грудня мало два збіжні завдання. Для зовнішнього світу воно мало продемонструвати, що протестувальники Євромайдану (цей термін і досі був у широкому вжитку) були аж ніяк не добрими прихильниками асоціації з ЄС, а натомість представляли ультраправий радикальний елемент суспільства, який треба було нейтралізувати. З іншого боку, вітчизняного спостерігача планували залякати. Поза сумнівом, указ про запровадження воєнного стану вже був готовий до підписання, коли про застосування сили стало відомо, і кілька обласних рад у південних та східних регіонах країни явно планували на наступні дні спеціальні сесії, де мали звернутися до Президента з проханням про запровадження надзвичайного стану[116]. Але з невідомих причин Янукович вирішив зачекати.

Зводять барикади

Уночі 1–2 грудня, попри інцидент із застосуванням сили на Банковій, у таборі на Майдані залишалося до 6000 протестувальників. Наступного ранку вони почали споруджувати барикади: на Хрещатику, відокремивши майдан Незалежності від Європейської площі, і на вулиці Інститутській, під пішохідним мостом, що з'єднував Жовтневий палац із торговельним центром «Глобус». Останню збудували головним чином протестувальники, які приїхали на недільну демонстрацію з Західної України, і тому цю барикаду назвали «Львівська брама». Невдовзі виросли і менші барикади: на вулиці Городецького біля консерваторії, на самому Майдані Незалежності, у дальньому кінці Хрещатика — біля будівлі Київської міськдержадміністрації. Паркові лавки, сміттєві баки, будівельні матеріали та огорожу складали на купу, створюючи саморобні бар'єри, що мали зупинити або хоча б затримати будь-яку потенційну атаку міліцейських спецпризначенців.

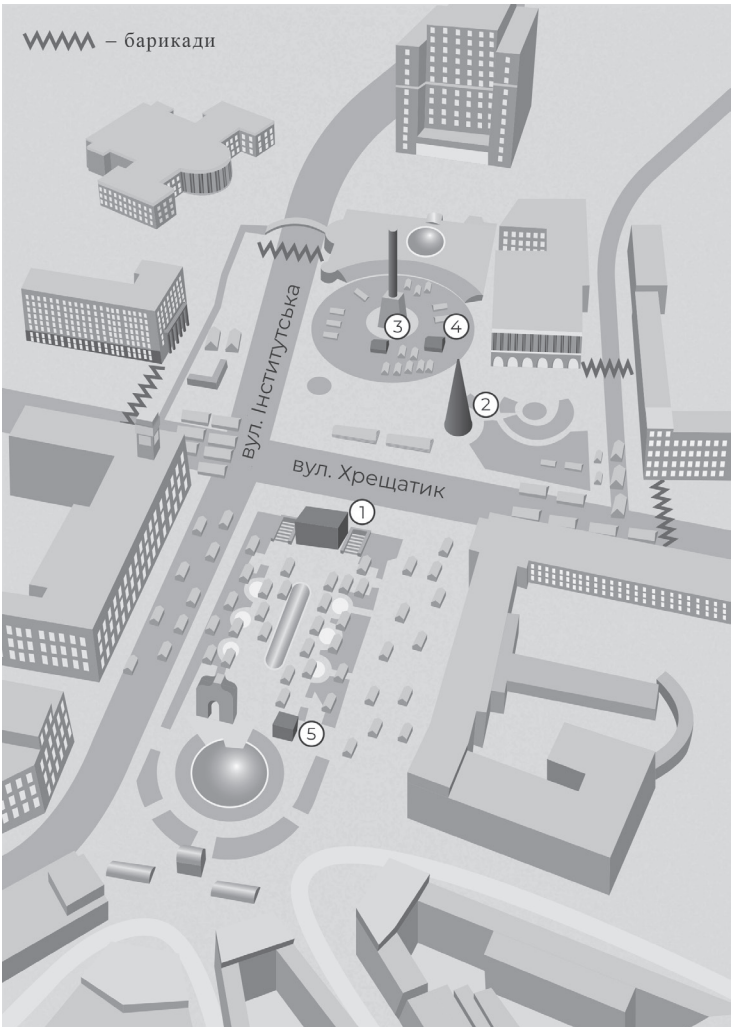

Рисунок 2. Майдан у барикадах: 1 — головна сцена; 2 — «Йолка»; 3 — намет-каплиця поблизу Стели; 4 — намет інформаційних технологій (ІТ); 5 — сцена «Відкритого університету Майдану»

Попри те, що ці укріплення були не надто потужними, спорудження барикад не давало протестувальникам нудьгувати, а будова табору, що постав унаслідок цього, мала велику символічну вагу.

Як і під час «помаранчевих» протестів за десять років до того, центром майданівського табору стала сцена — її взялися споруджувати 1 грудня, зразу коли почав розходитися натовп. Це мало бути місце, з якого протестні лідери зверталися б до юрби під час демонстрацій увечері та у вихідні, і звідки вдень звичайні протестувальники могли виголошувати імпровізовані промови. Але барикади навколо Майдану стали безпрецедентним нововведенням, небаченим під час попередніх українських протестів, і це визначило характер демонстрацій у подальші місяці. Паралель із Запорізькою Січчю — укріпленим аванпостом вільних козаків у степах Південної України у XVI–XVIII століттях — була очевидною. Як і на Січі, «церкву» (намет для молитов) встановили у центрі головного Майдану — між сценою та торговельним центром «Глобус», але як свідчення того, що протестувальники були цілком сучасними людьми, група молодих фахівців-комп'ютерників встановила поруч «IT-намет». Зрештою, важливими були не лише символізм та ностальгія за минулим, а й Wi-Fi та онлайн-трансляції.

Спершу вздовж периметра барикад поставили охорону і у межах майданівського табору запровадили сувору заборону на вживання алкоголю. Проте згодом іноді траплялися порушення дисципліни — наближався Новий Рік[117]. Посеред наметів люди готували їжу: велетенські казани парували супом, чаєм, пловом та «солдатською кашею» (кукурудзяне борошно зі шматочками смальцю). Чудово налагодили логістику з обслуговування Майдану: харчі, вода, ліки, одяг та дрова постачали регулярно. Мешканці Києва на початку грудня спонтанно та добровільно жертвували та приносили на Майдан значні

суми грошей. Додаткове постачання здійснював штаб, що розмістився у Будинку профспілок. Скільки допомоги отримали від стихійних пожертв, а скільки — від опозиційних партій, підрахувати неможливо. Однак протягом трьох місяців протесту з постачанням продуктів чи інших необхідних матеріалів не виникало жодних проблем.

Прикладом історичного символізму стала охорона Майдану, поділена на сотні — згідно з давніми козацькими традиціями та термінологіями[118]. «Сотники» (командири сотень) організовували ранкові походи, в яких щодня брали участь по кілька тисяч осіб, до основних урядових будівель. Наприклад, 4 та 5 грудня протестувальники організували блокаду міліцейських відділків, де, як тоді вважали, утримують людей, звинувачених в організації заворушень на Банковій за три дні до того; вранці 4 грудня колона з більш ніж 100 легкових автомобілів — перший Автомайдан — заблокувала вулицю перед базою спецпідрозділу «Беркут», сигналячи клаксонами і повідомляючи: «Якщо не дасте нам спати вночі, ми не дамо вам спати взагалі». Того дня кільком сотням студентів, які прийшли колоною до будівлі Міністерства освіти, вдалося змусити першого заступника міністра видати документ, що офіційно дозволяв київським студентам брати участь у громадському протесті й пропускати заняття. З точки зору протестувальників це були перемоги; з точки зору режиму — кожен вияв громадянської непокори створював привід для підкручування гайок.

Після нападу на студентів 30 листопада й побиття людей перед будівлею Адміністрації Президента наступної неділі мало хто з майданівських протестувальників сумнівався, що режим зрештою застосує силу для очищення центру міста. Справді, у вівторок, 3 грудня, прем'єр-міністр Азаров натякнув на свої наміри, виступаючи з промовою у парламенті. Почавши з обіцянки розслідувати причини насильства у попередні вихідні, далі

він усе ж заявив: «У нас достатньо сил, щоб припинити усю блокаду урядових будівель». Це був погано завуальований натяк на підрозділ «Беркут», який став головною зброєю режиму проти демонстрантів, і бригаду «Тигр» (спецвійська Міністерства внутрішніх справ), яку передислокували з Криму ближче до столиці. Хоча вхід до бази «Тигра» у містечку Васильків заблокували демонстранти, ніхто не сумнівався, що, отримавши наказ, цей елітний загін прорве периметр протестувальників за лічені хвилини[119].

Мало хто тоді знав, що перед тим, як 21 листопада уряд оголосив про своє рішення не підписувати Угоду про Асоціацію з ЄС, 10 листопада 2013 року Янукович таємно літав до Москви на зустріч з Володимиром Путіним[120]. Саме перед цією зустріччю Президент у промові заявив про свій намір підписати Угоду. Після того, як Росія запровадила нові митні процедури огляду вантажів, що спричинило велетенські черги з вантажівок з українського боку кордону, Янукович передумав. Таємна зустріч з Путіним відразу розв'язала цю ситуацію, але про які додаткові угоди або плани могли домовитися два Президенти — невідомо. Хоч би що вони вирішили, масштаб демонстрацій у Києві не видавався Януковичу надто тривожним фактом, щоб скасувати державний візит до Китаю, запланований на 3–6 грудня. Водночас Президент був трохи збентежений, бо наказав саме в період своєї відсутності вивезти частину величезних сум готівки, яку він ховав у своїй резиденції «Межигір'я»[121] в безпечніше місце.

Політичні ігри

Щоб стабілізувати ситуацію на вулицях, 4 грудня українська політична еліта влаштувала спектакль, нібито намагаючись врегулювати кризу парламентськими засобами. Цього дня опо-

зиційні українські партії винесли пропозицію про оголошення недовіри уряду. Якби більшість у парламенті проголосувала за неї, уряд Азарова був би змушений піти у відставку. Але після ретельно розпланованих та зрежисованих заяв від лідерів п'ятьох парламентських фракцій, а також довгої та емоційної промови прем'єр-міністра, пропозиція отримала лише 186 голосів із необхідних 226.

Спочатку здавалося, що пропозицію підтримають. У новинах повідомляли, що багато депутатів від Партії регіонів пристали на бік опозиції. До того ж лідер Комуністичної партії Петро Симоненко (партнер Партії регіонів по коаліції) почав свою промову з нищівної критики уряду Азарова, що, здавалося, віщувала підтримку пропозиції про оголошення недовіри його фракцією. Але після трьох хвилин критики уряду Симоненко раптом переключився на лідерів трьох опозиційних фракцій, критикуючи уже їх за те, що вони неправильно сформулювали пропозицію про недовіру уряду: у проєкті рішення парламенту підставою відставки прем'єра зазначалася раптова зміна курсу на інтеграцію з ЄС, а це було для комуністів неприйнятним. Зрештою, українські комуністи не один рік опиралися проєвропейській політиці уряду, тож така несподівана зміна не могла бути для них причиною для відставки прем'єр-міністра. Симоненко продемонстрував видрукований примірник альтернативного проєкту постанови, підписаний усіма 33 депутатами від комуністів, де були зазначені інші підстави для відставки Азарова, і попросив опозицію підтримати його версію.

Лідер фракції «Батьківщина» Арсеній Яценюк відразу ж заявив, що опозиція підтримає пропозицію комуністів. Хоч би якою була заявлена підстава для відставки, якби Азарова вдалося позбутися, то опозиційні партії проковтнули би свою відразу до комуністів і підтримали б їхній проєкт. Однак спікер Рибак, дотримуючись суворої процедури, оголосив голосування за основний

проєкт. Без підтримки комуністів пропозиція провалилася, з чим Рибак привітав Азарова і пояснив тим, хто спостерігав за засіданням, що проєкт комуністів не був попередньо занесений до парламентського реєстру, тому, згідно з регламентом Верховної Ради, його не можна було ставити на голосування — спершу його слід видрукувати і роздати усім депутатам. Так уряд прем'єр-міністра Азарова отримав імунітет (за регламентом Ради, пропозицію про оголошення недовіри можна вносити лише раз на сесію), аж доки у лютому уряд не звільнив Президент[122].

Створена цією ситуацією «картинка», здавалося, влаштовувала обидві сторони: комуністи могли заявити своїм прихильникам, що хоч вони й не голосували за відставку непопулярного уряду Азарова, проте запропонували рішення для припинення протистояння, але отримали відмову з об'єктивних причин. Тим часом опозиція могла законно звинувачувати у своєму провалі й комуністів, і Партію регіонів (обидві сили були однаково непопулярними серед опозиційно налаштованих виборців) та заявляти, що вони випробували усі варіанти для відставки Азарова. Щоб посилити враження від «картинки», опозиція ввічливо заблокувала парламентську трибуну, і спікер Рибак швидко закрив засідання.

Уряд Азарова залишився недоторканним, а Президент Янукович відбув з державним візитом до Китаю, де провів перший день, оглядаючи знамениту теракотову армію у місті Сіань. Іронію цієї ситуації не оминули увагою українські опозиційні ЗМІ (на «5 каналі», каналі «24», TVi та в інтернеті): у той час, як на вулицях Києва збиралися тисячі людей, Президент розглядав музейні експонати. Наступного дня новини були кращими: Янукович мав повернутися в Україну після підписання інвестиційної угоди з китайцями. Сума угоди — понад 8 мільярдів доларів США. Однак найважливіший меседж цієї поїздки був прихований: протестувальники були убезпечені від подальшого

застосування сили, тому що головнокомандувач був далеко і розв'язував інші важливі питання.

Януковичу в Китаї йшлося про питання економіки — а що могло бути важливішим? На відміну від протестувальників на Майдані, українські високопосадовці забезпечували добробут підприємств та працівників країни! Саме цей матеріалістичний меседж поширювали демонстранти «Антимайдану», який вперше зібрався 4 грудня на площі та в парку поруч з парламентом. Того дня Партія регіонів привезла автобусами близько 2000 «протестувальників», які заявили про підтримку економічної політики уряду і Президента. Їхній захід тривав недовго, але невеличка група поставила у Маріїнському парку табір, що слугував противагою Майдану у подальші місяці. Учасників «Антимайдану» постійно показували у новинах п'яними, і вони відверто визнавали, що отримували за своє перебування в Києві по 300 гривень (близько 35 доларів США) за день. Свідчення тих, кому вистачило сміливості зайти у табір «антимайданівців», також дозволяють припустити, що ці «протестувальники» були людьми, які працюють за платню, а не добровольцями, які стоять за ідею[123].

Здається, режим не зауважив, що майданівським протестувальникам не платили за зібрання у центрі Києва, а їхні вимоги були не економічними. Для активістів Майдану інвестиційні показники та економічні угоди з Китаєм чи будь-якою іншою країною були абсолютно недоречними. Демонстранти хотіли покарання відповідальних за перший у незалежній Україні випадок масового насильства, що його застосувала держава до своїх громадян. Вони домагалися, щоб режим негайно припинив через вибіркове правосуддя переслідувати тих, хто наважився виступити за свої права та переконання. У довгостроковій перспективі протестувальники вимагали поваги до особистої гідності та урядування на засадах верховенства права; вони хотіли

свободи; вільно подорожувати Європою; пишатися своєю країною. Можливо, саме тому на Майдані щогодини співали державний гімн. Але режим їх явно не чув, і це лише збільшувало гнів протестувальників.

Рішучість зростає

У п'ятницю, 6 грудня, демонстрантам, які зайняли Київську міськдержадміністрацію, привезли судову постанову: їм наказано звільнити адміністративну будівлю до понеділка. У постанові суду також згадувалися Будинок профспілок, де опозиція створила свій штаб, та Жовтневий палац, де замешкали кількасот демонстрантів.

Одночасно генеральний прокурор Пшонка поширив коротку заяву, у якій попередив, що захоплення урядових будівель є кримінальним злочином, і що винних каратимуть за законом. Тим часом кілька людей, що їх побила міліція 1 грудня на Банковій, постало перед судом[124]. Майданівські активісти організували для них безкоштовну правову допомогу, але мало хто вірив у неупередженість українського правосуддя.

На зворотному шляху з Китаю Янукович зупинився у Сочі, щоб зустрітися зі своїм російським колегою і ознайомитися з етапами підготовки до зимової Олімпіади, що наближалася. Згідно з неофіційними повідомленнями, під час перебування у Сочі Янукович підписав стратегічний документ, що містив формальну згоду на вступ України до Євразійського економічного союзу і зрештою до Митного союзу з Росією. Для тих учасників Майдану, які цікавилися закордонними справами, ця новина стала кінцем усіх сподівань на потенційний компроміс з режимом. Для інших — останньою краплею стали редакційні вказівки, видані журналістам того п'ятничного вечора:

применшувати значення протестних акцій у новинних сюжетах у вихідні. Кілька репортерів того дня звільнилося зі своїх каналів. Ще для інших активістів збільшення оплачуваних протестувальників Антимайдану у таборі біля парламенту означало, що настав час опору[125]. Незалежно від мотивів, протестувальники на Майдані укріплювали табір, а люди по всій Україні мобілізовувалися.

Коли в неділю, 8 грудня, приблизно о 13-й годині ми з сім'єю прийшли на київський майдан Незалежності на тепер вже традиційне віче, то стали частиною натовпу, якому не було рівних в історії України. У центрі міста того дня було більше людей, ніж попереднього тижня, і в рази більше, ніж ми бачили за часів «помаранчевих» протестів. За різними оцінками, кількість людей коливалася від 500 тисяч до 1 мільйона, але насправді ніхто не зміг би сказати точно[126].

Віче (давньослов'янське слово, що означає «збори громади») почалося з екуменічної служби, що її провели представники духовенства Української православної церкви Київського патріархату та Української греко-католицької церкви. До них приєдналися баптистський пастор, мусульманський муфтій та єврейський рабин. В очі впадала відсутність священників Української православної церкви Московського патріархату.

Після закінчення служби на сцену запросили першого промовця — професора Мирослава Поповича, директора Інституту філософії Національної академії наук. Його поява мала символізувати підтримку протестувальників з боку інтелектуальних еліт України. Після звернення Мирослава Поповича виступило кілька представників української діаспори та іноземні високопосадовці, адже протестувальники мали міжнародну підтримку. Проте промови трьох українських опозиційних лідерів розчарували: вони закликали до дострокових виборів, вимагали від Януковича оприлюднити угоду, яку він буцімто підписав

із Путіним у Сочі, висунути звинувачення проти тих, хто наказав застосувати силу проти мирних демонстрантів, звільнити активістів Майдану, які були несправедливо звинувачені та переслідувані, закликали уряд Азарова до відставки. Це здавалося логічним і правильним, проте нереальним. Янукович був законно обраним Президентом України і не збирався добровільно йти у відставку — з цим потрібно було змиритися; після фіаско у парламенті за кілька днів до того, згідно з Конституцією, уряд Азарова отримав імунітет до кінця парламентської сесії, тобто до лютого 2014 року. До того ж вважалося, що судова система залежить від волі Адміністрації Президента, тож про ймовірність припинення судових переслідувань демонстрантів і висунення звинувачень тим, хто наказав застосувати силу, годі й говорити. Підсумок цих виступів — Майдан повинен стояти. Але окрім продовження протесту не існувало жодних планів.

Коли промови закінчилися, більшість натовпу розійшлася, але частина людей залишилася, щоб дати вихід своєму гніву. Вони прибули на Майдан, щоб стати частиною революційних змін, але зі сцени лунав заклик «стояти». Мимовільною жертвою стримуваних емоцій стала статуя — пам'ятник Леніну. Невідомо, хто керував руйнуванням монумента, і чи був цей процес спонтанним, чи запланованим. Відповідальність взяли на себе активісти «Свободи», але те, що міліція стояла, спостерігаючи за руйнуванням, викликає підозри. Відеосюжет зі знищенням пам'ятника Леніну активно поширювали лояльні до режиму телеканали з розлогим російськомовним коментарем про «неофашистську» природу Євромайдану та його «хуліганів». З іншого боку, протягом подальших місяців пам'ятники Леніну повалили у центральних та східних областях України (у західному регіоні їх прибрали ще упродовж 1990-х років), тож, можливо, вандалізм у Києві ввечері 8 грудня дійсно був виявом бажання символічного розриву з минулим, а не черговим сценарієм, націленим

на роз'єднання країни. Можна припустити, що у цій події було і те, і інше: стримувана лють поєдналася з добре спланованою провокацією. Цим симбіозом, здається, характеризувалася динаміка більшості перших протестних акцій.

10 грудня, буцімто реагуючи на «хуліганство», що сталося у вихідні, і влаштовуючи грандіозну виставу, що мала показати справжню його «майстерність управління державою» і бажання розвіяти народне невдоволення, що дедалі зростало, чинний український Президент зустрівся з трьома своїми попередниками у президентській телестудії для обговорення тогочасних подій. Зустріч транслювали одночасно 4 телеканали. Президент пообіцяв вплинути на прокурорів з метою звільнення «хуліганів», заарештованих за «організацію» вуличних заворушень перед Адміністрацією Президента 1 грудня (але ця обіцянка прозвучала без гарантії амністії); колишні Президенти запропонували подальші поступки, на які міг би піти Янукович (наприклад, висунення обвинувачення міністру внутрішніх справ, звільнення прем'єр-міністра тощо). Усі погодилися, що слід влаштувати якийсь «національний круглий стіл» для переговорів між опозицією та режимом.

Тим часом до столиці з регіонів щодня прибувало дедалі більше спецпідрозділів МВС («Беркут», «Тигр», «Ягуар»). І щодня з регіонів більше людей приїздили на Майдан, щоб там залишитися. 9 грудня Київ зустрів перший значний снігопад тої зими — близько 10 см снігу.

Майдан вижив!

У вівторок, 10 грудня, соціальні мережі в Україні рясніли повідомленнями про зворушливо людяне спілкування між міліцією та демонстрантами. Безсумнівно, багато юнаків-міліціонерів,

що стояли в лавах перед входами в урядові будівлі змерзли, зголодніли. Дівчата з Майдану приносили їм гарячий чай та канапки; у кількох місцях протестувальники підсунули свої діжки, у яких горів вогонь, ближче до міліцейських кордонів, тож люди у формі могли трохи зігрітися на морозі. Але ці вияви людяності тривали недовго. Упродовж дня було видно, як спецпідрозділи МВС розташовують на стратегічних точках в урядовому кварталі, а зовнішні барикади, які звели демонстранти минулих вихідних, тихо розбирають. Почали ширитися чутки, що скоро буде атака на Майдан. Якось увечері Кличко навіть закликав жінок та дітей залишити центр міста. Наплив військ МВС супроводжувався позірною «бомбобоязню», що призвела до закриття трьох станцій метро у центрі міста на кілька годин. Мало хто вірив у те, що загроза вибуху справжня. Більшість вважала, що це тактика режиму — перешкоджати людям потрапити на Майдан.

Тим часом опозиційних лідерів навідали високопосадовці з ЄС та США; цей крок офіційно засудила російська Дума та особисто російський прем'єр-міністр Медвєдєв, назвавши його «втручанням у внутрішні справи» України. Показуха, тиск та позування, здавалося, стали бажаною стратегією для всіх. Мало хто очікував, що режим так швидко порушить перемир'я, і вже точно не тоді, коли у Києві будуть комісар ЄС із закордонних справ і помічник держсекретаря США. Вони приїхали, щоб спробувати переконати Януковича послабити напругу в суспільстві. Обидвоє були розчаровані.

В ніч на 11 грудня 2013 року надворі було –14 °С. Приблизно опівночі кілька тисяч міліцейських спецпризначенців та бійців Внутрішніх військ МВС отримали наказ прибрати барикади на Майдані. Вони почали розбирати найвіддаленіші від Майдану Незалежності укріплення — на Хрещатику, біля захопленої будівлі Київської міськдержадміністрації. Дві інші колони рушили

вперед з вулиць Михайлівської та Костельної і одночасно вниз Інститутською крізь барикаду «Львівська брама», оточуючи й стискаючи Майдан. Тактичний план полягав у тому, щоб зачистити Майдан з трьох боків[127]. Кінцевими цілями були будівля КМДА та сцена.

Близько 2-ї ночі на початку Михайлівської вулиці підрозділи «Беркуту» зустріли опозиційні лідери, зокрема серед них були й два чемпіони світу з боксу — Віталій та Володимир Клички. Разом з Арсенієм Яценюком та іншими опозиційними політиками вони спробували почати переговори з міліцейськими командирами[128]. У той час на Майдані було кілька тисяч протестувальників, але навряд чи вони змогли б зупинити міліцейський штурм, якби надійшов наказ про зачистку. Головною тактикою було затягування часу: у соціальних мережах та телефоном поширювалися новини про те, що на Майдан наступають. Навіть уночі тисячі киян прибували до центру. Вони приїздили власними автівками, на таксі — таксисти пропонували безкоштовні поїздки. Люди ішли пішки посеред глухої ночі. До 5-ї ранку натовп вже сягнув 25 000, хоча опівночі на Майдані було лише 5000 осіб.

Той вечір був багатий на містичні історії. Якийсь чернець у Михайлівському монастирі, очевидно, усвідомлюючи небезпеку для демонстрантів, почав бити у дзвони на знак тривоги. Коли дзвони почали дзвонити, підрозділ «Беркуту» прорвав барикаду на Інститутській. Спецпризначенці зіткнулися з шеренгами протестувальників, які трималися за руки. Священники підняли свої хрести, і пролунали накази уникати кидання будь-чого в бік міліції. Лунали звуки церковних дзвонів. Дві сторони штовхали одна одну, але не билися. Це штовхання тривало до світанку, коли «Беркут» раптово відступив. Міліціянти стояли не менш ніж за 40 метрів від сцени і були у захисному спорядженні, з балончиками із сльозогінним газом, зі зброєю, що стріляє гумовими кулями. Але вони не стріляли.

На світанку з іншого боку Хрещатика підрозділи МВС спробували взяти штурмом Київську міськдержадміністрацію. До головного входу будівлі під'їхали три автобуси, але бійців заблокували у машинах: з вікон другого поверху протестувальники лили на автобуси воду з пожежних шлангів при температурі –10°С. Коли до будинку підтягнулися ще два автобуси з підкріпленням, протестувальники перекрили їм шлях і змусили відступити.

О 10-й ранку кілька сотень бійців внутрішніх військ МВС створили кордон навколо Будинку профспілок. Це було сюрреалістичне видовище. З одного боку міліцейського кордону близько 30 000 людей заповнили площу перед сценою, з якої співачка Руслана продовжувала закликати до мирного протесту: «Кожен на Майдані відповідає за імідж України у світі! Нехай вони нас почують — ми тут!». З іншого — щільно, бампер до бампера, стояли автобуси, заблокувавши головну магістраль Києва і забезпечуючи прикриття на майже порожній вулиці, де комунальники повільно розбирали одну з тимчасових барикад протестувальників. Тим часом, за 300 метрів на захід, перед будівлею КМДА продовжувалося напружене протистояння між натовпом та міліцейськими спецпризначенцями.

О 10:07 три автобуси з бійцями внутрішніх військ МВС, що стояли перед будівлею, піддалися на тиск натовпу, який вигукував «Їдьте геть!», і відступили. Тоді ж на іншому кінці Хрещатика підрозділи, що створювали міліцейський кордон, який відокремлював Майдан від Будинку профспілок, теж сіли в автобуси. О 10:43 всі розїхалися.

Закордонні дипломати

Міжнародна спільнота на спробу зачистити Майдан зреагувала швидко. Високий представник ЄС із закордонних справ

і політики безпеки, віцеголова Європейської комісії Кетрін Ештон виступила із заявою:

> Я досі у Києві. Я була серед вас на Майдані увечері і вражена рішучістю, з якою українці виступають за європейський шлях розвитку своєї країни. За кілька годин по тому я з сумом спостерігала, що поліція застосувала силу для видалення мирних людей з центру Києва. Владі не потрібно під прикриттям ночі вступати у контакт з суспільством, застосовуючи силу. Діалог з політичними силами та суспільством і використання аргументів завжди краще за силу[129].

Помічник держсекретаря США у справах Європи та європейських питань Вікторія Нуланд, яка прибула до Києва попереднього вечора для переговорів з Януковичем, відвідала майдан Незалежності 11 грудня відразу ж після спроби його зачистки.

Вона прогулялася серед протестувальників разом з американським послом, дещо комічно продемонструвавши підтримку з боку своєї країни — роздаючи печиво та інші кондитерські вироби. Пізніше вона зустрілася з українським Президентом. Їхнє церемоніальне вітання потиском рук було явно прохолодним.

У подальші дні протестувальників відвідали міністр закордонних справ Німеччини та його колега з Канади. 15 грудня сенатори США Джон Маккейн (республіканець) та Кріс Мерфі (демократ) також прибули на Майдан, таким чином підтримавши демонстрантів. Маккейн не добирав слів:

> Те, що ми намагаємося тут зробити, — це забезпечення мирного перехідного періоду, який зупинить насильство і дасть українському народу те, чого він, на жаль, не мав в результаті

> різних революцій — справжнє суспільство... Я схвалюю їхнє вміння та бажання мирно домагатися змін, яких, на мою думку, вони заслуговують[130].

Українська діаспора по всьому світу мобілізувалася на підтримку Майдану, організувавши демонстрації у Торонто, Оттаві, Монреалі, Чикаго, Нью-Йорку, Вашингтоні, Сіднеї, Мельбурні, Мюнхені, Лондоні, Парижі та багатьох інших містах. Активісти діаспори створили «євромайданівські» сайти та сторінки у фейсбуці; на підтримку протестів збирали гроші, а на політичних лідерів у всьому світі тиснули, щоб ті змусили український режим утриматися від подальшого застосування сили проти київських демонстрантів. На одному з телеканалів Грузії журналісти вдягнулися на ефір у синій та жовтий кольори. У Варшаві українські прапори виставили на головній вулиці, а будівлю Палацу культури та науки підсвітили синім та жовтим на знак солідарності з майданівськими протестами. Польські та німецькі прикордонники вперше запрошували власників українських паспортів перетинати кордон через прохід з позначкою «для громадян ЄС». У цьому привілеї українцям зазвичай відмовляли, і багато хто вважав це особливо принизливим. Такі жести дуже цінували на Майдані і широко висвітлювали в українських ЗМІ.

Антимайдан

Закордонний тиск, здається, спрацював. Режим поступився, принаймні на певний час. У офіційних заявах Янукович повторював, що не підтримує застосування сили проти цивільних демонстрантів, натомість у приватних розмовах висловлював впевненість, що варто знизитися соціальній напрузі, як зламається і воля більшості тих, хто залишиться таборувати на

Майдані у холоді[131]. Одночасно режим вдався до демонстрації своєї політичної сили.

12 грудня Партія регіонів оголосила про проведення проурядового мітингу найближчої неділі. Вочевидь, ця демонстрація мала показати світові, що протестувальники Майдану не є представниками волі *усіх* українців. Єдиною проблемою було те, що опозиція зайняла майдан Незалежності, і антимайданівський мітинг довелося проводити на Європейській площі. Після того, як 11 грудня міліція атакувала Майдан, українські опозиційні партії закликали свої регіональні осередки до мобілізації. До столиці щодня з'їжджалися тисячі людей. Між двома площами, де мали відбутися демонстрації суперників, було 300 метрів, і на кожному мітингу очікували прибуття десятків тисяч людей. Настрій був тривожним.

У вихідні 14–15 грудня з регіонів України до столиці приїхала безпрецедентна кількість «гостей». Майдан Незалежності заповнили україномовні «західняки» — люди, які приїхали до Києва зі Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Вінниці, Хмельницького та менших міст на заході країни, щоб підтримати майданівський рух. Тим часом по той бік барикад вулицями вешталися групи російськомовних молодиків з Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших східних міст, які явно почуваючись некомфортно у столиці, тому що її мешканці відкрито підтримували Майдан. Згідно з даними опитування, яке 10–14 грудня провела проянуковичівська компанія Research & Branding Group, 64 % киян підтримували майданівські протести[132].

Окрім мови, головною відмінністю між політичними туристами зі сходу та заходу було те, що останні приїхали до Києва власними автівками або автобусами, які для них організували місцеві громади. Їхніх східних колег, погрожуючи звільненням з роботи, привезли автобусами Партії регіонів і наказали не

залишати пропрезидентську демонстрацію на Європейській площі без дозволу.

Зрештою, обидва натовпи були мирними, але антимайданівський мітинг, який транслював державний канал «Перший національний», виявився просто комічним. Спочатку парламентар Олег Царьов виголосив дуже довгу та нудну промову на 20 хвилин, наприкінці якої спробував висміяти гасло євромайданівських демонстрантів «Хто не скаче, той москаль». Багато людей у натовпі на Антимайдані не зрозуміли його і почали стрибати. Потім на сцену вийшов інший депутат від Партії регіонів і відразу ж після оголошення своєї підтримки Януковичу почав закликати демонстрантів скандувати «Путін! Путін!». Натовп узяв з нього приклад, але промовця організатори швидко прогнали зі сцени, і крики припинилися. Нарешті демонстрантам представили головного оратора, прем'єр-міністра Азарова. Пояснивши знову незацікавленому натовпу, як негативно вплинуло б на українську економіку підписання Угоди про вільну торгівлю з ЄС, Азаров заявив, що хоча багато хто в Україні хотів би бачити безвізовий режим з Європою, це неможливо, тому що для спрощення процедур перетину кордону ЄС зажадав від України легалізувати одностатеві шлюби (!)[133].

Насправді антимайданівським демонстрантам було байдуже, чи правдиві заяви Азарова. Після закінчення мітингу багато з них спокійно перебазувалися до табору своїх нібито опонентів на Майдан Незалежності, щоб послухати концерт популярного рок-гурту «Океан Ельзи». Там нібито прорежимних політичних туристів нагодували та розважили. Того ж вечора більшість із них сіла у замовлені автобуси своєї Партії регіонів, вирушивши у довгу дорогу додому. Ті, кого найняли на довший термін, повернулися до табору в Маріїнському парку біля парламенту. Цьому антимайданівському табору судилося стати головною противагою київським протестам

у майбутні місяці: час від часу його населення різко зростало до кількох тисяч, але зазвичай тут було кількасот явно оплачуваних «протестувальників» з південних та східних регіонів України.

Барикади надовго

Коли я прийшов на Майдан увечері після невдалої операції з зачистки табору 11 грудня, тут було мов у вулику. Шар снігу, що падав у попередні дні, вже притрусило свіжим сніжком, але юрби людей витоптали головну площу Києва, зробивши її кам'яну поверхню слизькою. У центр міста принесли сотні лопат та льодорубів, а також тисячі надміцних мішків для сміття. Під керівництвом колишнього директора «Майкрософт-Україна» Дмитра Шимківа[134] сотні активістів зчищали затверділий сніг і вантажили його у мішки. Інші несли 10-кілограмові мішки до місць, звідки їх перевозили до барикад. До пізнього вечора увесь сніг з Майдану вже зібрали, і протестувальники почали прибирати бічні вулиці. Мішки зі снігом на головну площу возили легковими автівками волонтерів. Пам'ятаю, що машини були не з дешевих, і більшість — з київськими номерами.

Робота тривала всю ніч, підвезли приєднані до портативних генераторів дугові зварювальні апарати, за допомогою яких зробили металеві каркаси. Їх зміцнили металевими стовпами та загорожею, а нагору поклали мішки зі снігом. Потім всю конструкцію полили водою, щоб сніг перетворився на кригу. Ці барикади були приголомшливим досягненням інженерної думки. Саме того вечора я вперше почув жарт про парадоксальність типового українця: «Пересічному чоловікові потрібно три місяці, щоб прибити полицю у ванній, але менш ніж три години, щоб збудувати барикаду».

Під час спроби зачистки 11 грудня тимчасові барикади розібрали, але впродовж 24 годин замість них уже спорудили нові та міцніші укріплення. У межах периметра Майдану протестувальники створили житлову зону: намети з дерев'яною підлогою, похідні кухні, дровітні, пункти надання першої медичної допомоги — тут було все необхідне для тривалого таборування. До людей звернулися із закликом привезти каримати. Упродовж двох днів місцевий виробник поліпропілену привіз їх 20 тисяч. Тимчасове житло організували у «КиївЕкспоПлаза» — у виставковому центрі за п'ять зупинок метро від центру міста[135] — та в соборному комплексі Української греко-католицької церкви на лівому березі Дніпра. Тисячі мешканців Києва відчинили двері своїх квартир для демонстрантів, які приїздили до столиці з регіонів на кілька днів. У церковному наметі регулярно проводили богослужіння — духовенство з різних конфесій склало розклад, а поруч з IT-наметом встановили обладнання для онлайн-трансляції (інтернет-канал «Спільнобачення»).

Майдан переживав поступову трансформацію. Два опитування протестувальників, які здійснив Фонд «Демократичні ініціативи» 7, 8 та 20 грудня, свідчать про зміну «обличчя Майдану[136]»: якщо під час першого опитування більш ніж 50 % демонстрантів були з Києва, то під час останнього відсоток місцевих знизився до 19 %, а 81 % протестувальників були з-за меж столиці, зокрема близько 50 % — із західних регіонів). Цих людей потрібно було десь розмістити на ніч, нагодувати та зайняти. Увечері та у вихідні натовп збільшувався (до 60 % учасників віче на вихідних були місцевими)[137], але з еволюцією Майдану роль киян у ньому змінилася, трансформувавшись з відповідальності за управління табором чи його захист, як це було 10–11 грудня, до матеріальної та моральної підтримки Майдану.

Поряд із виконанням повсякденних обов'язків у таборі, майданівські активісти мали дедалі більшу потребу в інтелектуаль-

ному стимулі. Опозиційні партії контролювали головну сцену, передаючи «офіційні» послання, тож облаштування місця для додаткової імпровізованої трибуни для менш офіційних висловлювань здавалося логічним. Свідченням стихійності та браку централізованого керівництва на Майдані є те, що ідея створення «відкритого університету» виникла у двох середовищах активістів одночасно. Перша ініціатива називалася «університет Євромайдану», лекції проводили у будівлі Академії наук на Європейській площі, яку звільнили від антимайданівських демонстрантів. Перевагою цього місця було тепле приміщення, однак воно було дещо віддалене від Майдану Незалежності, тому слухачів на лекціях було вкрай мало. Щоб досягти мети «інтелектуалізації» Майдану, потрібно було створити «університет» у межах табору. 11 грудня 2013 року, коли біля Лядських воріт навпроти «Макдональдсу» на Майдані Незалежності поставили альтернативну меншу сцену, народився «Відкритий університет Майдану» (ВУМ)[138]. Для лекцій запрошували викладачів Києво-Могилянської академії, Київської школи економіки та Київського національного університету. Організатори мали одне ввічливе прохання — не зосереджуватися на «надто наукових» темах. Врешті утримати увагу натовпу впродовж 40 хвилин при температурі нижче за нуль було викликом[139].

Одна з моїх лекцій у «Відкритому університеті Майдану» мала назву «Гуркіт: маркетинг з уст в уста» — тема, якої я часто торкався на своїх семінарах з навчання керівників і менеджерів бізнесу у Львівській бізнес-школі та Києво-Могилянській академії.

Презентація перетворилася на дискусію з протестувальниками, серед яких були студенти, підприємці, пенсіонери. Розмовляли про те, як поширити цінності Майдану на Східну Україну, не витрачаючи багато грошей на рекламу. Наш мозковий штурм породив російську фразу «Поймите нас. Задолбало!».

Я прошепотів цю фразу Остапу Стасіву — одному з організаторів «Відкритого університету Майдану», а наступного дня отримав текстове повідомлення «Твій банер готовий»[140]. Цей 7-метровий банер прикрашав барикаду, що виходила на Європейську площу, протягом усього протесту, аж до ночі з 18 на 19 лютого 2014 року, коли його під час штурму знищили спецпідрозділи «Беркуту». Для багатьох цей банер символізував ідею протесту і причину його продовження[141].

Рисунок 3. Банер на барикаді на Європейській площі

Інституціоналізація Майдану

Щоб донести ідеї Майдану до населення України, потрібно було щось більше, ніж розумні гасла на барикадах у центрі Києва. Для того, щоб змусити Януковича піти через протест або внаслідок президентських виборів, запланованих на березень 2015 року (багато хто вважав, що це єдиний законний шлях здійснити зміну режиму), Майдан повинен був перетворитися з табору на національний рух. Для координації дій різних Майданів, що виникли в регіональних центрах по всій країні, та популяризації меседжу протестувальників явно була потрібна якась

інституціоналізована організація. Однак, з огляду на скептичне ставлення демонстрантів до офіційних політичних партій, зокрема й опозиційних, ця структура не могла бути новою політичною партією.

22 грудня, під час тепер вже регулярної недільної демонстрації на Майдані Незалежності Олександр Турчинов оголосив про створення Народного об'єднання «Майдан», або НОМ[142]. Те, що про формування нібито неполітичної організації оголосив відомий політик, спричинило значні суперечки, але це була найменша з проблем нової організації. НОМ мало два керівні органи: Ради Майдану з 32 членів і ще 7 співкерівників: Сергій Квіт (президент Києво-Могилянської академії), Юрій Луценко (колишній міністр внутрішніх справ за Ющенка, а потім політв'язень за Януковича), Юлія Тимошенко (колишня прем'єр-міністерка, яка на той час перебувала в ув'язненні), Віталій Кличко (лідер партії «УДАР»), Олег Тягнибок (лідер партії «Свобода»), Арсеній Яценюк (лідер партії «Батьківщина») та Руслана Лижичко (популярна співачка та героїня Євромайдану). Однак менше ніж через день після проголошення старту нової організації новосформоване керівництво НОМ почало розпадатися. Громадські активісти Єгор Соболєв та Ірена Карпа, яких зі сцени оголосили як членів Ради Майдану, заявили, що їх не поінформували про включення до складу Ради перед публічним оголошенням. Також Руслана написала на своїй сторінці у мережі «Фейсбук», що відмовляється від посади співкерівника, бо «не є політиком». Тому структуру «співкерівників» було розпущено, а Раду Майдану збільшили до більш ніж 40 осіб, додавши туди «неполітичних» членів.

Офіційно Рада Майдану мала представляти голос протестувальників на київському Майдані Незалежності й координувати їхні вимоги та діяльність з численними українськими організаціями громадського суспільства та опозиційними партіями. Знайти спільну мову між такими розмаїтими групами

було надзвичайно складно, і хоча Раді Майдану зрештою судилося відіграти свою роль у спробах досягти мирного компромісу у розпал протестів в лютому 2014 року (дивіться розділ 3), ця організація не змогла виконати заявлене призначення через брак керівництва. Майдан дедалі більше відкидав будь-яку форму інституціоналізованої ієрархії, тож натомість Рада Майдану діяла як горизонтальний дискусійний майданчик. Майдан був центральним місцем для солідарності, для вираження цінностей у такому собі стенографічному вияві, який розуміли ті, хто мав однакові цінності і спільну мету. Він не був організацією у класичному сенсі.

Натомість дещо анархічний та спонтанний Автомайдан досяг значного успіху і як тривала конфігурація, і як середовище, з якого вийшли потенційні нові лідери. До його протагоністів — Дмитра Булатова, Сергія Коби, Сергія Пояркова, Сергія Хаджинова, Олексія Гриценка — на початковій фазі протесту ставилися, як до героїв. Кожен із них походив із недавно сформованого київського середнього класу. Вони мали недешеві автівки і ефективно використовували соцмережі для об'єднання однодумців. Символічним є те, що автомайданівці позиціювали себе як «кіннота Майдану»: коли протестний табір заблокував центр міста, Автомайдан вирішив виснажити основних представників режиму Януковича, перенісши майданівські протести під вікна їхніх домівок. Наприкінці грудня пікетували маєток генерального прокурора Пшонки, будинки міністра внутрішніх справ Захарченка та прем'єр-міністра Азарова.

29 грудня, після ще одного недільного віча, під час якого троє лідерів опозиційних партій вкотре розчарували численний натовп загальними промовами і закликами «продовжувати стояти», активісти Автомайдану організували «візит» до приватної резиденції Януковича, що за 16 км від межі Києва. Того дня колона машин, що їхали до Межигір'я, налічувала понад

2000 автівок. За кількасот метрів до входу на президентську територію її зупинили, але присутність протестувальників явно розлютила Януковича. За перші два тижні січня контрольовані режимом суди позбавили водійських прав більш ніж 1500 власників машин, чиї номерні знаки представники влади зафіксували дорогою до Межигір'я під час «візиту» Автомайдану. Ще 129 транспортних засобів, зокрема приватне авто Інни Царкової, співробітниці канадського посольства в Києві, підпалили невідомі вандали[143].

Географія протестів розширювалася, а терпець режиму був не безмежним. Хоча табір на Майдані здавався безпечним під час новорічних та різдвяних свят, системні репресії проти протестного руху, безсумнівно, планувалися та виконувалися. Перші місяці прийдешнього року виявляться вирішальними.

Розділ 3.
Сповзання у насильство

Наприкінці грудня 2013 року протистояння між Януковичем та протестувальниками Майдану заколисувало своєю абсурдною та святковою постійністю. У новорічну ніч легендарний український рок-гурт «Океан Ельзи» влаштував концерт-возз'єднання за участю першого складу групи. Колишня переможниця пісенного конкурсу «Євробачення» Руслана, яка виходила на сцену увесь грудень, організувала шоу з 200-тисячною публікою, що махала ліхтариками під спів державного гімну. Упродовж другого тижня січня, коли українці зазвичай святкують Різдво, на сцені Майдану ставили традиційні п'єси вертепу, де головні ролі грали опозиційні політики, а поганих персонажів — актори у формі «Беркуту».

За святковою атмосферою крилася похмура реальність. Партія регіонів та комуністи зберігали більшість у Парламенті, роблячи Януковича недоторканим; уряду Азарова, зокрема міністру внутрішніх справ Захарченку, — якого більшість вважала відповідальним за грудневе насильство, зокрема побиття студентів і спробу зачистки Майдану 11 грудня, — не загрожувала відставка. Минулорічні «візити» Автомайдану до домівок високопосадовців режиму й до Межигір'я розширили географію

протестів і явно розлютили Януковича. За барикадами Майдану Незалежності демонстранти та активісти залишались у безпеці, але щойно залишали майданівський табір — опинялися під серйозною загрозою.

Викрадення та побиття

25 грудня на опозиційну журналістку та активістку Майдану Тетяну Чорновол напали та жорстоко побили, коли вона поверталася машиною додому з Києва до Борисполя[144]. Її автівку відтіснили на узбіччя, а журналістку кинули помирати в снігу. Водії, які проїздили повз, помітили припарковану машину з відчиненими дверцятами. Закривавлена Тетяна лежала в кюветі неподалік; у неї був струс мозку, зламані ніс і кілька кісток обличчя, наявні численні гематоми. Вона поверталася додому після кількох ночей на Майдані. Наступного дня її молодший син мав виступити на новорічному концерті у дитсадку.

У домайданівські роки Чорновол здобула популярність своїми репортажами-розслідуваннями про розкішні резиденції українських високопосадовців. У 2012-му вона здійснила несанкціоноване проникнення до резиденції Януковича на території колишнього природного заповідника та монастиря. Опис та фото з Межигір'я транслювали опозиційні телеканали[145], завдавши великої прикрості Президенту, який явно пишався своїм королівським домом і захищав приватність власної території. Перед побиттям Чорновол разом з Ігорем Луценком, іншою жертвою викрадення, опублікували репортаж-розслідування ще про інші президентські маєтки у Криму[146].

Реакція на побиття Чорновол була миттєвою: 28 грудня представники Автомайдану навідалися до будинку генерального прокурора Пшонки, активісти обклеїли його паркан світлинами

спотвореного обличчя Тетяни. На щотижневому недільному віче 29 грудня проголосили: «Солідарність проти терору!», і у той день тисячі людей приєдналися до автомайданівського пікету резиденції Януковича у Межигір'ї. У перший тиждень січня організували додаткові візити на дачі Віктора Медведчука (якого багато хто вважав неофіційним представником Путіна в Україні) у Закарпатській області і до будинку міністра внутрішніх справ Віталія Захарченка.

У наступні дні інші майданівські активісти зникли безвісти або були побиті після того, як вийшли за межі безпечного простору барикад. 3 січня народний депутат від «Свободи» Андрій Іллєнко та його юрист Сидір Кізін зазнали нападу біля Шевченківського районного відділу міліції у Києві. У Іллєнка діагностували перелом щелепи та струс мозку[147]. 21 січня Ігоря Луценка та Юрія Вербицького, яких забрали до лікарні через травми під час ескалації насильства (дивіться нижче), викрали та побили у невідомому місці в лісі. Луценко пережив це випробування, але Вербицький помер[148]. 23 січня товариші Дмитра Булатова, одного з лідерів Автомайдану, повідомили про його зникнення. Через тиждень у селі під Києвом знайшли Дмитра. Було помітно, що він зазнав тортур, йому відрізали половину вуха[149].

10 січня протестувальники оточили районний суд на околиці Києва, де відбувався судовий фарс над трьома членами організації «Патріот України» за звинуваченням у «тероризмі». Молодих людей звинуватили у тому, що вони планували підірвати пам'ятник Леніну у містечку Бориспіль. Їм присудили по 6 років ув'язнення. Після оголошення вироку суду протестувальники заблокували фургон для перевезення заарештованих, через що міліцейський спецпідрозділ розігнав натовп сльозогінним газом. Кілька осіб отримало травми, але інцидент не завершився у будинку суду. Активісти Автомайдану кинулись услід за автобусом з офіцерами «Беркуту», які щойно розігнали

натовп, і змусили його з'їхати на узбіччя проспекту Перемоги — однієї з головних магістралей Києва. Рух автобуса до бази «Беркуту» заблокували не менш ніж 100 машин, водії яких вимагали, щоб міліціонери вийшли без шоломів, не ховаючи облич. Протистояння тривало кілька годин, аж доки не прибув Юрій Луценко — колишній міністр внутрішніх справ, якого ув'язнив, а потім помилував Янукович. Спроба домовитися з «Беркутом» завершилася тим, що Луценка й самого побили. Його і дванадцятьох інших протестувальників шпиталізували зі струсами мозку та переломами кісток. Зрештою «беркутівці» вийшли з автобуса — більшість показали свої обличчя дуже неохоче. Вони не збиралися пробачати це приниження.

У ніч з 15 на 16 січня я пішов на Майдан на всеношну. Соціальні мережі та традиційні ЗМІ гуділи, явно провіщаючи можливий нічний напад на табір, і волонтерів просили збиратися в межах барикад. Але ніч виявилася спокійною. Я ходив периметром Майдану з друзями, помолився у наметовій церкві, поговорив з Анатолієм Гриценком та Петром Порошенком — бізнесмен-мільярдер гуляв серед демонстрантів без жодної особистої охорони. Я кілька разів проспівав державний гімн, а потім випив кави з Геннадієм Курочкою — майбутнім керівником відділу зв'язків з громадськістю у адміністрації Порошенка, та з Валерієм Чалим — майбутнім українським послом у США. Розмови були дуже захопливими, а загальна атмосфера у таборі надихала. Ми й не підозрювали, що це буде остання спокійна ніч у Києві на багато тижнів.

«Диктаторські» закони

Загроза фізичної атаки режиму на Майдан виявилася хибною тривогою, але 16 січня Янукович завдав набагато хитрішого

удару. Того дня парламент мав повернутися до пленарного засідання для того, щоб ухвалити бюджет на 2014 рік, адже протести унеможливили голосування за бюджет у грудні. Згідно з порядком денним, того дня на голосування мали поставити лише бюджет, але спікер Рибак явно знав, що планується щось інше: він тихо попросив опозицію заблокувати його в кабінеті[150]. Згідно з правилами парламенту, засідання не можна відкрити без спікера або одного з його заступників. Депутати від опозиції заблокували і кабінет першого заступника спікера Калетніка (Комуністична партія), але він виліз у вікно і через пожежний вихід потрапив до сесійної зали. Звідти він відкрив засідання і оголосив, що через блокування опозицією трибуни та системи електронного голосування народні депутати голосуватимуть підняттям рук. Тоді він поставив на голосування бюджет, а після нього — 11 *додаткових* законопроєктів. Роздруківки цих проєктів не передали депутатам, тож більшість з них і гадки не мала, за що голосує. А проте Володимир Олійник, голосистий депутат від Партії регіонів, якого правляча більшість офіційно затвердила лічити голоси за відсутності справної системи електронного голосування, через 5 секунд після кожного голосування оголошував, що «за» проголосували 235 нардепів[151].

Пакет законів, що містив 11 проєктів, створив основу для того, щоб режим і далі підкручував гайки. Після ухвалення цих законів стали можливими заочні судові процеси; продавати усі SIM-карти для мобільних телефонів можна було лише після державної реєстрації паспортних реквізитів покупця; у державних органів виникли повноваження блокувати доступ до інтернету; усі співробітники «Беркуту» та органів внутрішніх справ, які могли здійснювати злочини проти майданівських активістів, отримали загальну амністію. До того ж положення цього пакета законопроєктів оголошували *поза законом* наступні дії, з відповідним встановленням норм покарання порушників:

- участь у суспільних заворушеннях (а визначення тут дуже широке) — 10–15 років в'язниці;
- їзда в групах з 5 або більше машин без попереднього дозволу дорожньої міліції — позбавлення водійських прав до 2 років та конфіскація транспортного засобу;
- участь у мирній демонстрації у шоломі або формі — 10 діб ув'язнення;
- підбурювання до громадянської непокори — 2 роки в'язниці;
- зведення наметів, сцен, встановлення звукопідсилювальної апаратури без офіційного дозволу — 15 діб ув'язнення;
- збір інформації про місцеперебування або звички судді — 2 роки в'язниці;
- блокування входу до приватного будинку — 6 років в'язниці; блокування входу до урядової будівлі — 5 років ув'язнення.

Пакет законів одразу ж підписав Янукович, і документ опублікували 17 січня 2014 року. Того самого дня Президент звільнив Сергія Льовочкіна, мирно налаштованого очільника його адміністрації[152], і замінив його на Андрія Клюєва — тепер вже колишнього секретаря Ради національної безпеки та оборони. Саме Клюєва у широких колах вважали відповідальним за віддання наказу про побиття студентів 30 листопада і прихильником жорсткого курсу щодо протестів. Згідно з повідомленнями від майданівської служби надання першої допомоги, усіх лікарів, які працювали у найближчій до центру міста Олександрівській лікарні, викликали на чергування у вихідні. Протестувальники готувалися до найгіршого.

Грушевського у вогні

У неділю, 19 січня, на Майдані знову зібралися сотні тисяч людей. Того ранку група інтелектуалів[153] опублікувала відкритий

лист до трьох опозиційних лідерів, закликаючи виступити єдиним фронтом проти запровадження у країні диктатури і благаючи їх вибрати єдиного лідера опору. Але під час віче Кличко, Яценюк та Тягнибок знову розчарували численний натовп. Їхні промови були емоційними та банальними. Натовп очікував почути ім'я єдиного лідера. У відповідь очільник парламентської фракції «Батьківщини» Арсеній Яценюк заявив: «Ви хочете лідера? Я скажу вам, хто лідер! Народ!». Це виявилося фатальною помилкою.

На сцену вийшли представники Автомайдану (Булатов, Пояркова, Гриценко) і знову закликали обрати «єдиного лідера», але цього не сталося. Тоді Сергій Коба — тодішній активіст Автомайдану, чия жовта тюнінгована спортивна автівка стала одним із символів руху — схопив мікрофон і заявив про свої плани пікетувати перед парламентом, аж доки депутати не скасують «диктаторські закони», які ухвалили три дні тому. Він висунув опозиційним лідерам ультиматум: або вони за пів години оберуть лідера, або він сам поведе протестувальників до парламенту[154].

Коли Булатова, Пояркова та Гриценка пізніше запитали про ультиматум Коби, вони зізналися, що не знали про його наміри. Чи розумів він провокативність своєї заяви, залишається невідомим, але ефект від неї був блискавичним: великі маси протестувальників почали рухатися від сцени на Майдані Незалежності до Європейської площі, де були припарковані автівки Автомайдану, з наміром заблокувати будівлю Парламенту. Зі свого місця перед сценою я помітив кілька груп юнаків у масках, вдягнених у захисне спорядження, як у мотоциклістів. Вони організовано рухалися до Європейської площі. Пам'ятаю, я тоді подумав, чи не приготував хтось провокацію, але з огляду на спонтанність Майдану та різноманітність людей, які там зібралися, не можна було бути впевненим.

Незалежно від рівня умисності у діях різних груп протестувальників, було зрозуміло, що три опозиційні лідери втратили контроль над ситуацією. З невідомих причин на сцені того дня не було Луценка, Гриценка, Парубія, Порошенка, Руслани та інших «моральних авторитетів». У протестах поступово набувало популярності нове ім'я: це був Дмитро Ярош, лідер націоналістичної організації «Правий сектор»[155]. Саме його бійці першими атакували кордон підрозділів МВС, що перекрили вулицю Грушевського, блокуючи шлях від Європейської площі до будівлі Парламенту. Вони кинули перші коктейлі Молотова і підпалили міліцейський автобус, припаркований перед воротами стадіону «Динамо». Ці юнаки, які кидали каміння, стали першими, хто забезпечив світову пресу приголомшливими зображеннями центру Києва, охопленого хаосом.

До честі опозиційних лідерів слід сказати, що вони зробили хоробру спробу розрядити ситуацію. Відразу ж після ультиматуму Коби Кличко прибіг з Майдану Незалежності на Європейську площу і став між переднім краєм протестувальників та міліцейськими спецпризначенцями. Але розпалених юнаків не цікавили його заклики до продовження мирного протесту і попередження про те, що насильство з боку Майдану узаконить силову реакцію режиму. У відповідь на дії Кличка, який став на шляху між ними та міліцією, протестувальники з переднього краю бризнули колишньому чемпіону з боксу в обличчя піною з вогнегасника. Приблизно за годину троє опозиційних лідерів знову закликали зі сцени на Майдані до миру, але марно. Кличко завершив свою промову словами, що він піде на особисту зустріч з Януковичем, щоб попросити його припинити «війну з власним народом»[156].

Через кілька годин Кличко повернувся з «розмови» з Януковичем і оголосив, що наступного дня відбудеться круглий стіл для пошуку шляхів мирного вирішення конфлікту. На зустрічі мав головувати Андрій Клюєв, новопризначений голова

Адміністрації Президента. Згодом лідери українських опозиційних партій відмовляться брати участь у переговорах, аж доки Янукович не відвідає їх особисто. Сторони зрештою зустрілися 22 січня, викликавши незадоволення у протестувальників Майдану, які на той час категорично відмовлялися погоджуватися на будь-яку угоду з режимом. Однак прецедент зустрічі між опозиційними лідерами та Януковичем виявиться важливим через місяць, коли будуть проведені справжні мирні переговори.

19 січня міліцейські спецпризначенці на початку вулиці Грушевського зіткнулися приблизно з 10 тисячами протестувальників. Вперше запалили шини, їхній дим став символом радикалізації Майдану. Того вечора згоріло чотири міліцейські автобуси. Після 18:00 спецпризначенці розгорнули водомет, хоча температура впала до -9°C, а українське законодавство забороняє використання водометів при температурі повітря нижче за нуль. Вода загасила вогонь, але на залишках машин та на вуличній бруківці швидко утворилися крижані бурульки. Це видовище — вогонь та крига — справляло моторошне враження. Багато людей бачило у цьому важливий символізм: за юліанським календарем 19 січня — це свято Хрещення Господнього, день, коли парафіяни Української православної та греко-католицької церков святкують хрещення Христа, пірнаючи у крижану воду.

Того дня я відвідав і майданівський табір, і новостворену «зону бойових дій» біля воріт стадіону «Динамо». Атмосфера була схожа на ту, що панувала на Михайлівській площі 30 листопада 2013 року вранці після побиття студентів Євромайдану. Пісні та колядки зі сцени змінилися похмурими промовами та документальними фільмами. Чоловіки середнього віку, які стояли неподалік на Європейській площі, були дуже серйозними. Вони мені здалися рішучими. Я наважився наблизитися до лінії

протистояння приблизно на 100 метрів. Раз у раз з боку міліції стріляли гумовими кулями, а протестувальники періодично кидали коктейлі Молотова. Також час від часу летіло каміння та феєрверки, але більшість ракет не долітала до цілі. Проте від шин у повітря здіймалося багато диму, регулярно вибухали димові шашки, і до цього додавався ритмічний «барабанний бій» ударів об бочки для нафтопродуктів. Дивовижно, але кав'ярні та ресторани, а також модні бутики, що вишикувалися вздовж Хрещатика та Європейської площі, здебільшого були відчиненими. Ніхто не розбив жодної шиби, про грабунки теж нічого не повідомляли. Замасковані юнаки, вдягнені у мотоциклетне захисне спорядження, з палицями та коктейлями Молотова у руках вільно рухалися серед мирних демонстрантів, які буденно прямували до наметів на Майдані і намагалися зігрітися. Дивно, але я почувався безпечно.

До 22 січня обидві сторони повідомляли про поранених. Керівництво міліцейських спецпідрозділів заявило про кількох поранених співробітників. Цій інформації мало хто вірив. Для лікування поранених протестувальників на Європейській площі створили тимчасовий пункт надання першої допомоги. Приблизно о 6:30 надійшла звістка про першу смерть у цьому місці: Сергій Нігоян, 20-річний вірменин, який за кілька днів до того на камеру емоційно цитував епічну фразу українського національного поета Тараса Шевченка «Борітеся — поборете! Вам Бог помагає!», помер від вогнепальних поранень. Близько 9-ї ранку біля воріт стадіону «Динамо» застрелили Михайла Жизневського — білоруса, який приєднався до майданівських протестів у грудні[157]. О 13:30 міліція підстрелила Романа Сеника з Івано-Франківська; він помер від ран у лікарні 25 січня. Пізніші розслідування показали, що усіх трьох застрелили кулями, які випускали лише для українських міліцейських підрозділів[158]. З цих перших трьох жертв, які пізніше

увійдуть до Небесної Сотні, двоє не були етнічними українцями, а Жизневський не був навіть громадянином України; цей факт спростовує спроби зобразити Майдан як повстання націоналістичних екстремістів.

Одночасно з новинами про перші жертви на Грушевського поширилися й повідомлення про мобілізацію військ МВС та підрозділів регулярної армії по всій країні. На третій тиждень січня до Києва вже звезли міліцейські спецпідрозділи з усієї України («Беркут», «Тигр», «Ягуар» тощо) і відразу кинули у протистояння біля Європейської площі або наказали бути у бойовій готовності й очікувати вказівок із зачистки майданівського табору[159]. Однак через розмах протестів цим розгорнутим підрозділам потрібне було підкріплення, і тому з усієї країни різні силовики, які не були спецпризначенцями, теж отримали наказ прибути до столиці (наприклад, ДАІ, місцеві правоохоронці тощо). Їхні колони протестувальники заблокували на підході до Києва.

Майдан розширюється

До 24 січня феномен Майдану вже ставав "наближеним до кожного". Поки інтенсивність протистоянь на Грушевського поступово зменшувалася (впродовж декількох днів протестувальники вже збудували стіну з бруківки та цегли між собою та кордоном міліції, яка прикривала вулицю, що вела до парламенту), у західних та центральних регіонах країни місцеві прихильники київських протестів стали захоплювати будівлі обласних державних адміністрацій.

Регіональних губернаторів, яких призначив Президент, змушували писати заяви про відставку. Центральна виконавча влада була паралізована на більшій частині території країни, зокрема в центрально-східних містах — Полтаві, Сумах та

Чернігові. Вочевидь, через цю показову втрату контролю над країною Янукович почав схилятися до компромісу[160].

25 січня під час переговорів з опозицією Янукович запропонував Арсенію Яценюку посаду прем'єр-міністра, а Віталію Кличку — віцепрем'єра. Обидва відмовилися. Пропозиція створити уряд єдності, ймовірно, була хитрістю, але багато хто сприйняв її як свідчення того, що тиск на Президента дає певні результати.

Також під час переговорів Янукович пообіцяв скасувати або пом'якшити «диктаторські закони» 16 січня, які стали головною причиною активних протестів на Грушевського у попередні дні. Однак цю пропозицію Президента можна було втілити лише за умови, що демонстранти звільнять усі урядові будівлі, які вони зайняли: цю вимогу опозиційні лідери не змогли б виконати, навіть якби захотіли. Вони вже не контролювали Майдан.

Також 25 січня виявилося, що кількасот бійців внутрішніх військ МВС ховаються в Українському Домі — величезній будівлі, що виходила вікнами на Європейську площу. Звідти добре було видно новозбудовані барикади на Грушевського, і звідти вони легко прострілювалися. Будівлю швидко оточили кілька сотень демонстрантів, і все, що змогли зробити опозиційні лідери, — це домовитися про мирну евакуацію урядових сил пізнього вечора[161]. У наступні тижні «Відкритий університет Майдану», як і спальні місця кількасот протестувальників, переїхав до Українського дому. Тепер територія протестів розширилася і охопила усю Європейську площу і Хрещатий парк (див. мапу на ст.155):

Згідно з доказами, що з'явилися пізніше того ж року, 21 та 24 січня українське Міністерство внутрішніх справ офіційно отримало дві партії снарядів для стримування натовпу. Ці снаряди, здебільшого світлошумові гранати та димові шашки, загалом понад 13 тисяч одиниць, доставили літаками з Росії[162]. Вочевидь,

їх мали використовувати під час якоїсь запланованої зачистки Майдану і при застосуванні контрзаходів проти розлючених протестувальників. Усе, що ми тоді знали на Майдані, — це те, що міліцейським спецпризначенцям, які чекають наказів в урядовому кварталі, хочеться кинутися в бій. Коли під час короткої сутички на Грушевського вони захопили кількох протестувальників, бійці підрозділу «Ягуар» роздягли одного з полонених і зняли на камеру, як його змушують іти *голим по снігу* на радість міліціянтам. Пізніше відео з «козаком Гаврилюком» виклали в інтернет, і жертва стала національним героєм.

Режим розвалюється

В останні дні січня 2014 року Янукович, здається, планував оголосити надзвичайний або навіть воєнний стан, тобто розгорнути підрозділи армії для силової зачистки Майдану. Чи виконали б невдоволені та деморалізовані українські військові наказ Президента, залишиться невідомим назавжди. Мабуть, командири розуміли, що виконання означало б масові жертви серед цивільних у центрі Києва.

За свідченнями Олександра Турчинова, під час таємної зустрічі з українським Президентом 27 січня він пояснив Януковичу, що будь-яке силове розв'язання кризи призведе до рік крові[163]. Поза сумнівом, аналогічні попередження також озвучував Ахметов, — найбагатший з українських олігархів, — який прагнув уникнути застосування сили проти Майдану. І здається, Янукович дослухався. Вранці 28 січня скликали позачергове засідання Парламенту і прем'єр-міністр Азаров подав у відставку. Виконувачем обов'язків прем'єр-міністра призначили віцепрем'єра Арбузова, але найважливіше — депутати скасували 9 з 11 драконівських законів, які вони затвердили 16 січня.

Рисунок 4. Райони Києва, що були під контролем сил Майдану 27 січня 2014 року

Мало хто на Майдані радів після оголошення відставки Азарова. Багато людей, зокрема і я, поставилися до цього обережно, вважаючи, що це може бути якась пастка: перед обідом ми зазначали, що відставку ще має ухвалити Янукович. Потім президентський указ про відставку прем'єр-міністра опублікували, закони 16 січня скасували, але люди все одно запитували: «У чому

підступ?». Хай там як, а по всій країні тривала мобілізація підрозділів МВС — того дня Кабінет Міністрів під керівництвом в.о. прем'єра Арбузова постановив збільшити чисельність «Беркуту» з 5000 до 30 000 осіб[164]. Навколо головних урядових будівель у центрі міста зненацька виросли дивні бетонні бар'єри, а потім, приблизно опівдні, їх розібрали. Ширилися чутки про зміст спеціальних телеграм, що надсилали з Адміністрації Президента армійським офіцерам у регіонах; голови облдержадміністрацій, які до того зберігали відносний спокій стосовно масових демонстрацій перед своїми адміністративними будівлями, раптом стали голосно закликати до порядку. Напади міліції на лідерів Автомайдану тривали, і кілька осіб тепер були у в'язниці. Нічого доброго не віщувало і те, що 28 січня набула чинності директива МВС № 1011, що узаконила використання «Беркутом» бойових набоїв у вогнепальній зброї. Демонстранти на Майдані мали багато підстав не довіряти режимові і вважали, що планується оголошення надзвичайного стану. До того ж вони не до кінця довіряли Кличку, Яценюку та Тягнибоку і мало покладалися на їхні перемовини з Януковичем.

Коли я відвідав барикади на Грушевського після оголошення про відставку Азарова, то побачив, що люди знервовані, стривожені. Надто неспокійно було на «передовій» — там, де добре видно міліцейські барикади. Коли я стояв біля бочки з багаттям (удень температура підіймалася лише до −15 °C), прислухаючись до розмов між молодиками у касках, мені здалося, що достатньо одної, бодай найменшої, «іскри» — і знову застосують силу проти людей. У попередні дні кров уже пролилась у центральних та східних регіонах України: демонстрацію у центральних Черкасах атакував «Беркут» і «тітушки» — так після інциденту з Вадимом Тітушком, що напав на двох опозиційних журналістів у травні 2013 року, почали називати бандитів, яких наймав режим для провокацій і побиття демонстрантів та активістів.

Протести перед будівлею Запорізької облдержадміністрації розігнали силою. У Донецьку місцеві «ультрас» — уболівальники донецького футбольного клубу «Шахтар» — підтримали кілька сотень промайданівських демонстрантів, що зібрались у східному бастіоні Партії регіонів[165]; їхні фото та домашні адреси відразу ж опублікували в інтернеті з ярликом «фашист», і багато з них зазнало репресій[166]. На передовій молодь обговорювала кожну з цих подій: режим вдавався до застосування сили по всій країні, при цьому нібито обіцяючи амністію Майдану в Києві. Мало хто вірив, що Янукович щиро прагне миру.

Поза сумнівом, напружена атмосфера була й у парламенті. Позачергове засідання, яке скликали 28 січня для ухвалення відставки Азарова, продовжили ще на день, щоб ухвалити «закон про амністію». Внесли чотири версії законопроєкту, з яких головні були два: один авторства трьох лідерів опозиції, другий — Юрія Мірошниченка, офіційного представника Президента у Парламенті. Обидва проєкти забезпечували свободу від переслідувань за насильницькі дії під час масових протестів, але президентський законопроєкт також вимагав, щоб демонстранти звільнили усі урядові будівлі та громадські місця до того, як закон стане чинним. Пропозиція Януковича була очевидною пасткою для опозиції: Яценюк, Кличко та Тягнибок не керували протестувальниками і тому не могли гарантувати їхній відхід із зайнятих позицій в обмін на амністію. Якби опозиційні політики підтримали такий законопроєкт, демонстранти вважали б це зрадою.

З іншого боку, багато бізнесменів-політиків у Партії регіонів прагнули мирного розв'язання кризи. Чимало з них були невдоволені тим, що їх фактично обдурили під час ухвалення рішень 16 січня — більшість депутатів не читала тексти «диктаторських законів» перед голосуванням. У лавах правлячої більшості був помітний розкол. Здійснюючи безпрецедентний

вчинок, що, ймовірно, свідчив про його сумніви у лояльності певних депутатів, Янукович 29 січня *особисто* відвідав засідання парламентської фракції Партії регіонів. Про ці дискусії за зачиненими дверима відомо мало деталей, але ширилися чутки, що багато прорежимних депутатів були схильні підтримати опозиційний проєкт закону про амністію, і лише особисті погрози Януковича переконали їх підкоритися[167]. Хоча правлячу Партію регіонів часто й вважали монолітною, наприкінці січня її парламентська фракція (187 депутатів) почала розвалюватися.

У межах фракції Партії регіонів були представлені сім впізнаваних груп, чотири з яких становили ядро партії. Зокрема:

> Група Ахметова, яку в Адміністрації Президента представляла Ірина Акімова (17 січня її призначили представником Президента у Кабінеті Міністрів), а в уряді — віцепрем'єр Олександр Вілкул, Міністр охорони здоров'я Раїса Богатирьова, Міністр економіки Прасолов та Міністр спорту Сафіулін. До цієї групи входило найбільше нардепів від Партії регіонів, і у своїх політичних уподобаннях група керувалася тим, що її члени називали «економічним прагматизмом».
>
> Група Фірташа, яку номінально очолював у парламенті Сергій Тігіпко, формувала базу підтримки для Сергія Льовочкіна, якого нещодавно було звільнено з посади Голови адміністрації Януковича. Згідно з інсайдерськими повідомленнями, ця група займала позицію «голубів» відносно Майдану.
>
> Група Клюєва, що нею керував у парламенті Сергій Клюєв. Його брат Андрій, який був секретарем Ради національної безпеки та оборони до середини січня, а потім замінив Льовочкіна на посаді глави Адміністрації Президента, та Андрій Портнов (юрист Адміністрації Президента) також були її членами. Інсайдери припускали, що ця група була «яструбами» стосовно Майдану.

Група Януковича — віддана особисто президенту. Першого віцепрем'єра Сергія Арбузова (що був призначений в.о. прем'єр-міністра після відставки Азарова), Міністра юстиції Олену Лукаш, Міністра внутрішніх справ Віталія Захарченка та Міністра доходів Олександра Клименка вважали частиною «сім'ї» Януковича.

До складу трьох додаткових (менш впливових) груп у Партії регіонів входили: а) група Іванющенка під керівництвом ватажка організованого злочинного угруповання «Юри Єнакієвського» (його вважали головним спонсором тітушок та Антимайдану); б) російське лобі, представлене у парламенті депутатами Колісніченком (один з авторів «диктаторських законів» 16 січня) та Шуфричем, а у виконавчій владі — Міністром освіти Табачником і Міністром оборони Лебедєвим; в) луганська група на чолі з головою парламентської фракції Єфремовим, представлена в уряді Міністром соціальної політики Королевською.

До кризи ці групи врівноважували свої інтереси, ділячи між собою сфери економічного впливу. Ця рівновага була хиткою, і точкою її опори була посада прем'єр-міністра: Азаров влаштовував усі сторони, будучи відносно нейтральною фігурою. Після відставки Азарова став помітним конфлікт ділових та політичних інтересів кожної групи. Цей розкол утворився навколо взаємопов'язаних питань Асоціації з ЄС та урядової стратегії протистояння з Майданом. З одного боку, Фірташ та Льовочкін явно віддавали перевагу тіснішим зв'язкам з ЄС, натомість Клюєв, Єфремов та російське лобі опиралися. Ахметов та Іванющенко зберігали нейтралітет стосовно закордонних справ, але підтримували спроби режиму придушити Майдан — аж до заворушень на Грушевського, після яких Ахметов приєднався до «голубів», а Іванющенко — до «яструбів»[168]. 29 січня Янукович здійснив відчайдушну спробу залагодити цей розкол, але «закон про

амністію», замість владнати ситуацію, просто заморозив розриви усередині Партії регіонів та протистояння між режимом та Майданом.

Затишшя перед бурею

Відразу після затвердження «закону про амністію» Янукович пішов на лікарняний, чого раніше не робив жоден український Президент. Офіційно він продовжував виконувати обов'язки Глави держави, але тепер відсторонився від ухвалення рішень. Поза сумнівом, наближення бунту у власній парламентській фракції змусило Януковича зрозуміти, що його постійне політичне «урівноважування» закінчилося. Потрібно було зважитися на складні рішення, а цього український Президент робити не любив.

Наприкінці січня 2014 року Янукович раптом не побачив тієї політичної підтримки, яку завжди сприймав як належне. Його й досі оточувало віддане близьке коло (в.о. Прем'єра Арбузов, Міністр доходів Клименко, Міністр внутрішніх справ Захарченко та інші), але фінансових та політичних ресурсів, які контролювала віддана Президентові група, було недостатньо, щоб зберегти владу без співпраці з іншими представниками політичної еліти. Невизначеність залишала без відповіді багато запитань. До якої сторони усередині Партії регіонів вирішить приєднатися Янукович? Кого він обере: «яструбів» Клюєва, Іванющенка та Росію чи «голубів» Льовочкіна, Ахметова і Європу? В обох групах були вихідці з Донецька, з якими Януковича поєднували давні зв'язки, тож рішення Президента ґрунтувалося б не на регіональних уподобаннях і це, мабуть, ще більше ускладнювало для нього вибір.

Згідно з однією теорією, примусити Януковича щось вирішувати було частиною плану Кремля із здобуття контролю над

Україною. Раніше Янукович намагався наслідувати «багатовекторну» політику, що її вперше застосував Леонід Кучма на початку 2000-х років. Тоді політичне зближення із Заходом урівноважувалося економічною відкритістю до Росії. Однак ця практика «сидіння на двох стільцях одночасно» не влаштовувала жодну сторону[169]. До кінця 2013 року режим вичерпав українську скарбницю і тому змушений був просити сусідів про фінансову підтримку. Якщо лідери ЄС вважали ідею купівлі асоціації з Україною огидною, то Путін 17 грудня запропонував програму допомоги — 15 мільярдів доларів, відразу ж виплативши 3 мільярди. Ймовірно, однією з вимог цієї позики була силова зачистка Майдану.

Документ, котрий опублікувала заступниця головного редактора Kyiv Post Катя Горчинська у березні 2014 року (вказавши, що це витік інформації від «перевіреного джерела» у Кремлі)[170], свідчить, що росіяни почувалися зрадженими Януковичем, коли той скасував «диктаторські закони» 16 січня. Очевидно, програма фінансової допомоги, про яку український Президент домовився з Путіним, передбачала обіцянку розігнати Майдан *до* початку Зимових Олімпійських ігор у Сочі, тобто до 7 лютого 2014 року. Обидві сторони розуміли, що для такого розгону потрібна законодавча база і що ухвалення драконівських законів, спрямованих на скасування громадянських свобод, може викликати реакцію від протестувальників. З огляду на ймовірне проникнення у їхні лави російських агентів, цю реакцію за потреби можна було спровокувати[171], створивши привід для запровадження надзвичайного стану. Здається, Янукович спочатку був готовий придушити протести в обмін на великі суми грошей від Росії навіть попри пастку, яку розставив для нього Путін: якби український Президент наказав розігнати Майдан, то опинився б у цілковитій залежності від Кремля, бо Захід його б відкинув. Ймовірно, це пояснив йому Ахметов або хтось інший із

близького кола і, поза сумнівом, численні західні емісари, які навідували Януковича наприкінці січня[172].

28–29 січня Янукович уникав публічності. Замість силового розгону демонстрантів, їм запропонували мирну альтернативу: очищення зайнятих будівель та вулиць в обмін на загальну амністію. Ймовірність втілення цього рішення протягом наступних тижнів була невеликою, але Янукович, здається, хотів спробувати. Однак український Президент міг і неправильно зрозуміти наміри свого російського колеги: Путін був не просто зацікавлений у ліквідації Майдану; він хотів *придушення* протестів[173]. Будь-що інше було для нього віроломством, яке підштовхувало російського президента до прямого та особистого контролю над перебігом подій. Януковичу не могли дозволити й далі балансувати між Росією та Заходом. Він мав стати маріонеткою Кремля, а Україна — потрапити під контроль Росії.

6–7 лютого Янукович поїхав до Сочі на відкриття Зимової Олімпіади. Спочатку особисту зустріч з Путіним відклали. Пізніше двоє Президентів зустрілися, але українського гостя Путін прийняв холодно. Тепер ми знаємо, що на час відкриття ігор Кремль вже розробив плани російської військової інтервенції в Україну. Ймовірно, вторгнення мало бути легітимізоване зверненням про військову підтримку від Януковича, яке обґрунтовувалося б неконтрольованими спалахами масового насильства на вулицях. Це насильство потрібно було розпалити та/або організувати, і якби українському режимові не вдалося зробити це, таємні російські агенти самі спровокували б кровопролиття.

Божевілля

У неділю 16 лютого, на світанку, перша пасажирська автівка проїхала через прохід у барикадах на вулиці Грушевського.

Опозиційним лідерам вдалося переконати поступитися молодих людей, які керували оборонними позиціями, що відділяли Європейську площу від урядового кварталу. Того дня протестувальники також звільнили будівлю КМДА і раніше захоплені облдержадміністрації у Тернополі, Івано-Франківську, Львові та Полтаві[174]. Оскільки Жовтневий палац та Будинок профспілок у Києві формально не були «адміністративними» структурами, під час переговорів між опозицією та представниками Адміністрації Президента вирішили дозволити демонстрантам залишитися у цих двох будівлях за умови, що будуть звільнені державні установи. Під час традиційного недільного віча здавалося, що тримісячне протистояння поступово притихає. Майже через місяць після початку безжальних зіткнень на Грушевського до центру столиці, здавалося, повернувся мир[175].

Якби не Рада Майдану, реформоване НОМ (дивіться розділ 2), протестувальники та опозиційні лідери ніколи б не змогли порозумітися. Спочатку форум збирався для координації дій різноманітних автономних груп, що діяли на Майдані або навколо нього — сотні, Автомайдан, опозиційні партії, НУО тощо. Протягом січня Рада Майдану часто збиралася, забезпечуючи взаємодію між лідерами опозиційних партій, зайнятих переговорами з режимом та різними групами протестувальників у центрі міста. На засіданні Ради Майдану 14 лютого Василь Гацько, лідер Демократичного альянсу (непарламентської політичної партії, що зібрала значну підтримку під час протестів), зазначив, що хоча «закон про амністію» і дав протестувальникам можливість уникнути подальшого кровопролиття, його ухвала значно зменшила вплив Майдану. Щоб збільшити ентузіазм протестувальників, він запропонував здійснити мирну ходу до парламенту з вимогою дочасних виборів та повернення Конституції зразка 2004 року. Йшлося про поправки, що їх затвердили під час «Помаранчевої революції», і які 2010-го скасував Конституційний

Суд України, давши Януковичу широкі повноваження у виконавчій владі. Гацько підкреслив, що хода має бути мирною, і ця ініціатива здобула підтримку Ради Майдану[176]. 16 лютого зі сцени Майдану оголосили про намір організувати ходу.

Вранці 18 лютого близько 20 тисяч демонстрантів організованими колонами зібралися на різних підходах до Верховної Ради. З флангів кожну колону оточували бійці Самооборони Майдану з дерев'яними щитами та у саморобних шоломах. Найбільша група піднялася з Майдану через бетонні барикади на Інститутській вулиці. Інша група зібралася біля станції метро «Арсенальна» і планувала підійти до Парламенту через Маріїнський парк, який блокував Антимайдан. Третя група була на початку вулиці Грушевського, на Європейській площі. Кожній групі протестувальників перекрили шлях самоскиди «КамАЗ» та автобуси, що стали поперек вулиць бампером до бампера, а також кордони внутрішніх військ МВС та «Беркуту», яких підтримували тітушки. Найбільш спостережливі протестувальники помітили також снайперів на дахах навколишніх будівель.

Згідно з розповідями протестувальників, майданівські колони підійшли до міліцейських кордонів і приготувалися до протистояння. Вочевидь, перші постріли випустили бійці «Беркуту», хоча в офіційних повідомленнях стверджували протилежне. Зрештою це не мало великого значення: з боку демонстрантів у міліцію полетіло каміння, а міліціянти відповіли сльозогінним газом та світлошумовими гранатами. Хтось розпалив багаття під самоскидами; підпалили офіс Партії регіонів на Липській біля Парламенту; у протестувальників почали стріляти бойовими набоями[177]. «Беркут» пішов у запеклу атаку, б'ючи протестувальників, які відступали вздовж Інститутської та Грушевського, тітушки з Антимайдану переслідували поранених прихильників Майдану у Маріїнському парку. У цьому хаосі було поранено сотні людей.

Поблизу Майдану поспіхом створили перші тимчасові пункти першої допомоги, але їх одразу заповнили постраждалі. В урядовий квартал не дозволяли заїхати машинам швидкої допомоги. Того дня ширилися страшні новини про події у двох точках у центрі Києва — йдеться про вулицю Інститутську перед будівлею Національного банку та Маріїнський парк. На Інститутській протестувальники, які відступали під час заворушень біля Верховної Ради, опинилися у пастці, бо не змогли пройти через вузький прохід у бетонній барикаді. Бійці «Беркуту» били їх і кілька годин змушували мучитися на холодній бруківці. Медичну допомогу надали лише після арешту: кількасот людей перевезли автозаками до переповнених відділків, де звинуватили у нападі на співробітників міліції. У Маріїнському парку ситуація була ще гіршою: поранених протестувальників, які лежали на мерзлій землі, били дерев'яними битами та залізною арматурою. Кількасот людей отримали контузії та переломи кінцівок. Того дня стало відомо про перших загиблих: серед них Олександр Плеханов, студент-архітектор третього курсу та випускник київської школи, де вчилися наші діти.

О 16:00 МВС та СБУ виступили зі спільною заявою: до 18:00 протестувальники у центрі міста мають звільнити свої позиції. Ще до того, як сплив зазначений час, «Беркут» та інші спецпідрозділи захопили Жовтневий палац на пагорбі над Майданом та атакували барикаду «Львівська брама» на Інститутській під мостом. Одночасно міліцейські підрозділи спустилися вулицею Грушевського, очистили Український дім та підійшли до барикади між Європейською площею і Майданом. Приблизно о 20:00 цю барикаду протаранив бронетранспортер, а о 22:00 зайнявся Будинок профспілок. Посеред Майдану Незалежності протестувальники спорудили останню лінію оборони зі запалених шин та будівельного сміття. Усю ніч на цю тимчасову барикаду скидали усе, що могло горіти. Врешті здійнявся

чорний дим, який, здається, зупинив або затримав наступ сил режиму.

Уранці Міністерство охорони здоров'я підтвердило, що під час зіткнень попередньої ночі загинуло 25 осіб і понад 800 було поранено. Ймовірно, втрати насправді були значно більші. Залізничне та автомобільне сполучення зі столицею було перекрито. Вперше з часу його відкриття у 1950-ті роки закрили київський метрополітен. Аеропорти залишалися відкритими, але це здавалося тимчасовим. Служба безпеки України офіційно оголосила про початок «антитерористичної операції».

Якимось чином кільком автобусам підкріплення з Центральної та Західної України вдалося прорватися через блокаду і на світанку прибути на Майдан. Приїжджі привезли зброю. Зрештою вона стане у пригоді, але тоді протестувальники тішилися маленькою перемогою: Майдану вдалося пережити ніч.

19 лютого я провів на Майдані кілька годин. Як і багато киян, прийшов до центру міста пішки. Я хотів допомогти продуктами, ліками, одягом. Того дня на Майдан з харчами прийшли тисячі. Прибувши, я став свідком сюрреалістичної сцени. По периметру протестів і далі горів вогонь. У Михайлівському соборі створили тимчасовий шпиталь з операційною, а приміщення монастиря були переповнені пораненими. Багато хто був у шоковому стані. Харчі, воду, одяг та паливо складали у високі штабелі, а волонтери збирали імена та номери телефонів тих, кого загубили друзі або сім'я. Спускаючись від монастиря до Майдану, я бачив, як на ношах у протилежному напрямку швидко несуть пораненого чоловіка.

19 лютого 2014 року я вперше побачив справжню війну. Приблизно о 17:30, під час короткої перерви у протистоянні, я помітив, як один із демонстрантів на передовій наважився зайти на «нічийну» територію — засмічену і випалену смугу завширшки 10–20 метрів, що відокремлювала протестувальників

від кордону урядових сил. Він шукав сміття, яке можна було б кинути у вогняну барикаду; до міліцейського кордону він не наближався і зовсім не виявляв агресії. Раптом з-за стели вискочив боєць «Беркуту» з помповою рушницею. Він вистрілив, і юнак впав. За кілька секунд через барикади перелізли троє протестувальників і забрали свого пораненого побратима. Вони евакуювали його до найближчого пункту першої допомоги. Юнакові пощастило. Багатьом іншим — ні.

На той час Майдан був розділений навпіл. Урядові сили захопили Будинок профспілок, що досі палав, Жовтневий палац та пагорб під ним, а також стелу. Пам'ятник засновникам Києва на Майдані, з боку Інститутської, опинився на «нічийній» території. Тої ночі спалили наметову церкву, ІТ-намет та інші тимчасові споруди, що простояли на Майдані Незалежності майже три місяці. На ранок «барикада», що відокремлювала кількасот озброєних бійців внутрішніх військ МВС та «Беркуту» від протестувальників, була не більш ніж метр заввишки. Якби спецпідрозділам наказали штурмувати, Майдан зачистили б за лічені хвилини.

Але наказу не було, і це зберегло сотні життів. Чому тої ночі не атакували сцену — невідомо. Опозиційні лідери стверджують, що моральна стійкість урядових сил трохи занепала протягом ночі[178]. Інші припускають, що створена демонстрантами вогняна стіна і димова завіса зменшувала видимість для нападників. Хтось пояснює збереження Майдану тактичною помилкою: спроба режиму взяти його в кільце провалилася. Урядові сили мали атакувати сцену з двох боків — з вулиці Інститутської та Європейської площі і з Хрещатика, але останні підходи заблокували сили Самооборони Майдану. Найвірогідніше, командири чекали наказу, якого так і не отримали. Зачистка Майдану призвела б до масового кровопролиття та смертей. Не маючи прямого наказу від Президента, жоден командир не був готовий

брати відповідальність за такі дії. А Януковичу бракувало сміливості, щоб віддати такий наказ особисто.

Домовлена пауза

Протягом доби з 18 на 19 лютого свої життя втратили 36 українців, серед них — 11 співробітників міліції. 85 протестувальників отримали вогнепальні поранення; понад тисячу шпиталізували — головним чином з травмами голови від ударів гумовими кийками.

Але дані про поранених і загиблих того дня не передають усієї глибини емоційної травми людей. Востаннє українська столиця бачила такий спалах насильства на вулицях за часів Другої світової. Коли день минув, шок змінився смутком та гнівом. Реакція у західних та центральних регіонах України, де загалом підтримували Майдан, була швидкою і бурхливою: у Івано-Франківську понад 10 тисяч протестувальників узяли штурмом будівлі СБУ та МВС; у Луцьку (Волинська область) та Житомирі будівлі облдержадміністрацій захопили без опору місцевої міліції; у Львові розлючений натовп, що налічував 15 тисяч осіб, зайняв будівлі місцевого управління СБУ та кілька міліцейських відділків; у Рівному 10 тисяч протестувальників захопили будівлі ОДА, міської та обласної прокуратур, управління МВС, СБУ та податкової інспекції; у Тернополі протестувальники підпалили будівлю облдержадміністрації; у Сумах розграбували офіс Партії регіонів; у Полтаві вуличні сутички призвели до травм з обох сторін, коли протестувальники спробували захопити будівлю ОДА, яку охороняла місцева міліція; у Хмельницькому спроба взяти штурмом місцеве управління СБУ закінчилася тим, що застрелили двох людей і спалили будівлю. Режим явно втрачав контроль у західних і частково центральних регіонах країни.

Упродовж другої половини дня 18-го та вранці 19 лютого опозиційні лідери були на зв'язку з Віктором Януковичем. Президент непохитний: насильство в урядовому кварталі сталося з вини опозиції, і єдиним можливим варіантом врегулювання кризи є капітуляція Майдану. Щоб це сталося, Янукович наказав зупинити наступ урядових сил, але жодних подальших переговорів не відбулося. За словами Яценюка, президентський ультиматум діяв до 18:00 19 лютого, коли мала відновитися операція з очищення Майдану від протестувальників, які там ще залишалися[179].

Однак коли опозиційні лідери зустрілися з Януковичем пополудні 19-го, незадовго до закінчення ультиматуму, його настрій різко змінився. До порядку денного переговорів раптом додали зміни до Конституції, можливі дочасні вибори, переформатування уряду та загальну амністію для демонстрантів. І найважливіше: Президент оголосив, що зачистки Майдану ввечері не буде і наказав своїм підлеглим підготувати меморандум, спрямований на мирне врегулювання конфлікту. Одночасно, як свідчить пізніше оприлюднене відео з резиденції Януковича, він наказав вивозити цінні речі з Межигір'я. Що саме спричинило зміну намірів Президента у другій половині того дня — невідомо.

Протягом двох наступних днів представники Адміністрації Президента та трьох опозиційних партій проводили переговори про укладення мирної угоди. Діалог відбувався за посередництва високопоставлених представників ЄС та спецпредставника російського Президента. Зрештою ця угода виявилася запізнілою і продемонструвала, що представникам ЄС бракує розуміння непростої ситуації у Києві. З іншого боку, росіяни, здається, точно знали, що відбувається, і повною мірою скористалися своєю перевагою. Докази, отримані після вигнання Януковича, свідчать, що 20 лютого семеро високопосадовців ФСБ (російської таємної служби) висадилися в українській столиці. Відвідавши Майдан

інкогніто та зустрівшись зі своїми колегами з СБУ (багато з яких пізніше отримали притулок у Росії), вони вилетіли до Москви 21-го, а 27 лютого 2014 року висадилися у Сімферопольському аеропорту в Криму — це був перший день операції російських сил спецпризначення з окупації півострова[180].

Снайпери

Для протестувальників доброзичливий настрій Януковича 19 лютого був недоречним. До завершення кризи було ще далеко. Попри міліцейські блокпости на усіх підходах до Києва, підкріплення з регіонів усе одно пробиралося у столицю[181]. Ці протестувальники були розлючені і жадали помсти; вперше вони везли на Майдан зброю: пневматику, пістолети та мисливські рушниці.

Приблизно о 9-й ранку 20 лютого ситуація в Києві змінилася. Сили Майдану, відтіснені на маленьку смугу навколо сцени, перейшли в контратаку на міліцейських спецпризначенців. Майданівці відкрили вогонь бойовими набоями, і спецпризначенці у паніці відступили.

Протестувальники зосередили сили головним чином на ділянці Інститутської між Жовтневим палацом та готелем «Україна», але міліцейський кордон, що відділяв майдан Незалежності від Європейської площі, теж потрапив під приціл. З Європейської площі урядові сили відступили на початкові позиції на вулиці Грушевського, де сховалися за бетонними бар'єрами. Український Дім знову захопили протестувальники. Відступ з Інститутської був організований гірше. Бійці «Беркуту» та тітушки бігли приблизно 3 км від центру міста аж до Печерської лаври. Поки протестувальники на Майдані взялися відбудовувати барикади на початковому периметрі, кілька

юнаків вирішило наздогнати урядові сили, що відступали. Їх зустріли снайперським вогнем.

Наступне свідчення написав 20 лютого 2014 року Любомир Маркевич, канадець, який мешкав у Києві і того дня прямував у центр міста приблизно о 10-й ранку:

> Коли ми дісталися Майдану... то натрапили на зону бойових дій. З одного кута консерваторії вже валив чорний дим, а по периметру барикад горіли шини. Тим часом на сцені стояв якийсь активіст Майдану і керував переміщенням сотень у різні сектори периметру, щоб захистити Майдан від очікуваних контратак. Ще більшу загрозу ми відчули, коли він звернув увагу протестувальників на те, що на пагорбі перед Жовтневим палацом розмістилися снайпери. Ми були вражені, і здавалося, що такий самий шок відчувало багато людей навколо. Що відбувалося, і чому вони стріляли? Здається, ніхто не знав, але усе це вже не мало значення, коли з передової почали нести вбитих та поранених — ноші за ношами.
>
> Нам відразу стало ясно: це війна. Тепер стріляли бойовими набоями і вбивали людей. Перш ніж відійти, ми дісталися консерваторії і запитали активістів, чому загорілася будівля. Нам сказали, що у будинок, де майданівські активісти розмістили відділення Червоного Хреста, «Беркут» кидав гранати або коктейлі Молотова. Здавалося, що активістам вдасться невдовзі загасити вогонь. Проте від наступної сцени просто відвисли щелепи. На вході до консерваторії стояла група приблизно з 20 активістів, озброєних самозарядною зброєю і готових виконувати будь-які накази. Ми пішли звідти.
>
> Протягом наступних кількох годин ЗМІ рясніли повідомленнями про озброєні підрозділи «Беркуту» біля Будинку офіцерів та Кабінету Міністрів. Беркутівці явно були готові до повномасштабного наступу на Майдан. Снайпери тим часом

> продовжували робити свою справу, і число їхніх жертв постійно зростало. Побоюючись, що міліція буде викрадати трупи зі шпиталів і потайки спалювати, щоб знищити докази загибелі від снайперського вогню, керівництво Майдану наказало покласти тіла у кількох місцях біля периметра Майдану і захищати з гідністю. Навколо тіл почали виставляти труни; загиблі лежали, накриті прапорами та ковдрами, але їхні обличчя були відкриті. Це знімали різні ЗМІ. Люди почали збиратися, щоб засвідчити загиблим свою пошану. Це було щось сюрреалістичне.
>
> Ми повернулися на Майдан через кілька годин. Телеканали повідомили, що поблизу Майдану взяли у полон 50 міліціонерів та одного снайпера. Ми побачили, як одного бійця «Беркуту» повели повз сцену у намет для допиту. Потворніша сцена відбулася біля пошти: там ми побачили провокатора, якого побили, збивши з ніг, а потім повели геть. При ньому знайшли особисті документи, видані в Росії.

Минуло багато місяців після завершення протестів на Майдані, але досі невідомо, хто вистрілив першим і хто відповідальний за масові вбивства 20 лютого. Того ранку втратили життя 46 людей. Четверо з них були співробітниками міліції, яких застрелили з вогнепальної зброї, що її принесли протестувальники на Майдан. 16 осіб вбито кулями з автоматів Калашникова, які були на озброєнні у бійців «Беркуту», — спецпризначенці стріляли, відступаючи під час контрнаступу майданівців. Один протестувальник загинув від пістолетної кулі, що потрапила у нього з близької відстані: ймовірно, це було помилкове влучення з боку своїх[182]. Інші 25 протестувальників загинули від наскрізних ран; лише в одного майданівця кулю знайшли всередині тіла, і це була пробивна куля 7,62x54 мм, якими стріляють винятково професійні снайпери.

Уранці 20 лютого народний депутат від партії «Батьківщина» Андрій Шевченко, що підтримував зв'язок з командиром підрозділу «Беркут», який перекинули до Києва з Дніпропетровська, отримав терміновий телефонний виклик. З будівлі консерваторії по урядових силах стріляли бойовими набоями. Очевидно, стрілець був професіоналом, тому що постраждалим влучили лише у ноги й руки. Шевченко попередив про небезпеку Андрія Парубія, командира Самооборони Майдану, і той відправив на розвідку кількох своїх людей, але на той час стрілець вже зник, досягнувши своєї мети — ставши каталізатором подальших подій[183].

Беркутівці залишали свої позиції, відступаючи вгору і відстрілюючись від майданівських протестувальників з автоматичної зброї[184]. Їх переслідували молоді активісти, — дехто з пістолетами та мисливськими рушницями, — несучи дерев'яні щити. Битва між урядовими військами та майданівськими силами була кровопролитною, але ще не переросла у масове вбивство. Джерело та калібр набоїв, якими стріляли у протестувальників, що наступали, змінилися, коли підрозділи «Беркуту» відступили вгору Інститутською вулицею. Відеоматеріали та подальша балістична експертиза з місця подій свідчать, що пострілі здійснювали з верхніх поверхів готелю «Україна» (служба першої медичної допомоги Майдану створила там приймальне відділення у вестибюлі), з даху будівлі банку «Аркада» за верхнім входом на станцію метро «Хрещатик», з житлового будинку № 7 на Інститутській, відразу за бетонною барикадою, до якої відступили урядові сили і, можливо, з даху будівлі Кабінету Міністрів. Снайпери використовували пробивні кулі і цілилися в голову, шию та груди. У жертв не було шансів вижити.

Після протестів кілька розслідувачів спробувало об'єднати численні фрагменти відео, які відзняли журналісти та очевидці на місці масового вбивства[185]. Члени українського уряду, що прийшов до влади після втечі Януковича, звинувачували

у залученні снайперів Росію, але на час написання цих рядків не було оприлюднено жодних конкретних доказів, що підтверджували б ці заяви[186]. Кремлівські джерела припускали, що снайпери прибули з Грузії, країн Балтії і/або Польщі. Інші вважали, що радикальні українські націоналісти провели «операцію під фальшивим прапором», щоб посіяти у Києві хаос і прискорити повалення режиму Януковича[187]. На користь останньої теорії свідчить запис телефонної розмови між естонським послом в Україні та комісаром ЄС Кетрін Ештон, під час якої обговорювали ймовірність того, що за масовими вбивствами стоять провокатори з Майдану[188]. Однак слід зауважити, що цю підслухану телефонну розмову спочатку оприлюднила інформаційна агенція Russia Today, а численні подібні історії, де снайперів пов'язували з ким завгодно, окрім Кремля, спочатку транслювали російські ЗМІ. Створення картини повного хаосу на вулицях Києва було найбільш вигідне Росії, бо так створювався привід для введення військ з метою стабілізації ситуації. Проте на час написання книжки ще офіційно не заявлено про прямий зв'язок між вогнем снайперів та Кремлем. Можливо, правди ми так ніколи й не дізнаємось.

Парламент і Парасюк

У другій половині дня 20 лютого 2014 року, після того, як стрілянина снайперів на Інститутській припинилася, а підрозділи «Беркуту» відступили і з Майдану, і з урядового кварталу, опозиційні політики почали вимагати від депутатів зібратися у парламенті. Потрібно було знайти якийсь спосіб припинити насильство. Сесію не відкривали аж до 17:00, а депутати збиралися дуже повільно — поза сумнівом, хтось із них хвилювався через власну безпеку з огляду на події, що відбувалися вдень.

Спочатку зареєструвалися лише 227 парламентарів (мінімальний кворум — 226), але протягом вечора прибуло ще кілька нардепів від Партії регіонів і формально позафракційні депутати. Станом на 22:00 у залі зареєструвалося 238 з 450 депутатів.

Головне випробування настало після 22:00, коли закінчилися промови і на голосування поставили проєкт документа. Зрештою, 236 депутатів проголосували за Постанову[189], що містила такі обов'язкові до виконання положення:

- Усі підрозділи МВС у Києві мали припинити вогонь і повернутися до казарм.
- Усі бойові набої та смертельну зброю урядові сили мали негайно здати.
- Припинити блокування доріг та залізничних шляхів, запроваджене з метою обмеження пересування людей.
- Усі антитерористичні операції, розпочаті СБУ та МВС, мали негайно припинити.
- Необхідно провести розслідування обставин, що призвели до смертей та втрат під час протестів, а підозрюваних негайно передати під суд.
- Кабінету Міністрів — забезпечити фінансову компенсацію усім потерпілим та сім'ям жертвам нещодавніх заворушень.
- Активістів, заарештованих за участь у протестах, звільнити, а усі кримінальні справи проти них — закрити.
- Від цього моменту оголошення надзвичайного стану ставало виключним правом парламенту.

Відразу після голосування троє опозиційних лідерів залишили парламент і вирушили до будівлі Адміністрації Президента, де, за посередництвом трьох посадовців ЄС та представника Російської Федерації і за участі Януковича, схвалили меморандум

про мирне врегулювання кризи. 22 лютого о 7:30 «Угода про врегулювання кризи» була готова до підписання, але опозиційні лідери наполягли, що кожен має спочатку показати її членам парламентських фракцій, і угоду має схвалити Рада Майдану. Основні пункти угоди були такими[190]:

- Упродовж 48 годин після підписання, Верховна Рада мала ухвалити, а Президент підписати спеціальний закон, згідно з яким текст Конституції України повертається до версії 2004 року (коли повноваження Президента були обмежені на користь виконавчої влади, відповідальної перед Парламентом).
- Протягом 10 днів опісля мав бути сформований уряд національної єдності за участю опозиції та президентської фракції.
- Дострокові президентські вибори мали відбутися не пізніше грудня 2014 року (повний термін перебування Януковича на посаді закінчувався у березні 2015-го, тож це була мінімальна поступка).
- Захоплені будівлі державних установ треба звільнити, протестувальників амністувати, нелегальну зброю — здати, а акти насильства — розслідувати.
- Не оголошувати надзвичайного стану.

Ці пункти уклали й погодили за підтримки німецького й польського міністрів закордонних справ та високопоставленого французького дипломата, а також емісара з Росії. Коли ці іноземні високопосадовці представили угоду перед Радою Майдану, багато її членів висловили занепокоєння з приводу легітимності угоди із «вбивцею» Януковичем. Але європейці гаряче наполягали, що ця угода є єдиним способом уникнути ще більшого кровопролиття. Польський міністр закордонних справ Сікорський потрапив на відео, коли розповідав одному з членів Ради Майдану, професору Олексію Гараню з Києво-Могилянської

академії, таке: «Якщо ви не підпишете цю угоду, то всі загинете»[191]. Потім Сікорський опублікував наступний допис у твіттері: «Хороший компроміс для України. Дає шанс на мир. Відкриває шлях до реформ та Європи. Польща та ЄС його підтримують». Польський міністр закордонних справ явно не розумів суспільних настроїв на Майдані.

У другій половині дня 21 лютого, виконуючи підписану угоду, Верховна Рада України переважною більшістю проголосувала за відновлення поправок до Конституції, затверджених 2004 року, скасувавши рішення Конституційного Суду 2010 року, що сконцентрувало владу у руках Президента. Можна було стверджувати (правда, законопроєкти усе ще мав підписати Президент, щоб вони набули чинності), що Україна тепер знову стала парламентсько-президентською республікою. Це означало, що Янукович ще контролював армію та зовнішню політику (за Конституцією 2004 року Міністрів оборони та закордонних справ усе ще призначав Президент), але інші органи виконавчої влади ставали підпорядкованими Парламенту. Тепер потрібно було створити нову коаліцію більшості, яка обере нового Прем'єр-міністра та схвалить усі інші призначення на міністерські посади. Відразу після голосування за поправки до Конституції депутати також ухвалили новий закон, що надавав повну свободу від судового переслідування усім, хто брав участь у антиурядових протестах та заворушеннях. Окрема пропозиція про відставку Міністра внутрішніх справ Віталія Захарченка отримала 332 голоси, з них 69 — від депутатів Партії регіонів.

Але на Майдані ці парламентські перемоги здавалися занадто незначними та запізнілими. Увечері 21 лютого Майдан рахував своїх загиблих та поранених. Йдучи до центру міста, ми з дружиною були серед тисяч мешканців Києва, які прийшли оплакувати тих, хто загинув. Багато людей не стримувало сліз. У всіх були похмурі обличчя. Ми принесли питну

воду у медпункт в Українському домі, а потім пішли на майдан Незалежності. На сцену вийшли строєм, у формі, озброєні міліціонери зі Львова: оголосили, що вони вступають до лав Самооборони Майдану; оплески були голосніші, ніж я будь-коли чув. Після прибуття озброєного підкріплення пролунало оголошення про курси з надання першої медичної допомоги для усіх підрозділів Самооборони. Безсумнівно, якби більше людей з майданівських сотень мали базову підготовку з надання першої допомоги, кількох смертей під час зіткнень 18–19 лютого можна було б уникнути. Якщо боротьба відновиться (так сказали зі сцени), людям будуть потрібні навички з надання першої допомоги[192]. Потім мікрофон взяв чоловік з Харкова і виніс закривавлений щит, на якому минулого дня помер від снайперської рани один з його побратимів. Також він показав натовпу гранату, пообіцявши повернутися до Харкова після «нашої перемоги» і запхати її в якесь місце Главі обласної адміністрації Михайлові Добкіну — прихильнику Януковича, який з гордістю носив футболку з написом «Беркут» на сесіях обласної ради і закликав перестріляти усіх протестувальників на Майдані.

З огляду на такі настрої, не дивно, що коли стала доступною інформація про зміст угоди, яку підписали троє опозиційних лідерів з Януковичем, багато хто на Майдані був незадоволений. Коли Яценюк, Кличко, Тягнибок, Порошенко та інші політики були запрошені на сцену разом зі священниками для похоронної служби за людьми, які загинули у попередні дні, натовп (40–50 тисяч людей) освистав їх. Ця сила-силенна людей, які зібралися на Майдані, вжахнулася від того, що мирну угоду підписали з тим, кого вони вважали відповідальним за більш ніж сотню смертей та ще кількасот поранених. Особливе невдоволення викликала перспектива чекати президентських виборів до грудня 2014-го, як обумовлювалося в угоді. Під час спроби Кличка пояснити натовпу, чому він підписав угоду

з Януковичем, просто перед сцену винесли відкриту труну з тілом протестувальника. Майданівці вигукували: «Хто за це відповість?» і «Як ви могли тиснути руку вбивці?»[193].

Потім на сцену прорвався Володимир Парасюк, сотник, який особисто бився з міліцейськими спецпризначенцями у попередні дні. Коротка емоційна промова, у якій він наголосив, що його підрозділ озброєний, закінчилася ультиматумом опозиційним лідерам: або вони денонсують угоду з Януковичем і змушують Президента подати у відставку до 10:00 наступного дня, або сотня Парасюка піде на штурм урядового кварталу[194]. Потім на сцену зійшов Дмитро Ярош з «Правого сектора» і запевнив натовп, що його бійці готові до наступу. Погроза була серйозною і не віщувала нічого доброго. Хоча того дня з урядового кварталу відвели більше тисячі бійців Внутрішніх військ МВС, у будівлях Адміністрації Президента та Кабінету Міністрів ще залишалося багато добре озброєних бійців підрозділів СБУ та представників інших спецслужб. У разі нападу юрби з Майдану вони стали б захищатися, застосувавши летальну зброю.

Вечірня демонстрація тривала до опівночі. Натовп у центрі міста поступово розходився: хтось повіз труни з загиблими побратимами до їхніх містечок та сіл, готуючись до похоронних церемоній; інші розійшлися по наметах, квартирах та громадських місцях. Тої ночі у Києві мало хто спав. Ранок мав стати вирішальним.

Розділ 4.
Кульмінація та рикошет

Те, що трапилося в Україні після масових розстрілів у Києві в лютому 2014 року, було певною мірою передбачуваним. За місяць до кровопролиття на Інститутській я написав у своєму блозі «Думки з Києва» таке: «Згідно з опитуваннями, проведеними у грудні 2013 року (майже за місяць після початку євромайданівських протестів), Віктор Янукович залишається єдиним найпопулярнішим політиком в Україні, маючи опору, зосереджену головним чином у східних та південних регіонах країни, що у загальнодержавному масштабі становить 20 % підтримки. Якщо Януковича усунуть з посади силоміць (тобто під час революційних подій), кожен п'ятий українець, ймовірно, почуватиметься обдуреним та скривдженим. З огляду на концентрацію прихильників Януковича на сході країни, будь-яке радикальне розв'язання поточного конфлікту неминуче спричинить заклики до російського військового втручання».

У цьому розділі описано перші три місяці життя України після Януковича: нетривала ейфорія, змішана з оплакуванням загиблих у розпал протестів у Києві; період шоку під час ураганної операції путінського спецназу в Криму; початок інспірованої ззовні насильницької реакції на перемогу Майдану на

Донбасі. Протягом цих трьох місяців український центральний уряд пережив кризу легітимності; Росія анексувала суверенну українську територію, а південні та східні регіони охопив войовничий сепаратизм. Потім з'явилися докази, що заворушення у Донецьку, Одесі, Харкові і особливо у Слов'янську та Краматорську організував Кремль у рамках прихованої операції, спрямованої на те, щоб відколоти від України територію, яку Путін називав «Новоросією». Але під час розгортання подій у Криму та на Донбасі мало хто в Києві і ще менше людей на Заході розуміли їхню штучність. З іншого боку, ніхто не помилявся стосовно серйозності та важливості цих подій.

Янукович тікає

Ранок 22 лютого 2014 року був дивним. Київ прокинувся з єдиним запитанням: де подівся Янукович? Згідно з новинними повідомленнями, напередодні о 22:40 Президент залишив свою резиденцію у Межигір'ї[195]. А може, Янукович просто втік? Здається, депутати від правлячої більшості так і думали, бо до кінця дня 70 членів президентської фракції оголосили про вихід із колись всемогутньої Партії регіонів. Спікер Рибак подав у відставку, так само, як і його перший заступник — комуніст Ігор Калєтнік, який відразу ж втік до Росії[196]. Ставленики Януковича, зокрема виконувач обов'язків міського голови Києва та кілька регіональних губернаторів, почали масово звільнятися. Багато з них втекли з країни. Поки режим розсипався, у головах кожного представника політичного класу України залишалося єдине запитання: хто буде главою Української держави за фізичної відсутності Президента Януковича?

З трибуни Верховної Ради виступив Нестор Шуфрич — колишній Міністр уряду Януковича та високопоставлений член

Партії регіонів. Він нагадав сесії: тепер, коли знову почали діяти поправки 2004 року до Конституції (за це попереднього дня проголосувала конституційна більшість депутатів), у разі відставки Президента із займаної посади його функції має виконувати Голова Верховної Ради України (а не Прем'єр-міністр, як це було за Конституцією Януковича). Тепер, з огляду на відставку Рибака, головним завданням для Парламенту мало стати обрання нового Голови. Те, що це питання підняв Шуфрич, а не хтось із промайданівських депутатів, усі сприйняли як підтвердження реальної втечі і/або відставки Януковича. І все ж, попри масові виходи депутатів з владної фракції, Парламент все одно зіткнувся з проблемою правової легітимності. Закон, який повертав Конституцію зразка 2004 року, ухвалений переважною більшістю голосів за день до того, ще не був підписаний Президентом Януковичем.

Яценюк піднявся на трибуну відразу ж після виступу Шуфрича, щоб пояснити своє бачення ситуації: 21 лютого Верховна Рада повернула у дію Конституцію 2004 року безпрецедентною кількістю голосів — 386, тобто на 86 більше, ніж було потрібно для внесення поправок до Конституції. Голосування підтримали 140 депутатів від Партії регіонів, які раніше були відданими Януковичу[197]. За посередництва представників ЄС Президент підписав з опозицією угоду, що підтверджувало його підтримку рішення Парламенту.

Незалежно від того, чи підписав Янукович законопроєкт № 4163, Україна де-факто повернулася до версії Конституції зразка 2004 року, згідно з якою Голова Верховної Ради приймає повноваження Президента у разі недієздатності останнього. Промова була запальною, але насправді аргументація Яценюка була юридично сумнівною. Згідно з формальними правовими процедурами, поправки до Конституції не могли набути чинності без підпису Президента.

З іншого боку, в умовах, коли тисячі протестувальників вимагали арешту Януковича після масового вбивства активістів Майдану снайперами і коли більшість обласних та міських рад проголосувала за денонсування будь-яких президентських рішень, офіційна законність мала поступитися реальній легітимності. Якщо дотримуватися офіційних процедур, то Янукович мав би піти у відставку сам або внаслідок імпічменту. Згідно зі статтею 111 Конституції України, для імпічменту потрібно було створити спеціальну парламентську тимчасову слідчу комісію, яка мала розглянути будь-які злочини, у скоєнні яких підозрювали Президента; потім ця комісія мала представити свої висновки Верховному та Конституційному Судам. Лише після рішень цих судів Парламент міг голосувати за імпічмент. В умовах розвалу державних інституцій часу на такі формальності не було. До того ж 22 лютого 2014 року було невідомо, де шукати Януковича.

Кульмінація

Так сталося, що події 22 лютого 2014 року стали кульмінацією протестної фази української революції. Проте ви цього ніколи б не дізналися, перебуваючи на Майдані. Атмосфера у центрі Києва була жалобною, а не святковою. Настрій в усіх похмурий. Під дощем земля на Майдані Незалежності стала чорною та липкою — це нагадувало про нещодавні пожежі. Плями крові були вкриті квітами, а на кожному місці, де когось убили під час боїв, стояли спонтанні саморобні пам'ятники. Стела у центрі площі перетворилася на стихійне святилище, вкрите квітами; аналогічне меморіальне місце виникло на території Михайлівського монастиря і на спалених вантажівках біля Ради, де раніше точилися запеклі бої. На самому ж Майдані на сцену весь день

парами виносили труни з героями, які загинули від куль снайперів та міліцейських гранат: кожного загиблого десятки тисяч демонстрантів проводжали під музику «Пливе кача» — ця пісня стала похоронним гімном протестів. «Герої не вмирають!» — скандували люди, коли тіла проносили повз спалений Будинок профспілок до машин, що чекали, аби відвезти кожного до місця останнього спочинку — у села й міста по всій Україні.

Попри те, що мало хто тоді святкував, 22 лютого революція здобула важливі політичні перемоги. Ранкове засідання Парламенту почалося з офіційного оголошення заступником спікера Кошулинським («Свобода») про те, що Голова Верховної Ради Рибак (Партія регіонів) та його перший заступник Калєтнік (Комуністична партія) подали у відставку. За кілька хвилин Кошулинський оголосив, що на посаду спікера претендують Турчинов («Батьківщина») та Порошенко (позафракційний). Порошенко відразу заявив, що знімає свою кандидатуру, і спікером став Олександр Турчинов — перший комендант Майдану, обраний ще 1 грудня 2013 року, коли протестувальники вперше взяли під контроль центр міста та зайняли Будинок профспілок.

Легітимність призначення Турчинова була безсумнівною: обрання спікера було виключною прерогативою Верховної Ради і не потребувало зовнішнього підтвердження. Однак рішення про розширення повноважень Турчинова аж до виконання обов'язків Президента було суперечливе: чи можна було, за відсутності підпису Януковича на законопроєкті про повернення Конституції України до версії 2004 року, вважати його законом? Згідно з Конституцією 1996/2010 року, у разі недієздатності Президента його повноваження тимчасово переходили до Прем'єр-міністра, але Арбузова, який виконував обов'язки Прем'єра, після втечі Януковича теж неможливо було знайти. Намагаючись розв'язати цю проблему, відразу ж після обрання Турчинова лідер фракції партії «Батьківщина» Арсеній Яценюк

виніс на голосування парламентську постанову, згідно з якою Рада оголошувала законопроєкт про відновлення дії окремих положень Конституції України і повернення Основного Закону країни до версії 2004 року (ухвалений попереднього дня) законом навіть за відсутності підпису Президента. Постанову підтримали 325 депутатів.

Ситуація вимагала процедурної делікатності: спочатку депутати проголосували за затвердження Арсена Авакова, депутата від «Батьківщини» та колишнього кандидата у мери Харкова, виконувачем обов'язків Міністра внутрішніх справ. Потім прибічника Януковича Віктора Пшонку усунули з посади Генерального прокурора, а колишню Прем'єр-міністерку Юлію Тимошенко звільнили з в'язниці. Усі три голосування, поза сумнівом, були виправданими і законними. Парламент обрав нового голову і вдався до своїх повноважень з призначення та звільнення керівників центральних органів виконавчої влади. Потім спікер Турчинов оголосив перерву в засіданні — очевидно, щоб домовитися про деталі звільнення Тимошенко та спробувати визначити місцеперебування Януковича.

Приблизно о 16:00 годині стало очевидним, де перебуває Президент, бо відбулася трансляція його інтерв'ю, яке він записав того ж дня у Харкові[198]. У цьому інтерв'ю Янукович, втомлений та дезорієнтований, заявив, що протягом наступних тижнів буде подорожувати східними та південними регіонами країни, щоб «знайти відповідь: що ми будемо далі робити з країною»[199]. Президент стверджував, що коли його авто виїздило з Києва, у нього стріляли[200], і що екстремісти в столиці стріляли у парламентарів. Він також пообіцяв, що залишатиметься в Україні. Жодна з цих заяв не була правдивою.

Коли стало відомо, де перебуває Янукович, Турчинов поставив на голосування постанову, легітимність якої була найбільш суперечливою. У цьому тексті стверджувалося, що Президент

Янукович самоусунувся від здійснення повноважень, тому його звільнено від виконання обов'язків. За словами Юрія Мірошниченка, тепер вже колишнього офіційного представника Президента у Парламенті, цей документ був радше *політичним*, ніж суто правовим актом. Згідно з Постановою Верховної Ради, Януковича де-юре не усунули з посади, бо такий документ був би явно неконституційним. Натомість Президент був *звільнений від виконання своїх обов'язків* рішенням 328 депутатів, тобто конституційною більшістю.

Чи було це рішення конституційним? Згідно з нормами українського судочинства, лише Конституційний Суд має повноваження виносити офіційні рішення з цього питання, і, за чинним на той час законодавством, для такого рішення потрібно було звернення щонайменше 50 народних депутатів. Наприкінці лютого 2014 року збір підписів 50 депутатів під таким запитом до суду був би дуже непопулярним, якщо не небезпечним, а винесення рішення упродовж 3 місяців (тобто перед достроковими президентськими виборами, які призначили на 25 травня) було б неможливим. Урешті питання конституційності рішень тогочасної Верховної Ради назавжди залишилося дискусійним.

Фатальна помилка

Під час засідання Парламенту 23 лютого колишні опозиційні лідери, а тепер вже нова влада, підбадьорені своїм стрімким успіхом, вирішили розширити межі революційної доцільності. Того дня о 12:30 Рада проголосувала офіційно покласти виконання обов'язків президентських повноважень на спікера Турчинова. Як зазначалося, конституційність цього рішення була суперечлива: законно обраний Президент України живий, формально не подав у відставку і не був усунутий внаслідок імпічменту.

Навіть було відомо, що він перебуває у Харкові. Проте нові лідери тиснули, явно вважаючи, що їхніх дій та рішень вимагає Майдан.

Голосування відбувалися одне за одним. О 12:40 Рада усунула з посади Міністра освіти Дмитра Табачника, а о 12:42 Парламент звільнив Леоніда Кожару з посади Міністра закордонних справ. Під час цих голосувань кілька депутатів від Партії регіонів проголосували «проти», викликавши шум у залі. На їхній захист до трибуни вийшов Нестор Шуфрич і зауважив, що п'ятнична угода, що її підписав Янукович, давала йому 48 годин на затвердження поправок до Конституції, що надають Верховній Раді повний контроль над виконавчою владою. Цей термін спливав саме того дня о 16:00. Чи не могли б революціонери зачекати ще 4 години? Це надало б їхнім рішенням набагато більше законності. Але нові лідери вирішили не зволікати.

Однією з найбільш невдалих подій, що сталися під час цих перших днів післямайданівської України, було ухвалення 23 лютого законопроєкту про скасування мовного закону співавторства сумнозвісних промосковських депутатів від Партії регіонів — Ківалова та Колесніченка, який ухвалили 2012 року. Цей закон надавав офіційний статус російській мові у тих місцевостях (областях і/або районах), де цього вимагало більш ніж 10 % населення. З огляду на те, що перед перехідним урядом стояло безліч інших пріоритетів, винесення законопроєкту, який скасовував цю можливість надання офіційного статусу російській мові, на розгляд Верховної Ради саме в цей день свідчить або про повну політичну некомпетентність, або про ідеологічний екстремізм з боку ініціатора законопроєкту — В'ячеслава Кириленка. Враховуючи досвід Кириленка як одного зі співорганізаторів студентського голодування 1990 року («Революції на граніті») та його пізнішу діяльність на посаді віцепрем'єра під час президентства Ющенка (і потім у постмайданівському уряді

Гройсмана), видається, що ця недоречна законодавча ініціатива була радше помилкою, ніж свідомою провокацією. Хай там як, а кремлівські ЗМІ відразу ж розпочали кампанію, спрямовану на залякування російськомовного населення східних та південних регіонів України перспективою утисків зі сторони «націоналістичної хунти», що прийшла до влади у Києві.

Зрештою, Турчинов відмовився підписувати законопроєкт Кириленка, і це було його перше вето на посаді в.о. Президента. Минуло три роки, а до українського Парламенту так і не подали нового проєкту мовного закону, тому закон Ківалова-Колесніченка, який дозволяв регіонам оголошувати російську мову офіційною у своїх місцевостях, залишався чинним[201]. Але міжнародний та внутрішній імідж нового уряду, що прийшов до влади після Януковича, вже був зіпсований.

Харків–Донецьк–Крим

У ніч з 21 на 22 лютого 2014 року Янукович виїхав до Харкова, де наступного дня мав відвідати «з'їзд депутатів усіх рівнів південних та східних регіонів, Севастополя та АР Крим». Востаннє таку зустріч проводили 2004 року у Сєвєродонецьку в контексті «помаранчевих» протестів[202], і там Янукович вимовив свою знамениту фразу про те, що західні «козли» мають перестати вказувати йому, як жити. Інші промовці відкрито вимагали відокремлення східних та південних областей від нібито «націоналістичного» Заходу. Якби подібні відозви були виголошені на харківському з'їзді, це могло б стати сигналом до початку квазілегітимного розколу країни. Зрештою, до кінця лютого 2014 року більшість посадовців на заході та в центрі країни вже відкрито стали на бік майданівських протестувальників. Отже, розкол України не був би чимось немислимим, якби західні та

центральні області підтримали проєвропейську / промайданівську позицію, а східні та південні оголосили себе на боці Росії / Януковича.

Увечері 21 лютого, перед виїздом з Межигір'я і незадовго до подання заяви про відставку з посади Голови Верховної Ради, Володимир Рибак обговорював запланований у Харкові з'їзд з Януковичем і відмовився особисто відвідувати цей захід, назвавши його «другим Сєвєродонецьком»[203]. Питання про те, чи розумів Янукович сценарій, що мав розгорнутися у Харкові, залишається відкритим. За словами Рибака та голови Харківської ОДА Добкіна, після прибуття з Києва Президент не демонстрував жодних ознак тривоги і поводився так, ніби його владі нічого не загрожувало. Янукович не поводився як людина, що тікає, рятуючи своє життя. Здавалося, він був упевнений у тому, що підписана того дня угода з опозицією невдовзі призведе до демонтажу протестного табору на Майдані. Добкін говорив: «Він не справляв враження втікача. Він однозначно планував повернутися. Якби він знав, що не повернеться, то підірвав би Межигір'я, спалив, знищив — настільки воно було для нього дороге»[204].

Настрій Президента змінювався поступово впродовж суботнього ранку 22 лютого, в результаті численних зустрічей з Добкіним та телефонної розмови з сином Олександром, який був у Донецьку. Харківський губернатор спробував переконати Президента не з'являтися на запланованому з'їзді. Очевидно, він боявся, що Януковича засвистають, тому що масові вбивства у Києві призвели до величезної втрати популярності Партії регіонів навіть у її електоральній вотчині[205]. Аргументи Добкіна нарешті подіяли, коли він заявив, що під час з'їзду міліція не зможе гарантувати безпеку Президента. Здається, саме тоді Янукович зрозумів реальну небезпеку: він записав коротке інтерв'ю з харківським журналістом, під час якого гнівно заявив,

що відмовляється підписувати будь-який з законів, які ухвалила Верховна Рада того суботнього ранку. Йшлося про відновлення Конституції 2004 року, амністію для майданівських активістів, звільнення Тимошенко. Він пообіцяв залишатися в країні, але насправді відразу ж після запису виїхав у Донецьк, потім втік до Криму і зрештою — до Росії.

Обставини втечі Януковича з Харкова до Криму досі невідомі. Згідно з журналами аеропортів, український Президент вилетів з Харкова до Донецька на гвинтокрилі 22 лютого близько 13:00. Здійснивши посадку у міжнародному аеропорту Донецька, він зійшов на борт приватного літака, але (дивовижно!) місцеві митники не дозволили йому вилетіти далі. Між охороною Президента та українськими прикордонниками відбулася збройна сутичка. Потім Янукович передумав і поїхав автівкою до будинку Ріната Ахметова — свого старого друга та найбагатшого «олігарха» України. Наступного дня автомобільний кортеж Президента вирушив до Криму, уникаючи головних доріг, кілька разів відкрито з'їжджаючи з дороги[206]. 25 лютого Янукович нарешті дістався південного узбережжя Кримського півострова, де офіційно відпустив охорону, яку йому надала держава, і зайшов на орендовану територію бази російського Чорноморського флоту.

28 лютого Президент України, якого після втечі усунули з посади, дав пресконференцію з російського міста Ростов-на-Дону. Віктор Янукович мав втомлений вигляд і втратив свою звичну впевненість. Вочевидь, його евакуювали на російському військовому судні, перевезли з Новоросійська до Москви, а потім до Ростова-на-Дону, де він зупинився у «друзів». Перед тим, як під час пресконференції прочитати підготовлене «вибачення перед українським народом за те, що дозволив подіям вийти з-під контролю», Янукович розламав навпіл ручку, яку тримав у руках. Це відео українські глядачі пресконференції сприйняли як прояв відчаю та гніву, але жодним чином як щире каяття.

Відкриті питання

Чому Янукович поступився владою? Чому він втік спочатку до Харкова вранці 22 лютого, а потім — до Росії? Згідно з кремлівським описом подій, увечері 21 лютого Президент Путін нібито зателефонував своєму українському колезі, щоб сказати, що зараз не час залишати Київ. Однак матеріали камери відеоспостереження з Межигір'я чітко показують, що ще за три дні до того, Янукович вже керував упакуванням своїх речей — картин, скульптур, меблів та інших цінностей[207]. Виїзд Президента Януковича з Києва або принаймні перевезення цінних речей з його резиденції планували ще до масових убивств у центрі міста. Дійсно, здається, Янукович почав пакувати валізи відразу ж після повернення із Сочі, де зустрівся з Путіним під час Олімпійських ігор.

Чому втік президент? Чи мав бути його від'їзд лише тимчасовим, і те, що сталося, насправді було лише прорахунком? Можливо, телефонний дзвінок Путіна перед від'їздом Януковича був не для того, щоб відрадити його від поїздки, а щоб запевнити, що українського Президента зможуть захистити хороші впливові друзі? Чи можливо, що Путін через таємних агентів спровокував хаос у Києві 18–21 лютого, а потім планував, щоб Янукович попросив Росію про підтримку у протистоянні зі змовниками під час з'їзду Партії регіонів у Харкові?

Але Янукович не відвідав харківський з'їзд 22 лютого 2014 року. Йому не вдалося скористатися з нагоди відстояти свої права легітимного Президента України, оголосити Турчинова узурпатором і звинуватити опозиційних лідерів у організації державного перевороту. Простіше кажучи, Януковичу забракло духу. Коли харківський губернатор сказав, що не зможе гарантувати безпеку Президента, той вирішив не з'являтися на з'їзді. Його делегати проголосували за денонсацію усіх рішень, які ухвалила Верховна

Рада після від'їзду Президента з Києва, і за «взяття відповідальності за забезпечення конституційного ладу на територіях Східної та Південної України, аж доки у столиці не буде відновлений порядок»[208]. Але ця резолюція не містила відвертих закликів ані до сепаратизму, ані до відкритої непокори тимчасовому київському уряду. Якщо того дня у Харкові збиралися організувати сепаратистський Сєвєродонецьк-2, то цей план провалився.

Якби Янукович з'явився на харківському з'їзді і публічно підтвердив свою легітимність як Президент України, а депутати з'їзду підтримали заклик до мобілізації проти «фашистського перевороту» у Києві (як називала повалення Януковича кремлівська пропаганда), то розкол України міг би стати реальним. З огляду на хаос у Києві, звернення до Москви із проханням надати політичну, економічну та військову підтримку, підписані обласними радами східних та південних областей України або й самим Януковичем, могли б узаконити російське вторгнення. Захід відмовив би уряду Турчинова в аналогічній підтримці через відсутність його формальної легітимності[209]. Київ та західні регіони, де народна підтримка Майдану переважала, опинилися б у економічній та політичній ізоляції, а східні та південні області інтегрувалися б із Росією офіційно або неофіційно — як повністю залежні території.

Відразу ж після закриття харківського з'їзду губернатор Добкін разом зі своїм близьким другом Геннадієм Кернесом — мером Харкова — спішно втекли у Росію, уникнувши протистояння з промайданівськими демонстрантами, які оточили конференц-зал[210]. Біля кордону, який вони перетнули, на той час вже були російські війська, артилерія та бронетехніка, приведені у повну бойову готовність за наказом Володимира Путіна[211]. Кілька танкових колон стояло напоготові, щоб вдертися у Сумську та Чернігівську області з півночі. Якщо враховувати безлад в українській армії, вони були б у Києві за кілька годин, якби от-

римали відповідний наказ[212]. Янукович не попросив у Москви військової допомоги під час харківського з'їзду.

Таке прохання український Президент написав лише після свого вигнання у Росію, і 3 березня 2014 року російський посол Чуркін на засіданні Ради Безпеки ООН його патетично виголосив[213]. Але на той момент українці вже не вважали Віктора Януковича легітимним Главою держави, тому це звернення небагато важило.

Навряд чи нам коли-небудь стане достеменно відомо, коли саме виник путінський план створення «Новоросії» і територіального розколу України — після втечі Віктора Януковича з Києва чи раніше, — але у ретроспективі здається ймовірним, що він був задуманий ще задовго до масових вбивств на Майдані.

У вересні 2013 року спеціальний радник Путіна з питань регіональної інтеграції СНД Сергій Глазьєв попередив, що якщо Київ підпише Угоду про асоціацію з ЄС, це означатиме «припинення українського суверенітету»[214].

Тоді цю заяву витлумачили як метафору — речник Кремля намагався переконати Януковича не підписувати угоду з ЄС і додав трохи залякування у свою риторику. Але може бути й так, що Глазьєв не вдавався до жодних метафор. 2015 року Міністерство оборони Росії нагородило офіцерів сил спецпризначення, які брали участь в анексії Криму (дивіться нижче) медалями з написом «За повернення Криму». На цих медалях викарбувані дати «20 лютого — 18 березня 2014». Остання дата позначає день офіційної анексії Криму Російською Федерацією; перша — день, коли на Інститутській у Києві вперше вистрілили снайпери. Того дня Янукович ще був у столиці, а в Україні ніде не лунали заклики до сепаратизму.

Проте здається, що таємний план з поділу України почав діяти вже тоді.

Крим

Перші проросійські демонстрації у кримському місті Севастополі відбулися 23 лютого 2014 року, коли Рада проголосувала за те, щоб позбавити Януковича президентських повноважень. Севастополь — унікальне місто: військовий порт, база і для російського, і для українського флотів на Чорному морі. Його жителі, головним чином етнічні росіяни, військові моряки з родинами, зазвичай ототожнювали місто з російським історичним наративом, згідно з яким Севастополь називали «містом російської слави» через його стратегічну роль у Кримській та Другій світовій війнах. Російські ЗМІ повідомляли, що у першому сепаратистському мітингу в Севастополі взяли участь 20 тисяч осіб. Натомість, за словами місцевих очевидців, кількість демонстрантів не перевищувала 3000, більшість учасників були родичами військовослужбовців російського Чорноморського флоту, що дислокувався у місті[215]. Протестувальники скандували «Путін — наш Президент!» і «Ро-сі-я!», розмахували російськими прапорами. Демонстранти «обрали» російського громадянина Олексія Чалого на посаду «народного мера», а його першим рішенням стало встановлення блокпостів з озброєною охороною на в'їздах до портового міста. 24 лютого губернатор Севастополя, якого призначав ще Янукович, подав у відставку і вийшов з Партії регіонів, заявивши, що «тих, хто мене призначили, вже немає»[216].

Попри те, що Севастополь стратегічно важливий (подібно до Гуантанамо або Гібралтару), він не є адміністративним центром Криму. Цю роль відіграє Сімферополь, що на суходільній частині півострова. Саме там розгорталася більшість подій наприкінці лютого та на початку березня 2014 року. Сімферополь населяє 300 тисяч мешканців. У центрі розташована велика будівля кримського парламенту — це протозаконодавчі збори, які, згідно з Конституцією України, мають вищий статус, ніж рада

обласного рівня, але з обмеженими повноваженнями. Голову виконавчої влади (де-факто кримського губернатора, який називався Прем'єр-міністром) призначала Верховна Рада Автономної Республіки Крим, але, згідно з українською та кримською конституціями, цей орган мав розглядати лише кандидатури, подані Президентом України (і не мав права висувати власних кандидатур), і за всю історію не траплялося жодного випадку несхвалення. Тому реальна автономія Криму була обмеженою. З огляду на непублічність кримської політичної еліти та її часто кримінальне минуле, рішення зазвичай ухвалювали за зачиненими дверима, і намагалися балансувати економічні інтереси Києва та місцевих[217].

26 лютого 2014 року кримський Парламент мав зібратися на екстрене засідання. Прем'єр-міністр Криму Анатолій Могильов, приятель Януковича, родом з Макіївки Донецької області, не мав широкої підтримки. Оскільки у Києві нещодавно змінилася влада, то й зміни у керівництві виконавчою владою півострова були ймовірними. Ширилися чутки, що на голосування можуть поставити сепаратистські ініціативи: лише за тиждень до того під час поїздки до Москви голова кримського Парламенту Володимир Константінов натякнув, що відповіддю на будь-яку незаконну зміну влади у Києві буде пропозиція Верховної Ради АР Крим денонсувати рішення Верховної Ради СРСР 1954 року, згідно з яким адміністративний контроль над півостровом перейшов від Росії до України[218].

Підозрюючи вияви сепаратизму, понад 12 тисяч кримських татар, українців та промайданівськи налаштованих етнічних росіян 26 лютого зібралися на площі перед кримським Парламентом. У цьому проукраїнському натовпі були і «ультрас» — вболівальники футбольних клубів «Таврія» (Сімферополь) та «Севастополь». Їм протистояли приблизно 5000 активістів партії «Русское единство» («Російська єдність») — політичної сили, що

набрала лише трохи більше ніж 4 % голосів на останніх кримських виборах. Після цілоденного протистояння та кількагодинних перемовин за зачиненими дверима між кримськотатарською делегацією та спікером Константіновим о 16:00 лідер проросійської демонстрації Сергій Аксьонов та лідер кримськотатарського меджлісу Рефат Чубаров вийшли на площу разом і попросили протестувальників розійтися. На якусь мить здавалося, що насильства у кримській столиці не буде.

Але тої ночі Кремль вдався до прямого втручання. За словами виконувача обов'язків Президента Олександра Турчинова, події розгорталися так:

> У ніч з 26 на 27 лютого озброєні люди захопили будівлю Верховної Ради Криму. Мені про це доповіли рано-вранці 27 лютого. За тактикою захоплення та арсеналом наявної зброї стало зрозуміло: працюють професіонали. Це був спецназ ГРУ Генерального штабу РФ, озброєний автоматами, кулеметами та гранатометами. Я зрозумів: якщо пішли на такий крок, це може перерости в реальне військове протистояння. Уже наступного дня військові РФ без розпізнавальних знаків почали захоплювати об'єкти критичної інфраструктури й аеропорти, блокувати українські військові частини. Я скликав засідання РНБО, щоби відпрацювати найперші заходи реагування на агресію РФ. Але ситуація погіршувалась дуже швидко. Синхронно з атакою на Крим Росія почала перекидати війська до наших кордонів. Йдеться про штурмові угрупування, готові будь-якої миті перейти кордон. Почалась концентрація російських військ уздовж усього кордону, і це було не просто залякування, це був реальний план повалення нової влади[219].

27 лютого, коли будівлю парламенту у Сімферополі захопили добре озброєні люди, спікер Константінов скликав депутатів на

екстрене засідання, щоб проголосувати за призначення нового Прем'єр-міністра. Напередодні демонстранти заблокували кримський Парламент, і заплановане засідання відвідали лише 49 депутатів зі 100 (цього було недостатньо для кворуму). Тепер, коли будівлю зайняли озброєні «зелені чоловічки», ризикнуло прийти ще менше парламентарів. Проте пресслужба кримської Ради оголосила, що лідера партії «Русское единство» («Російська єдність») Сергія Аксьонова обрали Прем'єр-міністром Автономної Республіки Крим 53 голосами «за». У пізніших повідомленнях припускали, що насправді за Аксьонова проголосували лише 36 депутатів, а Константінов використав дублікати 17 карток відсутніх колег[220]. Обрання Аксьонова також було сумнівним з огляду на чинну на той час вимогу закону: будь-яку кандидатуру на посаду керівника виконавчої влади Криму має подавати до Верховної Ради автономної республіки Президент України. Коли обирали Аксьонова, такими деталями знехтували[221].

Відразу ж після голосування Аксьонов, бізнесмен, відомий у місцевому злочинному світі за прізвиськом «Гоблін»[222], звернувся до проросійських демонстрантів, що зібралися біля захопленої будівлі Парламенту: «Я переконаний, що у цей складний час Російська Федерація подасть нам руку допомоги і забезпечить підтримку, зокрема й фінансову, щоб у Криму швидко змінилася політична ситуація».

«Зелені чоловічки»

Тієї ночі військовий аеропорт Бельбек у Севастополі та Сімферопольський міжнародний аеропорт, головний цивільний аеропорт у Криму, захопили добре озброєні люди в формі. Їх місцеві іронічно назвали «ввічливими людьми» за схильність ігнорувати усі запитання про їхню політичну позицію або приналежність до

територіального військового підрозділу. У подальші дні «нерозпізнані» озброєні люди захопили усі місцеві телевізійні станції та телецентри; перерізали лінії стаціонарного телефонного зв'язку та заглушили мобільні сигнали біля українських військових баз. Поза сумнівом, блокаду цих баз здійснювали сили російського Чорноморського флоту, але підтримка, яку вони отримували від російських спецпризначенців у Криму, була очевидною[223].

Дмитро Тимчук, лідер «Інформаційного спротиву» (sprotiv.info), народної комунікаційної агенції, створеної для передачі розвідувальних даних, згадував початок кримської операції Путіна:

> Після перемоги Майдану і з початком подій у Криму Міністр оборони України Лебедєв, ставленик Януковича, просто зник, а потім виринув у Севастополі. Начальник Генштабу Ільїн також «самоусунувся» і зрештою опинився в Севастополі. Усе керівництво ВМС чомусь раптово «захворіло» й опинилося в госпіталях. У Криму та східних регіонах України, де населення не підтримувало Майдан, українське військо було деморалізоване. У цій постреволюційній ситуації, а насправді — це був період анархії в органах управління, провести спецоперацію в Криму для росіян виявилося досить просто[224].

28 лютого Верховна Рада України офіційно звернулася до Сполучених Штатів та Сполученого Королівства — «гарантів» територіальної цілісності України за Будапештським меморандумом — із закликом втрутитися і зупинити агресію Росії у Криму[225]. Згідно з угодою 1994 року, Україна добровільно відмовилася від ядерної зброї в обмін на гарантії безпеки від світових ядерних держав[226]. Реакція уряду Сполучених Штатів була миттєвою, але викликала розчарування: Президент Обама виступив із заявою, де висловив «глибоке занепокоєння» переміщенням російських

військ і попередив, що «будь-яке військове вторгнення в Україну буде дорого коштувати (Росії)»[227]. Тим часом російські спецпризначенці протягом ночі тихо зайняли головні інфраструктурні об'єкти в Криму, вже були транспорт та зв'язок. Натовп місцевих проросійських протестувальників і добре озброєних людей без знаків розрізнення почав блокади підрозділів Збройних сил України[228]. 1 березня Рада Федерації РФ — верхня палата російського Парламенту — одностайно 90 голосами схвалила прохання Президента Путіна дозволити розгорнути збройні сили Російської Федерації на території України[229]. Вторгнення, що розпочалося три дні до того, тепер отримало правову основу, хоча формально його законність була сумнівною: звернення Путіна до Ради Федерації було оформлене як відповідь на прохання про підтримку від кримського Прем'єр-міністра Аксьонова, але останній де-юре був самопроголошеним, оскільки його кандидатуру не схвалив український Президент, як цього вимагало і українське, і кримське законодавство. У Києві Турчинов підписав указ про скасування призначення Аксьонова[230], але мало хто у Сімферополі чи у Москві на це зважав, бо легітимність Турчинова як виконувача обов'язків Прези-дента юридично теж була сумнівною.

У Криму питання правової легітимності командирів помножувалися на палку переконаність українських військових у тому, що дислоковане у Севастополі військо російського Чорноморського флоту — їхні друзі та союзники. Переміщення російської бронетехніки кримськими дорогами, поєднане з польотами бойових гвинтокрилів, загалом викликало замішання. Особовий склад українських військ отримав з Києва вказівки захищати свої позиції, але відданість офіцерів Українській державі часто була щонайменше сумнівною. Наприклад, адмірал Денис Березовський, якого тоді призначили командувачем ВМС України, під час першої зустрічі з підлеглими у Севастополі

закликав офіцерів вчинити державну зраду і сам присягнув на вірність «народу Криму та Севастополя». 20 квітня, після анексії півострова Росією, Путін призначив Березовського (на той час вже офіцера російського флоту) заступником командувача Чорноморського флоту РФ.

Упродовж весни 2014 року зрада українських військовослужбовців та цивільного персоналу збройних сил, дислокованих у Криму, траплялася часто. У Севастополі та Сімферополі співробітники СБУ та МВС, зокрема, бійці «Беркуту», спішно евакуйовані з Києва 21 лютого, майже відразу стали на бік противника. Із 13 468 українських військовослужбовців (4637 офіцерів та 8831 рядових та сержантів), дислокованих у Автономній Республіці Крим наприкінці лютого 2014 року, до кінця квітня лише 3990 (серед них 1649 офіцерів) зберегли вірність присязі[231]. Більшість військових мала на півострові сім'ї. Усі добре знали про різницю у зарплатах та якості спорядження між українськими та російськими колегами[232]; домінував наратив «братерства» з Росією (тобто спільна радянська символіка, історична пам'ять, воєнні міфи, мова). Військові у Криму скептично ставилися до нової київської влади через те, що протести на Майдані російське та місцеве кримське телебачення зображували як «фашистські», «націоналістичні» і спрямовані проти російської мови. У цьому контексті Київ здавався чимось далеким, натомість російський Чорноморський флот гарантував безпеку та можливість успішно продовжити військову кар'єру.

На тлі масового перекинчицтва українських військ було два яскравих вияви відваги та демонстративної відданості. 4 березня 2014 року полковник Юлій Мамчур, командир української авіабази в Бельбеку, повів колону неозброєних офіцерів та особового складу 204-ї тактичної авіабригади назустріч російським спецпризначенцям, що оточили його базу. Вони з українським прапором та прапором свого підрозділу (червоний штандарт

з радянськими символами — пам'ятка від битв 1941 року, де брала участь бригада) підійшли до росіян, кидаючи окупантам виклик.

Чоловіки завзято співали український державний гімн (правда, не дуже мелодійно). Після короткої суперечки з «зеленими чоловічками», що оточили базу, офіцерам Мамчура дозволили пройти, і над Бельбеком знову замаяв український прапор (за кілька годин до того його замінили на російський триколор). Блокада авіабази у Бельбеку тривала до 22 березня, коли Мамчура заарештувала служба ФСБ. Згодом його відпустили на материкову Україну, хоча лише 38 % його підлеглих зберегли вірність Україні[233].

Другий випадок був дуже символічним. 21 березня, коли керівництво престижної Севастопольської військово-морської академії мало пристати на бік Росії, маленька група курсантів стала струнко і голосно заспівала український державний гімн, поки на флагштоку підіймали російський триколор[234]. Їхні колишні однокурсники, які нещодавно зрадили Україну, стояли приголомшені. Закінчивши співати, молоді українські курсанти різко розвернулися і вийшли з церемоніального майдану Академії. Потім їх перевели до українського військово-морського училища в Одесі, а після випуску кожен став командиром судна у відновленому українському флоті[235].

У березні 2014 року російська стратегія стосовно особового складу Збройних сил України, які дислокувалися у Криму, була мирною, але дієвою. Спочатку вони організовували блокування українських об'єктів, потім пропонували вищі зарплати тим, хто вирішить перейти на їхній бік, далі оголошували ультиматуми, вимагаючи, щоб ті, хто залишився відданим Україні, склали зброю, і нарешті — штурмували об'єкти, організовуючи вихід усього особового складу українських військ. Обидві сторони були добре озброєні, тому між ними часто виникало дуже

напружене протистояння. Попри звинувачення з боку української сторони у тому, що росіяни намагалися провокувати насильство, московські спецпризначенці виконали свою місію з надзвичайним професіоналізмом: протягом усієї операції було вбито тільки одного українського солдата[236].

«Референдум» та анексія

16 березня нова кримська «влада», яку підтримували десятки тисяч переміщених з Росії військовослужбовців російського Чорноморського флоту та сили спецпризначення, провела «референдум». Цей плебісцит засудили ЄС, США, Велика Британія та багато інших західних держав, визнавши його незаконним[237]. Проте того дня після «агітації», що тривала лише 10 днів, кримчан попросили підтримати одну з двох версій свого політичного майбутнього:

- Возз'єднання Криму з Росією як суб'єкта Російської Федерації.
- Відновлення Конституції Криму 1992 року і статус Криму як частини України.

Такого варіанту, як збереження статусу автономної республіки у складі України згідно з законодавством чинним у 2014 році, в бюлетенях не було. Другий варіант (відновлення Конституції Криму 1992 року) передбачав повну автономію, за якої Київ визначав лише вектор зовнішньої політики. Якби результати референдуму продемонстрували підтримку кримчанами саме такого варіанту, невідомо, як би це можна було втілити. Оголошені результати свідчили про явку у 81,4 % виборців (89,5 % у Севастополі) і про те, що 96,77 % з них нібито підтримали об'єднання з Росією (у Севастополі 95,6 %).

Цифри були надзвичайно високі і явно сфальсифіковані. У день «голосування» кримських «можновладців» піймали на відвертій брехні. Наприклад, голова «комісії з організації референдуму» Михайло Малишев 16 березня заявив: «Станом на 20:00 проголосувало 1 250 426 виборців, не враховуючи Севастополь. Якщо додати Севастополь, то ця цифра становить 1 724 563»[238]. Виходить, що у Севастополі проголосувало 474 137 осіб. Але, за даними служби реєстрації населення, станом на 1 листопада 2013 року у Севастополі було зареєстровано лише 385 462 особи — разом з неповнолітніми дітьми, які не могли голосувати. Отож виникла дивна ситуація: на кримському «референдумі» нібито проголосувало 123 % жителів Севастополя.

Київський міжнародний інститут соціології 8–18 лютого 2014 року здійснив опитування, яке показало, що об'єднання півострова з Росією підтримував лише 41 % кримчан[239] — ця цифра була вищою, ніж у всіх попередніх опитуваннях, проте дуже відрізнялося від тої переважної підтримки, про яку заявляла «комісія з організації референдуму». Президент російської Ради з громадянського суспільства та прав людини, — аналітичної групи, пов'язаної з Кремлем, — ненадовго виклав на сайті своєї організації документ, який свідчив, що об'єднання з Росією підтримало лише трохи більш ніж половина кримчан при очікуваній явці 30–50 % — ймовірно, це була точна оцінка, враховуючи, що лідери кримських татар (меншини, яка представляла приблизно 15 % усього населення півострова) закликали до повного бойкоту голосування[240]. Під час голосування у Криму не було авторитетних міжнародних спостерігачів (наприклад, від ОБСЄ, ООН), тож незалежне підтвердження його результатів було неможливим.

Попри широке засудження «референдуму» міжнародною спільнотою та військові заходи, що йому передували, 18 березня Путін офіційно долучив Крим та Севастополь до складу Російської Федерації. Промова Президента перед спільним

засіданням двох палат російського Парламенту з нагоди «повернення Криму» була переможною та загрозливою: на додачу до представлення ревізіоністської версії історії (Путін описував Крим як колиску Давньої Русі, місце вічної російської доблесті), російський Президент проголосив маніфест: росіяни по всьому колишньому СРСР бажають жити у межах однієї країни і заслуговують на це. В минулому цьому завадили Сполучені Штати, які розкололи російську націю після краху комунізму, а потім продовжили втручатися у справи сусідів і під час «помаранчевих» протестів, і під час Майдану. Росія більше не дозволить погано ставитися до співвітчизників, що перебувають за її межами. Найзловіснішим було те, що Путін назвав Київ «матір'ю російських міст» і продовжив переконувати аудиторію: «Давня Русь — наше спільне джерело. Ми не можемо жити одне без одного»[241]. У промові вчувалися відверті погрози на адресу Заходу та «неонацистів, русофобів і антисемітів», які нібито захопили владу в Києві. Російські парламентарі у залі сприйняли виступ з ентузіазмом, дехто навіть плакав із радощів.

Того дня я був певен, що подальше вторгнення російських військ в Україну неминуче. Мої страхи підтвердилися 2 квітня 2014 року, коли генерал військово-повітряних сил США Філіп Брідлав оголосив, що Росія зосередила на східному кордоні України стільки військ, скільки потрібно для вторгнення упродовж 3–5 днів[242]. Командувач військами НАТО в Європі заявляв очевидне: Україна не може дотримуватися такої ж політики надзвичайної стриманості, як під час російської агресії в Криму, де сухопутні та морські активи здали без бою. Збройні сили України не можуть зрівнятися з російськими. В умовах, коли десятки тисяч військових зосереджувалися на південно-західному кордоні Росії, командування НАТО вважало ймовірним повномасштабне вторгнення у материкову Україну, й це вимагало б чогось більшого за дипломатичну реакцію. Жоден

західний політик не був зацікавлений у початку Третьої світової війни, але, з огляду на ворожі дії росіян, не можна було відкидати і такого сценарію.

Грім на Сході

У той час, коли розгорталася кримська криза, у східних областях України вибухнули протести проти нового київського уряду. Вперше будівлю облдержадміністрації в Донецьку захопили антимайданівські демонстранти 1 березня, а 6-го її звільнила СБУ. 9 березня під час протесту у цьому східному місті знову з'явилися російські прапори. Демонстранти вимагали більшої автономії та висловлювали своє невдоволення подіями у Києві, бо вважали їх державним переворотом. Відверто сепаратистські вимоги ще не проголошували. Натомість демонстранти хизувалися георгіївськими стрічками — російським імперським символом, що протягом 2000-х років був перетворений кремлівськими технологами на пам'ятний символ радянсько-російської перемоги у Другій світовій війні. Лунали заклики розширити мовну автономію регіону.

Через місяць протестувальники почали діяти більш організовано: 6 квітня захопили будівлі ОДА у Донецьку та Луганську. Оголосивши нечинним київський уряд, демонстранти заявили про відданість «народним губернаторам»: Павлу Губарєву в Донецьку та Валерію Болотову в Луганську. Обидва «губернатори» були громадянами Росії. У Донецьку проголосили «Донецьку народну республіку» (проголошення «Луганської народної республіки» відбулося через два тижні), а наступного дня, 7 квітня, активісти, які підтримували це проголошення, зайняли управління СБУ, захопивши значні запаси автоматичної зброї. Враховуючи поступове зменшення протестної активності Антимайдану впродовж березня, її раптовий сплеск відразу

після кримського «референдуму» та путінської промови з нагоди анексії був підозрілим: цілком імовірною здавалася участь диверсантів з Російської Федерації[243].

Наступного дня після проголошення «Донецької народної республіки» («ДНР») протестувальники захопили будівлю облдержадміністрації в Харкові, проголосивши «Харківську народну республіку». Але упродовж доби підрозділи МВС відвоювали будівлю, і цей сепаратистський проєкт виявився короткотривалим. Харківський епізод продемонстрував три головні умови успіху сепаратизму у Східній Україні. Для успіху закликів до сепаратизму, необхідними були: а) мовчазна поступливість, якщо не відверта підтримка місцевих еліт; б) мінімальна масова активність промайданівських сил; в) присутність багатьох людей, яких привезли із Росії[244]. У Харкові не було жодного з цих чинників. Мер міста Геннадій Кернес та колишній очільник області Михайло Добкін (обидва колишні прихильники Януковича) відмовилися підтримувати заклики до відвертого сепаратизму; вони з'являлися на антимайданівських демонстраціях з георгіївськими стрічками, але у своїх публічних виступах утримувалися від закликів до прямого втручання Росії у місцеві справи. Харківський Майдан, який очолював (хоча й неформально) молодий поет та письменник Сергій Жадан, регулярно збирав велику кількість прихильників біля пам'ятника Шевченку до та після розстрілів у Києві і мобілізував достатньо людей, щоб оточити конференц-зал, де 22 лютого мав виступити Янукович. Нарешті, хоча Харків і розташований менш ніж за 40 км від російського кордону і лише за 80 км від російського міста Бєлгорода, на початку квітня 2014 року Міністр внутрішніх справ Арсен Аваков (уродженець Харкова і колишній кандидат на посаду мера) посилив заходи безпеки на головному прикордонному переході. Також, невпевнений у відданості місцевої міліції, він перекинув підрозділ «Ягуар» із Вінниці до Харкова, щоб очистити будівлю

ОДА (за іронією долі, це був той самий підрозділ, що покрив себе ганьбою, коли змусив козака Гаврилюка роздягненим ходити по снігу під час майданівських протестів). Після цього кількість промосковських демонстрантів у другому за величиною місті України обмежувалася кількома сотнями. Часто це були проплачені хулігани та «туристи» з російського міста Воронеж, що розташоване порівняно неподалік[245]; їхні мітинги відбувалися мирно і до середини травня поступово припинилися.

У місті Слов'янськ склалася інша ситуація. Розташоване приблизно за 130 км на північ від Донецька, на головній дорозі до Харкова (175 км), це невелике місто стало епіцентром проросійської войовничості, що пізніше переросла у російсько-українську війну на Донбасі. 12 квітня 2014 року головну адміністративну будівлю міста, його міліцейський відділок та відділ СБУ взяла штурмом і захопила група добре озброєних людей. Це були «добровольці» з російських збройних сил під командуванням полковника ГРУ Ігоря Гіркіна, також відомого як «Ігор Стрєлков», який раніше брав участь в операціях у Криму[246]. Того дня мер Слов'янська Неля Штепа, яка ненадовго з'явилася у захопленому міліцейському відділку, висловилася на підтримку цієї акції[247] та «Донецької народної республіки». Після цього Слов'янськ став фортецею, яку українські військові відвоювали аж у липні 2014 року.

Того дня, коли будівлі місцевої влади у Слов'янську зайняли сили «Донецької народної республіки», у сусідньому місті Краматорську захопили міліцейський відділок, зняли український прапор та тризуб і підійняли прапор «ДНР». Цю подію знімали місцеві журналісти, яких один з «активістів» попросив триматися на безпечній відстані, за «поребриком». Це російське слово означає «бордюр», але вживають його винятково у петербурзькому діалекті, тож замаскований стрілець у Краматорську своєю мовою виявив себе і став широковідомим

серед промайданівських активістів, коли це відео поширилося з неймовірною швидкістю.

Одна річ — мирні демонстрації, навіть із закликами до сепаратизму, й зовсім інша — захоплення урядових будівель та інфраструктури добре озброєними людьми. 13 квітня 2014 року виконувач обов'язків Президента Турчинов оголосив про початок антитерористичної операції (АТО) з повернення контролю над Донецькою та Луганською областями[248]. У своїй заяві Турчинов закликав добровольців вступати до лав підрозділів МВС та ЗСУ. Згідно з українським законодавством, АТО мала координувати і здійснювати СБУ, але насправді це була військова операція: на головному в'їзді у Слов'янськ встановили блокпости з бронетехнікою, а силам спецпризначення наказали відвоювати Краматорський аеропорт[249]. У перший день АТО під час бою на блокпосту біля Слов'янська одного українського солдата вбили і ще п'ятьох поранили. Протягом наступних років у цьому регіоні будуть ще тисячі поранених та загиблих.

Коли почалася АТО, київські урядовці очікували, що військові зіткнуться з хуліганами та провокаторами, яких підтримуватимуть офіцери російської розвідки та/або диверсанти. Зрештою, лідер самопроголошеного «уряду Донецької народної республіки» Денис Пушилін був колишнім місцевим організатором фінансової піраміди МММ[250]; самопроголошений «народний губернатор Луганська» Валерій Болотов був колишнім водієм відомого члена Партії регіонів Олександра Єфремова. Але війська, які наступали на Слов'янськ та Краматорськ, зіткнулися зі значним опором місцевого населення. Солдатам, які мали «звільнити» зайняті сепаратистами містечка та села, місцеві мешканці блокували шлях. Сили «ДНР» захопили шість українських бронетранспортерів, команди яких втекли. Коли розпочалася АТО, прокиївські і особливо промайданівські настрої серед жителів Донбасу були рідкістю. Протягом квітня на

дорогах Донецької та Луганської областей сепаратисти поставили блокпости. Будівлі органів місцевого самоврядування та відділення міліції захопили в обох обласних центрах, а також у Горлівці, Маріуполі, Єнакієвому, Артемівську (який згодом перейменували на Бахмут), Сєвєродонецьку та інших містах регіону.

Тим часом 2 травня Одеса пережила пекло. Правда про те, що саме тоді відбулося у цьому портовому місті на півдні України, губиться у хаосі подій. Згідно зі свідченнями місцевих очевидців, бійню, що призвела до 47 смертей, навмисно спровокували таємні російські агенти, що діяли у спілці з корумпованою одеською міліцією[251]. На любительських відеоматеріалах чітко видно, як міліція допомагає озброєним проросійським бандитам[252], які пізніше атакували колону промайданівських демонстрантів (підтриманих місцевими «ультрас»). Зрештою під тиском чисельнішого за неї розлюченого проукраїнського натовпу проросійська сторона відступила до Будинку профспілок, у якому згодом трапилася пожежа. Хто до неї спричинився, ми, найімовірніше, так і ніколи не дізнаємося. Згодом розслідування підтвердило, що стіни цієї будівлі обробили хлороформом за кілька днів до трагедії; більшість смертей того дня спричинило отруєння димом. Очевидно, план полягав у тому, щоб викликати смерті «мирних проросійських протестувальників» (багатьох з яких привезли з сусіднього контрольованого Росією і невизнаного Придністров'я), поклавши провину за це на київський уряд. Тоді можна було б ініціювати хвилю сепаратизму у цьому важливому південноукраїнському портовому місті. Проте результат був зворотний: Одеса вибрала мир, а її мешканці — Україну.

До початку травня 2014 року кремлівські плани розпалювання масових протестів проти київського уряду на півдні та сході України наштовхнулися на серйозні перешкоди: проголошення

«Харківської народної республіки» 7 квітня стало «мертвонародженим проєктом»; хоча підтримка сепаратизму у Донецькій та Луганській областях й була очевидною (особливо у менших містах Слов'янську та Краматорську), проте виявилася не настільки сильною, як очікувалося; вбивство проросійських демонстрантів у Одесі 2 травня не призвело до масової мобілізації місцевих мешканців, обурених некомпетентністю і/або жорстокістю нової київської влади. За таких умов будь-яке відкрите вторгнення на материкову Україну російських військ, зосереджених на кордоні, могло зустріти значний опір на місцях. До того ж після анексії Криму 18 березня 2014 року міжнародна спільнота мобілізувалася проти Кремля, запровадивши секторальні санкції і виключивши Росію з «великої вісімки»[253]. Відкрите вторгнення могло дорого обійтися для Росії.

У середині квітня міністри закордонних справ США, ЄС, Росії та України зустрілися в Женеві і виступили зі спільною заявою, що здавалася першим кроком на шляху до зниження напруги на сході України[254]. Але перша реальна ознака деескалації з'явилася 7 травня під час спільної пресконференції з президентом Швейцарії (головою ОБСЄ) в Москві, коли Путін вперше натякнув на потребу діалогу з новою українською владою і публічно попросив лідерів Донецької та Луганської «народних республік» відкласти заплановані ними референдуми про незалежність[255]. Це оголошення не призвело до негайного припинення сепаратистських заворушень у регіоні — того самого дня протестувальники билися з міліцією у будівлі Маріупольської міськради)[256], але у широких колах заяву Путіна сприйняли як ознаку деескалації.

11 травня 2014 року, попри прохання Путіна, лідери Донецької та Луганської «народних республік» закликали жителів цих регіонів затвердити «декларації незалежності» своїх «республік». Результати були відомі заздалегідь. У Луганську

самопроголошена «центральна виборча комісія» після опрацювання 1 359 420 бюлетенів заявила, що у плебісциті взяло участь 75 % виборців, і 96 % з них підтримали незалежність. У Донецьку самопроголошені урядовці оголосили про явку у 74,87 % виборців, з яких 89,07 % (2 252 867 бюлетенів) підтримали незалежність «Донецької народної республіки». На жодному з референдумів не було міжнародних спостерігачів і жодна держава, зокрема й Росія, не визнала їхніх результатів. Якщо кримський референдум став інформаційним знаряддям для виправдання незаконної анексії, то «голосування» у Донецькій та Луганській областях були фіктивними плебісцитами. Справжньому електоральному перелому для України (в усіх регіонах, окрім Криму та деяких контрольованих сепаратистами районів Донбасу) судилося настати за два тижні — українські президентські вибори були заплановані на 25 травня.

Управління державою після Януковича

Анексія Криму, тліючі конфлікти на Донбасі, події в Харкові та Одесі вимагали посилення безпеки всередині країни і на міжнародному рівні. Водночас Києву потрібно було розв'язувати серйозні економічні проблеми. Після років поганого управління та відвертого грабунку під керівництвом Віктора Януковича українська державна скарбниця була повністю спустошена: наприкінці лютого 2014 Державна казначейська служба України змушена була повідомити про те, що на її рахунках лише трохи більше ніж 108 тисяч гривень (приблизно 12 тисяч доларів США).[257] Не було з чого платити пенсії, зарплатню державним службовцям, постачати паливо та техніку для Збройних сил України, фінансувати галузь охорони здоров'я, освіту. Потрібно було якимось чином заручитися фінансовою допомогою й

підтримкою західних країн навіть попри питання легітимності уряду.

З огляду на фінансову кризу і небажання західних урядів негайно підтримати післямайданівську владу, новопризначені київські лідери шукали підтримки в тих, хто мав гроші: в олігархів країни. Те, що їм запропонували посади губернаторів у ключових регіонах, викликало неоднозначну реакцію[258]. 2 березня 2014 року Ігор Коломойський, друга найбагатша людина України, який володів до 2017 року найбільшим банком країни («ПриватБанком») та кількома іншими великими корпораціями, зокрема популярним телеканалом «1+1» та «Міжнародними авіалініями України», став губернатором Дніпропетровської області. Було відомо про корупційні зв'язки Коломойського з попередніми українськими урядами, і відразу ж після вигнання Януковича його призначення викликало обурення серед активістів Майдану: як можна віддати олігархові посаду у владі[259]? Ще більші суперечки викликало те, що пост губернатора Донецької області запропонували найбагатшому олігархові України, Рінату Ахметову — колишньому повірнику вигнаного президента — але металевий, енергетичний та вугільний магнат відмовився. Посісти цю посаду попросили Сергія Таруту, 16-го у списку багатих українців за версією «Форбс» і власника важливих металургійних комбінатів у Маріуполі. Призначення і Коломойського, і Тарути було спірним. Проте з огляду на відсутність коштів у державній скарбниці та потребу у сильному авторитарному керівництві в ключових регіонах на сході звернення по допомогу до олігархів можна зрозуміти.

Менш зрозумілими були залаштункові угоди, які укладали нові лідери з головними представниками старого режиму. Наприклад, 22 квітня 2014 року кандидат у президенти Петро Порошенко, лідер партії «УДАР» Віталій Кличко та двоє їхніх довірених осіб поїхали до Відня, щоб зустрітися з олігархом Дмитром

Фірташем, який оселився в австрійській столиці, намагаючись уникнути судового переслідування. До них приєднався і колишній голова Адміністрації Президента часів Януковича, бізнес-партнер Фірташа Сергій Льовочкін. Під час 28-годинних переговорів вирішили, що Кличко (чий «УДАР», очевидно, отримував фінансування від Фірташа з 2012 року) не висуватиме своєї кандидатури на президентських виборах, але отримає підтримку Порошенка на виборах мера Києва. Також «УДАР» та Порошенко формуватимуть альянс під час можливих майбутніх парламентських виборів[260]. Але найважливішим було те, що кандидат Порошенко заручився підтримкою Фірташа і партії «УДАР» під час найближчих президентських виборів, що фактично гарантувало йому перемогу. Попри те, що після цієї перемоги Президент Порошенко відкидав будь-які зв'язки з олігархами колишньої влади, протягом наступних років багато активістів Майдану були переконані, що поблажливість прокурорів до Льовочкіна та інших нібито поміркованих урядовців режиму Януковича була наслідком угоди, яку уклали у Відні в квітні 2014 року.

Численні залаштункові угоди та призначення на керівні посади одіозних фігур стали темами сенсаційних статей та дискусій у соцмережах, але після повалення Януковича урядові треба було братися до рутинних справ. Після Майдану управління державою повинно бути іншим: більш відкритим, ефективнішим, без корупції. Реформи стали головним дискурсом. З огляду на брак компетентності для змін, з якою зіткнулися нові керівники у власних міністерствах (тобто некомпетентні держслужбовці на посадах і/або масова поява вакансій, спричинена звільненням управлінців, які служили за попереднього режиму), довелося покладалися на волонтерів серед майданівських активістів. Автор цієї книжки особисто брав участь у написанні проєкту закону про вищу освіту, який 8 квітня ухвалили у першому читанні[261], а 1 липня 2014 року — в цілому[262]. До інших реформ, які ініціював

Майдан, належали система публічних закупівель «ProZorro», перетворення української автодорожньої міліції радянського типу на патрульну поліцію західного зразка[263], люстрація та створення антикорупційних інституцій. Кожною з цих ініціатив керували волонтери з Майдану, які увійшли до нового уряду — більшість із них не мали досвіду роботи на державній службі, і багато хто тимчасово зупинив розвиток свого бізнесу чи кар'єри.

Безперечно, багато нових реформ вимагали підтримки Заходу. До того ж порятунок української економіки, знищеної Януковичем та його найближчим оточенням, та ще й в умовах тривалого протистояння на сході країни, був би неможливий без зовнішньої допомоги. Західні фінансові інституції та уряди не могли відкрито допомагати Україні, поки не визначене питання легітимності нової влади. Андрій Дещиця, надзвичайно здібний головний дипломат України післямайданівського періоду, офіційно називався «виконувачем обов'язків» Міністра закордонних справ.

Так само було і з очільниками Міністерства оборони, СБУ та Генеральної Прокуратури: згідно з українською Конституцією, кандидатів на кожну з цих посад спочатку призначав Президент, а потім затверджувала Верховна Рада. Та поки не було законно обраного Президента, ці виконавчі посади тимчасово посіли люди, яких призначив Парламент самостійно. Із статусом в.о. вони не могли брати участь у міжнародних переговорах. З огляду на катастрофічний стан економіки, розв'язання проблеми з легітимністю було найвищим пріоритетом.

Порошенко

25 травня 2014 року Петра Порошенка обрали Президентом України. Його підтримали 55 % виборців усієї країни і більшість

в усіх виборчих округах, окрім одного (Харківська область, округ № 178). Мешканці окупованого Криму та частин Донецької та Луганської областей, де спалахи насильства унеможливили безпечні вибори, не голосували, але загалом і міжнародні, і вітчизняні спостерігачі оголосили вибори вільними та чесними[264].

Перемога Порошенка у першому турі була безпрецедентною. Такої широкої загальнодержавної підтримки не здобував жоден кандидат у пострадянській історії України. Як демонструє мапа нижче, 2014 року регіональних розбіжностей, які виявлялися під час попередніх українських виборів, не було. Такої електоральної підтримки не здобував ніхто в Україні ще з часів обрання Кравчука у грудні 1991 року.

Під час передвиборчої кампанії Порошенко уникав відкритої критики виконувача обов'язків Президента Турчинова. Однак наступного дня після голосування, коли екзит-поли пророкували йому перемогу, новообраний Президент заявив, що антитерористична операція (АТО) має тривати не 2–3 місяці, а кілька годин. Українським військовим треба дати гідну оплату й хороше спорядження, тоді ефективність АТО значно зросте[265]. Пізніше ці слова не один місяць переслідуватимуть Порошенка, коли термін «АТО» стане евфемізмом для подій, які переросли у повномасштабну війну[266]. Того дня, коли новообраний Президент озвучував оптимістичні перспективи вирішення конфлікту на Донбасі, почалася перша битва за Донецький аеропорт. Українські війська вбили більш ніж 40 «повстанців», а згодом виявилося, що 34 із цих загиблих були громадянами Росії. Їхні тіла потім таємно перевезли до Російської Федерації для поховання[267].

Ці перші перемоги обнадіяли нового Президента. У перші дні на посаді Порошенко явно недооцінював ймовірність втручання російських військ на Донбасі. Здавалося, він був переконаний, що зможе домовитися з Кремлем. Протягом свого першого тижня на посаді Порошенко провів кілька таємних зустрічей з російським

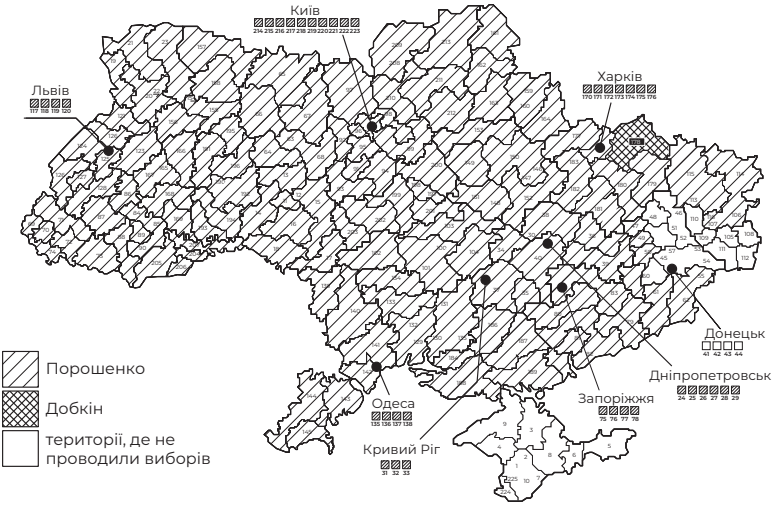

Мапа 5. Результати президентських виборів 2014 року за виборчими округами

послом Зурабовим та кремлівськими урядовцями і, очевидно, кілька разів телефонував Путіну, щоб обговорити шляхи припинення конфлікту на Донбасі. Щоразу він інформував посадовців ЄС та США про результати перемовин і, хоча деталі мирного плану Порошенка ще не оприлюднювалися, західні партнери України підтримували зусилля нового Президента. 18 червня, посеред новин про жорстокі бої в усьому регіоні, Порошенко оголосив мирний план з 14 пунктів, що передбачав амністію для сепаратистів, які не скоїли насильницьких злочинів, безпечний вихід з України для іноземних бійців та обіцянку збільшеної автономії для регіону. Керівництво Донецької та Луганської «народних республік» відкинуло пропозицію Порошенка і пообіцяло продовжувати заколот, але 20 червня 2014 року українські війська все одно отримали наказ про одностороннє припинення вогню.

Розділ 5.
Війна та реформи

З обранням нового Президента 25 травня 2014 року в українській внутрішній політиці встановилася певна стабільність. Однак досягнення миру на східному кордоні стало можливим лише у віддаленій перспективі, а про повернення суверенітету над Кримом поки що було годі й говорити. Пряме та відкрите вторгнення Росії на материкову територію України, очевидно, планувалося ще за багато місяців до того, але мало хто вірив, що сутички та явно інсценовані протести на Донбасі переростуть у повномасштабну війну. Відразу після свого обрання Президент Порошенко навіть обіцяв завершити антитерористичну операцію (АТО) за кілька тижнів. Після цього увага влади мала зосередитися на внутрішніх реформах.

Чи то обіцянка Порошенка була занадто оптимістичною, чи то новообраного президента ввели в оману, проте військова ситуація в Україні навесні 2014-го не свідчила про високу ймовірність швидкого закінчення конфлікту з Росією. Попри те, що дані розвідки за березень та квітень 2014 року були оприлюднені лише через кілька місяців, тепер зрозуміло, що відразу після втечі Януковича з Києва Кремль привів свої війська у повну бойову готовність, і тимчасове керівництво України добре

знало про цю загрозу. За словами Андрія Парубія, в.о. секретаря Ради національної безпеки та оборони, навесні 2014 року на східному кордоні України було понад 100 тисяч російських вояків. Ці війська мали у розпорядженні щонайменше 370 артилерійських комплексів (наприклад, реактивні системи залпового вогню «Град»), 270 танків та 140 бойових літаків[268]. Розшифровані стенограми засідання Ради нацбезпеки та оборони від 28 лютого (тобто у розпал кримської кризи) свідчать про те, що виконувач обов'язків Президента Турчинов перервав обговорення ситуації на півострові, щоб відповісти на телефонний дзвінок від Голови російської Думи Наришкіна[269]. Сигнал з Москви, безсумнівно, був відвертим і недвозначним: Російська Федерація вдасться до повномасштабної війни, якщо «в Україні *і далі порушуватимуть* права росіян та російськомовних». Жодних доказів того, що такі права дійсно порушуються, так і не було надано, але з огляду на концентрацію військ на кордоні попередження Наришкіна сприйняли серйозно. Тож оманливе припущення Порошенка три місяці потому, що Путін не наказуватиме російським регулярним військам вторгатися в материкову Україну, якщо підбурений його агентами сепаратизм на Донбасі зазнає поразки (а тим більше, якщо буде успішним), було щонайменше наївним.

З іншого боку, попри загрозу повномасштабної війни з Росією, нове керівництво України розпочало вражаючу програму внутрішніх реформ, і це направду захоплює. Жахливе економічне становище країни не залишало їм іншого вибору, окрім як здійснити істотні зміни в економіці. Багато реформаторських ініціатив підтримували західні інвестори. Дійсно, протягом 3–4 років після майданівських протестів досягнень було більше, ніж за попередні два десятиліття незалежності України. Але очікування після протестів на Майдані теж були винятково високими і всередині України, і серед її міжнародних партнерів,

тож багато хто був неминуче розчарований темпами та результатами реформаторських зусиль.

Цей розділ окреслює головні події бурхливого воєнного конфлікту з Росією, що триває на час написання книжки вже чотири роки. Також тут викладено оцінку внутрішніх реформ, які впровадило українське керівництво, що прийшло до влади після Януковича. Тут йдеться про історію війни на Донбасі та невдалу спробу Кремля поширити бойові дії за межі цього територіально невеликого, але важливого промислового регіону України. У розділі описано зусилля і нового уряду (особливо на дипломатичному рівні), і звичайних українців, що мали зупинити шалену атаку Росії та зберегти територіальну цілісність країни. Також викладена оцінка різноманітних внутрішніх ініціатив, спрямованих на покращення життя українців.

Мобілізація добровольців

Упродовж квітня-липня 2014 року бойові зіткнення на Донбасі поступово посилювалися. Спочатку сепаратисти наказували групам з 10–20 озброєних людей атакувати та захоплювати урядові будівлі у різних шахтарських містах регіону — Горлівці, Краматорську, Слов'янську, Єнакієвому, Макіївці, Дружківці, Луганську та Донецьку. Під удар потрапило й промислове місто Маріуполь на березі Азовського моря. У відповідь з українського боку були спрямовані невеликі групи міліції та після численних випадків зради[270] — відправлялися вже підрозділи СБУ та ЗСУ, що мали знешкодити ці озброєні групи. До подій серпня 2014 року (дивіться «Переломний момент» нижче), українські військові підрозділи, які діяли на Донбасі, зрідка налічували більш ніж 80–100 осіб.

Коли сепаратистські сили отримали підкріплення й таємно надіслане з Росії озброєння, зіткнення з ними стали завдавати

більших втрат: 22 травня 2014 року під час мінометного обстрілу блокпоста біля Волновахи (Донецька область) вбили 16 і поранили 12 українських вояків; 29 травня вбили 14 українських військовослужбовців разом з генералом Кульчицьким, коли гвинтокрил Мі-8 збили з переносного зенітно-ракетного комплексу біля Краматорська (Донецька область); 14 червня, на підході до Луганського аеропорту, ракетою «земля-повітря» збили транспортний літак ІЛ-76, унаслідок чого загинули 49 військових та члени екіпажу[271]. До середини червня 2014 року стало зрозуміло, що те, що починалося як сепаратистський заколот, розпалений людьми з пістолетами, автоматами та гранатами, перетворилося на воєнну операцію, учасники якої пройшли військовий вишкіл і отримали важке озброєння.

З українського боку реакцією на ескалацію конфлікту на Донбасі стала мобілізація людей та ресурсів. Вже у березні виконувач обов'язків Президента Турчинов видав Указ, що вимагав від резервістів прибути для проходження служби у ЗСУ[272]. У травні вийшов другий Указ, згідно з яким Збройним силам України наказувалося створити «батальйони територіальної оборони» в кожній області, де добровольці проходитимуть вишкіл і зрештою отримуватимуть бойові завдання[273]. Упродовж 2014 року створили 32 добровольчі батальйони, зокрема й «Айдар» (спершу його сформували активісти Самооборони Майдану), який взяв участь у бойових діях в Луганській області[274]. Окрім батальйонів територіальної оборони у підпорядкуванні ЗСУ, виникли добровольчі батальйони під командуванням Міністерства внутрішніх справ. Вони також були організовані за територіальним принципом: деякі з 22 підрозділів за чисельністю особового складу досягали рівня полку, інші залишалися ротами. Їхнім головним завданням була правоохоронна діяльність, але кілька батальйонів, наприклад, «Дніпро-1» та «Миротворець» (складався з добровольців Київщини), дислокувалися у маленьких

містечках Донбасу для операцій із зачистки. Три добровольчі підрозділи МВС були організовані під егідою відродженої після травня 2014 року Національної гвардії: «Азов», «Донбас» та батальйон імені Кульчицького. На відміну від інших підрозділів під командуванням МВС, батальйони Нацгвардії мали дозвіл на участь в боях; 2015 року їх забезпечили важким озброєнням та бронетехнікою.

У перші роки АТО взаємодія між керівними структурами Збройних сил України та Міністерства внутрішніх справ була складною. Наприклад, під час битви за Іловайськ (див. нижче) командування батальйону «Донбас» публічно звинуватило Генеральний штаб у тому, що той залишив їхніх бійців в російському оточенні[275]. До певної міри скептичне ставлення вищого командування до добробатів МВС можна зрозуміти: наявність озброєних підрозділів поза межами структури Збройних сил ставило під загрозу принцип єдності військового командування. Перспективи створення в Україні приватних армій небезпідставно лякали кількох оглядачів[276]: 2015 року бійці батальйону «Дніпро-1», що виник за великої фінансової підтримки тодішнього дніпропетровського губернатора та олігарха Ігоря Коломойського, брали участь у силовому вирішенні комерційних суперечок, що стосувалися їхнього спонсора[277].

Створені 2014 року батальйони МВС, як видається, приваблювали охочих до бою добровольців-праворадикалів. Наприклад, командування батальйону «Азов» сповідувало відверто расистські погляди[278]; їхній символ «Вольфсангель» та бійці у балаклавах викликали чимало критики[279]. Водночас бійці «Азову» показали себе надзвичайно дисциплінованими та вишколеними під час операції з визволення Маріуполя в липні 2014 року. Члени «Правого сектора», що ним командував стриманий Дмитро Ярош, були найбільш активними під час боїв з «Беркутом» на Майдані, а потім одними з перших пішли добровольцями на військову

службу після вигнання Януковича, брали участь у найгарячіших боях із заколотниками, яких спонсорував Кремль. Спершу «Правий сектор» приваблював молодих людей, які дуже скептично ставилися до офіційних державних структур, зокрема МВС. Ця молодь підтримувала анархічний патріотизм, символіку ОУН-УПА часів Другої світової. Кремлівська пропаганда активно поливала брудом «Правий сектор»[280] — переважно необґрунтовано. Водночас цей рух часто вабив тих, для яких межа між захистом держави та злочинністю була розмитою[281].

Протягом 2014–2015 років бійці «Правого сектора» взяли участь у численних військових операціях на Донбасі: в обороні Донецького аеропорту, битві за гору Карачун біля Слов'янська та визволенні Авдіївки, що за 13 км від Донецька. Проте їхні невеликі тактичні підрозділи не співпрацювали з командирами ЗСУ, а координували свою діяльність з СБУ, і багато добровольців «Правого сектора» зрештою підписали контракт з саме українською таємною службою[282]. У липні 2014 року неформально організований «Правий сектор» офіційно відновився як «Добровольчий український корпус "Правий сектор"» — військовий підрозділ класу бригади з численними батальйонами (деякі були організовані за межами донбаського театру воєнних дій), штаб-квартирою, медичною та вишкільною інфраструктурою, різнотипною системою постачання. Вражає те, що ці структури були засновані, споряджені та підтримували своє існування без державного фінансування. Метою «Правого сектора» був захист української нації та її території.

Незалежно від чиїхось оціночних суджень щодо доцільності створення незалежної армії поза державними структурами, феномен «Правого сектора» та інших добровольчих батальйонів був незвичайним і свідчив про ширшу тенденцію. Протягом 2014 року українці мобілізувалися. Взуття, форма, харчі, електричні генератори, кевларові бронежилети та шоломи — усе

збирали через народні краудфандингові ініціативи[283]. Хоча зброю та боєприпаси брали з запасів, що залишилися у спадок від радянських часів, оптичні приціли для снайперів та прилади нічного бачення діставали через волонтерів. Спонтанно виникали й активно розвивалися такі організації, як «Армія-SOS» (оновлена з «Євромайдан-SOS» — волонтерської групи, що забезпечувала логістичну підтримку протестувальників під час Майдану), «Крила Фенікса» та «Повернись живим»[284]. Саме вони створили ту логістичну мережу підтримки для Збройних сил України, а також для добровольчих батальйонів, «Правого сектора» та традиційних армійських підрозділів, якої до початку конфлікту не було.

Коли війна на Донбасі затягнулася, а логістичні системи українських Збройних сил запрацювали більш злагоджено, потреба у волонтерах зменшилася[285]. Однак у перші місяці російської агресії без народної мобілізації — і добровольців, і масових зусиль з їхнього постачання — сумнівно, що територіальна оборона України була б настільки успішною.

Слов'янськ

Відразу ж після завершення президентських виборів Порошенко вдався до численних спроб провести перемовини щодо вирішення конфлікту на Донбасі, заручившись підтримкою Німеччини та Франції як посередників у переговорах з Росією. Женевські домовленості, яких досягли у квітні 2014 року під час тривалого засідання за участю лідерів США, ЄС та Міністра закордонних справ Росії, передбачали припинення вогню, амністію та спостереження ОБСЄ за ситуацією на Донбасі, але ця угода виявилася неефективною. Протягом травня-червня, а також і пізніше, Кремль постачав на Донбас дуже багато важкого озброєння та

людських ресурсів — бійців, які були офіцерами резерву російської армії або належали до націоналістичних воєнізованих формувань РФ[286]. У середині червня серед техніки, яку Москва надала «сепаратистам», вже були й реактивні системи залпового вогню «Град», бронетранспортери та танки[287], але Путін продовжував публічно заперечувати пряме втручання Росії в конфлікт.

Наприкінці травня 2014 року на території Донецького аеропорту почалися танкові дуелі, які відтоді тривали щодня; сутички з проросійськими силами біля містечка Щастя в Луганській області призвели до майже повного знищення добровольчого батальйону «Айдар»; біля містечка Ямпіль зав'язався бій з участю кількасот вояків з обох сторін, що закінчився важкими втратами. Зважаючи на ці зіткнення, потреба деескалації ставала дедалі очевиднішою. Протягом кінця травня та початку червня повідомлення з регіону засвідчили дедалі більшу зміну лояльності населення: якщо автономія мала дістатися ціною людських життів та масових руйнувань, то місцеві мешканці не були готові до такого рівня самопожертви. 20 червня, менш ніж за тиждень після інциденту з ІЛ-76, що призвів до загибелі 49 українських військовослужбовців, Порошенко оголосив, що українські війська на один тиждень припинять вогонь у односторонньому порядку. Одночасно український Президент розповів про свій мирний план — лише для того, щоб його відразу ж відкинуло керівництво «ДНР» та «ЛНР».

1 липня 2014 року номінальне припинення вогню, оголошене Порошенком за 10 днів до того, скасували. З огляду на подальше збільшення втрат, підтримувати видимість «миру» не було сенсу. Протягом перших тижнів липня українські війська здобули вирішальні перемоги, навіть попри загороджувальний вогонь з важкої артилерії та реактивних систем залпового вогню «Град». 5 липня від сепаратистських сил звільнили Слов'янськ — базу операцій для командира проросійських військ на Донбасі, колишнього полковника російського ГРУ Гіркіна. Того самого дня під

контроль України повернули міста Дружківка, Костянтинівка та Артемівськ (пізніше перейменований на Бахмут). Краматорськ теж звільнили. Разом з тим, колоні сепаратистських військ дозволили відступити з району на північному заході від Донецька до обласного центру, що викликало суперечки. В результаті сепаратисти зміцнили оборону в місті, очікуючи, що українські війська зрештою вдадуться до облоги або спробують взяти його штурмом.

Мапа 6. Українське визволення Слов'янська та Краматорська 1–4 липня 2014 року

Після визволення Слов'янська та Краматорська Збройні сили України зосередилися на розбиранні незаконно встановлених блокпостів вздовж східного кордону Луганської та південно-східного кордону Донецької областей і захисті важливої інфраструктури в обласних центрах. Оборона Донецького аеропорту

згодом стала легендарною, але на початку липня 2014 року в епіцентрі боїв із застосуванням танків, «Градів» та важкої артилерії опинився менший аеропорт Луганська[288]. Українські десантники окопалися і трималися до кінця серпня, проте через постійні обстріли з артилерії й танків там вже стало нічого захищати.

Тим часом українські війська швидко просувалися вздовж південно-східного кордону Донецької області з Росією, аж поки 11 липня біля міста Зеленопілля, що на схід від Донецька, за 5 км від російського кордону, їх не накрило вогнем з ракетних установок та артилерії. Вогонь вели з російської території. Тоді вбили 37 українських військовослужбовців[289]. Протягом наступних тижнів обстріли з російських реактивних систем залпового вогню «Град» та «Торнадо», що велися через кордон, стали систематичними[290]. Українські війська зазнавали важких втрат. Збільшувалися і втрати серед цивільного населення. Під час наступу українські військові залучили проти сепаратистів військово-повітряні сили. Проте до початку липня 2014 року проросійські сили отримали доступ до складної зенітної зброї, тому атакувати для ВПС стало небезпечним. Після того, як на початку липня 2014 року над Донбасом уже збили чимало транспортної та винищувальної авіації (гвинтокрили та літаки), українське командування припинило залучати ВПС на час АТО.

Переломні моменти

17 липня 2014 року поступова ескалація конфлікту на Донбасі з боку Кремля досягла кульмінації. Зрештою, під час подальшого розгортання війни таких кульмінацій буде кілька, але ця набула широкого міжнародного розголосу. Того дня літак МН-17 Малайзійських авіаліній, що летів за маршрутом Амстердам–Куала-Лумпур, над зоною конфлікту на висоті 33 тисячі футів

(понад 10 км) збила високотехнологічна ракета класу «земля-повітря» «Бук», яку привезли в Україну з Росії. Усі 298 осіб на борту загинули. Москва не взяла на себе відповідальність за знищення цього пасажирського авіалайнера. Проте докази, зібрані офіційним розслідуванням, що їх провів уряд Нідерландів[291], і докази незалежної розслідувальної організації Bellingcat[292], переконливо довели, що цим складним озброєнням, привезеним з Росії, управляла саме російська команда. Система походила з 53-ї зенітної ракетної бригади, що дислокується у Курську[293]. Очевидно, конвой, який перевозив ракетний комплекс «Бук» на Донбас, зайшов на українську територію 23–24 червня 2014 року. Цей конвой навіть кілька разів сфотографували під час руху.

Відразу після катастрофи МН-17 виконувач обов'язків голови СБУ Валентин Наливайченко озвучив правдоподібну гіпотезу стосовно події, яка сталася того фатального дня. Відомо, що у Донецькій області є два міста з назвою Первомайське — це поширений топонім з радянських часів. Згідно з версією Наливайченка, комплекс «Бук» мали привезти до Первомайського, що на північний захід від Донецька (біля селища Піски), але його помилково відправили у Первомайське на південь від міста Сніжне, біля кордону між Донецькою та Луганською областями (неподалік від Тореза, де впали уламки МН-17). Якби це озброєння розгорнули у Первомайську біля селища Піски, то ракета «Бук» влучила б у літак «Аерофлоту», що летів з Москви до Ларнаки (Кіпр) і перетинав повітряний простір Донбасу на тій самій висоті і у той самий час, що й МН-17. Наливайченко заявляв, що якби цей літак збили, а уламки впали на підконтрольній уряду території, Кремль вважав би цю подію приводом для відкритого вторгнення в материкову Україну[294].

Перед знищенням МН-17 речники Кремля заявляли, що важка артилерія, танки та системи «Град», які використовували «сепаратистські» сили у битвах з українською армією, бойовики

захопили в бою або взяли з місцевих запасів, які залишилися з радянських часів, тобто не були завезені з Росії. Російські політики стверджували, що люди, які управляють цією технікою, — це невдоволені місцеві мешканці Донбасу і/або російські добровольці, які діють без прямих наказів з Кремля. До 17 липня докази прямої участі російських військ були обмежені, за винятком обстрілів через кордон, про які йшлося вище. Однак обстріл з такого високотехнологічного обладнання, як «Бук», явно не був справою рук місцевих бунтівників-шахтарів. Для успішного управління такою зброєю потрібен неабиякий вишкіл, та й цю установку нелегко було дістати у зоні конфлікту. Для західних лідерів збиття МН17 стало першим переломним моментом у конфлікті на Донбасі. Цю війну вже неможливо було трактувати як внутрішній конфлікт через відмінні погляди на розвиток України: це була війна між двома суверенними державами, у якій агресор прагнув воювати чужими руками, але дедалі більше втручався безпосередньо.

У день, коли збили МН-17, територія Донбасу, що ще залишалася під контролем «народних республік», звузилася і охоплювала лише маленьку частину площі, яку контролювали бойовики лише місяць до того. Стратегія українців після визволення Слов'янська та Краматорська передбачала збереження контролю над дорогою, що йшла з півночі на південь і з'єднувала Донецьк та азовський порт Маріуполь. Від неї наступ мав розгортатися у північно-східному напрямку вздовж російського кордону. План полягав у тому, щоб оточити сили сепаратистів у Донецьку та Луганську, відрізавши їхні шляхи постачання з Росії, розташувавши українські війська між двома обласними центрами та кордоном.

З огляду на мапу зони АТО, у середині серпня 2014 року важко засуджувати людей, які вважали, що конфлікт на Донбасі на межі завершення. Місяць після МН-17; Луганськ, хоча

й не визволений, вже повністю оточили українські війська, а на його околиці вже зайшли бійці добровольчих батальйонів; Донецьк ще не оточили, але головний шлях постачання з Росії вже перерізали; урядові сили ще не відвоювали тоненьку смужку території, що простягалася на схід від Тореза (біля місця падіння MH17) через Красний Луч, Антрацит та Краснодон до російського кордону, але на цій території не було великих міст, тож очистити її від проросійських заколотників, можливо, вдалося б за кілька тижнів.

Мапа 7. Територія під контролем «народних республік» 17 липня 2014 року

Найпершим завданням командування АТО було оточити Донецьк: війська, які рухалися на схід вздовж південно-східного кордону України і витримували обстріли з боку Росії, тепер отримали наказ рушити на північ до місця падіння MH17. Тим часом сили з Артемівська (пізніше перейменованого на Бахмут) скерували на південь, до Горлівки. Розуміючи, що такий маневр призведе до повної ізоляції Донецька, російські військові командири рушили на підтримку своїх сепаратистських ставлеників.

Сухопутні сили російської армії отримали наказ увійти на українську територію, і серія перемог українських військ, що складалися переважно з добровольців, швидко змінилися на поразки.

Точні обставини та масштаб уведення сухопутних військ російської армії у донбаський конфлікт досі достеменно невідомі, але, як видається, події розгорталися так[295]: 23 серпня сили спецпризначення у формі без розпізнавальних знаків створили блокпост біля Амвросіївки за 10 км вглиб від кордону з Росією; 24 серпня колона з 250 російських транспортних засобів перетнула кордон і увійшла в Новоазовськ, захопивши контроль над головною дорогою, що вела до азовського порту Маріуполь; того ж дня колона з приблизно 100 російських танків та самохідних артилерійських установок перетнула південно-східний кордон України і рушила на північ до Донецька через міста Старобешеве та Кутейникове (на захід від Амвросіївки). Російські танки та артилерію виявило НАТО, виступивши із заявою, що на українську територію увійшло близько 1000 російських вояків. Олександр Захарченко, лідер «Донецької народної республіки», визнавав, що насправді їх було близько 3–4 тисяч[296]. Та хоч би скільки було російських військ, розташованих на південний схід від Донецька, це означало, що українські сили поблизу Іловайська опинилися в замкнутому кільці[297].

29 серпня 2014 року, отримавши від російського Президента Путіна та лідера «ДНР» Захарченка особисті гарантії, що російські та сепаратистські сили, які оточили українські підрозділи, відкриють коридор для відступу, добровольчі батальйони поблизу Іловайська почали відхід[298]. Під час відступу їхні колони обстріляли і багато бійців потрапили в полон. Згідно з офіційними джерелами, з 1800 українських вояків в Іловайську того дня загинули 368, понад 300 пропали безвісти (смерть деяких з них пізніше офіційно підтвердили) і 310 потрапили в полон[299]. За словами очевидців, втрати були значно вищі[300].

Український Генеральний прокурор пізніше повідомив, що наприкінці серпня 2014 року українські війська в Іловайську поступалися противнику чисельністю у співвідношенні 18:1; російська армія ввела у цей район танки, переваживши за їхньою кількістю у співвідношенні 11:1; артилерією — 15:1; системами «Град» — 24:1[301].

Іловайська трагедія стала таким переломним моментом АТО, від якого Київ так і не оговтався. Українські війська у цій битві були надто розділені численними командними вертикалями і значною складністю в координації зв'язку між підрозділами. До добровольчих батальйонів у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ належали «Донбас» та батальйон Національної гвардії «Азов», а також міліцейські підрозділи «Дніпро-1», «Миротворець», «Шахтарськ», «Херсон» та «Світязь»[302]. До підрозділів Збройних сил України належали: 17-та танкова бригада, підрозділи 93-ї, 28-ї та 51-ї окремих механізованих бригад, 39-й, 40-й та 42-й батальйони територіальної оборони[303]. Згідно зі свідченнями учасників подій під Іловайськом, після того, як українські війська оточила російська регулярна армія, багато бійців дезертирувало, а скільки саме — досі невідомо[304].

У подальші тижні деморалізовані українські сили перегрупувалися, але втрачену територію вже так і не відвоювали. Порівняння двох мап Донбасу, підготовлених лише з різницею у три тижні, свідчить, що у середині серпня території, які колись контролювали проросійські сили, майже повністю очистили. Але до початку вересня більша частина цих районів знову відійшла під контроль російських військових, також захопили смугу землі, що з'єднувала «ДНР» з Азовським морем. Ця лінія фронту між українськими та російськими військами тепер стала кордоном сепаратистського анклаву з Україною і залишалася відносно незмінною (принаймні у Донецькій області) до кінця 2014 року.

СИТУАЦІЯ У СХІДНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

17 серпня 2014 (12.00)

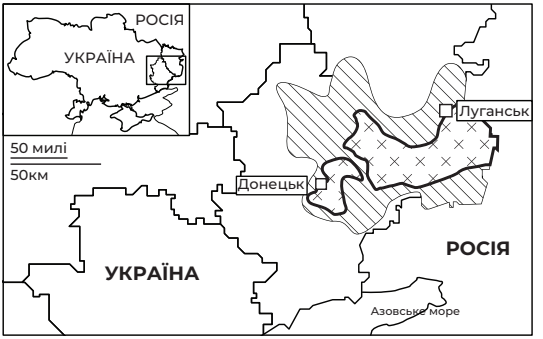

СИТУАЦІЯ У СХІДНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

11 вересня 2014 року (12.00)

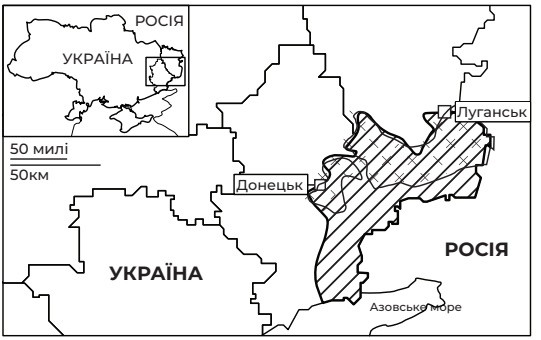

Територія під контролем проросійських сил 18 червня

Територія під контролем проросійських сил 17 серпня

Територія під контролем проросійських сил 11 вересня

Мапа 8. Територія під контролем «ДНР/ЛНР» до та після російського вторгнення у серпні 2014 року

Дипломатія

Поки влітку 2014 року на Донбасі тривали бої, у Мінську (Білорусь) регулярно зустрічалася міжнародна «контактна група» під головуванням швейцарської дипломатки та представниці ОБСЄ Гайді Тальявіні. «ДНР» та «ЛНР» за столом перемовин представляли Олександр Захарченко та Ігор Плотницький[305], Росія делегувала свого посла в Україні Михайла Зурабова. Інтереси України представляв колишній президент Леонід Кучма — це видавалося дивним, оскільки багато хто пам'ятав численні політичні скандали під час його другого терміну перебування на посаді. Йдеться про зникнення журналіста Георгія Ґонґадзе, яке стало поштовхом до масових демонстрацій 2001 року, та колишню підтримку ним Януковича під час президентських виборів 2004 року, що призвело до «помаранчевих» протестів. Однак, попри скептичне ставлення до вибору представників, мінська Контактна група створила платформу для переговорів між сторонами війни і для зустрічей на високому рівні.

Під час перших засідань Контактної групи пряма участь російських військ у бойових діях на території України ще не була доведена. Після МН-17, а потім — Іловайської битви, вже не залишилося сумнівів стосовно прямої військової участі Кремля на Донбасі. Відразу після битви під Іловайськом у Мінську організували зустріч між Порошенком та Путіним (за посередництвом німецького Канцлера Меркель та французького Президента Олланда), і на спробу змусити Росію піти на поступки Україні кинули значні ресурси. Світ був шокований нахабством Кремля. На 24-му засіданні Ради Безпеки ООН стосовно України Саманта Пауер, посол США у ООН, відкинула усю дипломатичну лексику:

> Росія приходить на засідання цієї Ради, щоб говорити будь-що, окрім правди. Вона маніпулює. Напускає туману. Відверто бреше.

Тому ми навчилися судити Росію за її діями, а не за словами. Дії Росії упродовж останніх 48 годин промовляють самі за себе.

26 серпня — лише цього вівторка — після зустрічі з українським Президентом Порошенком у Мінську (Білорусь), Президент Путін говорив про потребу «якнайшвидше покласти край кровопролиттю». Того самого дня супутникові знімки показують нам російські бойові підрозділи — бойові підрозділи! — на південний схід від Донецька, у Східній Україні. У Луганську Україна затримала військовослужбовців регулярної російської армії, з 9-ї бригади...

Наступного дня після цих переговорів Росія зі своєї території обстріляла з «Градів» українські позиції у Новоазовську, а потім атакувала двома колонами російської бронетехніки та танків. На околицях міста, про яке ми говоримо, розташовані російська бронетехніка та реактивні системи залпового вогню «Ураган».

Концентрація військ Росії вздовж кордону — найбільша відтоді, як вона почала перекидати туди свої сили наприкінці травня і тепер налічує багато бойових літаків та гвинтокрилів. Російські безпілотники регулярно вторгаються в український повітряний простір.

До іншої російської техніки на українській території належать новітні артилерійські системи та зенітні комплекси, яких немає в українському арсеналі. З цих артилерійських систем обстрілювали українські позиції біля Луганська під час нещодавнього контрнаступу сепаратистів[306].

Дипломатична позиція США щодо агресії Кремля в Україні була чіткою. З іншого боку, все обмежилося тільки суворими словами: в Україні не розгорнули війська НАТО (альянс не зобов'язаний захищати країну, яка не є його членом), не надали військову допомогу (чиновники адміністрації Обами побоювалися,

що постачання зброї посилить конфлікт), економічні санкції запровадили лише проти конкретних урядовців (торгівлю з Росією припинили не повністю, тому що це вдарило б по інтересах західних компаній). Зупинення подальшої російської агресії залежало від України, але за наявності російських військ в Іловайську (і подальшого розгортання сил противника у межах української території, на додачу до Криму, що вважалося імовірним) позиція Президента Порошенка на переговорах з Путіним була незавидною.

7 вересня, після публічної зустрічі у Мінську, де Порошенко неохоче потиснув руку російському Президенту, який самовдоволено всміхався, погодили перший «Мінський протокол». Цей документ, який став дипломатичною перемогою для Кремля, підписав Президент України та двоє лідерів сепаратистських республік. Лідери Франції, Німеччини та Росії були просто свідками (Путін наполягав, що Москва не є стороною конфлікту). Угода містила 12 пунктів, що здебільшого узгоджувалися з первісним мирним планом Порошенка, оголошеним у червні[307]. Згідно з угодою, обидві сторони повинні:

- забезпечити негайне двостороннє припинення вогню;
- забезпечити моніторинг та верифікацію припинення вогню з боку ОБСЄ;
- провести децентралізацію влади на Донбасі, зокрема ухвалити спеціальний закон «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»;
- забезпечити постійний моніторинг українсько-російського кордону і верифікацію від ОБСЄ зі створенням зон безпеки у прикордонних регіонах України та Російської Федерації;
- забезпечити негайне звільнення усіх заручників та незаконно затриманих осіб;

- узгодити звільнення від переслідування та покарання осіб у зв'язку з подіями, які відбувалися в окремих районах Донецької та Луганської областей;
- продовжити інклюзивний загальнонаціональний діалог;
- вжити заходів для покращення гуманітарної ситуації на Донбасі;
- забезпечити дострокові місцеві вибори згідно з законом України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»;
- вивести незаконні збройні формування, військову техніку, а також бойовиків та найманців;
- ухвалити програму економічного відродження та відновлення для Донбасу;
- надати гарантії особистої безпеки для учасників консультацій.

Коли угода «Мінськ-1» була на етапі завершення, біля Маріуполя на Азовському морі спалахнули запеклі бої. Окрім того, що це місто — один із важливих промислових центрів України, стратегічно воно ще й останній великий міський центр між російським кордоном та північним узбережжям Криму. Якби росіяни окупували Маріуполь, то легко змогли би прокласти сухопутний коридор до нещодавно анексованого півострова. Після Іловайська в України не залишилося резервів у цьому районі: усю територію між Маріуполем та Одесою захищали тільки окремі підрозділи 79-ї бригади.

Однак відразу після Мінської зустрічі кремлівські апетити стосовно Східної України помітно зменшилися. 6–7 вересня 2014 року Маріуполь обстріляли «Градами» з нещодавно зайнятих позицій на сході (місто Новоазовськ здалося російським військам 27 серпня), але після кількох чотиристоронніх телефонних переговорів між Порошенком, Путіним, Меркель та Олландом штурм припинили. 8 вересня 2014 року Президент України відвідав місто і заявив, що протягом останніх днів обміняли 1200 полонених,

а перспективи повного припинення вогню та миру, згідно з Мінськими угодами, можуть бути реальними.

Донецький аеропорт та Дебальцеве

Попри оптимізм Президента, упродовж осені 2014 року щодня 30–50 разів сепаратисти порушували режим припинення вогню. Хоча це вже не була війна з наступами та відступами на фронтах, щодня надходили повідомлення про запеклі бої у Донецькій області, біля Донецького аеропорту та поблизу міста Дебальцеве. У Луганській області головною мішенню артобстрілів, попри оптимістичну назву, стало містечко Щастя.

Донецький аеропорт був радше символічною ціллю: протягом осені 2014 року запеклі бої точилися за контроль над новим терміналом, який збудували під час підготовки до футбольного чемпіонату Євро-2012 і повністю зруйнували 30 місяців опісля. Стратегічне значення аеропорту було незначним, хоча й не нульовим через його розташування на околицях Донецька. Але те, що його утримували українські війська впродовж літа й осені, ще від першого висадження десантників наприкінці травня 2014 року, навіть попри щоденні атаки, надавало аеропорту символічної ваги. Знищений корпус диспетчерської вежі став символом опору українців російській агресії так само, як колись була символічною «йолка» на Майдані. Захисників аеропорту назвали «кіборгами» — навіть сепаратисти говорили, що українці їм видалися нездоланними. Упродовж листопада-грудня 2014 року кіборгів неодноразово обстрілювали з важкої артилерії, мінометів, ракетних установок та танків. Після чотирьох місяців запеклих боїв їхні позиції нарешті зайняли сепаратистські бійці та російські найманці у середині січня 2015 року. Аеропорт впав 20 січня 2015-го.

Те, що українські війська були змушені залишити об'єкти аеропорту, стало важливою символічною перемогою для «ДНР». Однак російські командири-куратори зосереджувалися на більш стратегічних цілях: головні шляхи до і з Донецька. На півдні, на шляху до другого найбільшого міста області, Маріуполя, розташоване місто Волноваха, яке визволили українські війська у травні 2014 року. 13 січня 2015 року блокпост на дорозі біля міста атакували «Гради». 83 снаряди випустили з Докучаєвська, що був під контролем «ДНР». Тоді загинули 12 цивільних осіб і ще кілька десятків отримали поранення. Згідно з перехопленою СБУ телефонною розмовою, наказ про обстріл віддав Шпаков, громадянин України, який пішов на службу до збройних сил «ДНР», але його командиром / куратором був полковник російської армії Сінельніков.

На північ від Донецька стратегічно важливим об'єктом було містечко Дебальцеве, яке до війни населяло 25 тисяч осіб. Його обрали з трьох причин. По-перше, це місто має важливий залізничний вузол, здобуття контролю над яким дозволило б перевозити спорядження та артилерію головною залізничною магістраллю між Донецьком і Луганськом. По-друге, через Дебальцеве пролягає дорога, що сполучає Горлівку та Донецьк з Алчевськом та Луганськом. По-третє (і це, ймовірно, мало найбільше значення), у північно-західному напрямку дорога з Дебальцевого продовжується до стратегічно важливого міста Артемівськ. В Артемівську є найбільша соляна шахта України, тут видобувають понад 90 % солі в країні. Далі з Дебальцевого через Артемівськ (тепер Бахмут) дорога веде до Слов'янська, де у середині 2014 року почався перший «сепаратистський» рух, а звідти — до Харкова.

Під час наступу у Донецькій області в середині 2014-го українська армія звільнила Дебальцеве від «сепаратистських» сил 28 липня, але місто опинилось у «котлі», бо ворог оточив його

зі сходу, заходу та півдня. У січні 2015 року проросійські сепаратисти та російські регулярні війська зосередили сили навколо цього стратегічно важливого міста і підготувалися до наступу, щоб відвоювати цю територію в української армії. 17 січня 2015 року проросійські сили почали обстрілювати українські позиції у місті та за його межами. Інтенсивний артилерійський обстріл тривав 3 дні. Коли почався наступ піхоти, українські солдати вдалися до масового дезертирства та порушення військового обов'язку[308], і хоча Дебальцеве ще залишилося під контролем української сторони, та місто Вуглегірськ, що за 13 км на захід, 27 січня захопили війська «ДНР». У подальші дні проросійські сили спробували перерізати шляхи постачання тих українських військ, які ще залишалися в Дебальцевому, намагаючись оточити їх так само, як у Іловайську.

Російські регулярні війська брали участь у битві за Дебальцеве — українських солдатів бомбардувала російська авіація[309]. Це місто мало ключове значення для переговірної стратегії Путіна в Мінську. За словами учасників зустрічі лідерів «четвірки», яка зібралася в білоруській столиці 11 лютого, на відміну від німецького, французького та українського лідерів, які покладалися на своїх радників та помічників під час переговорів, Путін усім керував сам. За словами Порошенка, російський Президент кілька разів згадував про Дебальцеве, заявляючи, що українські війська там опинилися у жахливій ситуації і, очевидно, оточені противником, готуються до масової капітуляції[310]. Російський Президент вважав, що українська військова поразка в Дебальцевому неминуча, і вона продемонструє кінець здатності Києва здійснювати будь-яку оборону на Донбасі. Це мало посилити позицію Путіна на Мінських переговорах, дозволивши йому отримати поступки і від Порошенка, і від тандема Меркель-Олланд, які представляли Захід. Насправді ж 18 лютого 2015 року українські війська відступили з Дебальцевого

під інтенсивним вогнем противника, але такого кровопролиття, яке сталося за 6 місяців до того в Іловайську, вдалося уникнути. З приблизно 6000 українських військових, які брали участь у битві за Дебальцеве, загинули 267 осіб.

Мапа 9. Оточення Дебальцевого

Впровадження «миру»

Другі Мінські домовленості підписали 15 лютого 2015 року. Їхні умови були дуже схожими до Мінська-1, але тепер Путін був змушений визнати себе стороною конфлікту: за наполяганням Меркель, Олланда та Порошенка російський Президент особисто підписав угоду.

Мінськ-2 запроваджував припинення вогню під моніторингом ОБСЄ з 15 лютого 2015 року (його реалізовано, здебільшого, лише після відступу української армії з Дебальцевого 18 лютого),

відведення важкого озброєння від лінії зіткнення на відстань, що залежала від калібру артилерії, та звільнення військовополонених згідно з принципом «всіх на всіх»[311]. Ці заходи викликали мало заперечень з боку українського політикуму, проте інші політичні умови Мінська-2 були більш суперечливими. Зокрема, угода закликала Україну внести зміни до Конституції, закріпивши там мовну, економічну та політичну автономію «окремих районів Донецької та Луганської областей». Влада у цих регіонах мала отримати конституційне право без згоди Києва укладати сепаратні угоди з Російською Федерацією і призначати власних прокурорів та суддів. Особам, причетним до «подій, що відбувалися на Донбасі» (евфемізм для відповідальних за сепаратистські заворушення), мали надати захист від переслідування, а центральний український уряд мав взяти на себе відповідальність за економічне відновлення цієї території. Угода також передбачала виведення усіх іноземних військових з регіону та відновлення урядового контролю над українсько-російським кордоном, але *лише після* проведення місцевих виборів у відповідних районах.

Ці умови були неоднозначними з двох причин. По-перше, якби місцеві вибори у зазначених регіонах Донбасу відбулися до відновлення урядового контролю над українсько-російським кордоном, ймовірність вільного і чесного голосування була мінімальною: доки кремлівські агенти вільно перетинали кордон з Росією, і процедуру голосування, і підрахунок голосів могла повністю контролювати Москва. Згідно з угодою, важке озброєння мали відвести зі спірних територій, проте виведення російських військ до виборів не обумовлювалося. Тож навіть якби ці вибори провели згідно з українським законодавством (як вимагала угода), контроль за ними здійснювали б російські військові. Така умова була рівнозначною відновленню українського суверенітету лише на словах.

По-друге, Мінськ-2 вимагав від України внести поправки до Конституції. Попередні угоди (наприклад, Женевські у квітні 2014 року та перший Мінський протокол, підписаний у вересні 2014-го) передбачали, що Київ ухвалить спеціальний закон про надання широкої автономії східному Донбасу. Верховна Рада затвердила такий закон у вересні 2014 року, відразу після Мінська-1. 16 жовтня 2014 року Порошенко підписав його, і закон набув чинності[312]. Його положення забезпечували для спірних регіонів значну автономію, зокрема право створювати місцеві сили поліції, не підлеглі Києву, і самостійно призначати суддів та прокурорів; обрані на місцях ради та органи виконавчої влади не міг звільняти центральний уряд. Після набуття чинності цей закон мав діяти три роки і міг поновлюватися щорічно (як сталося у 2017-му та 2018-му). Згідно з Мінськом-2, ці положення, що передбачали «особливий статус» у межах України з правом самостійно встановлювати зовнішні зносини з Росією, а також вимагали від Києва заплатити за відновлення регіонів, тепер мали бути закріплені у Конституції України.

Для багатьох, зокрема й для автора цієї книжки, вимога Мінська-2 закріпити особливий статус спірних регіонів Донбасу в українській Конституції означала порушення суверенітету. У серпні 2015 року в Адміністрації Президента під час зустрічі з «Ініціативною групою 21 листопада» (неформальна організація активістів Майдану, лідерів ЗМІ, бізнесу та інтелектуалів, створена після вигнання Януковича) Порошенкові нагадали твердження одного з батьків-засновників США Томаса Пейна: «Конституція — це не акт уряду, а *народу*, який створює уряд»[313]. Відповідно і текст української Конституції не міг бути предметом «мирної» угоди, а положення Конституції не мала диктувати Москва, Берлін або Париж. Порошенко емоційно виступив проти цієї позиції, наполягаючи, що розширена автономія для спірних регіонів Донбасу є малою ціною за мир, і що

конституційні поступки були потрібні для збереження та посилення антипутінської міжнародної коаліції, яку створювала його адміністрація.

На жаль, деякі радикали в Україні, — наприклад, прихильники націоналістичної партії «Свобода» та багато демобілізованих добровольців, — не погодилися з позицією Президента: 31 серпня 2015 року, коли депутати мали голосувати за поправки до Конституції у першому читанні, перед будівлею парламенту зібралися демонстранти, і хтось із них кинув гранату у поліцейський кордон навколо будівлі[314]. Це закінчилося трагічно: один військовослужбовець Національної гвардії загинув, ще 90 було поранено.

Ця подія позначила початок кінця політичного «медового місяця» Порошенка: упродовж наступних трьох років рейтинг Президента стабільно падав. Військова ситуація на Донбасі протягом 2016–2018 років здебільшого залишалася без змін: втрати становили в середньому 3–5 загиблих на тиждень. Періодично оголошували домовленості про припинення вогню, проте й далі тривали перестрілки на лінії зіткнення, яка тепер стала лінією фронту. Кремлівська агресія виснажувала ресурси України, але оскільки конфлікт тепер став локалізованим, російсько-українська війна поступово переставала бути головною темою світових ЗМІ[315].

«Заморожений» конфлікт

Скориставшись трьома роками умовного «миру» за другими Мінськими домовленостями, — без значних територіальних здобутків для жодної із сторін та з фактичною відсутністю значних сутичок на лінії фронту, — Україна здійснила значне переозброєння. За дивовижно короткий період Збройні сили України

значно підвищили свою боєздатність, і у серпні 2018 року президент Порошенко навіть вихвалявся, що армія країни невдовзі буде однією з найсильніших у Європі[316]. Наприкінці 2018 року чисельність бійців на дійсній військовій службі становила 250 тисяч осіб, і ця заява здавалася вірогідною. Ще 180 тисяч осіб з оперативного резерву (багато з них мали бойовий досвід) можна було якнайшвидше мобілізувати, якщо знову виникне загроза війни з Росією.

На Донбасі українці протистояли армії, яка, за словами представника США Курта Волкера, сконцентрувала у сепаратистських регіонах більше танків, ніж було дисльоковано в усій Західній Європі[317].

Якщо 2014 року об'єднані сили «ДНР» та «ЛНР» налічували 30 танків, захоплених і/або реквізованих з баз української армії на Донбасі, то до середини 2016-го проросійські сили мали на озброєнні уже майже 600 танків. Також Кремль збільшив кількість одиниць бронетехніки удесятеро — зі 124-х 2014 року до 1260 за два роки. Кількість артилерії та реактивних систем залпового вогню (наприклад, «Град») збільшилася зі 110 одиниць до 1060, а 50 зенітних комплексів (наприклад, «Бук» та «Оса»), що були доступні так званим «повстанцям», за два роки після початку війни збільшилися до 470[318]. Що довше тривав конфлікт, то менше було добре озброєних місцевих бійців: після 2015 року українські війська — хоча й дуже мотивовані до захисту своєї території — щораз частіше стикалися з краще вишколеними та спорядженими бійцями, які приїхали воювати з Росії.

З вишколом українських військ допомагали кілька держав-членів НАТО. Яворівський полігон у Західній Україні став місцем проведення двох значних вишкільних місій: Joint Multinational Training Group під керівництвом США (під наглядом навчального командування 7-ї армії) та Operation Unifier під керівництвом канадських військових. До складу кожної відрядили приблиз-

но 250 військових інструкторів та допоміжного персоналу. 2015 року США, Велика Британія, Польща та Литва заснували Міждержавну спільну комісію з реформ у сфері оборони, безпеки та співробітництва з Україною для координації міжнародної допомоги, спрямованої на реформування командних структур та військової культури Збройних сил України[319].

Вигоди від військової співпраці між НАТО та Україною були обопільні. Як зазначив американський генерал Бен Годжес, жодна країна НАТО досі ніколи не брала участь у боях з російською армією.

Натомість українці мали безпосередній досвід зіткнення з російськими потужностями радіоелектронної війни: вони успішно діяли на полі бою, коли увесь їхній зв'язок заглушував противник, і Сполученим Штатам потрібно було зрозуміти, як їм це вдавалося[320]. Інший колишній піхотний офіцер армії США, який до того двічі відслужив у Афганістані, був на Яворівському військовому полігоні й повідомляв:

> Тактично українські вояки пересуваються і підтримують зв'язок на рівні, що відповідає найвищим операційним стандартам підрозділів армії Сполучених Штатів, або й перевищує їх... Якщо українці продовжать старанно тренуватися і нарощувати бойову міць (а я припускаю, що вони мотивованіші до цього, ніж їхні (здебільшого російські) противники), то ймовірним результатом буде те, що я поки ще не бачив, щоб західні ЗМІ описували, і точно не чув у російських медіа: Україна може розгромити сепаратистів. Україна зможе завдати Росії поразки на полі бою[321].

Відставний британський генерал Грант був налаштований менш оптимістично. Він закликав українське військове командування та політичну еліту країни не бути такими самовдоволеними:

> Український генералітет поводиться так, ніби вважає, що вже переміг — це через надмірну зосередженість на успіхах у цій дуже обмеженій тактичній війні. Вони та Міністерство оборони забувають про головне, бо недостатньо швидко готуються до стратегічної та оперативної війни, яка може спалахнути за межами Донбасу і не дасть часу мобілізувати великі резервні сили... Для солдатів вимушене дотримання лише оборонної позиції, як вимагає Мінськ, є завжди тактично неправильним, тому що це дає противнику стратегічну перевагу. Росія щодня використовує цю перевагу... Українська військова позиція на Донбасі під загрозою оточення, а це звичний стратегічний маневр для росіян. Російські війська постійно практикують цю тактику під час навчань. Окопна війна створює і окопний менталітет у солдатів та штабу... Українська армія щодня стає кращою, але загалом вона не є однією з найкращих у Європі, тому що має деякі небезпечні організаційні вади...[322]

Оцінювання масштабу та рівнів успіху української військової реформи виходить за межі цієї книжки, але заключна фраза поданої вище цитати — згадка про «небезпечні організаційні вади» — узагальнює ширші проблеми, що сягають далеко за межі військової сфери, і може стосуватися численних інших аспектів соціально-економічних та політичних реалій України на початку Революції Гідності. Вони стали об'єктом узгоджених реформаторських зусиль після перемоги майданівських протестів, і про це йтиме мова у наступній частині цього розділу.

Ситуація в тилу: вибори

Майдан вимагав «повного перезавантаження політичної системи». Першу частину цієї вимоги втілили у травні 2014 року, коли

українці обрали нового Президента, а в жовтні 2014-го — новий Парламент. Попри численні заклики змінити виборче законодавство, останнє голосування відбулося, за змішаною системою: половину Ради (225 депутатів) обирали за пропорційною системою (за партійними списками), а половину — за мажоритарною системою, де кандидати змагалися за першість в окремих виборчих округах. Провести чесні вибори у Криму й окупованих частинах Донецької та Луганської областей було неможливо, тому вони відбулися у 198 з 225 одномандатних округів. Це означало, що загальна кількість народних депутатів, обраних 2014 року, становила 423 замість визначених Конституцією 450.

Результат парламентських виборів 2014 року був обнадійливим для майбутнього України з кількох причин. По-перше, вперше в історії країни Комуністична партія — послідовно проросійська та ультраліва (прорадянська) політична сила — не змогла набрати достатньо голосів, щоб потрапити до законодавчого органу влади. По-друге, ультраправі партії «Свобода» та «Правий сектор» теж не змогли подолати 5-відсотковий бар'єр за пропорційною системою і тому були представлені лише кількома депутатами, які здобули більшість голосів в окремих округах (наприклад, Дмитро Ярош з «Правого сектора» — виборчий округ № 39 у Дніпропетровській області; Юрій Левченко зі «Свободи» — виборчий округ № 223 у Києві; Андрій Іллєнко — виборчий округ № 215 у Києві). По-третє, «Опозиційний блок», який сформували колишні депутати від Партії регіонів, отримав лише 29 місць (9,4 % голосів виборців).

У жовтні 2014 року п'ять партій, окрім «Опозиційного блоку», змогли подолати 5-відсотковий бар'єр і сформувати головні фракції, до яких потім приєдналися мажоритарники:

Блок Петра Порошенка (альянс між партією Порошенка «Солідарність» та «УДАРом» Кличка) отримав 21,8 % голосів виборців і 63 місця у Верховній Раді. До цієї фракції приєдналися

69 мажоритарників і таким чином фракція стала найбільшою в Парламенті — 127 депутатів.

Народний фронт (нова політична партія, члени якої відкололися від «Батьківщини» після повернення Юлії Тимошенко у політику 2014-го), очолюваний Арсенієм Яценюком, на диво, зміг набрати найбільшу кількість голосів виборців — 22,1 %. Це дало 64 місця в Раді за партійними списками і 18 депутатів мажоритарників, які приєдналися до фракції.

«Самопоміч», яку номінально очолював мер Львова Андрій Садовий, отримала майже 11 % голосів виборців, тобто 32 місця за партійними списками й одного мажоритарника. Ця нова політична сила об'єднала активістів Майдану (наприклад, Єгора Соболєва та Оксану Сироїд), лідерів добровольчого батальйону «Донбас», підприємців неолігархічного сектора (наприклад, Олексія Скрипника та Олександра Данченка) під гаслом «Візьми і зроби!», що перегукувалося з девізом багатьох майданівських активістів. Підтримка цієї партії не була зосереджена у якомусь конкретному регіоні України, і «Самопоміч» не змогла здобути більшість голосів виборців у жодному зі 198 виборчих округів (дивіться мапу нижче), але отримала значну підтримку по всій країні за пропорційною системою.

Радикальна партія Олега Ляшка отримала 7,4 % голосів і увійшла до парламенту з 22 депутатами, не завоювавши жодного місця у мажоритарних округах.

«Батьківщина», яку очолювала Юлія Тимошенко, — колишня Прем'єрка та двократна кандидатка у Президенти, — завоювала 5,7 % голосів виборців, що означало 17 місць за списками й 2 депутати-мажоритарники.

Мабуть, найважливішим результатом парламентських виборів 2014 року було те, що традиційний електоральний поділ України на схід та захід стосувався лише підтримки «Опозиційного блоку» на сході країни. Раніше, коли у травні 2014 року, укра-

їнці обрали Петра Порошенка на посаду Президента в одному турі голосування, це було безпрецедентно і суперечило усім колишнім регіональним розбіжностям. Тепер виборці знову довели, що їхні уподобання вже не визначаються регіоном проживання.

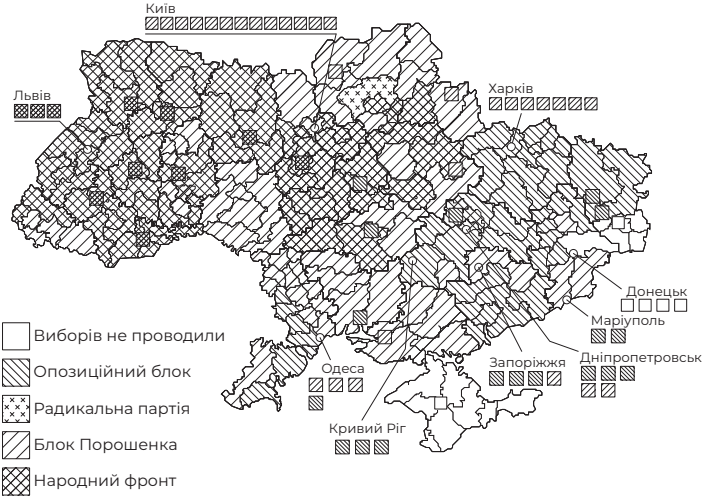

Мапа 10. Результати голосування на парламентських виборах у жовтні 2014 року за виборчими округами

Оскільки «Народний фронт» Арсенія Яценюка набрав найбільшу кількість голосів виборців, а партія проводила кампанію під гаслом «Оберемо Арсенія Яценюка Прем'єр-міністром», Президент і керівництво «Блоку Порошенка» погодилися призначити Яценюка на посаду Прем’єр-міністра навіть попри те, що його фракція була *другою* за кількістю місць у парламенті. Однак більшість міністерських портфелів у виконавчій владі та посад голів парламентських комітетів отримали депутати від «Блоку Порошенка». Кандидатуру Оксани Сироїд із «Самопомочі» на посаду заступника Голови Верховної Ради підтримали обидві

фракції, а першим заступником та Головою стали кандидати від «Народного фронту» та «Блоку Порошенка» відповідно: Андрій Парубій та Володимир Гройсман[323].

П'ять номінально промайданівських фракцій (усі обрані партії, крім «Опозиційного блоку») підписали велику коаліційну угоду, де окреслили свій план стосовно законодавства. Країна була у критичному стані, зіткнувшись з військовою агресією та економічним занепадом, і тому вважали, що немає часу боротися за політичні переваги. Принаймні тимчасово українські політичні сили об'єдналися, розуміючи, що держава та суспільство вимагають реформ. Тепер настав час їх запроваджувати.

Революційні реформи

План реформ, який оприлюднив уряд Яценюка і підтримав Порошенко на початку 2015 року, вражав революційністю: спираючись на 6 стратегічних документів, — серед яких 1) план імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; 2) коаліційна угода між парламентськими фракціями; 3) Меморандум України з МВФ, — цей план визначав 62 пріоритетні заходи, згруповані у 18 ключових галузях. План окреслював широкий спектр державних послуг, де назріла потреба у змінах: виборче законодавство, освіта, енергетика, податкова система, правоохоронні органи, державні закупівлі, охорона здоров'я, прокуратура, судова система, безпека та оборона, місцеве самоврядування (децентралізація), державна служба тощо. Для кожної реформаторської ініціативи були окремі засоби контролю, а для координації цих масштабних зусиль створили міжгалузеву Національну раду реформ. До цієї ради, яку очолив Президент Порошенко, входили Прем'єр-міністр, міністри, Голова Верховної Ради та голови відповідних парламентських комітетів, представники

громадянського суспільства. Секретарем Ради реформ обрали Дмитра Шимківа, колишнього директора «Майкрософт-Україна» та активіста Майдану, якого також призначили заступником глави Адміністрації Президента. 2015 року відбулося 17 широко висвітлених засідань Ради реформ, 2016-го — ще 22. Залучили значну суму коштів від спонсорів; надрукували глянцеві брошури та запустили вебсайт, де висвітлювали досягнення, плани та сприйняття реформ за секторами (на основі результатів опитувань)[324]. Таблиця нижче підсумовує цілі та результати перших двох років виконання плану реформ у післямайданівській Україні.

Таблиця 2. Цілі реформ та головні досягнення 2015–2016 років (на підставі звітів «Контроль перебігу реформ» Національної ради реформ за 2015–2016 роки)

Реформаторські ініціативи	Цілі	2015	2016
Боротьба з корупцією	• прозорість доходів, активів державних службовців; • призначення на посади на підставі професійних та особистих якостей; • дієве покарання за порушення закону; • контрольні органи, що дозволяють нагляд ГО.	**Досягнення:** • завершено люстрацію (зареєстровано 843 особи); • ухвалено законодавство про перевірку чесності державних службовців; • забезпечено вільний доступ до інформації; • створено та почало діяти Національне антикорупційне бюро; • почало діяти Національне агентство з питань запобігання корупції.	**Досягнення:** • почала діяти Спеціальна антикорупційна прокуратура; • відкрито публічний доступ до понад 100 000 електронних декларацій, що показують активи державних службовців та виборних осіб.
		Невдачі: • затримка початку роботи Спеціальної антикорупційної прокуратури; • програмне забезпечення для збору електронних декларацій від державних службовців має недоліки.	**Невдачі:** • зволікання із верифікацією електронних декларацій НАЗК; • зволікання з початком діяльності Державного бюро розслідувань; • затримка із початком діяльності Спеціального антикорупційного суду; • не оголошено жодного обвинувального вироку тим, кого притягнули до відповідальності за корупційні злочини.

Таблиця 2. (продовження)

Реформаторські ініціативи	Цілі	2015	2016
Децентралізація	• покращення ефективності місцевого самоврядування; • покращено надання послуг місцевим громадам; • переміщення фінансових ресурсів на місця.	**Досягнення:** • доходи органів місцевого самоврядування збільшилися на 42% завдяки тому, що місцеві податки залишаються у місцевому бюджеті; • 794 сільських та міських ради добровільно об'єдналися у 159 територіальних громад; • проведено вибори.	**Досягнення:** • на покращення місцевої інфраструктури витратили 1 млрд грн; • створено нові госпітальні округи. **Невдачі:** • подальші реформи з децентралізації вимагають поправок до Конституції, і цей процес безнадійно зупинився.
Державна служба	• створення професійної державної служби, яка реагує на громадський тиск, здатна і розробляти власну політику, і втілювати її; • покращення надання послуг громадянам; • скорочення штатних працівників.	**Досягнення:** • майже 54 тисячі працівників центральних органів виконавчої влади звільнено за скороченням штатів; — за рейтингом Всесвітнього економічного форуму ефективність та прозорість роботи держслужби покращилися; • ухвалили новий закон про державну службу: конкурсний відбір на усі посади; скорочення кількості розрядів з 15 до 7; • створено 662 центри надання адміністративних послуг, що забезпечують надання 51 державної послуги.	**Досягнення:** • завершено конкурсний відбір державних секретарів (постійних заступників міністрів) для 9 міністерств; • схвалено концепцію створення посади «спеціаліста з питань реформ» для 10 пробних міністерств. Її має бути запроваджено 2017 року; • кошти для цієї ініціативи надасть ЄС; • Кабінет Міністрів запровадив систему електронного документообігу для міжміністерської кореспонденції.

Реформаторські ініціативи	Цілі	2015	2016
Правоохоронні органи	• створення ефективної поліції, якій довірятимуть громадяни; • створення оновленої та ефективної прокуратури.	**Досягнення:** • патрульна поліція сформована та почала діяти у 10 містах, у 9 триває навчання, у 9 — відбір.	**Досягнення:** • нова патрульна поліція діє у загальнодержавному масштабі та має високий рівень довіри.
		Невдачі: • процес відбору нових прокурорів скомпрометовано: на місцях знову призначено домайданівські кадри	**Невдачі:** • зволікання з початком роботи Державного бюро розслідувань; • затримка реформи прокуратури; • затримка із реформуванням місцевих органів поліції.
Охорона здоров'я	• доступність якісних ліків та вакцин; • покращення медичного обслуговування; • прозорі схеми фінансування, що знижують рівень корупції.	**Досягнення:** • ухвалення закону, що дозволив закуповувати ліки через міжнародні організації без посередників. **Невдачі:** • зволікання з реформою Міністерства охорони здоров'я та децентралізацією госпітального управління.	**Досягнення:** • ухвалено закон, який дозволяв використовувати в Україні ліки та вакцини, зареєстровані в Канаді, США, Австралії, Японії або ЄС; • автономізація закладів охорони здоров'я; запровадження принципу «гроші ходять за пацієнтом» (замість інституційного фінансування). **Невдачі:** • реформування системи медичної освіти відклали через брак політичної волі.

Таблиця 2. (продовження)

Реформаторські ініціативи	Цілі	2015	2016
Бізнес-клімат	• дерегуляція та зменшення кількості перевірок; • модернізована система оподаткування; • узгодження зі стандартами ЄС.	**Досягнення:** • кількість видів діяльності, для яких потрібна ліцензія, зменшилася з 56 до 30; скасовано численні обов'язкові сертифікати; • запроваджено мораторій на перевірки компаній; • податки на заробітну плату знижені з 43 % до 30 %; • єдиний соціальний внесок зменшився з 41 % до 20 %; • запровадження пропорційного податку на доходи фізичних осіб — 18 %; • запровадження електронного адміністрування ПДВ.	**Досягнення:** • впровадження системи електронного заповнення митних документів; • податок на доходи фізичних осіб знижено до 17 %; • скасовано 14475 стандартів радянських часів; ухвалено понад 1000 стандартів ЄС; • у рейтингу Світового банку за веденням бізнесу Україна піднялася з 140-го місця у 2013 році на 83-тє у 2016-му.
Енергетика	• лібералізація енергетичних ринків; • зменшення залежності від постачання російського природного газу; • збільшення виробництва власних енергетичних ресурсів.	**Досягнення:** • значно знижено імпорт газу з Росії, натомість налагоджено альтернативні «реверсні» поставки з ЄС; • підписано угоду з компанією West-inghouse про постачання уранових паливних стрижнів; • зменшилося споживання електроенергії на 12 %, природного газу — на 21 %; • частка атомної енергії у виробництві електрики зросла з 49 % до 56 %; • зменшилася державна підтримка вугільної галузі; увагу зосереджено лише на дренажі та консервації шахт; • запровадження цільових субсидій для вразливих груп населення на платежі за газ та електрику.	**Досягнення:** • створено незалежну регуляторну агенцію — державний орган контролю за споживчими цінами на електроенергію; • затверджено поправки до закону про відновлювальну енергетику для узгодження зі стандартами ЄС; • споживачі отримали 2,7 млрд гривень пільгових кредитів та грантів на покращення, пов'язані зі збільшенням енергоефективності; • вперше в історії Україна не купувала газ у Росії на увесь рік.

Реформаторські ініціативи	Цілі	2015	2016
Освіта	• модернізація змісту та методів навчання; • рівний доступ до якісної початкової та середньої освіти; • автономія шкіл та університетів.	**Досягнення:** • імплементація закону «Про вищу освіту» 2014 року: запровадження структурованих програм підготовки докторів філософії; академічна автономія університетів; визнання іноземних дипломів; вимога досконалого володіння англійською мовою для кар'єрного зростання професорів; прозорість фінансування університетів; • ухвалення нового закону «Про наукову та науково-технічну діяльність»; Україна приєдналася до рамкової програми ЄС «Горизонт-2020» з фінансування наукових досліджень.	**Досягнення:** • створено понад 100 нових компетентнісних стандартів вищої освіти для рівня «бакалавр»; • створено концепцію «Нової української школи», що ґрунтується на компетентнісному навчальному плані. **Невдачі:** • відкладено створення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти; • відкладено ухвалення нового закону «Про освіту».
Державні закупівлі	• прозорість закупівель на всіх рівнях державного управління за допомогою запровадження обов'язкових електронних аукціонів; • збільшення конкурентності тендерів.	**Досягнення:** • створена та працює система електронних публічних закупівель ProZorro — 2300 державних споживачів, сума коштів — майже 6 млрд грн; • заощаджено близько 500 млн грн.	**Досягнення:** • електронна платформа ProZorro є обов'язковою для усіх закупівель, що здійснюють органи влади всіх рівнів та великі державні підприємства; • через ProZorro здійснено 420 000 транзакцій на суму понад 200 млн грн; • загальна економія — 9 млн грн; • ProZorro отримує престижну премію World Procurement Awards і визнання у Open Government Awards.

Таблиця 2. (закінчення)

Реформаторські ініціативи	Цілі	2015	2016
Банківська сфера	• фінансова стабільність та надійність банків; • захист клієнтів та інвесторів від фінансових ризиків.	**Досягнення:** • валютні резерви зросли з 7,5 до 13,3 млрд доларів США; • ставка рефінансування банків зменшилася з 30 % до 22 %; інфляція стабілізувалася на рівні 12 %; • висунуто 106 обвинувачень у зловживаннях на фондовому ринку; • 33 банки визнано неплатоспроможними (окрім 32 упродовж 2014 року); • понад 50 % співробітників НБУ (більш ніж 6000 осіб) стали непотрібними.	**Досягнення:** • позитивна оцінка прогресу у здійсненні реформ від МВФ: виплата 1 млрд доларів США; • ставку рефінансування зменшено до 14 %, інфляцію — до 12 %; • 16 банків визнано неплатоспроможними (загалом 81 банк за 2014–2016 роки), Фонд гарантування вкладів виплачує кошти клієнтам з депозитами на суму менш ніж 200 000 гривень; • у грудні націоналізовано найбільший банк України — «ПриватБанк». Це забезпечило ліквідність та захистило понад 20 мільйонів вкладників і коштувало державі 5,5 млрд доларів США.

На початку 2017 року стало очевидно, що хоча протягом перших трьох років після Майдану нова влада запровадила багато кроків для зміни України на різних рівнях, донесення інформації про впроваджені реформи до громадськості здійснювалося погано. Результати опитувань свідчили про скептицизм навіть щодо тих ініціатив, які здавалися успішними (наприклад, реформу поліції схвалювали 39 % опитуваних, запровадження ProZorro у публічних закупівлях — 30 %)[325]. Попри те, що адміністрація Порошенка була готова до зниження рейтингу Президента та Уряду внаслідок запровадження кількох непопулярних ініціатив (наприклад, підвищення цін на газ та електроенергію до ринкового рівня), готовність правлячої еліти впроваджувати подальші реформи поступово зменшувалися. Значно важливішими стали майбутні передвиборчі кампанії: президентські вибори заплановані на березень 2019 року, та парламентські — у жовтні того самого року. На початку 2017-го українцям подарували право на безвізові подорожі до ЄС. Здавалося, Порошенко вважав, що безвізового режиму та підписання Угоди про асоціацію з ЄС 2015 року достатньо для виконання вимог Майдану стосовно європейської інтеграції. Реформу системи охорони здоров'я, яка відставала від інших реформаторських ініціатив упродовж попередніх двох років, прискорили завдяки сміливому руйнуванню старих схем. Найбільше зусиль до цього доклала Уляна Супрун, виконувачка обов'язків Міністра охорони здоров'я, уродженка української діаспори. Натомість створення спеціалізованого антикорупційного суду відклали, а парламентський мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення знову продовжили. Гальмування структурних реформ означало невиконання обіцянок перед МВФ, тому й було призупинено виділення обіцяного чергового траншу — 1 мільярда доларів США, а на початку 2018 року здавалося, що до кінця року можуть скасувати і резервний кредит фонду[326].

2015 року вдалося уникнути державного дефолту, після того як внаслідок успішних переговорів МВФ надав значну фінансову допомогу[327]. Однак навіть попри певну стабілізацію Україна вийшла з двох років політичного та суспільного безладдя значно біднішою, ніж була наприкінці режиму Януковича. У 4-му кварталі 2015 року відбулося невелике зростання ВВП (6 %, якщо порівняти з попереднім кварталом), а 2016 року повідомили про річне зростання ВВП на 2,3 %. Проте з огляду на різке падіння у попередні роки промислового виробництва, що поєдналося зі зростанням цін на споживчі товари удвічі, а також потрійне знецінення національної валюти відразу після вигнання Януковича (з 8 до 25 гривень за долар США), це незначне економічне зростання було ледве помітне. Дуже потрібні іноземні інвестиції не надходили здебільшого через відсутність реформ прокуратури та судочинства (обидва інститути впливали на захист прав власності), а чвари всередині політичного класу (взаємні звинувачення в корупції) призвели до загальної політичної нестабільності.

Наприкінці 2016 року Україна отримала останню велику дозу економічної шокової терапії. Після втечі Януковича під спеціальне управління Національного банку України передали 81 комерційний банк. Держава гарантувала виплату депозитів на суму до 200 тисяч гривень (приблизно 7 тисяч доларів США), але усі більші депозити втрачалися, щойно установу ліквідовували. Спалахнули гучні скандали з кількома колишніми банкірами, яких підозрювали у зумисному виведенні коштів вкладників на закордонні рахунки в офшорах ще до втручання НБУ.

28 грудня 2016 року оголосили, що через неплатоспроможність відбудеться націоналізація «ПриватБанку», на який припадала більш ніж половина міжбанківських переказів країни[328].

«ПриватБанку» не можна було дозволити впасти так само, як іншим, меншим банківським установам. Його закриття зруй-

нувало б фінансову систему України. Однак вже за рік після націоналізації стало зрозуміло, що «ПриватБанк» часто діяв незаконно: понад 90 % портфелю виданих ним позик складалися з незабезпечених кредитів, виданих бізнесам, що були у повній або частковій власності його засновників — олігархів Ігоря Коломойського та Геннадія Боголюбова. Згідно з документами, поданими Міністерством закордонних справ України до Високого суду Англії та Уельсу в Лондоні, попередні власники «ПриватБанку» використали кошти своїх вкладників на суму більш ніж 5 мільярдів доларів США на фінансування надзвичайно ризикованих підприємств та виведення грошей за межі України[329]. У грудні 2017 року британський суд постановив заморозити активи Коломойського та Боголюбова по всьому світу, але, здається, ця судова суперечка ще триватиме не один рік.

Те, що справу «ПриватБанку» (та звинувачення олігархів Фірташа[330] та Ахметова[331] в інших порушеннях законів ще до Майдану) розглядали у західних судах, а не в Україні, свідчило про повільний темп здійснення судової реформи новою українською владою. Наприкінці 2017 року нарешті призначили новий Верховний Суд. В процесі відбору суддів майже четверту частину кандидатур незалежні антикорупційні контролери відхилили через неспроможність кандидатів пояснити походження активів, накопичених під час роботи суддями у нижчих інстанціях. Проте їх все одно призначили на посади. Водночас стала явною міжвідомча боротьба між Національним антикорупційним бюро та Спеціальною антикорупційною прокуратурою. 2018 року МВФ відкрито заявив, що надання наступного проміжного кредиту Україні залежить від втілення обіцяних антикорупційних ініціатив та судових реформ[332].

Провести вибори, що призвели до усунення від влади високопосадовців режиму Януковича, не означало викорінити корупцію. До того ж стабілізація економіки країни, реформування систем

освіти, охорони здоров'я та державних закупівель, створення нової поліції та значне посилення армії для багатьох людей ще не були втіленням виконання обіцянки Майдану «перезавантажити владу». Попри очевидну зміну еліт після повалення Януковича і досягнення значного прогресу у здійсненні реформ, українці загалом вважали, що їхнє життя змінюється занадто повільно. Публічно адміністрація Порошенка оголошувала боротьбу з корупцією своїм найвищим пріоритетом, але і в українців, і в закордонних спостерігачів упродовж чотирьох років після майданівських протестів складалося враження, що влада мало робить для розв'язання цієї проблеми. Західні та місцеві аналітики, а також іноземні донори звинувачували Президента у систематичному гальмуванні антикорупційних ініціатив[333]. Дехто стверджував, що замість повалення олігархів Порошенко насправді перебрав під контроль їхню стару систему отримання доходів.

У грудні 2017 року «Європейська служба зовнішніх дій» (European External Action Service) при Єврокомісії опублікувала звіт, у якому оцінювалися стан та темпи впровадження реформ, окреслених у Порядку денному Асоціації між Україною та ЄС (підсумковий документ до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС). Висновки звіту були схвальними:

> В Україні відбулися значні законодавчі реформи у боротьбі з корупцією, заснували нові спеціалізовані антикорупційні установи. Торік тривала робота із втілення антикорупційних зусиль, хоча подальші важливі заходи і досі невиконані. Деякі з нових українських агентств вже беруть активну участь у боротьбі з корупцією, натомість діяльність інших ще потрібно повністю активізувати. Забезпечення сталих та відчутних змін у системі державного управління, які дозволять усунути корупційні можливості та забезпечити належне переслідування та покарання за злочини, пов'язані з корупцією, залишається

одним із головних викликів, з якими Україна стикається в процесі реформ і які перешкоджають покращенню комерційного та інвестиційного клімату.

2017 рік також став роком важливих законодавчих подій у сферах ринку електроенергії, енергоефективності, довкілля, освіти та децентралізації. Ініціювали важливі реформи у пенсійній системі, медицині та в галузі безпеки харчових продуктів. Судова реформа, що стала можливою завдяки затвердженню конституційних поправок ще у червні 2016 року, продовжилася з ухваленням нового закону про Конституційний Суд та відбором нових суддів до Верховного Суду. За допомогою обов'язкових іспитів для усіх суддів нового Верховного Суду і судів нижчих рівнів відбулося поступове оновлення персонального суддівського складу. Імплементація Стратегії реформи державного управління відбувається успішно, здійснюється реформування правоохоронних органів.

Рішучі заходи влади, які підтримали міжнародні партнери, знизили рівень зовнішньої та внутрішньої нестабільності, і 2017 року макроекономічна ситуація почала стабілізуватися. Економіка розвивається, хоча й порівняно повільними темпами. Курс місцевої валюти стабільний, а золотовалютні резерви центрального банку постійно зростають. У вересні 2017 року успішна стабілізація економіки України, поєднана з реформами державного управління, ознаменувалася її поверненням на міжнародні ринки капіталу після чотирьох років відсутності. Україна змогла отримати 3 мільярди доларів США з 15-річним строком виплати[334].

У 2014–2015 роках українська економіка пережила різке падіння. Навіть якщо виключити статистичний вплив від втрати Криму (до російської анексії регіон додавав приблизно 3 % до ВВП країни), реальний ВВП 2014 року зменшився на 6,8 %,

а 2015-го — ще на 9 %. Інфляція 2014 року становила 25 %, а 2015-го — більш ніж 40 %[335]. Зростання цін було здебільшого результатом різкого падіння вартості української валюти, що обмінювалася на рівні 8 гривень за 1 долар США до Майдану, й різко зросла до майже 40 гривень за долар навесні 2014-го, а стабілізувалася до кінця 2015 року на рівні 24–25 гривень. Зі стрімким зниженням реальних доходів та подвоєнням цін скоротилося і споживання домогосподарств — майже на 70 %. Не дивно, що українці почали втрачати терпець до нового уряду.

Але у 4-му кварталі 2016 року позитивно вразило зростання реального ВВП за річним обрахуванням: 4,8 % за квартал і 2,3 % за рік. Три роки після подій, що розпалили протести на вулицях Києва, здавалося, що найгірші часи падіння економіки країни вже позаду. Але подальше зростання у 2017–2018 роках виявилося обмеженим...[336] Попри узгоджені зусилля із залучення прямих іноземних інвестицій, їхній рівень залишався невисоким. Водночас фіксувалося стабільне зростання експорту товарів (здебільшого зернових) та деяких несировинних продуктів (наприклад, IT-послуги, деталі машин).

До кінця 2018 року економічний спад в післямайданівській Україні, здавалося, закінчився. Прозора система закупівель, яку запровадили у державному секторі відразу після перемоги протестів, дозволила заощадити для державного бюджету кілька мільярдів гривень. Олігархи втратили можливість виводити активи та ухилятися від податків, хоча й часто продовжували контролювати державні компанії — цілковита перемога в оголошеній майданівськими активістами війні з корупцією на вищих рівнях влади ще залишалася віддаленою перспективою. Але навіть за таких половинчастих умов поза сумнівом залишалося те, що змінилася структура економіки: раніше вона залежала від експорту продукції видобувної промисловості (сталь, виливковий чавун, добрива), яка в свою чергу залежала від імпорту

енергоносіїв із Росії. Тепер економіка спиралася на експорт послуг, високих технологій та сільськогосподарської продукції, а також на виробництво для внутрішнього споживання. У середині 2018 року зафіксовано помірне зростання економіки протягом десяти кварталів поспіль, і темпи цього зростання, здавалося, прискорюються[337]. Інфляцію зрештою взяли під контроль[338] а країна отримала позитивний торговий баланс, де експорт послуг IT-сектора майже дорівнював сумі доходу від експорту збіжжя. Нова українська економіка, трансформована новою необуржуазною елітою (представниками нового «креативного класу» — дивіться розділ 8), здавалося, нарешті досягла певного проміжного здорового стану. Але до завершення цієї трансформації ще було далеко. Нових формальних і неформальних інституцій, що спиралися б на ідеї Майдану, ще не створили. Ідейні основи цих протоінституцій, а також їхні джерела та ширший вплив на європейську цивілізацію, розглянемо у частині II.

частина друга

АНАЛІЗ

За два десятиліття після здобуття незалежності, переживши кілька періодів економічного спаду (кризи траплялися 1993, 1998, 2008 та 2014 років, і під час кожної з них —девальвація валюти та зростання цін на споживчі товари у двозначних цифрах відсотків), за якими слідували захопливі стрибки помірковано стрімкого економічного зростання[339], подарувавши світові приголомшливі картини мирного політичного перевороту під час «помаранчевих» протестів 2004 року[340] (лише для того, щоб розчарувати потім і вітчизняних громадських активістів, й іноземних спостерігачів), Україна знову з'явилася у заголовках світових ЗМІ у 2013–2014 роках, коли мільйони людей зібралися у Києві та інших містах по всій країні, щоб висловити свій протест проти правління Януковича і зрештою обрати нову владу. Після зміни режиму розпочалася спонсорована Росією війна: цей конфлікт, який здається нескінченним, повернув до життя старі безпекові інституції (НАТО), поставив під сумнів ефективність інших міжнародних організацій (наприклад, ООН, ОБСЄ) і функційні можливості світового порядку, що виник після розпаду СРСР. Станом на 2016 рік здавалося, що протистояння між Росією та Заходом дедалі більше нагадує холодну війну (хоча й

без ідеологічної складової): у світі наростала кількість політично нестабільних «гарячих точок», розпочато відкритий військовий конфлікт та низку таємних операцій, зокрема російське втручання у президентські вибори в США 2016 року, фінансова підтримка Кремлем[341] європейських правих партій, використання Москвою хімічної зброї для політичного вбивства у Великій Британії. В момент п'ятої річниці лихоносного побиття студентів на київському Майдані Незалежності, перспективи світової безпеки явно здавалися песимістичними. Безперечно, 2014 рік став переломним не лише для історії України.

Події українського Майдану стали каталізатором глобальних змін, але найдивовижнішим є те, що вони могли й не відбутися. Якби уряд Прем'єр-міністра Азарова не оприлюднив заяву про призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС; якби Янукович не спробував поторгуватися з лідерами ЄС в останню хвилину, висловивши їм необґрунтовані фінансові вимоги; якби український Президент таки підписав Угоду, — ці вуличні протести ніколи не трапилися б або ж припинилися б упродовж кількох тижнів. І найголовніше: якби не було силового розгону протестувальників, які залишалися на Майдані Незалежності у ранкові години 30 листопада 2013 року, демонстранти просто розійшлися б. І точно не стояли б табором у центрі Києва протягом трьох морозних зимових місяців, аж доки Янукович не втік у Росію в лютому 2014 року. Дуже мало активістів Майдану відчули б коли-небудь такий рівень патріотизму, як під час протестів (дивіться розділ 7), і ще менше з них зголосилися б добровільно на державну службу 2014 року (дивіться розділ 8), якби протести були невдалими.

Обумовленість подій збереглась і після повалення режиму Януковича. Якби Путін не наказав своїм спецпризначенцям висадитися у Криму наприкінці лютого 2014 року, а також наглядати за «референдумом» про приєднання до Російської Федерації,

що відбувався під їхнім тиском у березні, півострів залишився б у суверенних кордонах України. Якби загарбницька військова операція Кремля не поширилася у наступні місяці на усю південно-східну частину України, на Донбасі ніколи б не вибухнула війна, сотні тисяч громадян не були б відірвані від своїх рідних домівок, а тисячі життів (зокрема й тих, хто летів на борту рейсу Малайзійських авіаліній MH17) не були б втрачені. З іншого боку, якби один з найбагатших «олігархів» України не мобілізував свої ресурси у східному промисловому місті Дніпропетровську (пізніше перейменованому на Дніпро), а звичайні російськомовні мешканці українського південного сходу не організували злагоджений опір путінському проєкту «Новоросія», Україна цілком могла б перестати існувати 2014 року. Якби ЄС, США, Канада та інші західні країни не запровадили санкції проти Росії і не спробували провести мирні переговори між Києвом та Москвою, результат війни в Україні міг би був бути іншим — безперечно, вона була б значно кривавішою, але водночас могла залишитися локалізованою, а не породити новий глобальний конфлікт між Росією та Заходом.

Якщо мета першої частини цієї книжки полягала в тому, щоб представити хроніку Майдану та російсько-української війни, яка йому слідувала, то у другій частині ці події контекстуалізовані, й викладено версію їхньої теоретичної інтерпретації. Наша мета — розплутати складнощі української Революції Гідності, процесу суспільних перетворень, який, як я показую, був одночасно національною, буржуазною та постмодерною революцією, і визначити характер цього тривимірного революційного процесу. Також я прагну висвітлити події української революції, — Майдану і подальшої війни, — у контексті сучасного переходу світової цивілізації від модерного, чуттєвого, матеріалістичного, індустріального суспільства до певної форми постмодерної, постіндустріальної, ідеалістичної цивілізаційної

парадигми. У цьому контексті я стверджую, що сприйняття «української кризи» лише крізь об'єктив геополітики, як це роблять багато аналітиків, применшує її значення: Майдан став вододілом в історичному процесі переходу європейської цивілізації від одної форми до іншої.

Друга частина містить п'ять розділів. У розділі 6 наш погляд на події Майдану і війни як на тривалу «велику» революцію порівняємо з панівними геополітичними (структуралістськими, реалістичними) перспективами, які поширені в літературі про «українську кризу» з одного боку, та з путіноцентричними (психологічними та змовницькими) теоріями — з іншого. На мій погляд, вузька геополітична перспектива, яку найчастіше пропонують «експерти з питань Росії», ґрунтується на ширшій матеріалістичній парадигмі, яка просто не актуальна для аналізу української Революції Гідності та ставатиме все більш неприйнятною для аналізу суспільних явищ, з переходом західної цивілізації від чуттєвої модерності до нових умов. Майдан був «ідейним» (у тому сенсі, що його запропонував Пітірім Сорокін)[342], як і мотивація захисників України, коли Росія розпочала свою експансіоністську військову операцію. Тому я стверджую, що справжнє значення української Революції Гідності полягає в її вказівній цінності: вона відкриває можливий вектор розвитку західної цивілізації від матеріалізму до ідеалізму як панівної парадигми.

У своїй класичній праці «Про революцію» Ганна Арендт описувала «великі революції» як такі, що підтримуються трьома ідейними рушіями: історичним завершенням (бажанням виправити траєкторію розвитку), політичним народженням (переходом від одного принципу спільності до іншого) та виникненням новітніх сенсів (регіонального або світового значення)[343]. Структура розділів 7, 8 та 9 відповідає цій тривимірній характеристиці, показуючи, що українська Революція Гідності була

саме такою *великою* (цивілізаційною) революцією з трьома вимірами: національним, буржуазним та постмодерним.

Відповідно до цього, аналізуючи перший вимір (тобто національне пробудження, історичне завершення процесу українського націєтворення), у розділі 7 я доводжу, що формування виразно української, низової, неочолюваної (без лідера), колективної агентності стало однією з головних характеристик Революції Гідності, і що цю характеристику хибно витлумачать як прояв радикального націоналізму.

Другий вимір (політичне народження), який проаналізовано у розділі 8, проявився у мобілізації раніше маловивченої (і здебільшого непоміченої) соціально-економічної групи: неолігархічної місцевої буржуазії. Саме цей міський креативний клас забезпечив фінансові та організаційні ресурси, яких потребувала спершу тривала протестна акція, а потім — територіальна оборона України. Найбільш активні представники цієї соціально-економічної групи сформували основну когорту реформаторів, які запровадили необхідні зміни у важливих секторах (банківська сфера, поліція, освіта, державні закупівлі тощо) у перші місяці після повалення режиму Януковича. Багато з цих людей, здається, мали спільну ідеологію, яку узагальнено називали «ліберальною», і більшість вважала своєю перевагою відсутність попереднього досвіду роботи на державній службі.

Багато службовців у післямайданівській українській владі вважали свою політичну діяльність тимчасовою і для досягнення своїх цілей воліли використовувати вплив (зокрема й через соціальні мережі), а не більш звичні інституційні механізми влади. У розділі 9 я стверджую, що це було наслідком абсолютно нових цінностей, які сформувалися під час української Революції Гідності. Цей третій вимір Майдану — його пафос — сприяв створенню «горизонтальності» взаємин (гетерархічну політичну спільноту), що відрізнялася від номінально

меритократичних ієрархій, які підпирають модерні суспільства. Я доводжу, що в цьому вимірі українська революція створила нову парадигму для суспільної організації, яка в наближенні відповідає втіленню *персоналістській* (а не післяпросвітницькій індивідуалістичній) філософії, і саме з цього новітнього сенсу і виникла назва «Революція Гідності».

В останньому розділі я висловлюю думки про наслідки української Революції Гідності для майбутнього України та регіону. За п'ять років після вигнання Януковича програму Майдану так і не виконали: хоча питання національної ідентичності, здається, вирішили на користь всеохопного, територіального, неетатистського визначення того, що означає бути українцем, питання інституційного розвитку — зокрема, у створенні дієвого судочинства, що втілюватиме принципи гідності та чесності — залишаються невирішеними. Небезпека, що з нею Україна зіткнулася у наступній фазі революційного розвитку, — це «ухил вліво» (якщо скористатися терміном Арендт) у політичному дискурсі. Під час підготовки до виборів 2019 року такий перехід від ідеалізму до матеріалізму може спричинити поширення популізму та поширення суспільного запиту на «прості» розв'язки економічних проблем, що неминуче призведе до мстивого полювання на відьом, тобто певного виду терору, як прогнозував Крейн Брінтон. За наявності агресивного сусіда, що становить постійну загрозу для країни, втілення такого сценарію матиме катастрофічні наслідки і для України, і для регіону. Однак «проблема Росії» може стати і прихованим благословенням, дозволивши Україні наслідувати модель Ізраїлю (тобто країни буйного розвитку, який проходить в умовах постійної загрози існуванню держави) і/або ранніх Сполучених Штатів, де революційне інституційне будівництво відбувалося в рамках війни за незалежність. Справді, обидва приклади вселяють оптимізм щодо майбутнього України.

Для тої західної аудиторії, яка прагне бачити зміни у малоймовірних для цього місцях, Україна пропонує унікальний приклад можливого цивілізаційного розвитку західного модерну — експеримент у революції, вартий захисту та плекання. Ця незакінчена історія надзвичайно захоплива і заслуговує на те, щоб її зрозуміли.

Розділ 6.
Спроба осягнути Майдан і російську війну

Масовий вияв народної волі, що на міжнародній арені отримав назву «Євромайдан», а в Україні — «Революція Гідності», здебільшого був загадкою для соціологів. Насправді розбіжність у назвах стала свідченням багатовимірності української революції. Окрім повалення корумпованого режиму, демонстранти засвоїли дискурс та символи національного самовизначення (європейська інтеграція швидко відійшла на другий план); їхні дії відображали комунітарну етику, що здавалася анархічною у своєму запереченні ієрархії (протести не мали лідера), але виявилася надзвичайно ефективною і під час протестів, і для масової мобілізації ресурсів для захисту від російської агресії. Після падіння режиму Януковича населення зіткнулося з жахливими економічними проблемами (наприклад, потрійне знецінення валюти, широкомасштабні вилучення заставного майна банками), але українці пережили це без нових бунтів. У 2013 – 2014 роках, а потім під час російської війни Україна здивувала багатьох.

У цьому розділі розглянемо аналітичні підходи та пояснення «української кризи», з якими автор здебільшого не погоджується. На жаль, поширені наративи переважно позиціонують Україну як територію боротьби між зовнішніми агентами (тобто

Росією, ЄС, НАТО, США). Відповідно вважається, що саме ці зовнішні агенти 2014 року скористалися внутрішніми розбіжностями всередині українського суспільства спочатку для зміни режиму в Києві, а потім — для сприяння військовому конфлікту на Донбасі та в Криму[344]. Псевдоісторичні пояснення подій в Україні в 2013–2014 роках і опісля спираються на буцімто закоріненості в минулому «об'єктивних» розбіжностей між регіонами України, що зумовлюють відмінні цінності та лежать в основі політичних рішень сучасних індивідуальних та колективних акторів[345]. Натомість журналісти та експерти найчастіше зосереджують увагу на рішеннях та особистих якостях лідерів, особливо одного — Володимира Путіна, та його диявольській або геніальній (оцінка залежить від політичних вподобань автора) ролі у розвитку подій в Україні та за її межами[346].

Альтернативний погляд, який обстоює автор цієї книги, постулює українську революцію саме як революцію. Тому, хоча її події і відбувалися у міжнародному контексті, і вплив зовнішніх акторів й історичних обставин не можна не враховувати в аналізі української революції, основний її чинник визначено як внутрішній — двигун революції слід шукати не закордоном, а в межах України. Тому наша мета полягає в тому, щоб ідентифікувати роль внутрішньоукраїнських чинників у цій революції. Як учасник-спостерігач майданівських протестів я не можу погодитися з тим, що мій досвід зображують як досвід маріонетки, що діяла за чиїмось сценарієм.

Я не уявляю українське суспільство як щось відірване чи ізольоване від світових суспільних тенденцій (якраз навпаки) і не применшую ролі Росії (або, зокрема, її Президента) в остаточному перебігу подій української революції, але наполягаю на тому, що будь-яке зображення «української кризи» як вторинного явища світової структурної (геополітичної) ворожнечі або просто поля бою для Путіна з якимось ефемерним «Заходом»

призводить до неповного та/або хибного розуміння подій та їхнього значення.

Поширені пояснення

У розпал російської агресії, коли дискусії про події в Україні поширилися далеко за межі країни, спроби знайти адекватну парадигму для пояснення Майдану та агресивної реакції проти нього Кремля набули широкої популярності серед журналістів та експертів, але до цього пошуку адекватних пояснень рідко долучалися професійні суспільствознавці. Одним з перших (і небагатьох) якісних академічних трактувань цих подій стала книжка Ендрю Вілсона «Українська криза: що вона означає для Заходу» (Ukraine Crisis: What it Means for the West). Вона містить цінну (хоча й коротку) хроніку як протестів на Майдані, так і перших етапів російської агресії в Криму й на Донбасі, але, як свідчить назва, автор ставив собі за мету контекстуалізувати події для *західної* аудиторії, яка формувала політичний курс, а не заглибитися у суспільне явище, яким була українська Революція Гідності[347].

Після книжки Вілсона аналітичне завдання за іронією долі перебрали експерти з вивчення Росії — зазвичай колишні совєтологи, які представляли русоцентричні наративи, що здебільшого прив'язували події в сучасній Україні з їхніми нібито історичними витоками[348]. Оскільки холодна війна була зовсім недавнім і знайомим історичним контекстом, то популярним підходом стало постулювати «українську кризу» як повторне зіткнення між Заходом та Росією, тобто як елемент відновленого суперництва «великих держав». За цим наративом, коли українцям і приписували якусь агентність, то лише у контексті їхньої (периферійної для «суті» буцімто фундаментального

геополітичного конфлікту) боротьби між мовно та політично відмінними регіонами — розбіжностей, що трактувались як вияв історичної випадковості, адже Західну Україну приєднали до СРСР лише після 1945 року; Східну та Південну Україну населяє велика російська етнічна меншина і здебільшого російськомовне населення; адміністративне управління Кримом УРСР отримала від РРФСР лише 1954 року тощо. Ймовірно, деякі з цих аналізів мали на меті підтримати відому позицію Путіна, що Україна — це «навіть не держава»[349]. З цього псевдоісторичного наративу випливав спочатку один логічний висновок, що населенню такої країни годі було й претендувати на здійснення власної революції; далі наступний — (ніби протилежний, але це вже мало хто помічав), що штучність української нації слід вважати головною причиною «громадянської війни» між регіонами України. Саме таким було популярне пояснення витоків конфлікту на Донбасі[350].

Цей «великодержавний» русоцентричний наратив є дратівливим для українців, особливо для тих, хто (як автор цієї книжки) брав активну участь у перших протестах на Майдані, а потім підтримував народні зусилля з мобілізації ресурсів для територіальної оборони України. Найвідомішим серед «російських» спостерігачів, які применшували значення внутрішніх українських агентів змін (або класифікували їх як «моністичних націоналістів» та «радикалів») у своєму описі «української кризи», був совєтолог Річард Саква. У вступі до книжки «Передова України: криза на прикордонні» (Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands) він писав:

> Основа українського конфлікту залишалася прихованою щонайменше протягом двох десятиліть. Її було закладено асиметричним закінченням холодної війни, в якій одна сторона оголосила перемогу, а інша явно була не готова «прийняти

> поразку»... Це допомагає пояснити, як Європа 2014 року знову стала тиглем міжнародного конфлікту, повернувшись у добу, про закінчення якої так часто оголошували. Сьогодні Україна відіграє ту роль, що й Балкани 1914 року, маючи численні перехресні внутрішні конфлікти, які посилюються та набувають міжнародного значення, коли зовнішні гравці поглиблюють внутрішні протиріччя країни[351].

Інакше кажучи, за Саквою, щоб зрозуміти події у сучасній Україні, запитання (насамперед, історичні) потрібно ставити у Вашингтоні, Брюсселі та Москві. Зрештою, і Майдан, і подальша війна на Донбасі, очевидно за його твердженням, були «опосередкованими конфліктами» між Заходом та Росією — продовженням «неврегульованої» холодної війни; Україна була просто полем бою — як Балкани у Першій світовій, історично розділеною зоною суперництва великих держав.

Форми та основи цього суперництва визначають по-різному. Наприклад, згідно з думкою Е. Вейна Меррі з Центру Вудро Вілсона, Майдан був кульмінацією десятилітньої боротьби між ЄС та Росією за контроль над Україною[352].

Домагаючись «традиційного статусу великої держави», Росія вважала себе сюзереном «ближнього зарубіжжя», зокрема колишніх слов'янських республік СРСР, — Білорусі та України, — і вигадала Євразійський економічний союз (до 2013 року туди входили Росія, Білорусь та Казахстан) як головний засіб узаконення цієї сфери впливу. Але 2009 року Росія у втіленні планів наштовхнулася на протидію програми Східного партнерства ЄС.

Цей інструмент «м'якої сили», який розробили та втілили у життя міністр закордонних справ Польщі Сікорський та шведський прем'єр-міністр Більдт, передбачав нав'язування стандартів ЄС багатьом секторам економік сусідніх країн та ухвалення

ними частини Acquis Communautaire* Європейського Союзу. Москва була не так проти Східного партнерства, як проти розширення НАТО, але програма Східного партнерства була механізмом розширення сфери впливу ЄС, і тому входила у конфлікт з Євразійським економічним союзом. Пропозиція ЄС укласти з Україною Угоду про асоціацію та поглиблену і всеохопну зону вільної торгівлі сприймалася як замах на Росію, і подібний експансіонізм мусив викликати негативну реакцію Кремля.

> Зіткнення курсів ЄС та Росії в Україні перетворило перманентну політичну кризу цієї країни на міжнародну боротьбу за вплив та домінування. У цьому протистоянні не було жодної неминучості: воно стало продуктом політичних рішень. І Брюссель, і Москва були суперниками, навіть попри потенційну шкоду від цього для України, без поваги до її суверенітету. Тому ЄС та Росія несуть спільну відповідальність за те, що вивели українську політичну кризу в міжнародну площину. Однак це суперництво розпочав Брюссель, прагнучи змінити статус-кво в Україні внаслідок дій Росії, натомість Москва прагнула зберегти статус-кво, не ставлячи під загрозу інтереси ЄС...[353]

Подібний аналіз, що більшою чи меншою мірою виправдовує російське втручання в Україні, на жаль, поширений у суспільствознавчій літературі. Дехто виправдовує агресію Кремля, апелюючи до російської політичної культури, яка нібито підтримує особливий «статус великої держави»[354]. Інші повторюють позицію

---

* Acquis Communautaire («доробок спільноти») — правова система Європейського Союзу, яка містить акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), ухвалені в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ.

Сакви, згідно з якою протести на Майдані та війна на Донбасі є зовнішніми проявами глибшого структурного конфлікту між ЄС та Росією і/або між Росією та «Заходом» (НАТО, США, «Великою сімкою» тощо). Україна за цим наративом є територіальним полем бою, а її громадяни — пішаки у масштабнішій міжнародній грі, а не дійові особи, чий голос вартий уваги. Відповідно і ключ до розуміння «справжніх» причин «української кризи» лежить у розумінні її основних структурних причин — тобто матеріальних інтересів, що рухають політичними рішеннями впливових осіб світу.

Структурний (марксистський) реалізм

Цей підхід до розуміння подій міжнародного значення називається *структуралізмом* і веде свій початок від Маркса. Маркс визначав класовий конфлікт як основу усіх суспільних взаємин і зачисляв усі інші суспільні явища (зокрема ідеї, культурні практики, символи та мову) до «надбудови» — території «фальшивої свідомості», яку створює панівний клас будь-якого суспільства як інструмент відтворення своєї влади. Отже, на думку структуралістів (особливо неомарксистів), те, що є видимим, рідко буває справжнім[355]. Для структуралістів причини подій завжди приховані. Пояснення потрібно шукати у нібито фундаментальнішій, але неминуче замаскованій царині матеріальних взаємин.

На жаль, парадигма структуралізму стала у суспільних науках майже панівною. Вважають, що справжні причини подій полягають в основних суспільних взаєминах, які нечасто можна помітити одразу. Врешті факти найчастіше інтерпретують у спосіб, який можна пояснити за допомогою теорії, а не навпаки. Наприклад, у міжнародних відносинах (особливо для послідовників парадигми «реалізму»)[356] справжні мотиви політичних

рішень та окремих дій полягають у матеріальних (владних) інтересах сторін конфлікту. Ці інтереси, беззаперечно, приховані. Тому пояснювальна цінність того, що можна спостерігати безпосередньо (наприклад, те, що дійсно кажуть політики, як насправді поводяться дійові особи на місцях тощо), ставиться під сумнів — особливо якщо спостережене явище не можна вписати у бажану теорію.

Серед аналітиків Майдану та російсько-української війни структуралістський підхід став популярним впродовж 2013–2016 років, що призвело до поширення численних псевдонаукових аналітичних висновків. Коли протестний рух Майдану ще переживав період становлення, мало хто з аналітиків (і ще менше — з посадовців режиму) вважав демонстрації стихійним явищем: хтось могутній мав смикати за загальновідомі ниточки. Коли довели явну хибність цієї гіпотези, адже протестувальники, виявляється, не підкорялися жодній зовнішній силі, дослідження перемкнулися на пошук «націоналістичних радикалів», що контролювали протести, щоб захопити владу, а потім створити етнонаціоналістичну Україну. А коли після Майдану сформувався поміркований тимчасовий уряд (без радикальних націоналістів), що зіткнувся з відкритою російською агресією в Криму, яку Путін виправдовував за допомогою експансіоністських термінів російського *націоналізму*, цьому факту не надали значення, але «націоналістичний» наратив поступово став слабшати.

«Аналіз» перших боїв на Донбасі спонукав кількох авторитетних коментаторів до висновку, що військове втручання Кремля в Україні можна пояснити бажанням Москви контролювати північний шельф Чорного моря з покладами природного газу та нафти біля узбережжя Криму та покладами сланцевого газу Західного Донбасу, які нещодавно відкрили навколо міста Слов'янська. Те, що Путін у промові 18 березня 2014 року, з нагоди анексії Криму, виправдовував дії Росії суто ідеологічними

(нематеріалістичними) категоріями і що російський Президент вдався до нової інтерпретації історичних фактів[357], недооцінили. Те саме трапилося після оголошення ним у серпні 2014 року проєкту «Новоросія» для південно-східної частини України та після антизахідних ідеологічних висловлювань, що простежувалися майже в усіх публічних виступах Путіна з часів Мюнхенської безпекової конференції 2007 року. Те, що він неодноразово кепкував із запровадження персональних та секторальних економічних санкцій західними урядами після анексії Криму і «відплатив» заходами, що вдарили насамперед по населенню Росії, відкинули як політичні хвастощі. Згідно зі структуралістським аналізом, Путін просто загравав з електоратом, зберігаючи фальшиву свідомість надбудови. Його справжні мотиви мали бути іншими. Зрештою, згідно з ортодоксальною теорією «реалізму», усі інтереси міжнародних гравців (особливо «великих держав») засадничо є матеріальні. Ця панівна парадигма каже, що ідеї — це просто фасад, який приховує економічні підвалини боротьби за владу.

Для «реалістів» очевидно те, що держави — це раціональні гравці, які невпинно переслідують власні національні матеріальні інтереси. Їхній успіх у цій великій грі вимірюється політичною владою. Доступ до ресурсів, здатність поширювати економічну, політичну та/або культурну гегемонію над територією, здатність впливати на рішення інших вважають «справжніми» мотивами рішень у міжнародних відносинах. Оскільки ідеї та ідеології — це декорації, якими прикривають фундаментальні структурні інтереси, політику, що ґрунтується на цінностях, відкидають як міф, і суб'єктивізму (наприклад, історичній пам'яті, політичній культурі, ірраціональному керівництву) не дають жодних поступок. Так само не сприймають серйозно і діяльність широких громадських кіл або здатність ідеалістично мотивованих суспільних рухів впливати на зміни.

Реалісти наполягають, що «м'яке» втручання Росії в українські політичні справи до падіння режиму Януковича, а потім військове вторгнення 2014 року і пізніше, можна виправдати загрозою того, що розширення НАТО торкнеться і України. Однак цей аргумент (повторення офіційного кремлівського наративу) ґрунтується на хибному висновку: членство України в НАТО стало мінімально реалістичним для тих політичних еліт країни, які цього бажали лише *після* анексії Криму Росією та вторгнення на Донбас.

До 2014 року підтримка членства в НАТО серед населення України коливалася між 20 % та 30 %, і більш ніж 2/3 громадян були проти[358]. Навіть у розпал російської агресії 2015 року опитування фіксували підтримку вступу до альянсу лише на рівні 48 %[359], і тільки наприкінці 2016 року (після майже 3 років війни з Росією) вступ до НАТО почала підтримувати більшість українців.

Янукович публічно заперечував членство в НАТО, але до його обрання низка українських лідерів обіцяли провести референдум з цього питання, якщо альянс буде готовий відчинити двері для України. 2008 року, коли прозахідний президент Ющенко подав заявку на отримання Плану дій щодо членства в НАТО, його прохання ввічливо відхилили на саміті альянсу в Бухаресті: Німеччина, Франція і кілька менших держав-членів дуже не хотіли розлютити Росію. Тому у комюніке саміту була обіцянка, що міністри закордонних справ НАТО «почнуть період інтенсивної взаємодії з обома державами (Україною та Грузією) на вищому політичному рівні щодо невирішених питань, які стосуються їхніх заявок на ПДЧ»[360]. За словами видатного політолога Александра Мотиля, «західні політики, безсумнівно, були відкриті до зусиль України у просуванні в західному напрямку, але у тому, що стосувалося фактичного вступу України до якихось важливих західних інституцій на кшталт Європейського

Союзу та НАТО, намагалися щонайменше не зв'язувати себе зобов'язаннями»[361].

В основі реалістичного (структуралістського) аналізу «української кризи» лежить хибне твердження, ніби західна орієнтація України якимось чином створювала неминучу загрозу для Росії, до того ж цей підхід не може надати жодного прийнятного пояснення великим зібранням людей на вулицях Києва та інших міст. Твердження, що суспільний рух, який налічував мільйони інтелектуалів, підприємців та освічених білих комірців з різних регіонів України і був здатний матеріально та ідейно підтримувати безперервні протести впродовж кількох місяців за морозної погоди, був руйнівним задумом Заходу або радикальних націоналістів (матеріальні інтереси останніх ніколи не пояснювали), просто не витримує емпіричної перевірки. Проте у перші місяці після Майдану цей дружній до Росії наратив, згідно з яким Майдан здійснив державний переворот (нібито спонсорований США і/або НАТО), а подальша військова агресія Кремля називалася «громадянською війною», переважав у західних новинних ЗМІ[362]. Зрештою, ця історія ідеально вписувалася у домінантну парадигму.

Однак факти на місцях з цією парадигмою не узгоджувалися. Відмовляти в ініціативі найактивнішим сегментам українського суспільства теоретично могло бути прийнятним для науковця, який пише у Вашингтоні, Берліні або Москві, але на місці подій ця інтерпретація була абсолютно неправильною. Зображувати Майдан реалізацією прихованого конфлікту між Заходом та Росією означало перевести мільйони людей, які підтримували рух проти Януковича, у статус маріонеток. До того ж зображення протистояння між режимом та протестувальниками як прояв етномовних розбіжностей, пов'язаних з регіональною політикою, спростовувалося тим, що багато (якщо не більшість) учасників Майдану були російськомовні. Те саме можна

сказати про добровольців, які зголосилися воювати на Донбасі, а також тих, хто організував логістичну підтримку українських військових після початку конфлікту. Східні та південні регіони були добре представлені і у таборі противників Януковича, і на антиросійському боці. Гіпотеза «розколотої країни», згідно з якою до того прихована напруга у 2014 році стала явною, а у подальші роки переросла у «громадянську війну», є відверто хибною.

І врешті стверджувати, що Захід або «недієздатна» Українська держава несуть якусь відповідальність за збиття MH17 та смерті більш ніж 10 тисяч українських громадян і переміщення ще майже 2 мільйонів, означає звільнити Кремль від провини за вторгнення, незаконну анексію та подальшу військову ескалацію, яка виявилась у відвертому порушенні попередньо укладених мирних угод. За словами коментатора радіо «Свобода» Браяна Вітмора, «...все ж таки відповідальність за те, що усі ці люди були вбиті, поранені або переселені, несе одна людина... Одна людина...»[363].

Путін

Російський Президент — це єдина постать, центральності ролі якої в «українській кризі» жоден опис не заперечує. Справді, обсяг чорнила, витраченого на психоаналіз Путіна, вражає. Його дії протягом 2013–2018 років були непередбачуваними і дуже неортодоксальними.

Питання про те, чи планував Путін російську анексію Криму та сепаратистський заколот на Донбасі заздалегідь, чи скористався можливостями тоді, коли вони виникли, є важливим для розуміння психології російського лідера і викликає певні суперечки. Згідно з офіційним кремлівським наративом, російський

президент дав «зелене світло» на введення спецпризначенців на територію Криму під час засідання «воєнного кабінету» 25 лютого. Цю нараду буцімто таємно проводили у Москві відразу після повернення Путіна з Сочі, де він відвідав церемонію закриття Зимової Олімпіади. Були присутні лише троє з його найближчих радників[364]. Рішення про вторгнення в Україну, яке ухвалили того вечора, було нібито *спонтанним* — як реакція на загрозу для «росіян та російськомовного населення» з боку промайданівської київської «хунти». Однак ця версія має вади: ще до початку ігор у Сочі Путін наказав перемістити війська (що налічували кількасот тисяч солдатів, артилерію й танки) до південних та південно-західних військових округів, тобто вздовж східного кордону України. Кілька підрозділів, що брали участь у цій операції, пізніше перемістили у Крим з готовими наказами захоплювати ключові об'єкти інфраструктури. Кожен підрозділ мав цілком конкретні вказівки щодо цілей, і все явно добре відрепетирували. Тому ймовірно, що кримська операція Путіна була зовсім не спонтанною. Кремль *планував* вторгнення в Україну значно раніше.

Навіщо? Навіщо лідерові однієї з п'яти постійних держав-членів Ради Безпеки ООН, учасниці численних договорів та угод, спрямованих на забезпечення стабільності та миру в Європі, свідомо планувати підірвати статус своєї країни як одного зі стовпів міжнародного порядку та вдиратися на суверенну територію сусідньої держави? Теорія Елізабет Вуд з Центру Вудро Вілсона[365] (ту саму думку повторювали російські опозиційні політики Гарі Каспаров[366], Ілля Пономарьов[367] та покійний Борис Нємцов[368]) стверджує, що влада Путіна в Росії тісно пов'язана з «маленькими швидкими війнами», які збільшували його популярність та підживлювали культ його особи. Війна у Чечні (яку штучно розпалили 1999 року інсценованими «терористичними» атаками у Москві, у яких потім звинуватили чеченців),

війна у Грузії 2008 року та анексія Криму 2014 року призвели до різких стрибків рейтингу Путіна. Під час перших протестів на Майдані, напередодні Олімпіади в Сочі, популярність Путіна, за російськими стандартами, була надзвичайно низькою[369]. Щоб змінити це, задумали «маленьку переможну війну» в Україні.

Ця теорія видається вірогідною стосовно Криму, але проливає мало світла на мотиви путінського вторгнення на Донбас. Згідно з документом, який оприлюднила заступниця редактора Kyiv Post Катя Горчинська, плани анексувати великі частини Східної та Південної України циркулювали у Кремлі ще в грудні 2013 року[370]. Джерело та автентичність цього документа так і не з'ясоване, але у ньому важливо те, що план вторгнення містить також положення про окупацію Києва. Інший, схожий, документ-рекомендацію уклали приблизно на початку лютого 2014 року, коли Янукович ще був при владі. Ця рекомендація потрапила до московської «Новой газеты» від кремлівського джерела через рік після того, як нібито документ подали на розгляд керівництва РФ. Його автор виступав за свідому дестабілізацію київського уряду російськими агентами, щоб створити привід для вторгнення російських військ: «щоб розпочати проросійський дрейф Криму та східноукраїнських територій, необхідно заздалегідь створити події, що нададуть цьому процесу політичної легітимності та морального обґрунтування»[371]. Якщо вірити у справжність цих джерел, Путін не лише планував розчленувати Україну задовго до вигнання Януковича, а й міг бути відповідальним за масові вбивства протестувальників на Майдані наприкінці лютого 2014 року.

Такі таємні плани не могли бути частиною сценарію «короткої переможної війни». Вони стали частиною обдуманої стратегії російської територіальної експансії. Через кілька років після невдалих спроб Кремля викликати збройний заколот у східних та південних областях (зокрема в Одесі та Харкові), Генеральна

прокуратура України оприлюднила розшифровані аудіофайли перехоплених телефонних розмов між російськими агентами в Україні та спеціальним радником Путіна стосовно України Сергієм Глазьєвим, що відбувалися на початку 2014 року[372]. Ці записи схиляють до думки, що Глазьєв відігравав роль координатора або й керівника під час нібито спонтанних антикиївських протестів у Східній та Південній Україні, що відбулися після втечі Януковича в Росію. На додачу до інтерв'ю полковника ФСБ Гіркіна, який командував операцією російських сил спецпризначення у Слов'янську та Краматорську (Донецька область) у квітні-травні 2014 року[373], ці свідчення вказують, що Кремль безпосередньо керував післямайданівськими заворушеннями у східних та південних регіонах і Москва планувала анексувати набагато більшу українську територію, ніж Крим. Як вказував політолог Андреас Умланд після оприлюднення «плівок Глазьєва», Крим, схоже, був частиною ширшої кремлівської операції, спрямованої на анексію майже половини території України[374].

Упродовж першої половини 2014 року Кремль публічно заявляв, що Крим «визволили» «сили місцевої самооборони», які захищалися від «небезпечного екстремізму, радикального націоналізму та лютого антисемітизму»[375]. Пізніше Путін визнав, що прямо наказав російським військовим взяти під контроль ключові стратегічні об'єкти[376]. Однак, навіть згідно з цим виправленим наративом, Кремль стверджував, що російські спецпризначенці отримали наказ про операцію в Криму лише після зміни режиму в Києві і тільки у відповідь на «очевидну» загрозу, яку «націоналісти та фашисти» становили для російського та російськомовного населення півострова. Експансіоністські плани Кремля вимагали зовнішньої легітимності, але з розгортанням подій підтримувати її ставало дедалі проблематичніше: правдоподібних повідомлень ЗМІ про випадки антиросійського насильства у Криму та східних областях було занадто мало.

Силове захоплення будівель обласних адміністрацій у Донецьку, Харкові та Луганську «місцевими» прокремлівськими демонстрантами мало б викликати опір з боку «радикальних націоналістів Майдану», а відеоматеріали зі сценами анархії та насильства — поширитися на весь світ. Але нічого такого не трапилося. Українські військові не застосовували зброю навіть тоді, коли російські війська заблокували їх у Криму на базах. Телевізійні новини про велику кількість біженців, які тікають зі Східної України до Росії, виявилися фальшивими. Сили Самооборони Майдану не мобілізувалися на боротьбу з російськими «туристами», яких автобусами завозили до міст сходу та півдня України розпалювати антикиївські протести (дивіться розділ 4). Бійці «Правого сектора» не напали на Донецьк чи Харків. Така мирна стриманість перетворилася на епічний провал путінського плану виправдати вторгнення на підставі загрози життю росіян та російськомовних. Українська сторона робила все можливе для уникнення насильства.

Путін спочатку заявив, що солдати у формі без знаків розрізнення в Криму не належать до російських військ і лише за довгий час після успішного завершення операції він визнав очевидне. Це свідчить, що на той час потреба у запереченні своєї участі була для нього вагомою. Так само те, що полковник Гіркін діяв у Слов'янську та Краматорську відносно самостійно, намагаючись розпалити збройний бунт у квітні-червні 2014 року, і що згадки про загибель або поранення російських вояків на Донбасі тоді викликали категоричне заперечення з боку Кремля, наводить на думку, що рішення Путіна на останніх етапах військової операції «російської весни» в Україні були тактичні і щонайменше почасти спонтанні[377]. Хаотичне та погано організоване донбаське «повстання» (на відміну від Криму) вказує, що оперативні плани з анексії цієї частини української території у 2014 році були нечітким[378].

Зараз видається ймовірним, що після кульмінації протестів у Києві Глазьєв та Гіркін (емісари Путіна на Донбасі) імпровізували у широких рамках попередньо спланованого сценарію, який врешті провалився. Інакше кажучи, перший план «Новоросія» вимагав від легітимного президента України попросити підтримки у Росії, але коли Янукович виявився занадто невпевненим, щоб звернутися до харківського з'їзду Партії регіонів у лютому 2014 року (дивіться розділ 4), Кремль включив «план Б» — розпалити непокору «гібридними» засобами. Цього виявилося надто мало, щоб спонукати відкритий бунт в регіоні, тому врешті введено спецпризначенців, переміщено військову техніку і зрештою здійснено пряме вторгнення на територію східноукраїнських областей. Цей резервний план теж зазнав невдачі. Москва захопила лише 7% території України (а не половину, як планував Путін), і замість теплих зустрічей з російськомовними мешканцями Сходу та Півдня України Кремль отримав на своєму західному кордоні войовниче налаштованого сусіда, який досі бореться за свою незалежність і територіальну цілісність.

Імпровізація «Новоросії»

1 березня 2014 року Рада Федерації Російської Федерації (найвищий законодавчий орган країни) одностайно підтримала прохання Президента Путіна дозволити Збройним силам Російської Федерації діяти на території України. У широких колах це рішення інтерпретували з прив'язкою до операції в Криму, що вже відбувалася, — тобто як акт, який узаконив те, що вже сталося. Але рішення Ради також могло бути і підготовчим: таємні операції з розпалювання сепаратизму у східних та південних регіонах України лише починалися, і якби вони досягли своєї

мети (захоплення будівель місцевих владних установ, після яких відбулися б звернення обласних рад із закликами про російську військову підтримку), то російська армія могла б здійснити вторгнення. Цей план провалився, і Путін був змушений задовольнитися створенням двох огузків «республік» у східних частинах Донецької та Луганської областей. Але це було набагато пізніше — 2015 року.

Мапа 11. «Новоросія» у планах Путіна в серпні 2014 року

У серпні 2014 року плани російського Президента ще були актуальними. Під час 4-годинного телевізійного «Діалогу з росіянами», трансляція якого збіглась у часі зі святкуваннями Дня незалежності України, Президент Путін публічно виклав своє бачення територіального поділу південно-західного сусіда Росії: «Нагадаю вам, що це “Новоросія”. І до неї належать Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса — вони не

були частиною України за царських часів. Ці території передав Україні радянський уряд. Чому він це зробив — Бог його знає!»[379]. Очевидно, після падіння режиму Януковича Путін вирішив «повернути» ці території Росії.

Попри те, що путінський план створення «Новоросії» публічно оголосили у серпні 2014 року, вочевидь його обдумували набагато раніше. Як видається, підготовка до широкомасштабного військового вторгнення в Україну почалася задовго до майданівських протестів. Наприклад, «вигаданий» сценарій, що лежав в основі військових навчань «Запад-2013» 19–28 вересня 2013 року (за 2 місяці до початку Євромайдану!) передбачав, що російські війська входять у «сусідню країну», де «опозиційні сили» створили «незаконні збройні формування», які погрожують насильством місцевим етнічним росіянам. Під час навчань західні аналітики вважали, що «терористи» у сценарії — це погане прикриття для НАТО[380], але, на думку багаторічного секретаря української Ради національної безпеки та оборони Володимира Горбуліна, військові навчання «Запад-2013» були генеральною репетицією кримської операції Путіна і навіть захоплення Східної України[381].

Ця теорія, згідно з якою російське військове вторгнення в Україну спланували задовго до протестів на Майдані, досі є популярною в Україні. Багато хто вважає, що рука Кремля якимось чином тягнула за ниточки української політики ще до того, як вибухнули масові протести. Наприклад, на думку львівського публіциста Тараса Возняка (головного редактора журналу «Ї»), загальний сценарій Революції Гідності великою мірою Кремль спланував заздалегідь[382]. Розуміючи, що відмова Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС викличе народну реакцію, Путін ніби підштовхував свого українського колегу не лише до відмови від її підписання, а й до жорстокого розгону демонстрацій, щойно ті почалися. На думку Возняка, заворушення в Києві

потрібні були Путіну для того, щоб продемонструвати світові, що Україна є недієздатною державою. Тому він нібито наказав агентам, вже інфільтрованим у режим Януковича, спочатку організувати побиття студентів 30 листопада, а потім інсценувати насильство проти журналістів та міліції перед будівлею Адміністрації Президента 1 грудня 2013 року. Стверджують, що протягом подальших місяців російський Президент неодноразово закликав Януковича вжити рішучих заходів проти Майдану і зрештою взяв справу у свої руки, коли український Президент відмовився розколоти власну країну (Возняк приписує кровопролиття у центрі Києва 18–21 лютого 2014 року російським снайперам, але це твердження залишається недоведеним).

Ця теорія (та інші схожі варіанти)[383], здається, ґрунтується на внутрішній суперечності. З одного боку, російський Президент зображується як великий стратег, здатний планувати, передбачити й спроєктувати поведінку великих мас людей та маніпулювати елітами України та Заходу собі на користь. Однак дивно, що його великий стратегічний план з розколу України зрештою був зірваний через некомпетентність Януковича — його неспроможність засудити «переворот» у Києві і проголосити утворення альтернативної Української держави під час з'їзду у Харкові під його власним «легітимним» керівництвом — і через прорахунок щодо лояльності російськомовних у Харкові, Одесі, Дніпропетровську та всьому південно-східному регіоні України. Це здається суперечливим: з одного боку, Путіна зображують великим ляльководом, мало не Антихристом, водночас фактичний наслідок подій пояснюють прорахунком.

Схоже, найбільший прорахунок Путіна виник через нерозуміння: всупереч образу «братнього народу», якими українців зображувала російська історіографія, вони виявилися кардинально відмінними від росіян. Населення південно-східних регіонів України часто розмовляло російською і заявляло про

симпатію до російської культури, проте, стикнувшись з реальною перспективою політичного об'єднання з Росією, російськомовні громадяни України масово від цієї перспективи відмовилися (західні та центральні регіони були категорично проти). Вони не згуртувалися навколо альтернативного лідера і відмовилися від ролі пішаків у геополітичній грі «великих держав». Натомість вони чинили опір і їхня анархічна непокора була несподіваною для всіх. Характер та суть того народного руху потребує пояснення: чому ці люди, які до того демонстрували покірність і пасивність, раптом відмовилися бути чиїмось маріонетками?; звідки взявся їхній потужний власний голос?; якими були їхні справжні цінності та інтереси?; чому вони раптом вирішили, що їхні ідентичність і політична приналежність варті збройного опору?

Агентність без лідера

Народні заворушення та масовий опір — не нові явища для України. 1990 року студентські протести у центрі Києва змусили уряд Української РСР піти у відставку; 2001-го рух «Україна без Кучми» зупинив розвиток авторитаризму з боку тодішнього Президента; 2004-го широкомасштабні вуличні демонстрації проти махінацій під час голосування призвели до повторного туру президентських виборів і зрештою до втрати президентства Януковичем (якого публічно підтримував Путін) на користь Віктора Ющенка[384].

Але Майдан 2013–2014 років докорінно відрізнявся і від «помаранчевих» демонстрацій, що ґрунтувалися на виборчій кампанії, і від інших українських протестних рухів. 2004 року демонстранти у Києві дотримувалися класичного сценарію «кольорової революції»[385]: вони кинули виклик напівдиктаторському

режиму (послабленому реальністю виборів), влаштувавши масові протести, організовані об'єднаною опозицією і очолювані популярним альтернативним лідером. Саме наявність харизматичного лідера опозиції стала основним фактором успіху «помаранчевих» протестів[386] і відсутність такого лідера — головним чинником провалу аналогічних протестів проти несправедливих виборів у Росії та Білорусі[387]. Однак Революція Гідності не була іншою версією «Помаранчевої революції». На відміну від демонстрацій, що відбувалися на десять років раніше, коли «політичні / протестні антрепренери»[388] майстерно подавали меседжі протестів як боротьбу між «добром» та «злом», Революція Гідності не мала централізованих структур реклами або піару. Образи, гасла та символіка 2013–2014 років виникали спонтанно — часто за допомогою пристосування історичних символів до сучасних потреб (дивіться розділ 7). Матеріальні вимоги озвучували рідко навіть попри присутність на Майдані альтернативної протоеліти, яка представляла групу з конкретним економічним статусом (дивіться розділ 8). Протестні вимоги формулювали через ідеалістичні категорії: гідність, спільність, спільнота, справедливість, прозорість, права (дивіться розділ 9). Ризики для демонстрантів були набагато більші, оскільки режим Януковича упродовж 2013–2014 років не конкурував на виборах, тому й не мав підстав приховувати свою авторитарну сутність. Мало хто сумнівався, що, на відміну від Леоніда Кучми у 2001 та 2004 роках, Віктор Янукович був готовий застосувати силу для розгону натовпу у центрі Києва і зробить це за потреби чи бажання[389].

Фундаментальною відмінністю між «Майданами» 2004 року та 2013–2014 років було те, що Революція Гідності не мала лідера. На відміну від Ющенка, чиє ім'я щоночі скандував натовп 2004 року у центрі Києва, номінальним лідерам політичної опозиції 2013–2014 років — Яценюку, Кличку та Тягнибоку — протестувальники довіряли лише трохи більше, ніж Януковичу. За

іронією долі, цей анархічний аспект демонстрацій зрештою виявився головним чинником їхнього успіху. Оскільки представники номінальної політичної контреліти не могли контролювати волю натовпу, сила протестів була непередбачуваною. Також під час післямайданівської фази революції брак центральної управлінської структури виявився важливим для успіху масових мобілізаційних зусиль проти російської агресії на Донбасі.

Попередні дослідження суспільних рухів найчастіше визначали наявність сильного керівництва як один із ключових чинників успіху[390]. Однак нещодавні дослідження акцій непокори «Захопи Волл-стріт», Арабської весни та Майдану (протести 2016 року у Південній Кореї та Румунії, здається, дотримуються тієї самої схеми), вказують, що значення явного лідера, якого можна ідентифікувати з протестним рухом загалом, може бути переоцінено. Насправді різниця між традиційним «вертикальним» керівництвом революційними рухами минулого (які очолювали харизматичні постаті — Ленін, Мао, Ганді, Че Гевара та інших) і комунітарною («горизонтальною») моделлю керівництва, що виявляється у нещодавніх протестних акціях, вражає[391]. Ми повернемося до цього питання у контексті характеризації Революції Гідності як «постмодерної» революції (розділ 9). Гетерархічна структура і протестного табору на Майдані, і пізніше організованих добровольчих батальйонів, здається, свідчить про нове соціальне явище, що варте глибшого дослідження.

Звичайно, стверджувати, що на Майдані абсолютно не було виявів лідерства, було б неправдою. Основоположною рисою цього протесту була відсутність *консолідованого* керівництва: протестами не керувала якась окрема особа, та й з середовища самого руху не виокремився жоден номінальний очільник. Натомість окремі люди об'єднувалися у невеликі ситуативні групи для виконання конкретного завдання, наприклад: спорудження бари-

кад, приготування їжі, організації самооборони або постачання зброї, палива тощо. Ці групи організовували місцеві лідери, але їхній вплив рідко поширювався за межі власної мережі довіри. У результаті структура руху була не повністю «горизонтальною», а радше складалася з численних (сотень, якщо не тисяч) вільно пов'язаних місцевих лідерів, кожному з яких довіряли й підпорядковувалися від 5–6 до 100 осіб (звідси й символічна назва «сотня», як почали називати основні організаційні одиниці Майдану). Після завершення протестів ця мережа «слабких зв'язків»[392] місцевих лідерів виявилася зокрема в громадській поліцейській діяльності, яка стала ключовою для утримання порядку у кількох великих містах, зокрема й у Києві, коли після розстрілів 18–20 лютого припинили діяти офіційні поліцейські підрозділи. Пізніше, коли бойові дії почалися у східних регіонах, захист територіальної цілісності України та забезпечення базових потреб війська організували не постійні ієрархічні структури, а місцеві лідери, що об'єдналися через неформальні мережі.

«Клей», що об'єднував цих численних місцевих лідерів, був ідейним і зрідка пов'язаний з кимось персонально, тому більшість тогочасних структур були тимчасовими. До Майдану такі комунітарні (гетерархічні) суспільні рухи ніколи не могли підтримувати протест довше кількох тижнів. Протести «Захопи Волл-стріт» припинилися менш ніж за місяць після початку. Протести на єгипетському майдані Тахрір тривали 18 днів, після чого армія усунула президента Хосні Мубарака з посади. Натомість український президент випробовував рішучість тих, хто його усував від влади, у значно холодніших умовах і набагато довше, ніж протерпіли учасники руху «Захопи Волл-стріт» чи протестувальники у Каїрі.

Схоже, в Україні організація суспільних рухів суттєво відрізнялася від інших країн. За іронією долі, у країні, де традиційно громадянське суспільство вважали політично незрілим,

Майдан реалізувався саме завдяки мережевим комунітарним діям. Ця стихійна мобілізація (громадська діяльність без лідера) та ідеалістична солідарність (колективні дії без матеріальної вигоди) були серед найдивовижніших досягнень української Революції Гідності, і це потрібно пояснити докладніше. Згідно з аргументацією, викладеною в наступних розділах, солідарність сформувалася через такі чинники: загальнонародну ідею «нації» (священну, але позбавлену традиційної концептуальної прив'язки до держави та/або етносу); місцевих лідерів, які організовували ресурси та координували свої зусилля за допомогою гетерархічних мереж, і походили з нового «креативного» класу упевнених у собі міських буржуа; явища, що виникли внаслідок або паралельно з попередніми двома, мають ідейну (не матеріальну) основу і відбивають неспостережувані раніше тенденції у організаційному розвитку, що можуть мати і світове цивілізаційне значення.

Революційний ідеалізм

У нефахівця революція часто асоціюється з миттєвою, зазвичай силовою зміною влади внаслідок народного протесту або повстання. Насправді для такої події пасує технічний термін «державний переворот», який використовувала російська влада 2014 року (і пізніше), щоб дискредитувати післямайданівський український уряд, з огляду на сумнівну легітимність процедури, за якою було відсторонено колишнього Президента Януковича. Термін «революція» означає набагато більше, ніж «державний переворот». Революція передбачає стрімку трансформацію політичних, економічних та соціальних інституцій суспільства — процес, який, безумовно, прискорюють «революційні події», але він не обмежується однією з них.

Представлений тут аналіз постулює українську Революцію Гідності не лише як локальне соціальне та/або політичне перетворення однієї ізольованої країни, але й як «велику революцію», яку за історичним значенням можна прирівняти до французької або російської, але послідовність подій якої більше нагадує американську революцію (1776–1789). Справді, американський приклад вживаємо для порівняння тому, що, по-перше, як і після протестів на Майдані, період «терору» і/ або прихід до влади персоналізованого лідера-тирана (наприклад, Робесп'єра або Сталіна) під час пізніших етапів революційного «циклу» у США не відбувся, а по-друге, через те, що ідеалістичне ядро української революції, як видається, поки що не надто зазнало негативного впливу популістичного матеріалізму. Ці твердження спираються на працях двох авторів: Крейна Брінтона та Ганни Арендт[393].

1938 року Крейн Брінтон вперше опублікував працю, що стала відома як «класичне» дослідження революцій. Брінтонове порівняння англійського, американського, французького та російського протестного руху перевидали в оновленому вигляді у 1952–1965 роках і досі вважають хрестоматійною працею про «етапи» революції. «Анатомія революції» визначає «природний життєвий цикл» подієвих траєкторій, що, вочевидь, відбуваються під час революційних періодів історії: спочатку повалення режиму, далі утворення поміркованого режиму після повстання, радикалізація режиму, що призводить до насильницького знищення справжніх або уявних «ворогів революції» (тобто «царство терору») і зрештою — термідоріанське «охолодження».

Схема Брінтона важлива з огляду на ситуацію в Україні, тому що крізь її призму Революція Гідності сприймається як *процес*, а не як подія.

Отже, протести на Майдані та усунення Януковича від влади слід вважати першим етапом постульованого «природного»

циклу розвитку революції. Поміркованим етапом після повстання став короткий перехідний період під керівництвом виконувача обов'язків Президента Турчинова, після якого Порошенко, — хотів він цього чи ні, — узявся до впровадження реформ. Ймовірно, після цього етапу мали настати зневіра та крах надій, що призвели б до радикалізації і, можливо, до якоїсь форми «царства терору» (тобто появи відповідника Робесп'єра).

На час написання цієї книжки, підозри, що революційний процес в Україні скотиться у брінтонівське «царство терору», не справдилися. Під час президенства Порошенка не відбулося жодних значних вуличних протестів, і хоча нові партії, які виступали за більш радикальні реформи, здобули певну популярність[394], вони закликали до політичних змін лише у мирний спосіб. Думку про те, що розчаровані солдати та добровольці повернуться до Києва після служби на Сході і здійснять вуличне правосуддя над політичними елітами, чиї дії вони вважають негідними «цінностей Майдану» і/або «пам'яті Небесної Сотні», ймовірно, насаджував Кремль у рамках інформаційної війни проти України[395], і вона не відображалася в будь-якій народній ініціативі.

Упродовж 2015 року мем про неминучість «третього Майдану» («першим» вважали Майдан 2004 року, а «другим» — 2014-го) поширився в українській та міжнародній пресі[396], а у лютому 2016 року під цими знаменами дійсно відбувся нетривалий протест — його головним організатором виявився громадянин Росії, який раніше підтримував сепаратистські «ДНР» та «ЛНР» і пропагував справу Новоросії у соціальних мережах[397]. Надію Савченко, колишню українську військову льотчицю, ув'язнену Кремлем і згодом звільнену, на початку 2018 року звинуватили у плануванні насильницького захоплення влади, спрямованого на повалення законного українського уряду, та викриття її планів викликало серед людей більше кпинів, ніж підтримки[398].

Відсутність підтримки радикалізму у перші роки після усунення Януковича від влади була несподіваною. Темпи трансформації, які запроваджувала нова українська еліта, були набагато швидші, ніж усі, що до того відбувалися в Україні, проте все одно не виправдовували очікувань багатьох. Чимало людей були розчарованими. Змушені зосереджувати увагу на боротьбі з російською військовою агресією, післямайданівські політичні лідери вагалися стосовно багатьох внутрішніх реформ, яких вимагали майданівські протестувальники, зосереджуючись натомість на зовнішній політиці (на забезпеченні західної фінансової та дипломатичної підтримки) та на військових питаннях — мобілізації, матеріальному забезпеченні військ, оновленні виробництва спорядження тощо. Національна оборона виявилася пріоритетнішою за внутрішні інституційні реформи. Через це відбувся меметичний дрейф до «екзистенційної політики»[399] (підпорядкування політичного дискурсу та ухвалення рішень терміновим потребам відбиття зовнішньої загрози за рахунок інших пріоритетів).

До кінця 2016 року повільний темп проведення внутрішніх реформ (зокрема у судочинстві та втіленні антикорупційних ініціатив)[400] зрештою призвів до зростання суспільного невдоволення. Спочатку протести виникли на Донбасі: активісти спільно з партією «Самопоміч» організували блокаду залізничних шляхів, що вели на окуповані території «ДНР» та «ЛНР» і з них, змусивши владу припинити торгівлю через лінію зіткнення, що здійснювалася переважно в інтересах корумпованих високопосадовців.

У середині 2017 року невеликі протести організував у Києві Михаїл Саакашвілі, колишній Президент Грузії, який отримав від Порошенка українське громадянство і 2015 року став головою Одеської облдержадміністрації. До 2016 року Саакашвілі вже розсварився з українським Президентом і згодом був

позбавлений громадянства під час свого перебування за межами України (тобто його паспорт анулювали). Прорвавшись через польський кордон назад у країну, Саакашвілі організував у листопаді 2017 року громадську кампанію проти «корумпованого», за його словами, Порошенка, закликаючи до імпічменту[401]. Однак навіть найбільші демонстрації, які організував «Рух нових сил» Саакашвілі, збирали не більш ніж 20 тисяч учасників.

Попри жахливі економічні умови, які пережили українці у післямайданівські роки, панівний суспільний дискурс, схоже, залишився ідеалістичним, і спроби популістів змінити фокус політичного порядку денного на матеріальні проблеми зазнали невдачі[402]. Під час протестів, які організовував Саакашвілі 2017 року, і він як лідер, і його соратники наголошували на проблемах зарплат, тарифів та пенсій, ідентифікуючи їх як *побічні продукти* корупції. Цікаво, що у виступах рідко згадувалася сама корупція як зло. Можливо, саме тому ці заходи викликали у громадськості підозру, а не широку підтримку. Після висилки колишнього грузинського Президента з України нібито народний рух, який він організував, припинив свою активність.

Розвиток подій в Україні після повалення Януковича був доволі несподіваним: попри численні економічні труднощі, приходу «радикалів» до влади, здається, вдалося уникнути. Українська революція так і не породила жодного аналога Сталіна чи Робеспʼєра (ані навіть Мао, Кастро, Ортеги чи Франко).

Як вказувала Ганна Арендт, відмінною характеристикою американської революції була цілеспрямована зосередженість її протагоністів на ідеалах, що призвели до повалення старого режиму. Відхід від нових принципів, що надихали французьких та російських революціонерів на першому етапі, призвів до того, що їхній дискурс скотився до популістського матеріалізму та закінчився гільйотиною і тиранією. Отож урок «великих революцій» полягає у тому, що «ухил вліво» — відхід від ідеалізму

до матеріалістичних соціально-економічних вимог — спотворює первісні романтичні ідеали революціонерів і призводить до терору[403]. Здавалося б, як і у США, в Україні дискурс незалежності (деколонізації) перевершив дискурс соціальної інженерії; попри те, що зовнішня загроза сповільнила темпи внутрішніх реформ, її реальність, здається, забезпечила певний захист від радикалізації. Тому навіть попри економічні труднощі та війну, під час перших чотирьох років після повалення режиму Януковича, революційний процес залишався у річищі ідеалізму. Перехід до популістичного дискурсу став очевидним у передвиборчих кампаніях Юлії Тимошенко (яка прагнула стати Президентом у 2019-му, обіцяючи вдвічі знизити ціни на природний газ) та актора-коміка Володимира Зеленського, але меседж нинішнього Президента «Армія, мова, віра» майже збігається з «революційним каноном» Майдану. На час написання книжки остаточний результат цього електорального змагання між матеріалізмом та ідеалізмом залишався невідомим.

Тривимірний процес

Тепер читачу вже має бути зрозуміло, що аналіз української Революції Гідності, представлений у подальших частинах цієї книжки, постулює Майдан та подальшу оборонну війну України з Росією як *процес*. Я також наполягаю на тому, що цей процес можна зрозуміти крізь ідейну, а не матеріалістичну призму. Через це я відкидаю підхід структуралізму (зокрема його різновид із галузі міжнародних відносин — так званий «реалізм»), який спонукає інтерпретувати «українську кризу» як вторинне явище гіпотетичної геополітичної гри і перебільшувати макрорівневий контекст подій, применшуючи значення їхніх учасників на місцях. Українську Революцію Гідності здійснили

(і здійснюють) українці. Безумовно, особистість та рішення російського Президента Володимира Путіна є важливі для розуміння розвитку описаних тут подій, але революції за самою своєю природою є *суспільними* процесами, і їхній аналіз не можна зводити до опису рішень окремої людини.

Якщо дивитися на ситуацію з перспективи розвитку суспільства, то революції — це моменти (можливо, кількарічні) розриву на шляху цього розвитку. Як помітила Арендт, дискурс революціонерів, по-перше, припускає відновлення «нормального» шляху розвитку суспільства після його викривлення — отже, виправлення історичної траєкторії. По-друге, революційний «пафос» обертається навколо новизни: розрив з минулим — це не просто виправлення, а й новий початок — новий державний устрій, нові інституції, новий соціальний контекст. По-третє, революції — це ідеї: новітні сенси, невипробувані організаційні форми, експериментування та дискусія. У наступних трьох розділах я розвиваю тезу, що відповідає цій тривимірній характеристиці Арендт. Я представляю українську Революцію Гідності як процес, що враховує три аспекти:

- Національне визволення — завершення процесу деколонізації, що почався 1991 року, але ніколи не реалізувався повністю через збереження радянського ідентичнісного міфу про «братні слов'янські народи». Цей аспект Майдану був найбільш суперечливим під час перших етапів української Революції Гідності, тому що націєтворці кооптували символіку повстанських рухів 1918–1921 та 1939–1952 років і гасла української незалежності воєнних часів. Однак у процесі «канонізації» як символи протестів на Майдані портрети історичних постатей та слова, емблеми та гасла, запозичені з попередніх епох, набули зовсім іншого значення, ніж у первісному

контексті. Якщо до Революції Гідності семіотичні маркери українського патріотизму (наприклад, червоно-чорний прапор ОУН, портрети націоналістичного лідера часів Другої світової війни Степана Бандери) могли асоціюватися з неприйнятними формами інтегрального націоналізму, то під час майданівських протестів та після них ці традиційні маркери стали символізувати солідарність у сучасному опорі іноземній агресії.

- Дефеодалізація — повстання проти наскрізь корумпованого, неофеодального олігархічного режиму, що приватизував та монополізував великі сегменти української економіки і створив регуляторне середовище, вороже і до незалежного бізнесу, і до іноземних інвесторів. Окрім такої здебільшого економічної програми, цей аспект революції передбачав базову вимогу для суспільства: поліція не повинна бити та розстрілювати громадян на вулицях. Наступні вимоги стосувалися «голосу» в ухваленні рішень, які пізніше втіляться у кооптації нових гравців («флексіанців») до складу післямайданівського уряду України. Сфера дії та вплив Революції Гідності у цьому вимірі були неоднорідними: на перший план вийшли нові суспільні розколи, які, я переконаний, визначатимуть політичний та соціально-економічний ландшафт країни у наступні роки.
- Новітні цінності та практики — проголошення «гідності» людини через взаємозалежність. Майдан Незалежності у Києві став осередком спонтанної організації (барикади, надання першої медичної допомоги, постачання їжі та палива тощо). Пізніше поставлені перед необхідністю захищати країну, багато представників цього волонтерського руху перейшли від забезпечення протестувальників до забезпечення фронту,

інші — пішли на військову службу. Багатьом спостерігачам цей спонтанний процес мало нагадував щось революційне, але саме у цих нових формах горизонтальної солідарності та активного громадянства українці запропонували унікальний внесок у світовий цивілізаційний розвиток. Можливо, саме цей третій суспільний процес здався Кремлю достатньо загрозливим, щоб вдатися до його руйнації за допомогою військової агресії.

Ці три виміри української Революції Гідності розглянемо у трьох наступних розділах. Ми почнемо з базового (і, мабуть, найсуперечливішого) виміру: зі сприйняття Майдану та подальшої російсько-української війни як епізодів націєтворення, результатом яких стало швидке створення нової, згуртованої політичної спільноти.

Розділ 7.
Національна революція

На початку грудня 2013 року я часто повертався додому з Майдану вночі. Довгим ескалатором я спускався на станцію метро «Майдан Незалежності» (метро у центрі Києва проклали дуже глибоко) і спостерігав. Одного вечора, поки я чекав поїзд, група молодих жінок (років 25-ти) спустилася ескалатором, співаючи український гімн. За кілька секунд кількасот людей, які тихо чекали на платформі, виструнчилися і долучилися до співу. Я перестав спостерігати. Я теж співав. А потім заплакав із радощів... Це був Київ! Тут до цього ніхто спонтанно не співав державний гімн! Того вечора я звернувся до своїх друзів з української діаспори через фейсбук з таким повідомленням:

> Будь ласка, майте терпіння! Україна у розпалі цілком реальної і дуже важливої соціальної революції. Для багатьох українців ця революція — це переосмислення їхніх цінностей та ідентичностей. Це болісний процес, який має відбутися через колективну дію, самоаналіз та без зовнішнього втручання.

Пізніше заступниця головного редактора Kyiv Post Катя Горчинська зауважила, що, постійно буваючи у центрі міста, неможливо

не помітити поступову, але відчутну зміну у розмовах, символах, ставленні людей одне до одного. Катя (російськомовна) назвала цей процес відомою фразою «народження нації».

> Це народжується нація. Покалічена роками поганого правління, доведена до злиднів грабунком, вона повільно постає з руїн. Цей процес масовий, і ми не знаємо, чи успішно відбуватиметься таке народження. Але процес триває тут і зараз, у Києві, болісний і грандіозний водночас. Єдине місце, де по-справжньому відчуваєш муки та велич цього національного пробудження, — це тут, на Майдані[404].

Хоча київський Майдан Незалежності став центром раптового усвідомлення українцями себе як нації, хвиля спонтанних виявів патріотизму, що накрила країну під час протестів на Майдані та у подальші місяці, не обмежувалася столицею. Упродовж 2014 року уся країна у буквальному сенсі стала синьо-жовтою — державні прапори розвішували майже на кожній будівлі. На автівки чіпляли стрічки та прапори. Діти фарбували поруччя мостів у містах та селах у синій та жовтий кольори. На капоти машин клеїли зображення тризуба, вишивки та державного прапора. За допомогою народного фінансування зібрали сотні мільйонів гривень, щоб закупити одяг, харчі та спорядження для фронту. У кожну посилку вкладали прапори та патріотичні листівки, що їх власноруч готували школярі. Хоча багато добровольчих батальйонів вибрали символіку, яку дехто зі спостерігачів вважав неприйнятною (наприклад, неонацистський вольфсангель батальйону «Азов» та запозичення «Правим сектором» червоно-чорного прапора Організації українських націоналістів з часів Другої світової війни), етнічне походження бійців та їхня мовна приналежність ілюстрували відносно типовий зріз українського суспільства[405]. Ці люди пішли

на фронт захищати свою країну від іноземного загарбника — Росії. Не було сумніву, що переважна більшість українських патріотів підтримувала та поважала їх за відвагу і відданість[406].

Зараз ми проаналізуємо «національний» вимір Революції Гідності. Багато закордонних оглядачів витлумачило символіку та дискурс протестів і вияви патріотизму у відповідь на події, які українці сприйняли як необґрунтовану російську агресію як симптоми «радикалізації» України (і навіть поворот до «фашизму»)[407]. Але запозичення символів та гасел, створених колись давно іншими борцями за свободу, було виявом не «націоналізму», а «патріотизму». Втім, незалежно від назви, *ідея України* мобілізувала мільйони на колективні дії та самопожертву. Багато з тих, хто це зробив, до протестів на Майдані та російського вторгнення ніколи й не замислювалися над своєю ідентичністю.

Народження нації

Протягом усієї пострадянської історії Україну вважали поділеною на російськомовний Схід з центром у Донецьку та україномовний Захід з центром у Львові[408]. З огляду на етномовні розбіжності (що виявлялися повторно в електоральних уподобаннях — (дивіться розділ 1) і уявні відмінності в ідентичності, більшість політичних досліджень починалася з визначення країни як об'єднання двох «самостей». Саме тому націєтворчої політика Києва вважалася надважливою як для аналізу, так і для успіху «українського проєкту»[409]. Як зазначав український історик Ярослав Грицак, поділ України на Східну і Західну, в якому Львів та Донецьк поставали як повні протилежності, був евристичним спрощенням, що сильно спотворювало українські реалії. Цієї дихотомної України ніколи не існувало. За його словами, «є інші регіони, які ігнорують цю дихотомію.

Замість теорії «двох Україн» я запропонував би метафору «двадцяти двох Україн» для більш точного опису української культурної та політичної мапи»[410].

Після російського вторгнення до Криму та Донбасу стало ясно, що різноманіття не обов'язково обумовлює розкол[411]. Ідеологи російського націоналізму[412] поширюють міфи, що на території України насправді мешкають два етнічно та історично різних народи: галицько-волинський на заході та російський на сході. Проте до кінця 2014 року стало очевидним, що українці — один народ, і пишаються цим. Внутрішні відмінності між регіонами країни виявилися подібними до тих, що існують у будь-якій великій європейській країні. Зрештою, баварців, які розмовляють місцевим діалектом, не зрозуміють мешканці Гамбурга, але ніхто у Німеччині не стане всерйоз припускати, що північ та південь країни штучно об'єднані через історичні обставини. Засадничий «клей» їхньої «уявної спільноти»[413] — згода стосовно національних символів, цінностей, історії та спільного відчуття належності до одного народу. Ця згода не заперечує відданість певному регіону або місту та ототожнення себе з ними (або з транснаціональною ідентичністю, наприклад, з «Європою»), але у тяжкі часи європейці XXI століття ідентифікують себе саме зі своєю нацією. В Україні відчуття належності до окремої національної спільноти посилили протести на Майдані, а потім — вторгнення Росії. У таблиці нижче показано результати опитувань, проведених влітку 2013 року (до початку Євромайдану) в порівнянні з аналогічними результатами опитування, проведеного влітку 2014 року (після усунення Януковича від влади). На запитання «Ким ви вважаєте себе насамперед?» більшість респондентів у обох опитуваннях відповіла: «Громадянином (кою) України». Однак внаслідок протестів на Майдані та анексії Криму Росією, частка тих, хто вибирав цей варіант відповіді, різко зросла: від 50,4 % до 64,6 % у масштабах держави:

Таблиця 3. Відповідь на запитання «Ким ви себе вважаєте насамперед?». Опитування проводили 27–28 липня 2013 року та 10–29 липня 2014 року. Кількість опитаних в обох прикладах — 1800 осіб. Похибка 3 %[414]

Регіон[415]	**Захід**		**Центр**		**Південь (без Криму)**		**Схід**		**Донбас**		**Середній показник у державі**	
Самоідентифікація	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Мешканець (ка) села або міста, в якому живу	27.7 %	14.5 %	27.9 %	14.4 %	32.0 %	25.1 %	33.6 %	13.8 %	28.6 %	16.0 %	28.7 %	16.1 %
Мешканець (ка) регіону (області або групи областей), в якому живу	6.6 %	6.7 %	5.6 %	2.7 %	2.1 %	5.1 %	7.4 %	5.1 %	14.8 %	22.6 %	7.9 %	8.0 %
Громадянин (ка) України	55.9 %	70.1 %	56.3 %	75.7 %	41.4 %	59.5 %	48.1 %	66,7 %	41.7 %	37.0 %	50.7 %	64.6 %
Представник (ця) своєї етнічної групи, нації	3.2 %	3.2 %	2.4 %	1.9 %	3.9 %	1.0 %	0.9 %	3.2 %	0.3 %	0.0 %	2.0 %	2.1 %
Громадянин (ка) колишнього СРСР	1.4 %	0.3 %	3.7 %	2.7 %	10.5 %	5.6 %	6.8 %	8.6 %	11.7 %	19.3 %	6.6 %	5.5 %
Громадянин (ка) Європи	2.3 %	3.2 %	1.2 %	0.5 %	1.1 %	0.5 %	1.2 %	0.8 %	0.3 %	1.1 %	1.2 %	1.1 %
Громадянин (ка) світу	2.6 %	1.4 %	2.1 %	1.1 %	2.8 %	3.1 %	1.8 %	1.7 %	1.8 %	3.3 %	2.4 %	2.1 %
Інше	0.3 %	0.5 %	0.9 %	1.0 %	1.1 %	0.0 %	0.0 %	0.0 %	0.7 %	0.5 %	0.6 %	0.5 %

Крім очевидного та приголомшливого зростання по всій Україні (за винятком Донбасу) кількості респондентів, які ідентифікували себе насамперед як громадяни України (показник збільшення національної гордості), дані також показують зниження регіональної та місцевої (місто / село) самоідентифікації (знову ж таки — за винятком Донбасу)[416]. Дані свідчать про різке зростання на Донбасі кількості респондентів, які ідентифікували себе як «громадяни колишнього СРСР» та «мешканець (ка) регіону, в якому живу». З огляду на те, що дані 2014 року стосуються періоду, коли ще доступ до непідконтрольних українському урядові регіонів був можливим, зростання регіональної солідарності та збільшення ототожнення донбаськими респондентами себе з радянським минулим є важливими показниками місцевої вирізненості. Ми ще повернемося до обговорення особливостей донбаської ідентичності у цьому розділі.

На загальнонаціональному рівні ці дані свідчать, що майданівські протести та їхні негайні наслідки (тобто російська анексія Криму та перші місяці війни) створили нову концептуалізацію ідентичностей українців по всій країні. Це був дуже особистий процес, що передбачав самоаналіз, участь у колективній діяльності та раптове розкриття основ своєї ідентичності. Його наслідком стало індивідуальне та добровільне входження у спільноту собі подібних, набагато більшу, ніж містечко, село чи регіон. Неочікувано це націєтворення буцімто відбулося не внаслідок навчання або навіювання з боку еліт (що рекомендували політологи упродовж пострадянського періоду), а, як видається, відбулося через органічний процес, що розвивався знизу. З іншого боку, можна стверджувати, що роки націєтворення під проводом еліт (тобто м'яка українізаційна політика в освіті, ЗМІ, офіційних комунікаціях) нарешті дали результат 2014 року. Хоч би якими були причинно-наслідкові зв'язки, багатьом людям став властивим ідентичнісний самоаналіз.

Часто свідоме рішення *бути* українцем означало й *розмовляти* українською. Наприклад, 22 грудня 2013 року, за місяць після початку протестів на Майдані, Соня Кошкіна, відома російськомовна київська журналістка, розмістила такий допис на своїй сторінці у фейсбуці (українською): «Усе більше й більше я відчуваю внутрішню потребу розмовляти українською. Підкреслюю: внутрішню потребу. Припускаю, що це моя особиста революція. P.S. (продовжено російською): Я ще не перетнула цю лінію, але вже близько». Протягом трьох років після допису, за спостереженнями автора цієї книжки, у Києві значно зросла кількість україномовних.

Хоча розмовляти українською у столиці, можливо, стало модним, проте використання мови у інших регіонах не надто змінилося. Коли минуло три роки після протестів на Майдані, центр Разумкова запитав українців, якою мовою вони розмовляють вдома: 55 % респондентів відповіли, що українською, а 41 % — російською (1 % — «іншими мовами» і ще 3 % відмовилися відповідати)[417]. Ці дані зіставили з аналогічним опитуванням 2011 року, де показники становили 52 % та 45 %. Якщо вважати мову одним з маркерів ідентичності, то зміна у 3–4 % в масштабах держави вказує на мінімальну зміну ідентичності. Однак, коли респондентів запитали про те, яку мову вони вважають *рідною*, то кількість тих, хто відповів «українську», 2016 року зросла до 69 % з 61 % у 2011-му, а кількість тих, хто назвав російську, зменшилася з 36 % до 27 %. Інакше кажучи, більше українських громадян визначили українську мову як рідну (значна зміна у 8–9 %), хоча тих, хто змінив мову повсякденного спілкування, було порівняно менше. Це виявляє двоїсту функцію мови: з одного боку, вона означає засіб спілкування і у цьому вимірі українці виявилися прагматичними (або лінивими), бо російська для багатьох залишилася мовою щоденного вжитку, особливо у східних та південних регіонах, як це і було для

багатьох упродовж десятиліть. З іншого боку, мова є маркером ідентичності і у цьому вимірі за п'ять років значно більше українців вказало українську мову як *рідну*.

(Р)еволюція ідентичності

«Особиста революція» Соні Кошкіної (процитована вище) виявляла цю зміну у мовній ідентичності: вона *майже* перейшла на українську у щоденному спілкуванні і для неї це прагнення до змін вже стало фундаментальним ідентичнісним зрушенням. Для Соні *відчувати* себе українкою необов'язково означало *розмовляти* українською у повсякденному житті, але точно передбачало публічне декларування мовної прихильності як частини особистої революції ідентичності. Згадуючи власну особисту революцію, перший голова Адміністрації Президента Порошенка Борис Ложкін (російськомовний уродженець Харкова) написав:

> Якби до листопада 2013 року мене б запитали «Хто ти?», то я, швидше за все, відповів би: «Менеджер». У березні 2014-го літак, яким я повертався з відрядження, заходив на посадку в Борисполі. На мене накотило все переосмислене і відчуте минулої зими, щось всередині мене неначе клацнуло. Я відчув себе українцем. Як на мене, українська ідентичність — це не щось дане раз і назавжди. Це процес, який відбувався останніх два десятиліття спершу надто повільно, та раптом різко прискорився[418].

У січні 1991 року (тепер здається, ніби у попередньому житті) я приїхав до східноукраїнського міста Дніпропетровська з Канади за програмою обміну студентами. Протягом шести

місяців, поки вивчав там історію (Сергій Плохій — автор, серед іншого, передмови до цієї книги — був моїм викладачем), я полюбляв грати у мовну гру з місцевими: гуляючи головною вулицею (проспектом Карла Маркса) цього індустріального міста з населенням майже у мільйон мешканців, я зупиняв випадкових перехожих і запитував у них українською: «скажіть, будь ласка, котра година?». У 9 випадках з 10 реакцією був шок, і менш ніж половина людей розуміли моє запитання. Тоді Дніпропетровськ був містом, де населення, головним чином етнічні українці, зазнало русифікації. У березні 1991 року на всесоюзному референдумі про оновлення СРСР понад 80 % містян проголосували за збереження Радянського Союзу як «оновленої федерації». У Дніпропетровському університеті, де я навчався, цей показник становив 82 %. Через шість місяців ті самі виборці кинули чимало бюлетенів на підтримку Акту проголошення незалежності України, але мало хто з них ототожнював себе з українською нацією — їхні голоси були здебільшого *проти* СРСР, а не *за* незалежну Україну. Після 1991-го упродовж багатьох років у цьому індустріалізованому регіоні, який був місцем народження Брежнєва та домівкою найбільшого ракетного заводу СРСР, синьо-жовтий прапор залишався чимось трохи крамольним, а тризуб — мало не іноземним символом.

Перенесімося на одне покоління вперед. 1 червня 2014 року я дивився новинний сюжет про офіцера з Дніпропетровська, який став добровольцем у антитерористичній операції на Донбасі. Після поранення його привезли додому на операцію та реабілітацію. Друзі та побратими офіцера почали шукати донорів крові через соціальні мережі. За кілька годин кількасот добровольців заповнили донорське відділення шпиталю. Люди у черзі розмовляли українською голосно і гордо, хоч і з численними помилками у вимові та граматиці; вони співали державний

гімн; були у футболках з тризубами, а багато хто загорнувся у синьо-жовті прапори.

У подальші місяці Дніпропетровськ (офіційно перейменований на Дніпро 2016-го у рамках української політики «декомунізації»)[419] став оплотом захисту України від путінських планів створення Новоросії. Хоча роль Ігоря Коломойського у перетворенні цього міста на фортецю та центральний пункт постачання фронту не слід недооцінювати, без підтримки місцевого населення третьому найбагатшому олігархові України та головному власникові фінансово-промислової групи «Приват» не вдалося б помститися Путіну за колишню особисту образу[420]. Східний промисловий центр України і далі виконував свою роль центрального логістичного осередку воєнної економіки ще довгий час по тому, як Коломойський 2015 року залишив посаду губернатора. Крім того, обласна лікарня імені Мечникова та її російськомовний головний лікар Сергій Риженко[421] стали одною з головних тем сюжетів на національних каналах під час війни на Донбасі: щоразу, коли сильні обстріли призводили до втрат, важкопоранених вояків евакуйовували до цієї лікарні гвинтокрилами для складних хірургічних операцій. Лікарі, здавалося, творили дива.

Кілька спостерігачів зауважили, що Путіну слід подякувати за те, що він змусив українців за межами Донбасу та Криму усвідомити свою національну приналежність[422], але цей процес почався задовго до російського вторгнення (прихованого, а потім відкритого). Під час протестів на Майдані багато активістів казало, що переживають щось на кшталт перезавантаження ідентичності: роздуми та цілеспрямоване ухвалення рішення щодо визначення власного «я». Цей процес часто вважали майже містичним зокрема й тоді, коли новоідентифіковані «я» знаходили інших (багатьох інших!), які пережили той самий інтроспективний процес.

Рух за незалежність

За іронією долі, ідентичнісна революція України почалася з проголошення єдності з Європейським Союзом — політичним проєктом, який створили для *зменшення* руйнівних наслідків націоналізмів XX століття на континенті. Однак, як доведено в останній частині цього розділу, територіальна, інклюзивна та зосереджена на сучасності версія української ідентичності, що постала внаслідок майданівських протестів та подальшої оборонної мобілізації добровольців, мала дуже мало спільного з європейськими версіями етномовного (нібито «споконвічного») націоналізму, який в минулому призвів до катастрофічних наслідків на континенті і ще менше — з пан'європейською політичною ідентичністю, яку уособлював проєкт ЄС початку XXI століття.

Територіальна ідентичність, що сформувалася після майданівських протестів та під впливом досвіду війни, вирізнялася дивовижною інклюзивністю і охоплювала багато мов та національностей. Водночас вона була неетатистською і часто відверто відкидала державу як центральну інституцію нації. Багато важила *незалежність* (висловлена у фразі «суверенітет та територіальна цілісність»), але необов'язковим було її втілення у політичних структурах.

Ставлення українців до незалежності не завжди було однозначним[423]. Київський міжнародний інститут соціології вперше провів опитування на цю тему 1991 року, напередодні референдуму, що призвів до розпуску СРСР. Під час опитування респондентів запитали про їхні наміри щодо голосування (ці дані великою мірою спрогнозували офіційні результати). Опитування з аналогічним запитанням повторили у 2006, 2011 та 2016 роках[424].

Діаграма нижче свідчить, що у період між п'ятнадцятьма та двадцятьма роками після розпаду СРСР кількість прихильників

незалежності України явно зменшилася, але до 2016 року підтримка національного самовизначення повернулася до показників 1991 року по всій країні. Найбільше це було помітно у російськомовних східних та південних регіонах. Здається, протести на Майдані та російське вторгнення переконали українців у правильності їхнього вибору двадцять п'ять років до того. Штефан Галлінг та Сьюзан Стюарт з Німецького інституту міжнародної та безпекової політики зазначають:

> Дослідження свідчать, що емоційний зв'язок населення України зі своєю державою суттєво зріс упродовж 2014 року. Можна упевнено говорити про прискорення українського процесу державотворення. Хоча проукраїнська позиція найбільше поширена у західній, центральній та північній частинах країни, більшість українців у всіх регіонах ототожнює себе з Українською державою і підтримує її незалежність. Динаміка зростання проукраїнської позиції найбільше виявилася у східних частинах країни, де українську державність тепер підтримує понад дві третини населення. Бачимо, як зменшується значення регіональних відмінностей під час кризи, і навіть попри регіональну специфіку українське суспільство сьогодні є згуртованішим, ніж раніше[425].

Оглядачі післямайданівської України повсюдно визначали зменшення регіональних відмінностей і піднесення *національного* патріотизму. Цей процес ідентичнісної переорієнтації виявлявся по-різному — у мовній ідентифікації, потязі до символів, переоцінці історичних постатей, свят тощо, і передбачав також емоційне переосмислення цінностей. Самоаналіз особистого визначення «я» був нелегким процесом. Коли за цим самоаналізом відбувалося усвідомлення, що багато інших людей описують себе, використовуючи ту саму (або дуже схожу) інтерпретацію «я»,

результатом було формування згуртованого і дуже потужного «ми». Глибина цієї особистої революції і її унікальність як суспільного явища, потребує подальшого пояснення.

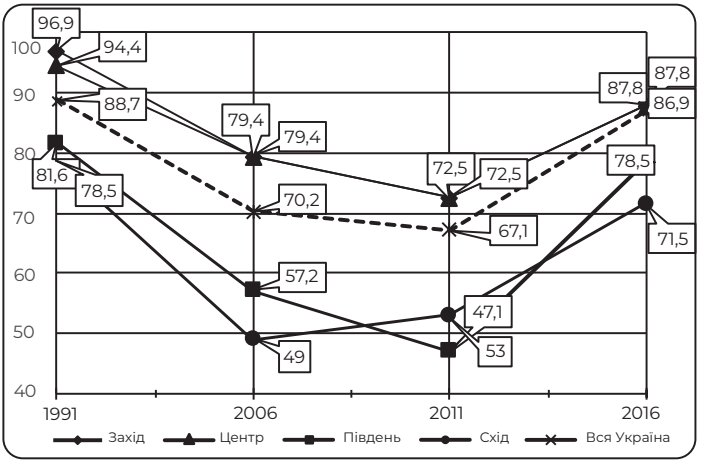

Рисунок 5. Результати опитуваннь, що свідчать про підтримку незалежності України: порівняльні дані за 1991, 2006, 2011 та 2016 роки. Опитування проводив Київський міжнародний інститут соціології (2040 респондентів). Респонденти відповідали на запитання «Якби референдум за незалежність України відбувся сьогодні, як би ви проголосували?»[426]

Розвиток дискурсу

Ідентичність тісно пов'язана з жаргоном. Термінологія відтворює культурні коди, взаємнозрозумілі концептуальні рамки, комунікативні артефакти, що створені членами певної консолідованої групи, зрозумілі для них і поширюються у їхньому середовищі. Якщо створюється нова термінологія — швидко, одночасно з розвитком подій, — то цілком ймовірно, що відбувається і процес створення нової ідентичності. Коли нові терміни

відразу стають зрозумілими для багатьох людей, які їх засвоюють, ми спостерігаємо дуже особливий процес широкомасштабного створення колективної ідентичності. Схоже, саме це сталося в Україні під час майданівських протестів і у перші місяці конфлікту з Росією.

Соціолінгвістка Надія Трач порівнювала еволюцію дискурсу навколо Майдану з процесом досягнення зрілості: «Вивчаючи мову протестів, ми бачимо, як українське суспільство перетворюється з бунтівного пострадянського підлітка на дорослого свідомого громадянина»[427]. Перші ознаки цієї еволюції можна було помітити ще на початку протестів, коли до вже знайомого (після «помаранчевих» демонстрацій 2004 року) терміна «Майдан», що означало місце протестів, додали префікс «Євро»[428]. Автор цієї інновації невідомий, але результатом стало створення світового бренду, що закапсулював сутність вимог перших протестувальників і одночасно привернув увагу міжнародної преси, заінтригувавши простою назвою складного політичного явища. Для багатьох протестувальників (особливо після 1 грудня 2013 року) «Євромайдан» асоціювався не лише з конкретною вимогою підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Префікс «Євро» символізував набір цінностей (уявних) — життя за встановленими правилами, визнання особистої гідності, свобода подорожей, навчання тощо. Термін, що виник внаслідок поєднання зі словом «Майдан», охопив усе — місце, причину, метод та мету[429].

Зрештою префікс «Євро» почав зникати з вітчизняного дискурсу Майдану. Висловлення «глибокого занепокоєння» лідерами ЄС стали об'єктом кпинів, особливо коли такі гасла лунали у відповідь на явну агресію з боку Росії та/або втрати життів. Наприклад, наприкінці січня 2014-го, після повідомлення про перші жертви серед протестувальників, у фейсбуці поширили англійською мовою плакат[430], який потім наклеїли на стіну біля входу до головпоштамту на київському Майдані Незалежності:

Дорогий Європейський Союзе та Сполучені
Штати Америки!
Нам більше не потрібна ваша моральна підтримка!
Дійте або йдіть на хуй!
З євролюбов'ю від Євро-України.

Одомашнення Майдану (від'єднання префіксу «Євро») було не лише наслідком розчарування у західних партнерах України, які не демонстрували реальної підтримки протестувальникам. Воно відображало і позитивну тенденцію — еволюцію протестного руху від фокусування на зовнішньополітичному документі (по суті, угоді про вільну торгівлю), який інтерпретували як такий, що має значний вплив на «цивілізаційний вибір» України до здебільшого внутрішньополітичного «будівничого» руху, що викликав суто українську боротьбу за самоідентифікацію, самостійність, особисту та колективну гідність та незалежну державність. Етно-рок-гурт TaRuta співав: «Ми шукали Європу, але знайшли Україну»[431].

У перший «січовий» період протестів (дивіться розділ 2), коли актуальність префіксу «Євро» зменшилася, виникло кілька каламбурів зі словом «Майдан». Наприклад, у грудні 2013 року група активістів на чолі з Юлією Тичківською (у дівоцтві Кочерган) та репером Олександром Положинським організувала інформаційний центр під гаслом «Не злий Майдан». Тут помітна алюзія з потрійним сенсом: описовим («незлий — чи то пак «непоганий» — Майдан»), наказовим («не зли Майдан») та розмовним («не зрадь Майдан» — з натяком на лідерів політичної опозиції, яких багато протестувальників підозрювали у змові з Януковичем)[432]. Свідченням національного масштабу українського революційного руху наприкінці 2013 року стало те, що люди почали називати протестні табори у обласних центрах «Майданами»[433]. Приблизно тоді ж від «Майдану» вперше

почали утворювати дієслова («Помайданимо Януковича!»), а демонстранти по всій країні почали називати себе «майданівцями» (прикметниковий іменник), у той час як їхні дифаматори назвали їх «майдаунами» (тобто поєднали назву «Майдан» із синдромом Дауна). Людей, яких захопив дух протестного руху, називали «майданутими», а про тих, хто добровільно пішов на державну службу після усунення Януковича від влади, казали, що вони створюють «внутрішні Майдани» у своїх міністерствах. Загалом їх вважали носіями «цінностей Майдану» — значення цього терміна з часом змінювалося, але спочатку і у загальному сенсі він означав прозорість, співпрацю, ідеалізм, патріотизм та служіння.

Єдність нації була лейтмотивом майданівських протестів, а у подальші місяці, коли над багатьма східними та південними регіонами нависла загроза сепаратизму, ця тема набула ще більшого значення. Протягом літа 2014 року у верхньому правому куті під час трансляцій більшості українських телеканалів демонструвалося гасло «Єдина країна — Единая страна». Обгорілу будівлю Будинку профспілок на київському Майдані Незалежності обгорнули величезним банером із цими словами, а у соцмережах організували кілька флешмобів, під час яких зазвичай російськомовні користувачі публікували дописи винятково українською, а україномовні — російською.

Приголомшливу солідарність та національну гордість виявили футбольні ультрас України, зокрема фани донецького «Шахтаря», луганської «Зорі» та харківського «Металіста». Під час протестів вони популяризували гасло «Від Луганська до Карпат фанат фанату друг і брат!». Їхній меседж став закликом до єдності, тобто до зміцнення цієї консолідованої групи. Пізніше, у березні 2014 року, ультрас харківського «Металіста» приписували створення гасла «Путін хуйло!», чим чітко визначали «іншого»[434]. До літа 2014 року це гасло та пов'язана з ним

пісенька поширилася інтернетом, і українці всього світу змагалися, хто створить найкреативніший переклад[435].

Надзвичайна соціальна енергія та колективна творчість 2014 року (типові для революційних періодів) призвели до того, що термінологія та дискурс розвивалися стрімко абсолютно несподіваними шляхами. Наприклад, якщо вітання «Слава Україні!» і відповідь на нього «Героям слава!» раніше використовували лише маргінальні націоналістичні групи, то під час Майдану і особливо у контексті війни з Росією воно стало повсюдним. Президент Порошенко закінчував ним свої промови, а литовська президентка Даля Грибаускайте та президент Єврокомісії Дональд Туск вжили його у зверненнях до українців з нагоди надання їм права безвізового в'їзду до ЄС[436]. У серпні 2018 року Порошенко заявив, що «Слава Україні!» стане офіційним вітанням Збройних сил України.

Неправильно прочитані символи

Одним з головних аспектів майданівських протестів був їхній «національно-визвольний» характер і тому недивно, що демонстранти, а пізніше й волонтери та добровольці, які мобілізувалися на підтримку воєнної економіки у боротьбі з Росією, охоче перейняли символи та гасла від попередніх українських суспільних рухів, що боролися за незалежність держави (деякі з яких мали суперечливу історію). Іноді межа між справедливим протестом та територіальним захистом з одного боку і екстремізмом та військовим авантюризмом з іншого ставала розпливчастою. На вулицях Києва демонстранти прагнули зміни уряду; вони хотіли скинути деспота з трону[437]. У полях та окопах Донбасу добровольчий рух, породжений російською агресією, мотивував подібний етос. Готовність до пожертви заради «нації» стала

визначальною характеристикою і майданівського революціонера, і українського добровольця-захисника.

Виникає запитання: навіщо обрамлювати цей патріотичний етос націоналістичною риторикою? Навіщо розмахувати червоно-чорними прапорами та виставляти зображення лідера ОУН часів Другої світової війни Степана Бандери — постаті, яку зображували у радянській історіографії ворогом української соціалістичної держави, і через це досі точаться суперечки? Єдиною відповіддю може бути відсилання до ОУН 1930-х років як однієї з небагатьох організацій у нещодавній історії, що виступала саме за незалежну Українську державу; до УПА (Української повстанської армії), що постала з ОУН, яка боролася і з нацистською, і з радянською арміями (факт боротьби УПА з обома сторонами у Другій світовій применшували радянські історики, створюючи негативний «колаборантський» образ повстанського руху у центральних та східних регіонах країни), саме через те, що вона боролася за незалежність. Хоч деталі конкретних військових операцій ОУН-УПА є дуже суперечливими[438], з огляду на революційну ситуацію 2014 та подальших років, об'єктивний аналіз історичних фактів для протестувальників на Майдані був абсолютно недоречний, так само як і для більшості добровольців, які зі зброєю в руках стали на захист територіальної цілісності України. Для них Бандера та ОУН-УПА просто були символами боротьби за незалежність України, а тому і надією на успіх власних зусиль.

Проте це запозичення символів з минулого (тобто їхнє осучаснення) протестувальниками Майдану, а пізніше добровольцями, які мобілізували ресурси для територіальної оборони України, викликало значні суперечки. Західні журналісти, які прибували до Києва наприкінці 2013 або на початку 2014 року («висаджуючись» у країні, про яку мало що знали) неминуче запитували: це революція, повстання, сидячий страйк чи заколот, інспірований праворадикальними силами? Остання

характеристика явно була тою «родзинкою», яку більшість сподівалася знайти. Але багато журналістів (тобто ті, хто намагався об'єктивно перевірити насаджувані стереотипи) були розчаровані[439]. Перші євромайданівські демонстрації почалися після того, як у фейсбуці журналіст Мустафа Наєм — етнічний пуштун, який народився у Кабулі (Афганістан) і в юності переїхав до Києва, опублікував відповідний допис. Першими на вулиці Грушевського у січні 2014 року загинули Сергій Нігоян, етнічний вірменин, який любив цитувати поезію Шевченка[440], та Михайло Жизневський, білорус. З огляду на ці факти, будь-які описи майданівських протестів або подальшої війни на Донбасі як сутичок між етномовними ідентичностями були очевидною фальшивкою.

Проте образ «фашистського перевороту», як зображували українську революцію, виявився дуже проникним та стійким. Журналістка та коментаторка Оксана Форостина писала: «Цей підхід (західних журналістів) дуже поверховий, але зручний: ідентичнісні конфлікти можна перевести в область ірраціонального, а це означає, що нам непотрібно ставитися до цих племен десь за межами ЄС, як до людей, яких можна зрозуміти або якими рухають раціональні наративи»[441]. Спрощення не потребує нюансів. Багато майданівських активістів та більшість добровольців, які пішли воювати на Донбас, були російськомовні (а не етномовні українські націоналісти), і це лише створює певні складнощі для однозначного трактування ситуації, тому й може бути опущене в представленому наративі.

Усе вищесказане не слід інтерпретувати як твердження, ніби правий націоналізм не був одним із чинників української революції. Безумовно, прихильники правої партії «Свобода» на чолі з Олегом Тягнибоком брали активну участь у майданівських протестах, а націоналісти / патріоти (кожен називає їх по-різному залежно від політичних вподобань) були серед тих,

хто заплющував очі на насильство проти режиму Януковича. Дійсно, роль «Правого сектора» під проводом Дмитра Яроша в ініціюванні заворушень 19 січня 2014 року на Європейській площі, а потім їхня самостійна участь у війні на Донбасі, добре задокументовані. Однак показово, що кандидати, виставлені обома групами, набрали разом 6,5 % голосів на парламентських виборах у жовтні 2014 року. Правий націоналізм явно не мав підтримки виборців у загальнодержавному масштабі, на відміну від дій добровольців, спрямованих на захист країни.

На Майдані та в окопах Донбасу націоналістична риторика і символи стали «семіотичним клеєм» для *уявної спільноти*, яка сформована і перебуває у *сучасності*, а не в минулому. Протестувальники запозичили червоно-чорні кольори ОУН-УПА тому, що це був прапор опору: зрештою, Янукович як Президент України використав традиційні кольори Української держави (синій та жовтий), тому потрібен був інший ідентифікатор[442]. Вибір кольорів ОУН-УПА як символу єднання на Майдані, ймовірно, ініціювали ті праві націоналісти (зі «Свободи» і/або «Правого сектора») з-поміж протестувальників, які розуміли історичне значення прапора, але для більшості ідеологія інтегрального націоналізму, що призвела до створення цих символів, була чужою. Заявляти, що Майдан або добровольчі батальйони, створені у відповідь на російську агресію 2014 року, були виявом радикально-націоналістичних явищ — це все одно, що стверджувати, ніби зображення американських президентів на американських банкнотах символізують згоду американців з рабовласництвом — тому що майже кожен з цих чоловіків колись мав власних рабів. Більш нюансований підхід свідчить про те, що у процесі «канонізації» героїв минулого їхні фактичні біографії часто стають недоречними для нації, яка робить їх своїми символами в сучасності. Саме це і сталося в Україні під час Майдану: попри те, що історичні символи ОУН-УПА могли ввес-

ти в публічний дискурс представники націоналістичних груп, у міру того, як відбувалося перетворення цих символів на сфокусований на сучасності «семіотичний клей», послідовники винятково етнічної концепції української нації опинилися на узбіччі публічного дискурсу.

Донбас та південний схід

Україна — велика країна, найбільша держава у Європі. Недивно, що її регіони відрізняються. На жаль, ці регіональні відмінності рідко були об'єктом уважного наукового дослідження[443] і це призвело до поширення стереотипів та хибних уявлень. Однією з найтрагічніших помилок, якої припускалися дослідники України (а також, ймовірно, і Кремль, оскільки оголошений Путіним проєкт уявної «Новоросії» ґрунтувався саме на цій помилці), було прирівнювання вибору мови повсякденного спілкування до ідентичності та геополітичних вподобань. Зображення України країною, що поділена між двома полюсами — один в україномовному Львові, другий у російськомовному Донецьку, — є радикальним прикладом надмірного спрощення[444]. Згідно з цим стереотипом, південно-центральні (наприклад, Дніпропетровська), південні (наприклад, Одеська і/або Миколаївська) та східні (наприклад, Харківська) області зображували як більш помірковані версії Донбасу: якщо виборці Донецької та Луганської областей у 1990-х роках майже одностайно голосували за прорадянську Комуністичну партію, а потім — за проросійську Партію регіонів, то інші південно-східні області демонстрували більше різноманіття у політичних вподобаннях, але все одно не надто підтримували «помаранчеві» (проєвропейські національно-демократичні) сили. Причиною більшого різноманіття у голосуванні за межами Донбасу

вважали те, що повсякденне використання російської у цих південно-східних регіонах не було настільки всеохопним, як у Донецькій і Луганській областях. З огляду на значну статистичну кореляцію між виборчими уподобаннями та використанням мови[445], російськомовні (які становили більшість у південно-східних областях, хоча й нерівномірно розподілену) вважали менш відданими Україні. Цей стереотип зберігався до 2014 року.

Після майданівських протестів стало зрозуміло, що хоча здебільшого російськомовний південно-центральний промисловий осередок України (з центрами у Дніпропетровську та Запоріжжі) та південний сільськогосподарський регіон (Кіровоградська, Миколаївська та Херсонська області) у 2004 та 2010 роках голосували переважно за Януковича, а на численних парламентських виборах (й 2012 року також) — за Партію регіонів, геополітичні вподобання виборців у цих регіонах не були проросійські. Якщо на Донеччині, Луганщині та в Криму панували антизахідні та антикиївські настрої, то у південно-східних областях ситуація була інша. Коли 2014 року обставини спонукали мешканців південного сходу України до вибору геополітичної орієнтації, більшість із них обрала лояльність до післямайданівського київського уряду, а не до Путіна.

Цей геополітичний вибір був нелегкий. Він став результатом ідентичнісної революції 2014 року, у якій образ волелюбного воїна-козака виявився надзвичайно сильним маркером ідентичності для мешканців південного сходу України. Для багатьох ця масова хвиля історично закоріненого патріотизму була несподіванкою, тому що упродовж пострадянського періоду козацький ідентичнісний міф здебільшого ігнорували у політиці пам'яті. Намагаючись викликати емоційне піднесення у своїх виборців, українські політики часто апелювали до різних інтерпретацій нещодавньої історії (особливо Другої світової війни),

але козаків у цих дебатах ігнорували: українських степових вояків вважали архаїчними, застарілими і/або ексцентричними, але вони не викликали суперечностей.

Якщо на Донбасі місцеві еліти підтримували антинаціоналістичну риторику, що її поширювали комуністи та Партія регіонів, а на Західній Україні ультраправі групи на кшталт «Свободи» культивували антирадянський наратив, то політика пам'яті у південно-центральних та південних регіонах була невизначеною. Їхня ідентичність наче була закорінена у незаперечному, суто українському наративі запорозьких козаків, який ніколи не політизували і не вербалізували надто активно. Здавалося, що тут, на географічній батьківщині козаків, реакція на екзистенційну загрозу запрограмована майже генетично.

Мешканці Дніпропетровська, Кіровограда та Миколаєва могли по-різному ставитися до того, кого слід вважати героями у Другій світовій війні[446], але їхня регіональна ідентичність, підживлювана козацьким основоположним міфом, не залишала сумніву у тому, що робити, коли на твій край нападають: у квітні-червні 2014 року в Україні було організовано близько 90 добровольчих батальйонів, 7 з них походили з Дніпропетровська; Миколаїв був домівкою для 79-ї окремої десантно-штурмової бригади (що вирушила на Донбас у липні 2014 року), а пізніше став місцем постійної дислокації для українських морпіхів (36-ї бригади морської піхоти); Кіровоград був базою підготовки для українських Сил спеціальних операцій, і в середині 2014 року там сформувалося три добровольчих батальйони[447].

У Харкові та Одесі політична й національна орієнтація населення була нечіткою. Спроби розпалити сепаратизм у цих містах зазнали невдачі, але з інших причин, ніж на козацькій батьківщині — у Дніпропетровській і/або Миколаївській областях. Харків та Одеса мали слабкі ідентичнісні зв'язки з козаць-

кою історією; їхнє міське населення становили нащадки російськомовних іммігрантів, які селилися у цьому аграрному козацькому регіоні впродовж тих 200 років, що передували утворенню СРСР. Міські центри оточували україномовні села та містечка, тому мова у цих регіонах традиційно відображає тертя між селом та містом.

Проте під час майданівських протестів серед мешканців обох міст виникли активістські контреліти: 2014 року традиційно пасивна робітнича російськомовна більшість Харкова зіткнулася з раптовою активністю проукраїнської інтелектуальної меншини, чия ідентичність була пов'язана з літературним відродженням міста 1920-х років (неформальним лідером харківського Майдану був український поет і письменник Сергій Жадан); в Одесі подібну амбівалентність ідентичності пов'язували з історією міста та його іміджем центру єврейської спільноти України. Цей образ перестав відображати реальність вже наприкінці 1990-х років через масову еміграцію до Ізраїлю, але залишив незмивний слід на самосприйнятті мешканців цього міста.

Екзистенційна загроза Україні, що проявилася у насильстві на вулицях Києва, а потім — у прихованому захопленні Криму Росією, призвела до виникнення проукраїнських протоеліт у Харкові та Одесі. Вони кинули виклик усталеним проросійським ідентичнісним конструкціям цих міст, розвінчавши стереотип, згідно з яким переважно російськомовний південний схід України повсюдно орієнтується на Москву.

Врешті проєкт «Новоросія» зазнав невдачі: міські еліти Харкова та Одеси відкинули невідомість сепаратизму, натомість на решті території південного сходу більшість населення захистила свою козацьку спадщину, виправдовуючи виразно українську ідентичність. Ці нібито проросійські регіони породили новий феномен: російськомовного українського патріота. За

словами політолога Володимира Кулика, Революція Гідності змінила географію політики ідентичності в Україні:

> Головна лінія поділу змістилася на схід і тепер лежить між Донбасом та прилеглими східно-південними регіонами. Мешканці останніх здобули сильнішу та більш антиросійську українську ідентичність, у той час як у першому люди надають дедалі більший пріоритет прихильності до власного регіону або конкретних місцевостей, що поєднується з політичною і/або культурною орієнтацією на Росію. Упродовж десятиліття після «Помаранчевої революції» українське суспільство характеризувалося неспокійним співіснуванням двох приблизно рівних територіальних «половин» з різними ідентичностями та політичними вподобаннями. Тепер, здається, більшість населення досягла згоди щодо важливості національної ідентичності та головних елементів її змісту, зокрема прозахідної зовнішньої політики...[448]

Твердження про переміщення межі української регіональної ідентичності на схід хоча і є точним, все ж не пояснює, як таке переміщення сталося. Хоч тепер очевидно, що антимайданівську (а пізніше проросійську) масову політичну активність розпалювали, фінансували та організовували російські агенти у регіоні (дивіться розділи 4 та 5), підпільним оперативникам не вдалося б посіяти неспокій на Донбасі (як путінським «зеленим чоловічкам» не вдалося б захопити Крим), якби не певний рівень підтримки сепаратизму і/або приєднання до Росії з боку місцевого населення. Ситуацію у Криму можна зрозуміти: більшість населення півострова становили етнічні росіяни; на цій території постійно перебували більш ніж 20 тисяч російських вояків з сім'ями; упродовж двох десятиліть тут відкрито діяли і мали хоч і незначну, але й ненульову підтримку проросійські партії. Натомість джерела сепаратизму на Донбасі

стали очевидними не відразу. Що зробило мешканців Донбасу відмінними від мешканців інших регіонів південного сходу України? Чому хвиля патріотизму, що пронеслася материковою Україною після анексії Криму, не зачепила так само і Донбас? Хоча тепер ясно, що «референдуми», які нібито легітимізували відокремлення Луганської та Донецької «народних республік», були шахрайством, чому у середині 2014 року деякі місцеві керівники (представники міліції та СБУ, мери, депутати міськрад) на Донбасі відверто зрадили київський уряд, а їхні колеги в Дніпропетровську, Запоріжжі, Миколаєві та Харкові цього не зробили?

Одна з можливих відповідей на це запитання пов'язана з неоднаковим історичним минулим різних регіонів українського південного сходу. Населення південно-східних областей за межами Донбасу ідентифікувало себе з незалежним козацьким минулим, але цей ідентичнісний міф не був природним для найсхіднішого вуглевидобувного регіону, який заселили значно пізніше — наприкінці XIX та на початку XX століття. Кілька дослідників українського Донбасу дійшли висновку, що унікальна історія цього регіону як фронтиру, що приваблював «шукачів свободи та мисливців за багатством»[449] з усіх куточків Російської імперії і згодом СРСР, створила унікальну місцеву культуру. Вона характеризувалася замкненістю, недовірою до чужинців та толеруванням злочинів. Хоч би як неполіткоректно звучало це припущення, але донбаська ідентичність, здається, відрізнялася навіть від ідентичності найближчих регіонів-сусідів. Згідно з одним дослідженням культури цього вугільного басейну, «...час, проведений у в'язниці, вважали можливістю збагатити особистий досвід, особливо в молодості... На Донбасі перебування у в'язниці трактували як еквівалент служби в армії»[450]. Залежність регіону від видобутку вугілля створила чітку ієрархічну культуру, представникам якої

був властивий «грубий стиль поведінки, повага до сили, вони високо цінували робітничу культуру та зосереджувалися на питаннях матеріального добробуту»[451].

Еліти, які обкрадали активи, що дістались у спадок від радянських часів, роками створювали у місцевих ЗМІ Донбасу негативний образ Києва, перекладаючи на центральний уряд відповідальність за зарплатні борги та недофінансування[452]. За режиму Януковича розкрадання активів набуло епічних масштабів і недивно, що після зміни влади у Києві багато місцевих чиновників побоювалися переслідування. 2014 року мери у Слов'янську, Краматорську, Горлівці у Донецькій області насправді керували нападами на *власні* адміністративні будівлі. Вони боялися переслідування з боку революційного київського уряду, якщо буде розкрито місцеві злочини часів Януковича; боялися втратити доступ до грошових потоків, які отримували від кримінальних / корупційних схем отримання ренти. У Дніпропетровську, Миколаєві, Одесі та Харкові корумповані еліти (зокрема ставленики колишньої Партії регіонів) перейшли на бік післямайданівського уряду — ймовірно, не тому, що менше боялися переслідування за корупцію, а тому, що вірили, що про імунітет та продовження доступу до грошових потоків легше домовитися з Києвом, ніж з Москвою.

У Донецькій та Луганській областях, зіткнувшись з вибором між відданістю проєвропейському післямайданівському урядові, який обіцяв управління на основі правил і можливе переслідування та перспективою анархічного самоуправління та бандитизму у номінально незалежних «народних республіках», місцеві еліти Донбасу вибрали останнє[453]. Їх підтримала значна частина населення. Жахливо те, що упродовж кількох місяців після проголошення «ДНР» та «ЛНР» анархія призвела до масового виїзду тих мешканців Донеччини та Луганщини, які підтримували єдність з Україною[454]. Знелюднені та невизнані

«республіки» Донбасу опинилися під контролем численних злочинних банд, які підтримував (але не повністю контролював) Кремль[455].

Анексія Криму Росією та події, що призвели до часткової окупації Донецької та Луганської областей, спричинили втрату приблизно 7 % території України. Головною причиною цієї втрати був конфлікт ідентичностей, який розпалили російські агенти, але підтримала невелика проросійська меншість громадян України. Проте якби раніше усталений наратив, згідно з яким російськомовні українці на півдні та сході прагнули тісніших зв'язків з Російською Федерацією, був справжнім, територіальні втрати могли бути значно більшими[456]. На подив багатьох, українці південного сходу оголосили себе українцями: всупереч радянському міфу про «братні народи»[457], вони визнали свою відмінність від Росії. Ця задекларована ідентичність не була ані мовною, ані етнічною, ані (як розглянемо далі) «громадянською».

Нова форма патріотизму

Класичні дослідження явища національної ідентичності (наприклад, праці Бенедикта Андерсона, Ентоні Сміта, Ернеста Геллнера тощо) свідчать, що націоналізм (відчуття приналежності до «нації») у Європі розвивався одним із двох шляхів. У Західній Європі гордість за свою країну виникла за інституційною «громадянською» моделлю, ядром якої була держава та її інституції: монарх, парламент, президент, конституція. У Німеччині та у бездержавних країнах Східної Європи розвинулася альтернативна форма націоналізму: «споконвічна» ідентичність витворилася на основі міфу про спільних етнічних предків, зосереджена на мові, історії, звичаях. Різновид патріотизму, який

сформувався під час Революції Гідності, здається, не вписується у жодну з цих концепцій. Навіть попри силу козацького основоположного міфу, цей вибір ґрунтувався радше на спільній територіальній ідентифікації, ніж на прийнятті конкретного історіографічного наративу. Множинна та всеохопна національна гордість українців, чия групова ідентифікація не ґрунтувалася ані на мові, ані на етнічному походженні, здається надто віддаленою від тої етнонаціоналістичної ідеології, що у XX столітті породила фашизм та нацизм. З іншого боку, державні інституції, які, як стверджують, формували ядро «західних» національних ідентичностей, в Україні майже всюди і завжди були слабкі.

Серед українців низький рівень довіри до державних інституцій — загальнопоширине явище[458]. Від часу здобуття незалежності різні дослідники громадської думки неодноразово запитували респондентів, чи довіряють вони уряду, парламенту, президенту, політичним партіям, суддям, міліції, армії, спецслужбам тощо[459]. Хоча були короткі періоди, коли більше респондентів відповідали позитивно, ніж негативно (зазвичай відразу після виборів), баланс довіри українців до державних інституцій постійно був у дефіциті[460]. Помітним винятком була армія — рівень довіри до неї різко зріс 2014 року і пізніше. Та коли респондентів запитували, чи довіряють вони *командуванню* ЗСУ, їхні відповіді неминуче змінювалися на «ні». Під час післямайданівського періоду єдиними суспільними інституціями, які постійно викликали довіру, були волонтери, церква (незалежно від віросповідання) та неурядові організації. За таких умов заявляти, що під час майданівських протестів та подальшого російського вторгнення сформувалася «громадянська» форма ідентичності (чи то пак «політична нація»), було б явним перебільшенням[461]. З іншого боку, під час післямайданівських років оборонної війни з Росією в Україні масові прояви патріотизму

не обмежувалися участю лише україномовних або етнічних українців. Тож це явище не можна ототожнювати з етномовною «споконвічною» ідентичністю. Навіть більше: дискурс, у центрі якого було поняття «українець» як етномовна категорія, відверто відкидався. Історичні або політичні основи цієї нововідкритої української ідентичності були неочевидні.

Найприголомшливішим аспектом ідентичнісної революції українців була їхня відмова обґрунтовувати ідентичність історією. Цей дискурсивний зсув був логічний та об'єднавчий: війни минулого були суперечливі; війна теперішня була чітко окреслена: Росія напала, Україну потрібно захищати. За 4 роки конфлікту, у 2014–2018, на війні втратили життя майже 11 тисяч українців — більш ніж 3 тисячі з них були військовими, які загинули, захищаючи свою Батьківщину. По всій Україні перехожі віддавали останню шану загиблим, стаючи на коліна, коли вулицею ішли військові похоронні процесії. Ще 12 тисяч військовослужбовців Збройних сил були поранені у боях з агресивним ворогом і понад 1,8 мільйона мешканців Донецької та Луганської областей були внутрішньо переміщені та розселені у інших регіонах України. Ці люди та могили їхніх синів, чоловіків та батьків, які заплатили найвищу ціну, захищаючи Україну, стали потужним фундаментом для спільної ідентичності: навіть якщо її не існувало у минулому, вона матеріалізувалася і зацементувалася в сучасності. Цей перехід до ідентичності, зосередженої на теперішньому часі, став одним із головних результатів української Революції Гідності.

Зосереджена на сучасності ідентичність вимагала відкритого розриву з минулим. У квітні 2015 року Верховна Рада ухвалила пакет законів, згідно з якими усі пам'ятники Леніну та всі публічні прояви радянської символіки мали прибрати звідусіль. Це законодавство також оголошувало незаконною пропаганду комуністичної та фашистської ідеологій, вимагало перейменування

вулиць, сіл, міст та містечок з радянською топонімікою і зрівняло статус ветеранів націоналістичного руху ОУН-УПА часів Другої світової війни з ветеранами Червоної армії.

Публічне заперечення факту правомірності боротьби організацій та осіб, які боролися за незалежність України, тепер оголосили «наругою» та «приниженням гідності Українського народу», а отже — протиправною (правда, закон не конкретизував покарання за порушення). Пропаганда комунізму, націонал-соціалізму, демонстрація відповідної символіки стала незаконною.

Ухвалення цього пакету законів збентежило українських та іноземних науковців, які були занепокоєні тим, що нові правила загрожуватимуть об'єктивності історичних досліджень[462]. Пізніше польський міністр закордонних справ голосно заявив, що його країна ветуватиме усі можливі заявки України на вступ до ЄС, поки українці офіційно вшановуватимуть лідера часів війни Бандеру[463]. Польща протестувала проти глорифікації ОУН-УПА, тому що цю групу звинувачували у воєнних злочинах проти польських військових та цивільного населення на Волині 1944 року[464]. Однак навіть попри іноземний спротив такого високого рівня, запровадження декомунізаційних законів не призвело до якогось значного опору всередині країни: 2016 року Дніпропетровськ перейменували на Дніпро; Кіровоград став Кропивницьким; змінили назви 30 інших міст та 955 сіл. Загалом упродовж 2014–2016 років в Україні зняли 1320 пам'ятників Леніну[465].

Також демонтували 1069 інших пам'ятників радянського часу і перейменували 51 493 вулиці. Декомунізаційна ініціатива викликала критику скептиків, які сумнівалися, чи виправдані витрати на заміну табличок по всій країні, але загалом українці вітали ці зміни. Опитування у листопаді 2016 в масштабах країни виявило, що 48 % респондентів підтримують декомунізацію, 36 % — проти неї і 16 % не визначилися з відповіддю[466].

Демонтування пам'ятників радянської доби та перейменування топоніміки в Україні різко контрастувало з політикою пам'яті, яку поширювали «адміністрації» окупованих територій Донбасу та Криму. Вони потрапили під культурний ковпак Російської Федерації, де шанували радянську спадщину і Сталіна, де помпезно святкували «перемогу у Великій Вітчизняній війні»[467]. Донецька та Луганська «республіки» заперечили Голодомор (сталінський штучний голод), трагедію, що знищила не менш ніж 20 % населення південно-східних регіонів упродовж 1932–1933 років — єдину узгоджену ланку ідентичності XX століття, пам'ять жертв якої вшановували усі українці. Ці протилежні меморіальні контексти представляли помітний та відчутний вибір ідентичності: якщо Росія та окуповані території поклонялися радянській спадщині (святкували воєнну перемогу, славу та велич минулого), то українці вшановували пам'ять тих, хто безневинно та трагічно загинув через цю радянську спадщину.

Але ані Голодомор, ані будь-яка інша історична подія чи період не сформували ядро ідентичнісного наративу українців після Майдану[468]. З огляду на суперечливу природу українського історичного наративу та різноманітну мовну традицію, за відсутності державних інституцій, яким би довіряли люди, спонтанні вияви патріотизму з боку українців — природна реакція на екзистенційну загрозу — зосереджувалися на «інституції» *території* і нагальній потребі її захистити. *Мапа* стала одним з найбільш поширюваних патріотичних символів, що з'явився на початку війни з Росією: після 2014 року демонстрація мапи України з Донбасом та Кримом стала актом публічної непокори. Територію на мапі вважали священною. Це було місце народження та життя (звідси скептичне ставлення до українців, які народилися і/або живуть закордоном). Вона була життєдайною (звідси заміна терміна «територія» в дискурсі еквівалентом «земля»). Гасло «Земля Добра», здається, об'єднало усіх українців,

і хоча його значення здавалося іноземцям банальним, саме ця концепція і уособлювала Україну для її громадян, об'єднала їх для її захисту. Контури міжнародно визнаних кордонів країни демонстрували на фінансованих державою заходах, білбордах, у школах, на маркетингових матеріалах компаній і навіть на вітальних листівках до дня народження та Різдва. Компанії, які наважувалися демонструвати мапу з Кримом як частиною Росії або зображувати карту України без Криму, ганьбили, а їхню продукцію бойкотували[469]. Протягом 2014–2018 років бойкотували і виступи артистів, які їздили на окупований півострів[470]. Російські продукти зникли з полиць українських крамниць, тому що споживачі відмовлялися їх купувати. Російських ритейлерів здебільшого витіснили з ринку[471]. Толерантність та інклюзивність залишалися опорами щоденної взаємодії серед українців, але вимога визнавати гідність — зокрема щодо територіальної цілісності, яка визначена тут і зараз, а не у міфічному минулому — сформувала ядро нової національної ідентичності[472].

Для громадян країни, яку змусили до оборонної війни, мапа означала щось більше, ніж просто географічне зображення кордонів. Мапа символізувала «єдність» — дискурсивний термін, що був банальною ілюзією і став дуже реальною декларацією політичної ідентичності. З огляду на те, що такої єдності Україна не переживала за всю свою пострадянську історію, її виникнення — «народження» української нації — було справді революційним.

===

У розділі 6 йшлося про те, що революції — це не події. Це радше процеси, які мають загалом закономірний життєвий цикл, складовими якого Крейн Брінтон визначив повстання, правління поміркованих, терор, а потім термідор. Але ця схема одновимірна:

щоб відповідати стандартному циклу, революція має стосуватися переважно однієї широкомасштабної проблеми (наприклад, ідеї «свободи», як пропонує Арендт[473]) або виправлення соціоструктурної дисфункції, викликаної суперництвом між суспільними групами, як пропонує Скочпол)[474]. Якби українська Революція Гідності була головним чином боротьбою ідентичностей на чолі з «моністичними націоналістами» (як пропонує Саква)[475] або навіть «націоналістичним переворотом», на який відреагували кримські та донбаські сепаратисти (як пропонують прокремлівські аналітики), тоді, застосовуючи парадигму «життєвого циклу революцій» до її аналізу, можна було б передбачити, що через кілька років після усунення Януковича від влади на політичній сцені України з'явиться якийсь *націоналістичний* диктатор. Такий націоналістичний лідер не з'явився, але ситуація на час написання книжки свідчить, що Україна переживає стрімку безтермінову трансформацію, що впливає не лише на ідентичність: змінюються основні суспільні структури країни. Останній (у широкому значенні) «класовий» аспект Революції Гідності та його протагоністів розглянемо далі.

Розділ 8.
Буржуазна революція

У попередньому розділі йшлося про те, що феномен масового патріотизму на Майдані та по всій Україні під час перших років російсько-української війни, що почалася після протестів, відображав ключовий *національний* вимір української революції. Її результатом стало утворення всеохопної, багатомовної та поліетнічної «волюнтаристичної» нації, представники якої здійснили свідомий вибір ототожнювати себе з патріотичною символікою та вважати встановлену для своєї країни територію непорушною. Проте українську Революцію Гідності неможливо зрозуміти повною мірою лише крізь призму націєтворення (хоча без цієї призми її взагалі неможливо зрозуміти). Будучи моментом національного самовизначення, Майдан викликав і фундаментальні зміни у політичних, економічних та соціальних структурах країни. Саме цей вимір зробив протести та подальшу мобілізацію ресурсів для захисту України та внутрішніх реформ унікальним явищем в пострадянській історії країни — відмінним від попередніх соціальних потрясінь (наприклад, «помаранчевих» протестів)[476] і мав важливе значення не лише для створення нових форм солідарності, а й для запровадження нових управлінських структур та підвалин нової економіки. На

час написання книжки війна з Росією триває понад чотири роки, а внутрішнє перезавантаження України далеке від завершення: попри те, що вже змінилися важливі аспекти соціально-економічних і політичних структур країни та відбулася значна циркуляція еліт, потрібно виконати ще чимало роботи, щоб завершити революційну програму Майдану.

До складу політичного класу України після повалення режиму Януковича увійшли нові гравці, здійснивши фундаментальну трансформацію соціальної та економічної систем країни. Ця протоеліта походила з міського приватного сектора України; ці люди пішли в політику раптово, часто несподівано навіть для себе. До протестів на Майдані вони працювали менеджерами, підприємцями, програмістами, журналістами та університетськими викладачами і були представниками нового й здебільшого ще невідомого «креативного класу»[477]. Їхня соціально-економічна програма була виразно ліберальною і приблизно відповідала визначенню «буржуазна»[478], наголошуючи на опорі на власні сили, підприємництві, громадській активності, раціональних відносинах з державою на основі правил та цінуючи заслуги (меритократію), а не соціальне походження чи зв'язки. В економіці активісти Майдану (загалом молодші за тих, хто увійшов до складу уряду) розпочали нові підприємницькі ініціативи у секторах, які раніше були заглушені українськими неофеодальними фінансово-промисловими (олігархічними) групами. Результатом стала фундаментальна справді *революційна* трансформація соціально-економічної та політичної структур України.

«Буржуазна» та «ліберальна»

Згідно з представленим тут твердженням, одним із важливих аспектів української Революції Гідності був її «буржуазний»

характер. Цей вибір термінології потребує пояснення. Все ж таки багатьох із тих, хто спав у наметах в центрі Києва холодної зими 2013–2014 років, правильніше було б вважати низами українського суспільства, а зовсім не буржуа[479]. Наш вибір ґрунтується на двох значеннях терміна «буржуа»[480].

По-перше, майданівські активісти (тобто організатори, провідні демонстранти, постачальники засобів матеріальної підтримки) були здебільшого містянами (термін «буржуа» (bourgeois) походить від німецького «бюргер» (burger)). Майже третина населення України мешкає у сільській місцевості, ще третина — у містечках, де проживає менш ніж 50 тисяч осіб (в Україні таких понад 400, і стиль життя там часто більше сільський, ніж міський). Проте представники цієї неміської більшості загалом не були учасниками перших протестів[481]. Навіть коли «Майдани» розгорнулися у численних обласних центрах (великих містах), протестні табори у районних центрах виникали надзвичайно рідко. Майдан (як і Антимайдан) був виразно міським, характерним для обласних центрів суспільним явищем. Цей факт, ймовірно, матиме тривалі наслідки в майбутньому (дивіться «Нові розбіжності» нижче). Під час післяпротестної фази Революції Гідності добровольців та мобілізованих набирали з усіх регіонів України, і слід відзначити, що багато мешканців сіл та містечок були серед перших, хто зголосився на військову службу. Однак народна мережа організаційної підтримки, що годувала, одягала та озброювала війська, розвивалася майже винятково у великих містах. Допомога внутрішньо переміщеним особам (ВПО) та їхнє переселення зазвичай відбувалася у великих міських центрах[482].

По-друге, характеристика Майдану як «буржуазної» революції стосується професійної підготовки та цінностей його активістів. Цінності, що їх відстоював Майдан (як колективний гравець), та економічні й політичні реформи, що їх його активісти

лобіювали після краху режиму Януковича, здебільшого відповідали тим, що зазвичай асоціюються з буржуазією: опора на власні сили, на інноваційність, обмежена роль уряду, свобода підприємництва та меритократія. Ці цінності втілювали основоположні переконання українських підприємців, менеджерів, митців, молодих науковців, журналістів та усіх інших, які були серед перших протестувальників Майдану[483]. Парадоксально, але вони суттєво відрізнялися від більшості українців. Соціологи Києво-Могилянської академії Святненко та Виноградов, які порівняли результати дослідження активістів Майдану на початку грудня 2013 року з репрезентативними даними з України та кількох країн ЄС, дійшли таких висновків:

> Пересічний українець та пересічний протестувальник Майдану перебувають на різних кінцях лінії тренду. Ось чому ми говоримо про певну зміну цінностей або парадигми: якщо порівняти з рештою України, матеріали дослідження Євромайдану свідчать про «зміну цінностей», де замість консерватизму та залежності від держави домінантними ціннісними орієнтаціями є універсалізм та доброзичливість... євромайданівцю, подібно як типовому мешканцю Данії, Фінляндії, Німеччини, Швеції, Нідерландів та Бельгії, притаманний високий ступінь незалежності та нонконформізму, сміливість брати на себе відповідальність, схильність ризикувати; він (вона) не потребує захисту від держави, чітко висловлює потребу у новизні, креативності, свободі, прагне веселощів та задоволення484.

Коли протести у Києві затягнулися, носії цих «буржуазних» цінностей (переважно це самозайняті особи, підприємці та керівники компаній столиці) стали заохочувати підлеглих брати участь у демонстраціях на Майдані Незалежності у робочий час, і саме ця буржуазія профінансувала значну частину допомоги

для майданівського табору. Саме ця буржуазія сформувала ядро Автомайдану — дуже дієву «кавалерію» протестувальників, які їздили власними автівками середнього класу (а часто й люксовими) пікетувати біля будинків представників режиму. Після втечі Януковича саме ця буржуазія фінансувала добровольчі батальйони та відновлювала Збройні сили, коли вояки (часто селяни та/або представники робітничих професій) захищали Україну від російської агресії. Саме представники цієї буржуазії тріумфально зайшли в коридори влади після кульмінації майданівських протестів.

У січні 2016 року голова Адміністрації Президента Порошенка Борис Ложкін (колишній бізнесмен, який до Майдану ніколи не обіймав високих державних посад) опублікував книжку «Четверта республіка». Він представив короткий період незалежності України під час Першої світової війни як першу «республіку», існування у стані обмеженої автономії в межах УРСР — як другу, пострадянську Українську державу (1991–2014) — як третю. Ложкін стверджував, що Майдан став народженням нової Української держави, четвертої республіки. У своїй книжці він розмірковує подібно до соціолога: «Коли вводяться і закріплюються нові правила гри, за ними підтягуються й практики, з яких виростають нові традиції та нові цінності»[485]. Далі він пише:

> Нові правила повинні забезпечити свободу самореалізації активній меншості — підприємцям, менеджерам, громадським активістам, людям творчих професій. Вони (нові правила) повинні створити умови, за яких ніхто не зможе відібрати плоди твоїх зусиль, заборонити тобі висловити свою думку — чи за допомогою масових акцій, чи через колонку в газеті або через представництво у владі. Це той випадок, коли, гарантуючи права меншої частини населення (скористатися свободою

> творчості, як ми розуміємо, готові далеко не всі), політична система діє в інтересах переважної більшості. Якщо в активної меншості будуть розв'язані руки, то будуть і нові робочі місця, і зростання добробуту всіх інших членів суспільства[486].

Майданівські протести стали поштовхом до соціально-економічної трансформації. Цей процес мав (і має) достатньо фундаментальний характер для соціальної структури України, щоб його означити як «революційний» — перехід від одної «республіки» до іншої. Як свідчить процитований абзац із книжки одного з відомих прихильників цієї нової «республіки», революціонери вдавалися до певної ідеології. Їхня політична програма надавала особливого значення свободі, опертю на власні сили та самореалізації — цінностям, що були антитезами неопатримоніалізму української олігархічної системи[487].

Така ідеологія суперечила не лише патерналістській етиці «старого режиму» (який попередньо трактували як всеохопний), а й розходилася з панівною ідеологією континентальної Європи (тобто з «соціально орієнтованою ринковою економікою»). У перші місяці після усунення Януковича від влади я зустрівся неформально з Павлом Шереметою — міністром економічного розвитку та торгівлі у перехідному уряді[488]. За його словами, функціонери МВФ, які приїхали у Київ на початку 2014 року узгоджувати проміжний кредит для нового уряду, були шоковані: за свою історію відносин з країнами, що розвиваються, вони ніколи не стикалися з урядом, «ліберальнішим за МВФ!». Термін «ліберальний» тут цілком можна замінити на «лібертаріанський», тому що у цьому контексті він передає бажання радикально обмежити регуляторні повноваження держави. На думку перших післямайданівських реформаторів України, саме державне регулювання всіх сфер життя (а особливо економіки) історично призвело до масової корупції і виявилось

перешкодою для розвитку підприємницьких ініціатив, які тепер мали стати головними двигунами країни; це переконання відображено і у вказаній вище цитаті з книжки Ложкіна. Коли у листопаді 2014 року інвестиційні банкіри Наталя Яресько (міністерка фінансів) та Айварас Абрамавічус (новий міністр економічного розвитку) отримали контроль над економічним блоком виконавчої влади, радикальна антиетатистська риторика першого післямайданівського уряду стала більш поміркованою (ймовірно, щоб задовольнити радників МВФ), але скептицизм щодо здатності держави забезпечити суспільну рівність і водночас економічне зростання залишився поширеним у середовищі майданівських активістів.

Варто зауважити те, що лібералізм (лібертаріанство) нової української «буржуазної» еліти також знаменував перехід від матеріалізму до ідеалізму. Інтерв'ю з молодими засновниками фірм, чиї стартапи з'явилися у 2014 році або пізніше[489], свідчать, що наміри більшості можна описати класичною шумпетеріанською характеристикою підприємця як людини, яка мотивована «мрією та бажанням заснувати приватне королівство»[490]. Інакше кажучи, якщо у власників бізнесу до Майдану головним мірилом успіху було, здається, накопичення *матеріальних* цінностей (що бачимо на прикладі статків політичних та ділових еліт часів Януковича), то після протестів та економічних зрушень, які спричинила російська агресія, з'явилося нове покоління *ідеалістичних* стартапів (орієнтованих на самореалізацію). Схоже, ця зміна цінностей не обмежувалася тими, хто вибрав кар'єру підприємця: люди, які увійшли в політику 2014 року, теж демонстрували ідеалістичний світогляд, характерний для їхнього часу та покоління. Для цієї нової політичної еліти рішення взяти участь в управлінні державою означало кардинальне зменшення доходів. Жертвуючи свій час та зусилля, вони пропагували програму ліберальних реформ, що

ґрунтувалася на самореалізації та меритократії, тому що це були підвалини їхньої ідеології.

Оновлення еліти

Революційні суспільні перетворення зазвичай призводять до раптової появи нових гравців серед політичної еліти країни. Це відбулося й в Україні: перший післямайданівський уряд мав у своєму складі кількох міністрів без політичного досвіду. Двоє прийшли з академічного світу: міністр освіти і науки Сергій Квіт раніше був президентом Києво-Могилянської академії; Павло Шеремета, міністр економічного розвитку і торгівлі — президентом Київської школи економіки. Троє були героями протестів на Майдані: міністра спорту Дмитра Булатова викрали і сильно побили у січні 2014 року, очевидно, на знак помсти за те, що був серед організаторів Автомайдану; міністр культури Євген Ніщук, актор київського Національного театру імені Франка, був «голосом Майдану» і виступав зі сцени під час віче та у розпал масових вбивств; міністр охорони здоров'я Олег Мусій був одним з організаторів служби першої медичної допомоги Майдану. Кілька інших були політичними призначенцями, які походили або з партії «Батьківщина» прем'єр-міністра Яценюка (наприклад, міністр юстиції Павло Петренко, міністр соціальної політики Людмила Денисова та міністр внутрішніх справ Арсен Аваков) або зі «Свободи» (наприклад, в.о. міністра оборони Ігор Тенюх та в.о. генерального прокурора Олег Махніцький). Також до складу першого післямайданівського уряду увійшли двоє політично нейтральних професіоналів: Андрія Дещицю (що був кадровим дипломатом) призначили виконувачем обов'язків міністра закордонних справ, а Олександр Шлапак (банкір) став міністром фінансів[491].

Після парламентських виборів у жовтні 2014 року в Кабінеті Міністрів України з'явилося кілька нових постатей. Найбільшу увагу привернуло надання громадянства трьом іноземцям, що уможливило їх призначення на посади міністрів: Наталю Яресько, діаспорну українку з Чикаго, яка прожила в Україні більш ніж 20 років і керувала великим інвестиційним фондом, призначили міністром фінансів; Айварас Абромавічус, литовський інвестиційний банкір, який довгий час мешкав у Києві, став міністром економічного розвитку й торгівлі; Олександр Квіташвілі, колишній грузинський міністр охорони здоров'я, став міністром охорони здоров'я України. Ще троє грузинів отримали українське громадянство й обійняли посади у правоохоронному секторі: Хатія Деканоїдзе стала очільницею нової Національної поліції України; Еку Згуладзе запросили на посаду першої заступниці міністра внутрішніх справ; колишнього заступника генерального прокурора Грузії Давида Сакварелідзе призначили на аналогічну посаду в Україні[492]. Також посади отримали двоє людей без політичного досвіду, але у яких був імідж професійних менеджерів-реформаторів: Олексій Павленко, колишній менеджер великого українського аграрного концерну та колишній директор найбільшої компанії з роздрібної торгівлі побутовою технікою в Україні, став міністром аграрної політики та продовольства, а Андрій Пивоварський, ще один колишній топменеджер — міністром інфраструктури (транспорту та зв'язку). Колишній професор Києво-Могилянської академії, політолог Ростислав Павленко та колишній генеральний директор «Майкрософт-Україна» Дмитро Шимків стали заступниками глави Адміністрації Президента.

Таблиця нижче демонструє кваліфікацію, дати народження та посаду в новій владі, яку обрали представники післямайданівської еліти України.

Таблиця 4. Кваліфікація та посади представників нової післямайданівської еліти

Ім'я та прізвище	Кваліфікація до входження в політику	Рік народження	Владна посада
Мустафа Найєм	Журналіст «Української правди»	1981	Народний депутат від Блоку Петра Порошенка. Засновник групи «Єврооптимісти»
Сергій Лещенко	Журналіст «Української правди»	1980	Народний депутат від Блоку Петра Порошенка. Учасник антикорупційних кампаній
Ігор Луценко	Журналіст; київський міський антикорупційний активіст	1978	Народний депутат від партії «Батьківщина»
Тетяна Чорновол	Журналістка	1979	Народна депутатка від партії «Народний фронт»
Ганна Гопко	Активістка НУО, що боролися з палінням та корупцією	1982	Народна депутатка від партії «Самопоміч» (виключена 2015 року). Голова комітету Верховної Ради у закордонних справах
Світлана Заліщук	Прессекретарка першого віцепрем'єр-міністра; активістка НУО	1982	Народна депутатка від Блоку Петра Порошенка. Співголова партії «Демократичний альянс»
Інна Совсун	Університетська викладачка, засновниця НУО	1984	Перша заступниця міністра освіти і науки до серпня 2016 року
Наталія Севостьянова	Університетська викладачка, помічниця народного депутата	1986	Перша заступниця міністра юстиції
Вікторія Пташник	Юристка	1983	Народна депутатка від партії «Самопоміч» (виключена 2015 року). Співголова партії «Демократичний альянс»

Ім'я та прізвище	Кваліфікація до входження в політику	Рік народження	Владна посада
Альона Шкрум	Юристка	1988	Народна депутатка від партії «Батьківщина»
Ростислав Павленко	Університетський викладач, політичний аналітик	1976	Заступник глави Адміністрації Президента
Дмитро Шимків	Генеральний директор компанії «Майкрософт-Україна»	1975	Заступник глави Адміністрації Президента
Айварас Абромавічус	Співзасновник інвестиційної компанії East Capital	1976	Міністр економічного розвитку й торгівлі (грудень 2014–квітень 2016 року)
Валерія Гонтарева	Засновниця інвестиційного фонду ICU Holdings	1964	Голова Національного банку України до травня 2018 року
Наталя Яресько	Засновниця інвестиційних фондів Horizon Capital та Western NIS	1965	Міністр фінансів (грудень 2014— квітень 2016 року)
Олексій Павленко	Колишній директор агрохолдингу «Райз»; засновник інвестиційного фонду Pharus Asset Management	1977	Міністр аграрної політики та продовольства (грудень 2014–квітень 2016 року)
Макс Нефьодов	Колишній віцепрезидент Dragon Capital, генеральний директор фонду Icon Private Equity	1984	Заступник міністра економічного розвитку
Оксана Маркарова	Засновниця ITT Investments	1970	Заступниця міністра фінансів, в.о. міністра фінансів від червня 2018 року
Олександр Стародубцев	Засновник та генеральний директор брокерського дому «Откритіє»	1979	Директор департаменту публічних закупівель у Міністерстві економіки («Prozorro») до вересня 2017 року
Андрій Пивоварський	Колишній очільник відділу інвестиційно-банківської діяльності у Dragon Capital; генеральний директор Continuum Group	1978	Міністр інфраструктури (грудень 2014 — квітень 2016 року)

Під час політичного перезавантаження 2014 року (президентських та парламентських виборів) виникли три окремі шляхи формування нової еліти. По-перше, до списків політичних партій увійшли добре відомі опозиційні журналісти та активісти неурядових організацій (НУО) (ймовірно, щоб заохотити виборців до підтримки відповідних партій), які потім стали відомі у Раді (кількох з них зрештою виключили з фракцій партій, від яких вони були обрані)[493]. Зокрема, Мустафа Найєм та Сергій Лещенко (обидва колишні журналісти-розслідувачі сайту «Українська правда») були включені до списків Блоку Петра Порошенка, Ігор Луценко (київський міський активіст та журналіст) увійшов до списку «Батьківщини», Тетяну Чорновол обрали за списком «Народного фронту». Усі вони в лютому 2015 року об'єдналися у міжфракційну парламентську групу «Єврооптимісти».

Другий шлях до визначного становища у післямайданівській політиці передбачав громадську діяльність у секторі українських НУО до 2013–2014 років, а потім публічну підтримку протестів на Майдані. Наприклад, Ганну Гопко, яка пізніше стала головою комітету Верховної Ради у закордонних справах, за часів Януковича знали як лобістку антитютюнових законів та учасницю антикорупційної кампанії НУО. Вона працювала спільно з Лесею Оробець[494] — активною опозиційною депутаткою парламенту 2012–2014 років та претенденткою на посаду міського голови Києва у травні 2014-го[495]. Наприкінці 2014 року Леся Оробець змушена була залишити політику через стан здоров'я, але під час перебування у парламенті змогла допомогти просунути кількох молодих активістів: Ганну Гопко, Віталія Шабуніна — голову неурядової організації «Центр протидії корупції», та Дмитра Шерембея — очільника неурядової організації «Пацієнти України». Подібну неформальну опіку забезпечив Олег Рибачук — колишній голова секретаріату президента Ющенка та засновник громадського руху

«Чесно», який виступав за прозорість політиків. Після протестів на Майдані колишня прессекретарка Рибачука Світлана Заліщук стала відомою народною депутаткою та співголовою партії «Демократичний альянс». Аналогічні тісні зв'язки з домайданівськими лідерами громадської думки були очевидні і у призначенні Інни Совсун, колишньої викладачки Києво-Могилянської академії та засновниці аналітичного центру CEDOS, першою заступницею міністра освіти і науки Сергія Квіта та у призначенні першої заступниці міністра юстиції Наталії Севостьянової — молодої викладачки Одеської юридичної академії та колишньої помічниці кримськотатарського лідера Мустафи Джемільова.

Третім шляхом формування післямайданівської еліти України була спільнота нових інвестиційних банкірів країни, які орієнтувалися у своїй діяльності на Захід. Хоча методи залучення цих особистостей найменш відомі, їм завдячується впровадження деяких найважчих (хоча й спірних) економічних реформ в Україні. Три видатні представники цієї групи: Наталя Яресько — співзасновниця інвестиційних фондів Western NIS та Horizon Capital, пізніше міністр фінансів; Айварас Абромавичус — співвласник інвестиційної компанії East Capital, а пізніше — міністр економічного розвитку і торгівлі; Валерія Гонтарева — засновниця інвестиційного фонду ICU Holdings, пізніше — очільниця Національного банку. Також відомими стали Макс Нефьодов, заступник міністра економічного розвитку, та Олександр Стародубцев, директор Департаменту публічних закупівель у Міністерстві економіки. Разом двоє останніх організували систему публічних закупівель Prozorro, яка виграла нагороду як один з найуспішніших реформаторських проєктів України, впроваджених після 2014 року[496] і заощадила державній скарбниці понад 24 мільярди гривень у перші два роки після її запуску у 2015-му[497].

І яскравий Нефьодов, і стриманий Стародубцев протягом кількох років до Майдану працювали на українському ринку цінних паперів і були колегами в Dragon Capital[498] — найбільшому інвестиційному банку країни, задіяному у третині усіх вітчизняних біржових інвестицій. Міністр інфраструктури Андрій Пивоварський теж працював у Dragon Capital впродовж 7 років до призначення в уряд наприкінці 2014-го, а міністерка фінансів (з 2018 року) Оксана Маркарова заснувала ITT Investments, партнера у кількох акціонерних угодах з Dragon Capital.

Невідомо, чи прагнув глава президентської адміністрації Борис Ложкін, який ініціював цей набір на держслужбу, брати в уряд саме людей з інвестиційно-банківським досвідом. Наприкінці 2014 року Порошенко попросив Ложкіна скористатися послугами кількох західних фірм з рекрутингу, а потім особисто курувати процес підбору кандидатур на ключові міністерські посади[499]. Як колишній власник бізнесу[500], глава Адміністрації Президента закономірно віддав перевагу тим, хто мав професійні управлінські навички, але вибір осіб з досвідом роботи саме в інвестиційному секторі (а не у виробничій сфері або IT) годі не помітити. Післямайданівський уряд потребував пакету фінансової допомоги від західних донорів (тобто МВФ, Світового банку, ЄБРР тощо) і був зобов'язаний прискорити імплементацію Угоди про асоціацію та вільну торгівлю з ЄС. Цей порядок денний вимагав, щоб керівні посади обійняли люди, які мали досвід співпраці із західними фінансовими інституціями і самі були інтегровані у західні бізнес-структури та мережі. До Майдану такі представники становили меншість у бізнес-спільноті України. Цікаво, що бачення економічного розвитку України в очах цих інвестиційних банкірів було менш ліберальним, ніж у багатьох вітчизняних активістів (зокрема й у Ложкіна, який був відповідальним за їхній набір на роботу).

«Флексіанці»

На початку 2016 року після імплементації основ стабілізаційної програми МВФ[501] та низки звинувачень у корупції серед високопосадовців[502] прем'єр-міністр Яценюк був змушений подати у відставку. Яресько, Абромавичус, Квіт, Павленко та Пивоварський втратили свої міністерські посади. Через кілька місяців Ложкін подав у відставку з посади глави Адміністрації Президента, щоб очолити Національну інвестиційну раду; також пішло з посад кілька заступників міністрів та високопосадовців (наприклад, Деканоїдзе, Згуладзе, Сакварелідзе, Совсун, Стародубцев). Майданівські активісти у парламенті лишилися депутатами, але через те, що мало хто з їхній колег залишився у виконавчій владі, можливості втілити реформи були мінімалізовані; певна пригніченість охопила багатьох.

Розчарування тих, хто мріяв про швидкі зміни зразу після перемоги Майдану, вилилося під час напівприватного заходу «Reforms F*ck-up Night» у листопаді 2016 року в Києві. Там ті, хто нещодавно пішов у відставку, розмірковували над своїм досвідом на державній службі. Вони скаржилися на брак політичної волі до радикальних реформ у тогочасної еліти і звинувачували бюрократію у гальмуванні змін[503]. Влад Рашкован (колишній банкір та університетський викладач з Одеси, якого призначили заступником голови Національного банку 2014 року) сказав: «Прийшовши на державну службу, ми побачили, що здатність різноманітних виконавчих органів та міністерств до проведення реформ була близька до нуля»[504]. Держслужбовців часів Януковича вчили виконувати накази, а не самостійно думати або доручати комусь щось робити самому. Тому активісти знайшли на державній службі мало союзників. Ідеалістичний максималізм, з яким вони прийшли в уряд, швидко згас.

В уряді Гройсмана, що у квітні 2016-го прийшов на зміну кабінету Яценюка, було мало яскравих реформаторів. Більшість урядовців — професійні політики, які колись були або опозиційними депутатами, або працювали на державній службі за часів Януковича. Винятком була Уляна Супрун — виконувачка обов'язків міністра охорони здоров'я. Американська лікарка українського походження приїхала на Майдан волонтеркою. Щойно почалися бойові дії на Донбасі, вона організувала «Захист патріотів» — ініціативу з бойової медичної підготовки (забезпечення медичного персоналу аптечками та відповідним вишколом). Але крім Супрун, коаліційний уряд Гройсмана сформували тільки політики — ставленики Блоку Порошенка або «Народного фронту». Однак попри низькі очікування, цим міністрам вдалося досягти численних зрушень у сферах освіти, охорони здоров'я, будівництва доріг та децентралізації (антикорупційні ініціативи та судова реформа загрузли здебільшого через перешкоди з боку Адміністрації Президента)[505].

Реформаторські ініціативи уряду Гройсмана часто з-за лаштунків стимулювали «радники» — люди, які рідко опинялися у центрі політичної уваги, але могли просувати зміни за допомогою порівняно спокійної бюрократії. Хорошим прикладом такого залаштункового гравця є Валерій Пекар, колишній підприємець, який заснував громадську організацію «Нова країна» та працював радником прем'єр-міністра Гройсмана з питань реформи державної служби. Тарас Козак та Дмитро Шерембей, радники міністрів фінансів та охорони здоров'я, теж змогли використати вплив своїх НУО для зміни політики цих органів влади. Автору цієї книжки вдалося зробити свій внесок у реформу системи підготовки аспірантів для здобуття ступеня доктора філософії, перебуваючи у складі Національної команди експертів з реформування вищої освіти та на посаді радника міністрів Квіта та Гриневич[506].

Роль таких радників як агентів змін, здається, майже повністю відповідала опису «флексіанця» (flexian), що його критично змальовувала Джанін Ведель у книзі «Тіньова еліта» (The Shadow Elite):

> Ініціатор та мотиватор, який служить одночасно бізнес-консультантом, аналітиком, телеекспертом та урядовим радником, перескакуючи між організаціями, що звертаються до нього за послугами... Такі люди *беруть участь* у діяльності цих організацій (принаймні, якийсь час), але зрідка *належать* до них[507].

«Флексіанці» Ведель — це надзвичайно активні гравці, які вільно перемикаються між посадами у державному та приватному секторах, а також в освіті чи науці та громадських організаціях. Рівень їхнього впливу на політику змушує сумніватися: чи не варто їх часом приборкати, а їхня взаємодія у тісних мережах викликає підозри серед тих, хто не є частиною цих замкнених кіл. Однак «флексіанці» не лобісти. Це добровільні радники-консультанти з регулярним доступом до можновладців, які часто в підсумку вирішують все. Вони не спираються на бюрократію, натомість використовують урядові структури на власну користь і майстерно отримують регулярний доступ до ЗМІ, що дозволяє їм ефективно «продавати» свій ідеологічний меседж. «Флексіанці» мають зв'язки з науковими установами та/або громадськими організаціями, що дає їм можливість легітимізувати свої програми й у такий спосіб полегшувати впровадження змін у організаціях, де статус-кво є нормою.

Діяльність «флексіанців» можна критикувати через брак її прозорості (як це робить Ведель), але коли стикаєшся зі зневіреними виборцями та бачиш зростання популізму у світовому масштабі, цілком можна зрозуміти прагматичність тіньового проштовхування реформ. До того ж здається, що на початку

XXI століття західна цивілізація переживає трансформацію традиційних стратифікованих соціальних та політичних механізмів, що характерні для індустріальної епохи. Як проникливо зауважив Мойзес Наїм, цей «занепад влади» (так називається його книжка) видається світовою тенденцією, наявною у багатьох корпоративних, політичних та громадських структурах. Можна побачити скорочення тривалості формального авторитету, пов'язаного з відповідною посадою чи місцем в ієрархії, та заміну цього авторитету «впливом»[508]. В Україні ця трансформація стала надто очевидною після майданівських протестів через революційну атмосферу, що пронизувала країну; здається, вона відображала ширші цивілізаційні тенденції (наприклад, горизонталізацію, популяризацію громадської активності з опорою на власні сили та деінституціоналізацію — дивіться розділ 9). У цьому контексті появу «флексіанців» у ролі нових ініціаторів та мотиваторів в українських політичних структурах можна вважати цікавинкою, яка проте не дивує.

Майдан вимагав більшого, ніж просто зміни облич серед еліти. Українська Революція Гідності мала сприяти зрушенням в організаційних нормах суспільства: переходу від ієрархії до гетерархії; від великого бізнесу до малого й середнього; від промислового виробництва до постіндустріальних послуг; від «приватизації» держави та розкрадання активів до будівництва інституцій, що діють на основі правил. Методи раніше панівних олігархічних фінансово-промислових груп України, що були організовані за принципами суворої ієрархії і функціонували у рамках багаторівневої культури, де формальний статус часто переважав досвід в ухваленні рішень, мали бути замінені на горизонтальні культури на кшталт компаній зі сфери IT та обслуговування, де віддавали перевагу командній роботі та структурам сімейного типу. На час написання книжки ця трансформація вже почалася, але залишилося відкритим питання про те,

як довго триватимуть революційні зміни, породжені Майданом (тобто повна зміна організаційних практик в українському суспільстві)[509].

Унаслідок заворушень на Майдані, апогеєм яких стала втеча Януковича, владні структури в Україні самоліквідувалися. Усі революціонери — незалежно від того, походили вони з Майдану чи з опозиційних партій, обіймали офіційні посади чи діяли за лаштунками як «флексіанці» — вимагали створення меритократії. Меритократія може існувати лише на основі правил; вона має більш «пласку» структуру (гетерархічну, а не ієрархічну), ніж фактично феодальна (аскриптивна) статусна піраміда пострадянського індустріального суспільства. Революційні зміни вимагали інституціоналізації нових правил та практик — тобто ліквідації клієнтських взаємин, що визначали «габітус» старого режиму. Але спочатку потрібно було усунути вплив бенефіціарів цього режиму.

Деолігархізація

За часів президентства Януковича у парламентській фракції Партії регіонів (187 депутатів) можна було виокремити сім груп, кожна з яких делегувала своїх представників до тогочасної виконавчої гілки влади. Таблиця нижче показує головних членів кожної з цих «олігархічних» груп та їхню долю після усунення Януковича від влади.

Таблиця 5. Олігархічні групи Партії регіонів до та після повалення режиму Януковича

	Олігархічна група за часів режиму Януковича	**Після повалення Януковича**
1	**Група Фірташа** Номінальний лідер — Сергій Тігіпко (власник групи «ТАС» — фінансово-промислового конгломерату). Формує базу підтримки для Сергія Льовочкіна, глави Адміністрації Президента Януковича до січня 2014 року. Юрій Бойко, віцепрем'єр-міністр, відповідальний за енергетику, представляє інтереси Фірташа у відносинах з Росією.	• Тігіпко: кандидат на посаду Президента 2014 року, кидає політику, отримавши 5,2 % голосів виборців; власник «Універсал Банку»; • Бойко: обраний до парламенту 2014 року (захищений від судового переслідування); лідер фракції «Опозиційний блок»; • Льовочкін: обраний до парламенту 2014 року (захищений від судового переслідування); член фракції «Опозиційного блоку».
2	**Група Ахметова** Керівник у парламенті Юрій Воропаєв (юрист родом з Макіївки Донецької області). Представлена у президентській адміністрації першою заступницею глави Іриною Акімовою (17 січня 2014 року призначена представником Президента у Кабінеті Міністрів). В уряді групу представляє віцепрем'єр Олександр Вілкул, міністр охорони здоров'я Раїса Богатирьова, міністр економіки Ігор Прасолов та міністр спорту Равіль Сафіуллін.	• Юрій Воропаєв: обраний до парламенту 2014 року (захищений від судового переслідування); член фракції «Опозиційного блоку»; • Ірина Акімова: не бере активної участі у політиці, мешкає в Україні; • Олександр Вілкул: обраний до парламенту 2014 року (захищений від судового переслідування); член фракції «Опозиційного блоку»; • Раїса Богатирьова: у добровільному вигнанні в Росії; Інтерпол видав ордер на її арешт; • Равіль Сафіуллін: не бере активної участі у політиці.
3	**Група Клюєва** Керівник у парламенті — Сергій Клюєв. Андрій Клюєв — секретар РНБО під час першого побиття студентів 30 листопада 2013 року; призначений главою Адміністрації Президента у січні 2014-го. Андрій Портнов — юрист Адміністрації Президента; його вважають автором «диктаторських» законів 16 січня.	• Обидва брати Клюєви у вигнанні в Росії; залишили бізнес-активи на Донбасі, але не в Криму; 2014 року потрапили під санкції ЄС; Інтерпол видав ордери на їх арешт; • Сергія Клюєва 2014 року обрали до парламенту, але 2016 року позбавили депутатської недоторканості; щоб уникнути арешту, втік до Росії;

	Олігархічна група за часів режиму Януковича	**Після повалення Януковича**
3	**Група Клюєва** (продовження)	• Андрій Портнов — потрапив під санкції ЄС 2014 року (зняті у жовтні 2015-го); його розшукують українські прокурори; перебуває у добровільному вигнанні.
4	**Група Януковича** Керівник — перший віцепрем'єр Сергій Арбузов (призначений в.о. прем'єр-міністра у січні 2014 року). Міністра юстиції Олену Лукаш, міністра внутрішніх справ Віталія Захарченка, міністра доходів Олександра Клименка та генерального прокурора Віктора Пшонку вважали відданими «сім'ї» Януковича.	• Арбузов, Лукаш, Захарченко, Лебедєв, Клименко та Пшонка, а також Янукович та двоє його синів опинилися під санкціями ЄС; усіх розшукують українські прокурори; усі в добровільному вигнанні в Росії; Віктор Янукович-молодший загинув у автокатастрофі 2016 року.
5	**Група Іванющенка** Лідер — бізнесмен та народний депутат від Партії регіонів Юрій Іванющенко (прізвисько «Єнакіївський»). Групу в уряді Миколи Азарова представляє міністр аграрної політики та продовольства Микола Присяжнюк.	• Юрія Іванющенка звинуватили у фінансуванні та організації діяльності «тітушок» в Києві; у лютому 2017 року кримінальні справи проти нього закриті після позасудової угоди; • Миколу Присяжнюка розшукують українські прокурори; перебуває у добровільному вигнанні в Росії.
6	**Російське лобі** Публічно представлене народним депутатом Вадимом Колесніченком — співавтором суперечливого мовного закону 2012 року та «диктаторських законів» січня 2014-го. В уряді Миколи Азарова представниками були міністр освіти і науки Дмитро Табачник, міністр оборони Павлом Лебедєви, голова СБУ Олександр Якименко.	• Вадим Колесніченко переїхав до Севастополя; 2014 року публічно заявив про те, що тепер є громадянином Росії; висунув кандидатуру на виборах в анексованому Криму і програв; • Дмитро Табачник у добровільному вигнанні в Ізраїлі; • Павло Лебедєв та Олександр Якименко у добровільному вигнанні в Росії; обидва були в Кремлі на путінській церемонії з нагоди анексії Криму.
7	**Луганська група** Керівник — голова парламентської фракції Партії регіонів Олександр Єфремов. В уряді Азарова представлена міністром соціальної політики Наталією Королевською.	• Єфремова ув'язнили 2015 року за допомогу та підбурювання сепаратизму в Луганській області (очікує на суд); • Наталію Королевську 2014 року обрали до парламенту (захищена від судового переслідування); членкиня фракції «Опозиційного блоку».

Як свідчить таблиця 5, після перемоги Майдану усі ключові представники російського лобі у Партії регіонів та більшість членів груп Клюєва, Іванющенка та Януковича були змушені залишити Україну, побоюючись судового переслідування; багато з них потрапили під санкції ЄС та/або інших західних країн[510]; кількох обрали до парламенту у жовтні 2014 року під прапором «Опозиційного блоку». Завдяки цьому вони змогли уникнути переслідування (можливо, тимчасово). Більш помірковані групи колишньої Партії регіонів, тобто ті представники політичної еліти часів Януковича, яких фінансово підтримували Фірташ та Ахметов, опинилися у кращому становищі, ніж прихильники жорсткого курсу. Але усі втратили колись впливові позиції у владі.

Внаслідок усунення Януковича від влади майже всі раніше всемогутні українські «олігархи» не лише опинилися на політичному узбіччі, а й втратили значні статки та економічний вплив. Вартість активів найбагатшої людини України — Ріната Ахметова — знизилася з більш ніж 21 мільярда доларів США у 2012 році до менш ніж 4 мільярдів упродовж перших двох років війни на Донбасі, а потім знову зросла, але лише до 6,9 мільярда доларів США 2017-го[511]. Ігор Коломойський, третій найбагатший олігарх України, разом зі своїм партнером Геннадієм Боголюбовим пережив націоналізацію свого банку («ПриватБанк»), а потім отримав позов у міжнародні суди з вимогою арештувати 2,5 мільярда доларів його активів в Україні та закордоном[512]. Інший символ масового збагачення через доступ до коридорів влади — Дмитро Фірташ. Його бізнес з імпорту газу процвітав за часів Ющенка та Януковича, а потім Фірташа ув'язнили у Відні і він очікує екстрадиції до США (або Іспанії) через звинувачення у хабарництві[513]. Схожа доля спіткала усі «економічні стовпи» режиму Януковича: брати Клюєви втекли від українських прокурорів у Росію, здебільшого кинувши свої

бізнес-активи на Донбасі; Сергій Курченко — молодий газовий трейдер з Харкова, якого підозрювали у тому, що він є довіреним власником для «сім'ї» Януковича — теж втік у Росію; його банківські рахунки в ЄС та Швейцарії було заморожено[514].

Очевидним (і найбільш контроверсійним) винятком післямайданівської деолігархізації був президент Порошенко, чий капітал 2017 року вперше офіційно зріс до 1 мільярда доларів[515]. Після перемоги Майдану з'явилися деякі нові олігархи: наприклад, союзник Порошенка Ігор Кононенко та союзник Яценюка Микола Мартиненко. Це викликало величезний протест у суспільстві[516]. Однак їхнє збагачення через доступ до державних ресурсів дорівнювало десяткам мільйонів, а не мільярдів доларів. Не применшуючи проблему постійного існування корупції в Україні, можна сказати, що заяви про наближення її рівня до показників часів попереднього режиму[517] дещо перебільшені.

У квітні 2017 року суд ухвалив рішення конфісковувати та націоналізувати активи та кошти — 1,5 мільярда доларів, які належали *особисто* Вікторові Януковичу[518]. Загальна сума статків, що ними збагатився колишній президент та його найближче оточення у 2010–2013 роках, досі невідома. Проте колишній опозиційний депутат Сенченко розповів, що у грудні 2013-го з розкішної резиденції Межигір'я спеціальними вантажівками вивезли до 3 мільярдів доларів готівкою[519]. Олег Махніцький, виконувач обов'язків генерального прокурора України відразу після усунення Януковича від влади, у квітні 2014 року зробив сенсаційну заяву: оточення колишнього президента відповідальне за виведення з країни до 100 мільярдів доларів США[520]. Хоча ця цифра, ймовірно, перебільшена, важко знайти в Україні власника або топменеджера, який за попереднього режиму не пережив би вимагання та/або ввічливі вимоги «зробити неофіційний внесок» до місцевих державних «фондів». Припускають, що лише частину зібраних коштів витрачали на місцях. Решту

(за різними оцінками, 20–50 % від зібраних сум) відправляли у Київ.

4 квітня 2014 року на політичному ток-шоу «ШустерLive» показали 3-хвилинну відеоекскурсію головною будівлею Міністерства доходів і зборів — урядової агенції, яку створили наприкінці 2012 року через злиття податкової та митної служб[521]. Міністр Клименко, який був однією з довірених осіб Януковича, наглядав за спорудженням закритої зони у будівлі міністерства, де були сауна, соляна кімната, масажний кабінет, боксерський ринг для боїв без правил, що їх відвідували високопосадовці міністерства та члени «сім'ї» Януковича. Також до закритої зони належала «кімната-сейф» з товстими металевими дверима, прозорими меблями та звукоізоляцією. Очевидно, тут проводили таємні переговори з власниками великих бізнесів про розподіл прибутків, фальшиві заявки про відшкодування податків та відкати від державних контрактів.

Механізм накопичення статків режимом Януковича був секретом Полішинеля ще до початку протестів на Майдані. Власники бізнесів та менеджери розуміли, що хабарями, які вони регулярно сплачували податковій, пожежникам та незліченним перевіряльникам з державних установ та дорожній поліції, «ділилися» з посадовцями нагорі. Проте громадськість не знала про розміри цих сум та те, наскільки ефективно режим керує цією корупційною машиною. Після подій наприкінці лютого 2014 року, коли раніше закриту палацову резиденцію президента у Межигір'ї раптово відкрили для публіки, вона швидко стала символізувати розмір багатств, створених централізованою пірамідою «платежів нагору», яку збудував режим Януковича[522]. Цей механізм хабарництва працював не лише на Президента. Коли майданівські активісти захопили будинок одного з його найвідданіших васалів, Генерального прокурора Пшонки, позбавлене смаку багатство, виставлене для загального огляду

(портрети власника будинку в образах Цезаря та Наполеона, яйця Фаберже, золоті люстри та канделябри) стали міжнародною сенсацією[523]. Коли післямайданівський уряд наказав міліції взяти штурмом будинок колишнього міністра енергетики Едуарда Ставицького, там знайшли 42 кг золотих зливків і 4,8 мільйона доларів готівкою[524]. У цій справі вражають два факти: по-перше, Ставицький обіймав міністерські посади (Міністра екології та енергетики) з квітня 2012 до лютого 2014 року, тож це награбоване добро, ймовірно, він накопичив менш ніж за два роки перебування на високій посаді; по-друге, колишній міністр не втік з України в Ізраїль відразу після кульмінації протестів на Майдані (він виїхав на початку березня), тож золото та готівка, яку знайшла в його домі міліція, ймовірно, були лише частиною усіх його трофеїв — «заначкою», яку він або забув, або не зміг забрати із собою під час втечі.

Повалення «старого режиму»

Склад політичних еліт України явно змінився з поваленням режиму Януковича та Партії регіонів. Однак, як зазначав після «помаранчевих» протестів 2004 року кембриджський соціолог Девід Лейн, заміна еліт є необхідною, але недостатньою передумовою, щоб називати такі події як Майдан та його наслідки, «революціями»:

> Максималістське визначення соціальної або політичної революції вимагає серйозних перетворень у соціальній та економічній системах внаслідок політичної трансформації панівних еліт у новий владний політичний клас... Якщо наміри повстанців не втілилися у структурній трансформації, то не може йтися про політичну революцію. Так ми можемо відрізнити

соціальну / політичну революцію від державного перевороту внаслідок суспільного протесту[525].

Наміри майданівських революціонерів були зрозумілі: це прагнення замінити пострадянську систему корумпованого неофеодального кумівства, що панувала в Україні після розпаду СРСР, на «європейську» меритократію на основі правил. Саме про це казав Юрій Луценко[526] — постійний промовець на сцені Майдану — під час віче, що зібралося 1 грудня 2013 року у центрі Києва відразу після побиття студентів: «Сьогодні тут помирає УРСР. Це її похорон!»[527]. Слова Луценка повторив видатний інтелектуал Микола Рябчук, який заявив, що після розпаду СРСР «патримоніальна номенклатурна система в Україні трансформувалася («мутувала») у патримоніальну олігархічну, проте не змінилася її патрон-клієнтелістська, квазіфеодальна сутність; не змінився режим закритого доступу, який унеможливлює розвиток динамічної економіки, ефективних державних інституцій та повноцінного громадянського суспільства»[528]. Намір майданівських революціонерів полягав у тому, щоб нарешті втілити цю зміну.

Унаслідок процесу, що відбувався більш ніж десятиліття (від початку 1990-х років), апарат Української держави — її система державної безпеки, ліцензування, збору доходів та розподілу багатства — поступово захопили представники колишньої радянської ієрархії («червоні директори»), які вступили в союз із «силовими підприємцями»[529], що заробили статки відразу після розпаду СРСР шляхом рекету та вимагання (практик, що стали можливими внаслідок слабкості державних інститутів)[530]. Інакше кажучи, представники радянської номенклатури (зокрема, зі східних промислових регіонів), об'єдналися зі справжніми пройдисвітами та бандитами, скористалися слабкістю молодої пострадянської Української держави і самі стали

державою — звідси й термін «олігархія». Структури, що їх створили ці «олігархи», були суворо ієрархічними («неопатримоніальними»)[531], де патрони з державного апарату пропонували захист та політичні вигоди клієнтам (власникам бізнесу) в обмін на відданість та частку прибутків.

2011 року російський науковець Владислав Іноземцев описав цю олігархічну соціально-економічну та політичну систему в Росії (що мало відрізнялася на той час від України) як «неофеодальну»:

> На кожному рівні ієрархії не лише певною мірою толеруються, а й заздалегідь припускаються хабарництво та клієнтелістський провінціалізм в обмін на безумовну відданість та передачу частини здобичі начальникові. Ця система ґрунтується на економічній свободі громадян (споживачі мають вибір), але обережні політичні обмеження цих свобод створюють багатство найбільших бенефіціарів. Цих обмежень — цілий каскад, тож маємо новий феодалізм з більшою кількістю рівнів, ніж у феодалізмі старого зразка. Але в основі своїй він працює так само: слабкі платять данину «верхам», а сильні захищають «низи»[532].

Цей неофеодальний олігархічний «габітус» (термін, який ввів французький соціолог П'єр Бурдьє для позначення цінностей та поведінкових практик, що їх певна група або спільнота вважає своїм стандартом) складався з трьох характерних рис. Перша — етика та дискурс матеріалізму. Для власників та менеджерів компаній, які формували частину фінансово-промислових груп України, цінність визначалася як *матеріальний* результат бізнесової діяльності (наприклад, виробництво та/або будівництво); універсальним мірилом успіху був прибуток — неважливо як отриманий; стандартом особистої вартості було багатство, що відверто демонстрували як матеріальну власність

людини. Друга риса — фокусом наживи і накопичення капіталу є держава. Олігархічні бізнеси зазвичай були колишніми державними підприємствами (приватизованими через інсайдерські угоди або захоплення)[533], їхні неконкурентні потужності не могли працювати без субсидій або гарантованих державних контрактів; керівництво таких компаній вважало за краще шукати ренту, аніж конкурувати на ринку. Третя риса — структури фінансово-промислових груп були суворо ієрархічними і мали аскриптивний, а не меритократичний характер; головним критерієм для призначень та кар'єрного зростання була особиста відданість, що призводило до домінування територіального або регіонального чинника у походженні кадрового складу груп.

Протягом перших двох десятиліть незалежності олігархам вдалося здобути економічну владу завдяки непрозорій приватизації колишніх державних активів, а потім зміцнити її за допомогою рейдерства[534]. Зрештою, деякі «олігархи» отримали монополію у відповідних секторах економіки і прагнули збудувати конкурентні бар'єри для сторонніх (наприклад, іноземних інвесторів) та максимізувати прибутки від своїх підприємств, лобіюючи пільгові режими оподаткування, субсидії та схеми державного регулювання цін. Для підтримки своїх лобістських зусиль «фінансово-промислові групи» вводили власних представників спочатку до парламенту, а потім до виконавчої влади. Жодній групі ніколи не вдавалося повністю монополізувати державу, тому функція президентської адміністрації у цій системі полягала в тому, щоб бути арбітром між групами, які конкурують у великому бізнесі.

Цю історію неодноразово переповідали у літературі про пострадянську Україну[535]. Менше уваги привертала історія українського низового або «нового» підприємництва та автономної (від держави) ринкової сфери, що розвивалася паралельно з «олігархічною» системою протягом двох десятиліть, які передували

Майдану. Одночасно з економічною кризою 1998 року альтернативна економіка — і супутній «габітус» — почала набирати силу. Ця трансформація була і структурною, і культурною. Наприкінці 1990-х років ВВП України перестав залежати від промислового та/або сільськогосподарського виробництва: більш ніж половину економіки становила сфера послуг[536]. Хоча сільське господарство та важка промисловість східних областей забезпечували основну частку експортних доходів (що компенсувалися надмірним імпортом вуглеводнів з Росії), національне багатство дедалі більше ставало результатом *нематеріального* виробництва (послуг). Центрами такої діяльності ставали Київ та міста у західних регіонах. У цьому «новому» підприємницькому секторі (де засновники фірм не брали участі у приватизації активів радянських часів) розвинулася «буржуазна» культура, протилежна культурі олігархічних компаній: конкурентна, ринково орієнтована, меритократична, вартість якої спиралася на нематеріальні активи (наприклад, інтелектуальний, культурний, соціальний капітал) нарівні з матеріальними.

Наприкінці 1990-х років підприємницький сектор України породив новий «клас», який спочатку сформували власники малого та середнього бізнесу, а пізніше і доволі значні фірми (де було понад 1000 працівників). За підрахунками автора цієї книжки, на межі тисячоліть до третини найманих працівників України працювали у «нових» підприємствах, що з'явилися після здобуття незалежності, і частка таких компаній у загальній економіці зростала[537]. Характерною ознакою засновників таких «нових» бізнесів (з якими автор проводив інтерв'ю у 2000-х роках)[538] був радикальний скептицизм щодо держави як інституції і презирство до інших бізнесменів, які накопичили капітал за допомогою інсайдерської приватизації або інших форм взаємодії з державою. Також ці власники демонстрували етику соціальної відповідальності, що не була ані патерналістською, ані

патримоніальною, а радше відображала громадянську позицію: вони сприймали Україну як країну, в якій живуть, а не просто як територію для отримання прибутку.

Кілька аналітиків прогнозували, що цей новий підприємницький сектор після 2004 року переможе тогочасну українську олігархію. Того року архітектора «олігархічної» системи, колишнього директора ракетного заводу «Південмаш» Леоніда Кучму врешті змінив на посаді Президента Віктор Ющенко — банкір, який обіцяв соціально-економічний розвиток на основі правил «європейського» та патріотичного дискурсу, що було новим для України. Виборчу кампанію Ющенка щедро фінансували «помірковані» олігархи (наприклад, Порошенко) і представники бізнесу, зокрема і більших «нових» підприємницьких фірм. Дехто називав «помаранчеві» протести «повстанням мільйонерів проти мільярдерів»[539]. Та навіть попри помітні зміни в економічній політиці (наприклад, збільшення прямих іноземних інвестицій, різке зростання споживчих кредитів, підвищення зарплат та пенсій), під час президентства Ющенка переважали «старі» пострадянські практики індустріальної економіки. Інсайдерські угоди (наприклад, з імпорту газу)[540] здійснювалися за посередництвом президентської адміністрації, тому сподівання на повний перехід до управління економікою на основі правил та формування справжнього конкурентного ринку виявилися марними.

Проте в інших сферах (наприклад, у банківському секторі, роздрібній торгівлі, харчовій промисловості та ін.) упродовж 2004–2009 років тривала мовчазна битва між старою та новою Україною. Приз у змаганні між новою та старою економіками необов'язково мав бути матеріальним (хоча прибуток і був окремою метою протагоністів). Тривало і соціальне змагання за правила накопичення капіталу. Дві бізнес-еліти змагалися за те, чиї методи збагачення стануть домінантними.

Британський науковець Ендрю Вілсон влучно зауважив, що однією з причин, чому «помаранчеві» протести 2004 року не змогли перетворитися на повноцінну соціально-економічну революцію (тобто призвести до структурних змін), була слабкість тогочасного середнього класу в Україні[541]. Упродовж 2013–2014 років підприємці та керівники фірм, які працювали в сфері послуг, а також журналісти, науковці, програмісти та інші представники «креативного класу» (цей термін точніше, ніж «середній клас» відображає соціально-економічний статус майданівських активістів) вже змогли сформувати критичну масу для гучного та мобілізованого протесту проти матеріальних зловживань режиму Януковича. Після зміни режиму наприкінці лютого 2014 року ті самі журналісти, громадські активісти, підприємці, інвестиційні банкіри, керівники філій західних корпорацій та інші увійшли в коридори влади, і для цієї нової політичної еліти Майдан був вододілом між пострадянським періодом розвитку та новою Україною. Упродовж попередніх 23 років незалежності представники «необуржуазного креативного класу» України ніколи й не сподівалися потрапити до уряду, а якби й спробували, то їм цього не дозволили б. Для них соціальні ліфти української «олігархічної демократії» здебільшого були закриті. В ідеалі, «буржуазна мрія» (якщо казати узагальнено) членів цієї нової активістської спільноти (до якої, наприклад, належали міжфракційна група «Єврооптимісти» у парламенті, партія «Демократичний альянс», громадські організації «Реанімаційний пакет реформ» та «Нова країна») означала створення держави, що гарантувала б однакові правила гри для підприємців та фірм; держави, де люди з чеснотами (талант, навички, наполегливість тощо) можуть досягти успіху; де держава ніколи не буде для економіки ані партнером, ані хижаком, а її роль у приватному секторі обмежуватиметься роллю неупередженого арбітра в разі суперечки.

Почасти внаслідок різкої переорієнтації експортних ринків українських фірм зі Сходу на Захід (через війну з Росією), а також через різке зменшення колишнього домінування фінансово-промислових груп, після Майдану Україна побачила другий (після кінця 1990-х років) бум економічних стартапів[542]. Стрімко розвивалися два типи компаній: орієнтовані на експорт постачальники інформаційних технологій та фірми, які надають послуги на внутрішньому ринку. Типовий шлях перших — заснування програмістами і менеджерами, які впродовж 2000-х років працювали у великих аутсорсингових компаніях на північноамериканських та європейських клієнтів, власних бізнесів, використовуючи попередньо набутий досвід і соціальний капітал для швидкого розвитку. Цей феномен поступово дозволив IT-сектору України перейти від аутсорсингу проєктів до забезпечення повного циклу технологічних послуг і подеколи — до продажу готових продуктів на західні ринки[543]. За межами технологічного сектора Україна, збурена різкою девальвацією національної валюти і різким подорожчанням імпортних товарів, пережила вибухове зростання виробництва споживчих товарів та послуг для внутрішнього ринку. Серед прикладів — цілодобові служби довозу, невеликі підприємства для шиття одягу, виробництва меблів, ресторани з унікальною тематичною атмосферою тощо.

Підприємці, які створювали ці бізнеси, та споживачі, які купували їхні послуги (тобто «креативний клас» працівників української «буржуазної» економіки) трактували вкорінену систему неофеодальних рент, ієрархічного урядування та широкомасштабної корупції як образу власних базових цінностей. Самоактуалізація, права особистості, прозорість, урядування на основі правил і, можливо, найважливіше, гідність, що її дозволяли гетерархічні соціальні структури (дивіться розділ 9) — ось принципи, заради яких протягом 2013–2014 років вони були готовими до самопожертви. Як виявилося, для багатьох платою

за ці принципи стали втрата 3 місяців особистого життя та почасти кар'єри, яку довелося поставити на паузу, численні ночі, наповнені жахом, проведені на барикадах на морозі та мобілізація усіх можливих ресурсів для реконструкції державного управління та збройної територіальної оборони після розпалу майданівських протестів. Опору на власні сили та колективну солідарність, властиві їхньому «габітусу», органічно перейняли добровольчі батальйони та волонтерські організації, створені для забезпечення потреб фронту і полегшення життя тисяч людей, які переселилися внаслідок бойових дій.

Нові розколи

Під час перших двох десятиліть пострадянської історії України видобуток ресурсів та сектори обробної промисловості (вугілля та металургія), а також енергетику та промислове виробництво здебільшого монополізували бізнесмени, які пов'язували своє багатство з прямими та непрямими державними субсидіями і вигідними режимами оподаткування, що забезпечував уряд[544]. Підприємства, що перебували під контролем цих «олігархів» зазвичай розташовувалися у східних регіонах України (Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Запорізька області), де була розташована важка промисловість успадкована Україною з радянської доби. Ці регіони створювали більшу частину експортних доходів держави; вони були густонаселені, здебільшого російськомовні і підтримували Партію регіонів або комуністів. І навпаки, україномовні, порівняно бідніші західні регіони голосували за «помаранчеві» партії (наприклад, «Нашу Україну» Ющенка або «Батьківщину» Тимошенко).

Однак протягом десятиліття, що передувало Майдану, цей стереотипний образ України поступово змінився: почала

зростати економіка кількох міст у західному регіоні. Перевагою цих міст стали освітні потужності ще радянської доби, наукові центри із здобутками в математиці та інженерній справі, а також (за іронією долі) відсутність промислових підприємств, вартих приватизації. Більше ніж за два десятиліття Львів не породив жодного олігарха загальнодержавного рівня (на відміну від всіх інших великих українських міст). Цей регіон виживав завдяки підприємництву, і його «нові» фірми (головним чином у IT та туристичному секторі) створили потужні горизонтальні мережі та організаційну культуру, що добре пасувала до постіндустріальної економіки. Цей «буржуазний» етос відображався у повсякденних ділових практиках: горизонтальне керівництво, самостійне підприємництво, громадська діяльність та взаємини з державою на основі правил. На час написання книжки конфронтація між цим «габітусом» та «габітусом» олігархів була далека від вирішення, але легітимність та життєздатність «буржуазних» практик ще ніколи не була настільки сильна у пострадянський період історії України.

Зміна «олігархічного» ладу України на «буржуазний» (яка триває й досі) не була раптовою, і спричинив її не лише Майдан. Ще до вибуху протестів економічна база, на якій «олігархи» будували свої пострадянські економічні імперії, почала скорочуватися. В Україні завжди важко оцінювати статистичні дані через велику частку тіньової економіки (стверджують, що за часів Януковича цей показник досягав 50 % від загального ВВП)[545]. Однак, безсумнівно, люди схильні переселятися у райони, де більше економічних можливостей і можна забезпечити вищий рівень життя. Згідно з дослідженням у рамках програми ООН «Habitat» 2012 року[546], із 10 міст світу, де кількість населення скорочується найшвидше, чотири міста були східноукраїнськими. Дніпро (колишній Дніпропетровськ) очолював цей список як місто з найшвидшими темпами скорочення населення

у світі (16,78 % за прогнозом на 1990–2025 роки); Донецьк у цьому світовому рейтингу був на 3-му місці, а Запоріжжя — на 4-му. Через російську агресію занепад Донецька як економічного центру прискорився, але навіть до 2014 року структура української економіки почала фундаментально змінюватися, що очевидно позначилося на статистиці населення міст східного регіону. Галузі важкої промисловості східних областей поступово втрачали свою привабливість для населення та значення як двигунів економіки. Головними бенефіціарами цих зрушень — принаймні у порівняних величинах — були Київ та Львів.

Магнетизм української столиці не потребує пояснень, але розвиток Львова як економічного центру став новим явищем, усвідомлення якого збіглося в часі з майданівськими протестами. Раніше це україномовне західне місто (і регіон загалом) вважали найбіднішим серед великих міст України, а його населення зазвичай їздило на заробітки до Європи і/або займалося натуральним господарством. Після кризи 2008 року, в атмосфері загального спаду та стагнації економіки, лише IT-сектор України (аутсорсинг, офшоринг, розробка ігор тощо), здебільшого зосереджений у Львові та Києві, переживав потужне зростання. Експорт програмного забезпечення з України 2013 року досяг 2 мільярдів доларів (а 2018-го перевищив 5 мільярдів), середня зарплата програміста та інших працівників IT-сфери перевищувала 1500 доларів на місяць (середня зарплата по країні була 4–5 разів менша). Кумулятивне зростання сектора впливало на споживчі витрати на мікрорівні, що призвело до створення робочих місць у локальному малому бізнесі. Кінцевим результатом було значне покращення рівня життя населення Києва та Львова і темпи зростання, що випередили аналогічні показники багатших промислових міст на Сході України.

Варто зазначити, що відносний занепад східних областей та покращення стандартів життя у західних та центральних

регіонах не збільшили традиційний політичний розкол України. Навпаки, зміни в економічній потужності регіонів, спричинені падінням промислового виробництва, та зростання постіндустріальних послуг (і супровідна зміна практик, зокрема управлінських взаємин, організаційної культури, волонтерства тощо), здається, зменшили традиційний електоральний поділ України. Під час двох загальнодержавних виборів 2014 року (президентських у квітні та парламентських у жовтні — дивіться розділ 5), регіональний розкол, що визначав географічні моделі голосування понад два десятиліття, здається, зник. Можливо, ця політична єдність є тимчасовою, бо спричинена патріотичною реакцією на російську військову агресію, здійснену заради «захисту» інтересів російськомовних, які цього захисту не потребували, та повною дискредитацією колись панівної Партії регіонів. Врешті падіння рейтингу Партії регіонів було результатом демаскування корупції Януковича та браку у нього лідерських якостей під час майданівських протестів. Проте політична єдність різних областей України може вказувати й на більш фундаментальні структурні трансформації. Майбутні вибори (президентські та парламентські 2019 року) стануть випробуванням, яке покаже, чи повернуться регіональні електоральні розбіжності, що охоплювали Україну десятиліттями і здебільшого відображали етномовні відмінності. Ймовірно, що їх замінять інші політичні розбіжності.

1967 року в оригінальній статті на тему політичних розколів політологи Сеймур Мартін Ліпсет та Стейн Роккан окреслили зв'язок між розвитком європейських політичних партій (тобто загальнодержавними моделями голосування) та історичним досвідом революцій, які пережили їхні суспільства[547]. Політологи стверджували, що європейські суспільства по-різному пережили три хвилі революції, які стосувалися Церкви (реформація), Нації (розпад імперій) та економіки (промислова

революція). Наслідки цих хвиль виявляються в тривалих електоральних розколах. 2014 року усунення Януковича від влади та російська агресія, здається, об'єднали регіони України і стерли попередні розколи (наприклад, «національний» чи то пак «мовно-історичний»). Але це була лише частина історії української революції. Соціально-економічна напруга, яка до того була прихованою, між прихильниками закритої, узагальнено названої «олігархічної» візії розвитку з одного боку та «порядку відкритого доступу» (у тому сенсі, як його описав Дуглас Норт та його колеги)[548] — з іншого, стала відкритою.

Звичайно, не всі в Україні до або після протестів погоджувалися з цінностями, що їх сповідували активісти Майдану. Така незгода мала небагато спільного з геополітикою, регіоном чи мовою. «Габітус», у якому цінували самостійне підприємництво, гетерархічні суспільні відносини, меритократію та громадську активність, міг бути дуже привабливим для мешканців великих міст України — зокрема, самозайнятого населення і/або ІТ-фахівців — але для мешканців містечок та сіл такі цінності були здебільшого чужі. Хоча є дані, що 69 % українців живуть у містах, лише 12 % живуть у міських агломераціях з населенням більш ніж 1 мільйон жителів[549]. Стиль життя у менших містах — наприклад, Вінниці, Івано-Франківську, Рівному, Полтаві, Сумах та Черкасах — часто трохи схожий на той, що вирує у більших міських центрах. Але що меншим є місто, то більше стиль життя та цінності його мешканців подібні до сільських. З огляду на тип населеного пункту, можна дійти висновку, що не більш ніж 25–30 % населення України можна потенційно вважати «буржуа» у тому сенсі, що вони ведуть міський спосіб життя і, ймовірно, сповідують відповідні цінності (та потенційно можуть демонструвати це у своїх вподобаннях на виборах).

Дійсно, ця оцінка, як видається, співвідноситься з даними опитувань. Центр ім. Разумкова 2016 року провів усебічне

дослідження так званого «середнього класу». 27 % респондентів (загальна кількість опитаних —10 054 особи) ідентифікували себе як тих, хто належить до цієї «соціально-економічної верстви» та «класу»[550]. Цікаво, що при первинному опитуванні більша кількість ідентифікувала свою належність до «середнього класу» (майже 50 %), але коли дослідники стали перевіряти інші чинники (наприклад, рівень освіти, споживчий потенціал, друзі та знайомі з відповідної верстви/класу тощо) частка респондентів, які дійсно дотримувалися способу життя «середнього класу», значно знизилася.

Автори дійшли висновку, що український «середній клас» складається з «ядра» (яке налічує до 14,2 % респондентів) та «периферії» (ще 34,8 %). До «ядра» належали підприємці, кваліфіковані працівники, менеджери, спеціалісти та інші, хто працював у секторі креативних послуг.

2017 року Денис Лаврик, студент-магістрант спеціальності «Соціологія» Києво-Могилянської академії, застосував класифікацію професій Річарда Флориди (автора книжки «Homo creativus. Як новий клас завойовує світ») до масиву даних Центру ім. Разумкова і дійшов висновку, що 25,5 % респондентів, що взяли участь в опитуванні, працювали у сферах, які можна вважати приналежними до «креативного класу»[551]. Ідентифікуючи ті самі професійні групи в масивах даних World Values Survey (WVS) та European Social Survey (ESS) з України, Лаврик визначив, що представники «креативного класу» становлять 29,8 % та 22,1 % відповідних вибірок. В обох випадках «креативне ядро» (за визначенням Флориди) становило приблизно 11–13 % опитаних у масштабах держави, у західних та центральних регіонах України ці цифри були трохи вищі (17,4 % та 15,7 %), ніж у східних (11,5 %) чи південних (10,3 %), що може додатково пояснити силу «буржуазного габітусу», описаного у цих регіонах та посилену підтримку ними Майдану.

У майбутньому в Україні, безперечно, виникнуть нові електоральні розколи. Одна лінія поділу, ймовірно, пройде між поколіннями: між тими, хто засвоїв пострадянські цінності та практики (тобто те, що російський публіцист Олександр Зінов'єв назвав «гомо совєтікус»), і тими, хто сповідує те, до чого ми звернемося у розділі 9 — постмодерну етику. Другий поділ, ймовірно, виникне між міським «креативним класом» та сільським і містечковим пролетаріатом. У цьому змаганні новий «необуржуазний креативний клас» буде кількісною меншістю, але поки що невідомо, чи вдасться бачення і цінності, які представники цієї соціально-економічної верстви сповідували під час та після майданівських протестів (тобто повалення усталеної «олігархічної» неофеодальної системи обмеженого доступу), зробити прийнятними для більшості виборців. Малоймовірно, що електоральна географія України повернеться до властивого для двох попередніх десятиліть суперництва між етномовними регіонами.

Майдан не був змаганням між регіонами за першість. Протест української «буржуазії» став кульмінацією (або принаймні символом) еволюційного процесу відновлення балансу між протилежними економічними моделями: одна була індустріальною (важка промисловість) і/або аграрною та сповідувала ієрархічний, неофеодальний габітус; інша — міська, молода, пов'язана зі світом і з забезпеченням послуг «креативного класу». Останньому зрештою вдасться виконати «буржуазну» програму Майдану, але ще невідомо, коли це відбудеться.

Нова соціальна система?

У ретроспективі здається малоймовірним, що дискурс меритократичної, ліберальної опори на власні сили, який відстоювали майданівські революціонери, був зрозумілим для решти

населення країни і що вони могли його підтримати. Протестні активісти, які згодом стали двигунами післямайданівських реформ, представляли міську *меншість* населення України. Однак Ганна Арендт у своїй фундаментальній праці «Про революцію» стверджувала:

> Навіть коли програш влади є доволі очевидним, революції можуть вибухнути і досягти успіху лише тоді, коли існує достатньо людей, які готові до її падіння і разом з тим бажають захопити владу, організуватися і діяти разом для досягнення спільної мети. Кількість таких людей необов'язково має бути велика...[552]

Зауваження Арендт вказує на важливу складову революційної трансформації: організовану програмну контреліту, яка готова спочатку знищити ієрархічні структури старого режиму, а потім відновити порядок у новий спосіб. В Україні, здається, не бракувало людей, готових до виконання цього завдання: на початку 2014 року президента Януковича усунули від влади і замінили членів його оточення. Спершу їм на зміну прийшла перехідна адміністрація, яку сформували колишні опозиційні політики, а потім, внаслідок низки виборів 2014 та 2015 років, політики-новачки. Ці новачки прагнули знищити неофеодальну ієрархію режиму Януковича у державних структурах, замінивши їх (можливо, тимчасово) на горизонтальну мережу, що вела початок від Майдану. Центральними постатями першого українського уряду після парламентських виборів 2014 року були інвестиційні банкіри з західною орієнтацією (їхнім завданням було заспокоїти МВФ) та ідеалістично налаштовані майданівські активісти (вони мали заспокоїти максималістські настрої нещодавніх протестувальників). Щойно суспільні настрої стали поміркованішими, ключовими фігурами у менш прозорому уряді Гройсмана стали «флексіанці»: вони не обіймали офіційних

посад, але непомітно радили державним службовцям, як запроваджувати ключові реформи[553].

Однак чи справедливо казати, що цінності, сповідувані цими «буржуазними» активістами, які увійшли в український політичний клас після усунення Януковича від влади, були *європейськими*? Безумовно, їхні ідеї були протилежні путінській «керованій демократії» — концепції, що пізніше розширилася до ідеологічної програми «русский мир», яку рішуче відкинула переважна більшість українців[554]. Але, за іронією долі, ліберальна (близька до «лібертаріанської») економічна ідеологія нової післямайданівської еліти України, здається, теж входила в конфлікт з ідеалами соціально орієнтованої ринкової економіки, що домінували в ЄС. Майданівські активісти, які увійшли до складу уряду, прагнули замінити «олігархічний» неофеодалізм (неопатримоніалізм) інституціями, що забезпечували б меритократичну, відкриту соціальну мобільність на основі правил. Щоб досягнути цього, вони хотіли зменшити інтервенціоністський (адміністративний) тиск держави на економіку (тобто знищити нерівномірно запроваджденi, умовно «ринкові» відносини, що насправді призвели до розвитку «олігархії»). Такі методи, здається, важко було узгодити з раціональною бюрократією, що забезпечує існування системи «соціально орієнтованого ринку» в ЄС.

Після усунення Януковича від влади, здається, українці почали створювати «нову систему», яка не була ані європейською, ані російською (тобто пострадянською). Перемога Майдану привела до влади нові еліти, але, хоч це дивно, не повністю усунула бюрократів середньої ланки, що раніше працювали у виконавчій владі. Посадовці високого рівня або втекли з країни, або їх усунули в процесі «люстрації»[555], але «система» здебільшого залишилася незмінною. «Старий режим» українських олігархів, безумовно, було послаблено, але остаточний результат

боротьби між ними та «необуржуазними» революціонерами залишається невизначеним.

До кінця 2018 року безперечним фактом стало те, що економіка України кардинально змінилася. Різка девальвація валюти призвела до сильного скорочення ВВП на душу населення, а також до того, що грошові перекази від робітників-мігрантів стали в Україні найголовнішим генератором іноземної валюти[556]. Експортні ринки відійшли від Росії до ЄС, а структура експорту змінилася: надходження від продажу ІТ-послуг, туризму та сільськогосподарської продукції значно перевищили доходи від продажу металів. Важка промисловість східних регіонів України, яка раніше була основою економічної влади та політичного впливу олігархів, почала різко занепадати.

«Зміна режиму» внаслідок майданівських протестів була не просто зміною облич. Повалення Януковича торкнулося основ соціально-економічної структури країни: воно трансформувало легітимність методів накопичення багатства, змінило цінності з виробництва на створення; змінило традиційний спосіб організації виробничої діяльності — з ієрархії на гетерархію; вплинуло на цінності, запровадивши у великих міських центрах України нематеріалістичну етику (ідейну, а то й ідеалістично «ліберальну») опори на власні сили. Воно трансформувало основні інституції державного управління і спосіб організації надання послуг громадянам на державному та місцевому рівнях (наприклад, охорона громадського порядку, видача паспортів, сплата податків та ін.). Ці зміни здійснили активісти Майдану, які раптово увійшли у державні кабінети після усунення команди Януковича: одні обійняли офіційні посади, інші стали залаштунковими радниками — «флексіанцями». Ці представники нової владної еліти раніше працювали у вітчизняному приватному секторі, в українських філіях міжнародних корпорацій, в освіті чи у громадських організаціях (тобто майже не

були інтегровані в ієрархічну культуру олігархічних фінансово-промислових груп України, не працювали на пострадянській державній службі). Українські революційні «флексіанці» сповідували нову «горизонтальну» культуру: для них соціальний капітал важив значно більше за економічний; панівною ідеологією була меритократія; ідеалом — гетерархічно структуроване суспільство (тобто загалом «пласке», де керівництво та влада формуються ситуативно). Вони впровадили програму, що ґрунтувалася на правоцентристській економічній ідеології: прозорість, зниження субсидій та оподаткування, скорочення штатів у державному секторі.

Ця ідеологічна програма — не просто філософський імпорт із Заходу. Насправді «буржуазна» етика, яка, як видається, рухала «креативним класом» майданівських активістів, була вкорінена у вітчизняному дискурсі, що жеврів раніше, але став видимим під час української Революції Гідності. Сутність та можливі наслідки цього революційного дискурсу, а також контури нових соціально-економічної та політичної систем, які він може породити, розглянемо у наступному розділі.

Розділ 9.
Постмодерна революція

Революції часто сприймаються як переломні моменти: якимось чином життя опісля має стати радикально іншим, ніж до того. Очевидно, це і є головна відмінність між революційним періодом та «нормальністю» повсякденного життя. За звичайних умов суспільні відносини і практики (мікрорівень суспільства) та політичні й економічні інституції (макрорівень) еволюціонують поступово, тому що їх підтримує порівняно стабільна система панівних цінностей та норм, які також підсилює домінантний дискурс — термінологія з усталеними значеннями, що використовується у повсякденному житті. Під час періоду революційних перетворень найтривкіші аспекти соціальної системи — її ідейні підвалини — переживають прискорену трансформацію. Революції змінюють панівні способи мислення, діяння, висловлювання думок. Виникають нові ідеї, які стають об'єктами суперечок, а потім їх випробовують у нових структурах, організаціях, ініціативах, практиках та умовах. Протагоністам здається, ніби перед ними постає «чудесний новий світ», який служитиме для них і для добра усього людства. Насправді темп перетворень часто переоцінюють: під час революційних періодів ідеї розвиваються швидше, ніж під час нереволюційних, але

їхня інституціоналізація завжди є повільнішою за темп заміни представників політичної еліти.

У цьому розділі ми розглянемо ідеї (уявлення, цінності, філософські концепції), які є підвалинами того, що стало відомим як українська Революція Гідності. Ми заглибимося у значення поняття «гідність» — в цю нібито поверхову вимогу майданівських протестувальників, яка водночас має глибоко філософський зміст. Вибір слова «гідність» для позначення української революції був невипадковим: те, що демонстранти у Києві зосередилися на цьому понятті, на мою думку, виявляло передовий характер майданівських ідей. У цьому вимірі можна стверджувати, що Майдан не менше ніж підірвав ідейні підвалини західної цивілізації[557].

Саме тому слід визнати, що українська революція була аж ніяк не «периферійною» подією на краю Європи. У ній втілено ідеї, які з часом можуть стати фундаментом цивілізаційного розвитку на континенті і поза ним: перехід від індивідуалізму до персоналізму у соціальній взаємодії; перехід від ієрархії до гетерархії у владних відносинах; спроба горизонталізувати суспільні відносини — особливо стосовно інституціоналізації «справедливості», — що відображає нову космологію та, ймовірно, всеохопні тенденції, які впливають на розвиток європейської (західної) цивілізації.

Якщо говорити конкретніше, то ми стверджуємо, що українська Революція Гідності була реалізацією ширшої (тривалої і глобальної) трансформації ідей, що лежать в основі соціокультурної системи, відомої як «модерн»[558]. Наприкінці другого десятиліття XXI століття свідчення цієї трансформації можна бачити в усьому західному світі: політичні інституції, що утворилися після Другої світової війни для того, щоб гарантувати мир у Європі і за її межами, наймогутніші світові еліти відкрито ставлять під сумнів; світові корпорації, колись організовані

як ієрархічні структури, починають програвати компаніям, які діють на основі іншої організаційної парадигми (наприклад, Google, Facebook, Amazon); перехід від масового споживання матеріальних благ до економіки «вражень», впровадження практики ділитися (зокрема й через соцмережі) та поширення відчуття відповідальності за купівельну поведінку, здається, визначають напрям розвитку моделей особистого споживання — і ця тенденція не є ані короткостроковою, ані локально обмеженою. Ця (номінально «постмодерна» — тобто така, що настає після «модерного» періоду) трансформація західної цивілізації фундаментальна. Вона впливає на етику та норми законності, системи організації та комунікації, панівні парадигми та інституції.

Разом з майданівськими протестами (хоча й не через них)[559] з'явився термін «постправда», який відобразив світову тенденцію — сумніватися у правдивості відомих фактів. Такий радикальний скептицизм (і використання його Кремлем з підступною метою)[560] був можливий лише у контексті глобальної зміни парадигми, симптоматичної для змін, що сягають далеко за межі України.

Поки що не можна впевнено сказати, котрі з нових організаційних форм інституціоналізуються на основі нових ідей, породжених українською революцією і які парадигми залишатимуться панівними у світі, що виникне внаслідок цього цивілізаційного переходу.

Але Майдан, здається, дав можливість (ймовірно, ненадовго) глянути на картину суспільно-політичного життя у *пост*модерні. Крім того, він став викликом для української еліти (інтелектуальної, якщо не політичної): скористатися об'єднаною можливістю трансформаційного моменту та вигідною позицією країни на периферії європейської цивілізації для того, щоб створити інституції, які зрештою можуть вдихнути життя у ці нові ідеї.

Цивілізаційний перехід

Майдан не був місцем народження абсолютно нових ідей, так само як українські протести та подальша російсько-українська війна не були початком світової трансформації. Перехід до «третьої хвилі» розвитку цивілізації, складовою якого була Революція Гідності, розпочався набагато раніше, в інших місцях і в інших (зокрема, технологічних) виявах[561]. Однак так само, як Великий Перехід від аграрного феодалізму до промислового капіталізму (його детально описував майже кожен класичний суспільствознавець)[562] був позначений кількома політичними революціями та війнами, що відбулися під час кількасотлітнього його перебігу, українська Революція Гідності залишиться в історії як одна з «великих революцій», які сприяли поширенню нових ідей, цінностей, соціальних механізмів та протоінституцій, що визначили суспільний розвиток у добу, яка настала після індустріального суспільства (тобто після «модерну). Щоб пояснити це, ми повинні спочатку розглянути, про що йдеться, коли говоримо про «цивілізаційний перехід». Потім ми проаналізуємо роль бурхливих революцій у таких змінах і спробуємо відвести для української Революції Гідності місце у процесі цивілізаційного розвитку.

Серед науковців, яких суспільствознавці вважають засновниками своїх дисциплін (насамперед соціології, але також і політології), майже всі мали що сказати про перехід західної (європейської) цивілізації впродовж XVIII–XIX століть від традиційної форми до того, що почали називати «модерном». Для Маркса головною рисою цих змін була зміна аграрного феодалізму на промисловий капіталізм, що призвів до створення нової класової системи. Для Вебера ключем до розуміння цивілізаційного переходу були і структурні (урбанізація, поширення письменності, технології, доступність трудового ресурсу), і культурні (цінності, що змінилися у зв'язку з Реформацією,

поширення самостійного підприємництва) чинники[563]. Для Дюркгайма основоположним атрибутом модерну був новий поділ праці і його подальший вплив на міжособистісні взаємини та солідарність. Для американського соціолога Талкотта Парсонса перехід від традиціоналізму до модерну характеризувався переходом від переважання партикуляризму у суспільних взаєминах до універсалізму, верховенства закону, рівності прав. Парсонс вказував і на те, що переходи від аскрипції до меритократії та від колективізму до індивідуалізму відбувалися паралельно з індустріалізацією і так само були невіддільною частиною переходу від традиціоналізму до модерну.

Кожен із цих класичних науковців підкреслював різні аспекти багатогранної трансформації західної цивілізації, що тривала понад століття. Досягнення «модерну» — результату цього цивілізаційного перетворення — означало урбанізацію, індустріалізацію, зростання споживацтва, масову письменність та арифметичну грамотність, розвиток ієрархічно організованих держав та компаній, якими керували за допомогою бюрократії і які забезпечували знеособлене застосування правових норм, меритократичну стратифікацію, заміну абсолютної монархії різними формами демократичного правління, освячення прав особистості писаним правом. Цікаво, що злиття цих компонентів суспільної організації не відбувалося шляхом поступового еволюційного процесу. Їхній розвиток був тісно пов'язаний з різноманітними революціями, що охопили Європу після доби Просвітництва.

За словами відомого соціолога С. Н. Айзенштадта, «революції розгорталися на тлі важливих культурних та ідеологічних тенденцій, що поклали початок культурній програмі західного модерну — програмі, що викристалізувалася у цих революціях»[564]. На думку цього найвидатнішого з науковців, які вивчали роль революцій у розвитку модерну, попри те, що «великі революції»

(наприклад, американська, французька та російська / радянська) не спричиняли макроісторичних процесів, що досягли найвищої точки у Європі та Північній Америці XX століття, набувши конкретних соціальних форм (тобто промисловий капіталізм, інституції держави загального добробуту, ліберальна демократія, глобалізм тощо), у ретроспективі можна сказати, що цей процес цивілізаційного розвитку не зміг би відбутися без них.

Перенесімося на початок XXI століття. Західна цивілізація, здається, знову переживає фундаментальну трансформацію, цього разу з модерну (який також називають «індустріалізмом» або «пізнім капіталізмом») у певну форму *пост*модерну (або «постіндустріальної» організації)[565]. 2016 року Всесвітній економічний форум заявив про початок четвертої промислової революції, «прикметною ознакою якої є сплав технологій, що розмивають межі між фізичною, цифровою та біологічною сферами»[566]. Багато авторів стверджує, що настання «мережевого світу» у XXI столітті докорінно змінило способи виробництва, збуту, продажу та споживання продуктів та послуг. Політологи припускають, що ці зміни призведуть до певної форми «посткапіталізму» і/або «постдемократії»[567].

Суспільна увага до того, що Айзенштадт назвав «космологічними баченнями» — ідейними передумовами суспільної та політичної стабільності та/або змін — явно зросла на початку III-го тисячоліття, і за таких умов очікуваними є нормативні суперечки про основи суспільного ладу. Ми живемо у період, коли відкрито піддають сумніву раніше панівні ідеї та колись легітимні суспільні та політичні інституції. Згідно з Айзенштадтом, цілком можна собі уявити, що процес перегляду раніше аксіоматичних політичних та соціальних переконань може супроводжуватися політичними та соціальними революціями і насильством, особливо у регіонах, які не належать до ядра світової політико-економічної системи.

Американська та французька революції (перша відбулася на периферії тогочасної цивілізації, друга — у серці Європи) постали на засадах світогляду, що його коріння сягає епохи Просвітництва. На думку їхніх протагоністів, абсолютна монархія була ірраціональною: політичний лад повинен бути результатом застосування раціональних принципів, а не божественного права.

> Відмінність утопічних бачень, що становили утопічне ядро цих революцій, полягала не лише в перенесенні вічних тем протесту, справедливості, свободи тощо на центральну політичну арену... Тісно пов'язаною була і виразність спроб принести царство розуму на політичну арену, що вела свій початок від філософії Просвітництва — тема, яку можна знайти у американській і, у більш радикальному вигляді, у французькій революції. Ця відмінність лежить також у концепції суспільства як об'єкта, який можна переплавити згідно з таким баченням[568].

Філософи XVIII століття стверджували, що за постмонархічного ладу політична легітимність має походити від кодифікованих правил, а ті — від визнання *особи* священною і недоторканною. Тому, замість того, щоб посилатися на Бога як основу суспільного та політичного ладу, Джон Лок та Томас Гоббс вважали цей лад результатом «суспільного договору» між суверенними особами та державою, якій ці особи делегували частину свого суверенітету. Тепер політична легітимність мала походити від особи, а не від Бога[569]. Центральною фігурою держави перестав бути монарх як представник Бога на землі, натомість сформувалася національна держава з кодифікованою правовою системою, демократично обраними правителями, поділом влади та ін.

Однак парадигма модерну, запроваджена шляхом (р)еволюції, залишалася ієрархічною навіть попри проголошення

«демократичних» (або «республіканських») інституцій ідеальними механізмами забезпечення періодичної зміни еліт (наприклад, вибори та відокремлення законодавчої та виконавчої гілок влади) та «свободи» (голосу) народу. Внаслідок глобальних суспільних змін, що охопили Європу у XVIII–XIX століттях, соціальна мобільність (тобто покращення суспільного статусу) стала доступною більшій частині населення і вже не обмежувалася тими, хто користувався перевагами аскрипції або примхами феодального пана. Однак структура модерного суспільства ще нагадувала піраміду. Основою для просування сходинками цієї піраміди мав бути талант (хоч би як визначений), але соціальний статус (клас) все одно залишався головною вертикальною аналітичною категорією, що відображала владну ієрархію людей стосовно одне одного. Потенційна можливість застосування сили вже не визначала владну позицію людини; тепер влада походила радше від статусу особи у межах певної організації (наприклад, у державному апараті, корпорації, інституції)[570]. Більшою або меншою мірою (залежно від усталеної ролі держави як економічного регулятора) до середини XX століття матеріальне багатство як наслідок кар'єрного успіху в межах ієрархічної корпорації стало основою для вимірювання цінності у межах соціальних структур модерну.

У своєму дослідженні суспільних рухів 1960-х років у Західній Європі Айзенштадт припускав, що вони стали провісниками створення іншої (умовно «постмодерної») космології: «Ці трансформації спричинили послаблення виразності онтологічної реальності, яку пропагувало Просвітництво і яка була панівною у класичний період модерну»[571]. Здається, цей перший постмодерний революційний рух у політиці надавав більшої ваги місцевому над макросоціальним, у економіці — колективному над індивідуальним, а в етиці — ідеальному над чуттєвим (матеріалістичним). Якщо європейський постпросвітницький

інтелектуальний розвиток кінця XVIII століття знайшов своє вираження в американській та французькій революціях, закликаючи до пафосу свободи (тобто індивідуалізму), то європейські бунти 1960-х стали провісниками переходу до мережної солідарності, відкидання ієрархії («горизонтальність») та піднесення ідеалізму над матеріалізмом.

На початку XXI століття суспільні рухи «Захопи Воллстріт» (2011), «Арабська весна» (2012) та український Майдан (2013–2014), а потім протести, що відбулися впродовж 2016–2017 років у Румунії та Південній Кореї, очевидно, посилили цю тенденцію. По-перше, технологічні досягнення — смартфони, соціальні мережі — уможливили перехід від традиційних ЗМІ (тобто ієрархічного поширення інформації від однієї точки до масової аудиторії) до горизонтальної взаємодії[572]. У кожному з цих рухів протестувальники повною мірою скористалися їхніми перевагами[573]. По-друге, спільним каталізатором протесту стала корупція заскнілих еліт, але вимогою була не економічна рівність, а «справедливість» у етичному сенсі. Точніше можна сказати, що «справедливість» означала визначення законності згідно з нібито універсальною етикою (природним правом), а не через встановлену законом правомірність, і це відображало перехід до ідеалізму, відхід від раціоналізму систематизованих законів, що їх (на думку протестувальників) могли неоднозначно і на свою користь трактувати представники заможної і тому впливової еліти. Протестувальники не виступали за матеріальну рівність як таку. Натомість вони вимагали перейти до колективного врядування, за якого вплив мали б люди, що чесно прийшли до влади, а не ті, хто отримав високі посади за допомогою багатства та корумпованих зв'язків. У кожному з цих вимірів, як ми побачимо нижче, протестувальники, схоже, сповідували нову космологію, еволюцію парадигм, що були основами модерну.

«Революція Гідності»

Слова та їхні значення виникають не випадково. Назвавши свою революцію «Революцією Гідності», українці сформулювали публічну декларацію, і ця назва стала популярною. Як поняття, що охопило вимоги протестувальників, слово «гідність» було спрямовано головним чином на внутрішню аудиторію, але його «постріл почув весь світ». Багатовимірне поняття «гідність» стало гаслом, що об'єднало мільйони.

Поняття гідності бере свій початок у добі Просвітництва, і часто його трактують як розширення поняття прав особистості, що є основою парадигми західної ліберальної демократії. Як зазначає професор Гарварду Майкл Розен у праці «Гідність: її історія та значення» (Dignity: Its History and Meaning), англійське слово «dignity» походить від латинського «dignitas», і його сприймають у тому сенсі, в якому вжив Цицерон у своїй праці «De Officiis» («Про обов'язки»), говорячи про честь, притаманну «optimi» (найкращим громадянам) у добре організованому суспільстві[574]. У традиційних європейських (феодальних) суспільствах лише маєтне дворянство вважали «поважним» (dignified), і тому дворяни мали право виступати у публічному дискурсі через уявний зв'язок із Богом. Інакше кажучи, про когось казали, що він має гідність, якщо він (це неминуче був «він») заслужив її народженням у шляхетній родині і відповідним родоводом.

> «Гідність» (в розумінні англійського слова «dignity») виникла як поняття, що позначало високий суспільний статус, почесті і шанобливе ставлення до людини, яка посідала важливе місце. Терміни для позначення подібних понять є у більшості мов, зокрема й у стародавніх... У Біблії короля Якова слово «гідність» вживається чотири рази, хоча в оригіналі йому відповідають

три різних слова мовою іврит. Усі три, очевидно, теж містять значення «величі» або «величності»[575].

У французькій мові слово «*dignite*» традиційно означало привілеї, що їх мала аристократія, аж доки французька революція не впровадила ідею універсальних прав людини[576]. Отже, можна визнати, що сучасне розуміння «гідності» як терміна, що означає одну із загальних рис людського характеру, виникло у часи французької революції (якщо не брати до уваги праці Канта). Зростання демократизації західних суспільств і їхня модернізація, призвели до утвердження гідності як основного та загального людського права у правових документах XX століття, зокрема у Загальній декларації прав людини ООН, Женевській конвенції та Основному законі Німеччини (Grundgesetz)[577]. За два століття після Французької революції оксфордський професор Джеремі Волдрон зазначав: «Сучасне поняття гідності («dignity») містить у собі висхідне зрівняння у правах, тож зараз ми намагаємося надати кожній людській істоті щось із тої гідності, статусу та очікування поваги, які колись надавали лише аристократії»[578].

Проте українське слово «гідність» (яке зазвичай перекладають англійською як «dignity», але з очевидною, як йтиметься далі, неточністю) відображає іншу поняттєву категорію, що не має нічого спільного зі статусом, рангом або привілеєм, і його етимологія, здається, не перегукується з цицеронівською честю. Згідно з «Академічним тлумачним словником української мови», слово «гідність» має два значення: 1) сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості; 2) усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку[579]. У першому значенні термін стосується самоцінності людини як однозначно *моральної* істоти, здатної до самоактуалізації, в другому значенні йдеться про засадничо *суспільну* якість людської

сутності[580]. Жодне з цих визначень навіть опосередковано не вказує на те, що «гідність» є атрибутом статусу. Навпаки, у першому значенні цей термін означає властиву чесноту[581], а друге значення посилається на громадянський і/або громадський контекст терміну. Це, здається, найцікавіше, адже таким чином це слово суттєво відрізняється від традиційного англійського або французького (тобто західного) вживання терміну «гідність» — хоча б тому, що українське слово не містить жодних згадок про ієрархію.

З огляду на те, що західні уявлення про Україну часто є доволі розмиті через сприйняття крізь російський об'єктив, може бути корисним використання термінів з російської мови. Зазвичай українське «гідність» перекладають російською як «достоинство»[582], і слова «гідність» та «достойність» (обидва вживають в українській мові) часто вважають синонімами. Перше слово, як стверджують, походить від польського «godność», а останнє — від російського «достоинство»[583], але практичне вживання слів «гідність» та «достойність» в українській мові демонструє деякі нюанси. По-перше, погану людину (якій бракує чеснот) можуть називати «негідником» (таким, що не має гідності)[584], але еквівалентного антоніма для людини, у якої немає «достойності», немає. По-друге, коли людина нехтує законами людяності, посилаються на «гідність» (а не на «достойність»). Про таку особу кажуть, що вона «позбавлена гідності».

Слово «достойність» за значенням наближається до англійського «dignity», тобто означає отримання якогось статусу або рангу, натомість «гідність», як видається, означає більш фундаментальну та загальнолюдську рису. Ці два слова близькі за значенням, але не є синонімами. Людина може бути «достойною» поваги або нагороди[585], але це не те саме, що бути «гідним» (прикметник, утворений від іменника «гідність»). «Гідність» незмінно притаманна людині й не піддається порівняності (тобто

не можна мати більше або менше «гідності»). У повсякденному спілкуванні про людину можуть сказати, що вона «гідна» чогось або ні, але без ступеня. З іншого боку, «достойність» є відносною: міра вияву чесноти може бути предметом оцінювання. Але основну характеристику «гідності» не можна поставити під сумнів. «Достойна» людина *заслуговує* на визнання, натомість «гідність» означає право або вимогу, що є більш фундаментальною або універсальною. Іншими словами, «гідність» в українській мові, асоціюється не лише із самоцінністю особи (аналогічну природній «вартості» або «Werde», яка була основою моральної філософії Канта)[586], а й також є поняттям, що *вимагає поваги від інших для підтвердження*. Цю вимогу поважати можуть законно висувати усі, хто заявляє про «гідність» — тобто вона не вимагає статусу або досягнень, на відміну від поняття «достойний».

Для західних науковців, які досліджують різноманітні правові та філософські випадки, пов'язані з гідністю, такий концептуальний зв'язок між поняттям *гідності* та *вимогою поважати її* є новим:

> Захищаючи особистість від деградації, образи та презирства, ми вимагаємо, щоб люди діяли шанобливо стосовно інших. Поважати гідність у цьому сенсі означає ставитися до них *з повагою* (виділення оригіналу)... Це дуже важливо. З одного боку, тут бачимо змістовну ідею людської гідності як відповідь тим, хто твердить, що ця ідея — лише риторична обгортка для набору незалежних прав-вимог. З іншого боку, науковці натякають, що шкода, завдана честі та гідності — це шкода особлива. Спільним між деградацією, образою та презирством є те, що вони є експресивними або символічними збитками, такими, що *не визнають* високий статус людських істот (виділення оригіналу)[587].

Якщо визнавати гідність основоположним принципом, згідно з яким організоване суспільство, то вона є і принципом, що стримує державу від порушення прав (тобто нормою, яка підпирає формальні інституції) і водночас суспільною силою, що стримує особистість від порушення прав інших людей (тобто основою неформальних інституцій — звичаїв, суспільних норм, моральних правил). Інакше кажучи, гідність — це принцип, який реалізується у практиці поваги. Саме у цьому сенсі протестувальники на Майдані *вимагали визнання* (тобто поваги) своєї особистої та колективної *«гідності».*

Від індивідуалізму до «персоналізму»

Як вже зазначалося, українське слово «гідність» має два значення: воно стосується однієї з природних якостей людини (тобто її незаперечної цінності) та водночас означає етичне ставлення, повагу суспільства. У кожному з цих вимірів можна сказати, що людина *має «гідність»*. Аналіз «природної гідності» людини (перше визначення) скеровує нас до філософського дослідження: до доктрини Томи Аквінського про гідність як вияв гуманності Творця або до кантівського категоричного імперативу, з якого можна вивести універсальні етичні норми. Другий вимір приводить нас до *соціального* аспекту людської природи: до самоідентифікації суб'єкта у межах спільноти; до агентності[588].

Цей *соціальний* аспект українського слова «гідність» найбільше відповідає поточній дискусії про новітні сенси, створені Майданом і на Майдані. Протестувальники *вимагали визнання* своєї гідності. У цьому сенсі гідність можна трактувати як природний потенціал людини, який можна реалізувати лише у порівняній логіці: як ставлення індивіда до суспільства (тобто розуміння власного статусу громадянина й обов'язків

перед іншими) і одночасно як орієнтованість суспільства та держави на людину (громадянина). З цієї точки зору особистість може мати природну гідність, яка мало що означає сама по собі, якщо її не визнає інший. У трактуванні українських революціонерів гідність потребує більшого, ніж індивідуалістичне уявлення про неї: вона можлива лише у колективному вияві взаємної поваги.

Ця, відмінна від інших, українська інтерпретація гідності заслуговує на окреме уважне вивчення. За своєю суттю вона, здається, майже тотожна і досі не до кінця розвиненій філософії під назвою «персоналізм» — світогляду, що підкреслює центральність *соціально інтегрованої особистості* як точки відліку для моральної та політичної рефлексії. Хоча персоналізм не представляє якусь конкретну школу або доктрину, він «підкреслює важливість, унікальність та недоторканність людини, а також виміру тих важливих зв'язків або спільноти, у яких вона перебуває»[589]. Ця двоїстість людської природи є основою для персоналізму: до особистих рис людини належить і власна гідність, але люди ніколи не живуть ізольовано, міжособистісний зв'язок є основою людської природи. Професор соціології Університету Нотр-Дам Крістіан Сміт пояснює:

> Люди у буквальному сенсі не можуть розвиватися як особистості без інших людей, разом з якими вони поділяють та підтримують власну індивідуальність. Бути людиною — не означає бути якимось відрізаним «я», окремим від інших «я». Це означає бути пов'язаним з іншими особистостями, спілкуватися з ними, підтримувати зв'язок. Для персоналістичного розуміння людської істоти притаманний високий ступінь соціального зв'язку та солідарності. Лише живучи у спільнотах інших особистих «я», людина може стати окремою, відмінною від інших особистістю[590].

Центральне місце в етиці персоналізму посідає поняття трансцендентності. У теологічному тлумаченні (наприклад, у творах Кароля Войтили, Папи Римського Івана-Павла II)[591], персоналістична філософія стверджує, що кожна людина має схильність до «вертикальної трансцендентності» — природженої орієнтації на істину; їй властива здатність відрізняти добро від зла, що є проявом божественного образу, за яким, як вірять християни, створені усі люди[592]. Майданівські протести, поза сумнівом, мали містичний вияв, але почуття людяності, що переважало серед протестувальників і яке виявляли ветерани, що поверталися з фронту, не передбачало приналежності до якогось конкретного віросповідання. Етика Майдану (тобто те, що українці називають «цінностями Майдану») і етика захисту у війні ґрунтувалися на чорно-білій абсолютній оцінці оточення. У повсякденних діях людина може визнавати «сіре», але в ситуаціях надзвичайного стресу та категоричних переконань вона ігнорує умовності: є лише добро і зло, ми і вони, правда і брехня[593]. Здатність до таких оціночних суджень у надзвичайних ситуаціях не є вадою людської природи, а радше її важливою чеснотою, яка визначає раціональну людину; її природною гідністю. Згідно з персоналістичною філософією, ця вертикальна трансцендентність є основою для свідомості, самовизначення (ідентичності), самоконтролю та цінностей.

Теоретично обґрунтовуючи засади людської здатності до моральних оцінок, персоналізм також пропонує поняття «горизонтальної трансцендентності», яка є основною характеристикою людської природи. Відомий персоналіст Еммануель Муньє влучно зауважив: «Я люблю, отже, я існую»[594]. Бути людиною означає органічно поєднувати особисте та спільне:

> З одного боку, персоналізм наполягає на тому, що особа є абсолютом, на природу якого жодним чином не можна посягати...

> З іншого — поняття особи вимагає найглибшої солідарності, яка об'єднувала б людей найглибшим і найміцнішим зв'язком... Лише уявлення про особу як закорінену у трансцендентному тримає ці полюси разом[595].

Персоналісти рішуче відкидають розвиток філософської думки, що відбувся після доби Просвітництва. Згідно з ним, *особистість* вшанована як центральна постать етики, політики та економіки. Персоналісти оплакують той факт, що суверенна особистість — істота з невіддільними *особистими* правами та *особистими* обов'язками — стала філософською основою модерну. Гоббс, Лок, Руссо та Маркс зосереджували увагу на *добробуті особистості* як меті політики. Хоча вони (з різними акцентами) визнавали, що люди співіснують у суспільстві, живучи разом за певною загальноприйнятою системою прав, авторитету і якоюсь формою солідарності, ці засадничо соціальні аспекти людської природи або применшували (у ліберальній традиції), або віддавали на регулювання державі (у соціалістичній традиції). Суверенних особистостей вважали нездатними до об'єднання без сили-посередника, яка б стежила за дотриманням їхніх конкурентних інтересів. Ідеологи обговорювали, як краще задовольнити матеріальні потреби та бажання цієї суверенної особистості (через капіталізм з вільним ринком чи керований державою соціалізм), але основоположний принцип індивідуалізму ніколи не ставили під сумнів.

Саме ця суверенна особистість протягом XX століття стала головною дійовою особою споживацького індустріального суспільства — «модерну». Щоб уможливити суспільну взаємодію цих суверенних особистостей, ліберальні філософи придумали «суспільний договір» — поняття, що є протилежним персоналізму (на що ніколи не переставав звертати увагу покійний Папа Іван-Павло II):

> Для Гоббса та Лока... людські істоти у природному стані не мають справжніх зв'язків з іншими людьми. Сили, що спонукають їх разом формувати політичну спільноту є — це незручності життя без встановленого закону та уряду. Хоча оцінка людської природи у Гоббса є явно песимістичнішою, ніж у Лока, обидва вважали людину насамперед особистістю, а усі пізніші зв'язки — інструментальними та утилітарними за своєю природою. У їхніх думках про природу людини особистість є суверенна щодо самої себе, а спільнота не має жодного суверенітету. Політичний суверенітет — це штучне явище, що виникає тоді, коли індивіди сходяться для укладення суспільного договору. За версією Гоббса, відмова від особистого суверенітету є повною; утворюється абсолютистська держава — Левіафан. Лок навпаки наполягає, що передача суверенітету обмежена. Проте предметом глибшої суперечки є не те, до якої міри відбувається відмова від особистого суверенітету на користь державного, а саме уявлення про те, що суверенітет взагалі виникає внаслідок волюнтаристичних та індивідуалістичних дій. Як можуть приватні повноваження створювати державні? Як сказав багато століть тому Тома Аквінський, жодна приватна особа не може створити закон. Законотворення не є частиною чиєїсь природи, а тому не є особистим повноваженням, яке можна передати якомусь штучному суб'єкту, створеному людиною. В основі цього хибного мислення — помилкові припущення, що: а) особисті, приватні угоди можуть творити державні права і б) суспільне благо — це не більше ніж додавання особистих[596].

На думку персоналістів, людське існування припускає наявність трансцендентності: особистість не може існувати без інших, а соціальне є невіддільною частиною людської природи. Ця суспільна сутність особи змушує людей жити у спільноті. Саме ця спільнота є основою для *державного* суверенітету:

«Згідно з цією думкою, суверенітет — це не стільки договір, складений між індивідами, які за своєю природою самостійні, відокремлені та непов'язані між особою, скільки консенсус, що виникає з єдності бажань людей, які хочуть жити у спільноті, прагнучи спільного добра»[597].

Стаття 5 Конституції України проголошує: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Привертає увагу те, що термін «народ» вжито в однині: це не відсилання до зібрання індивідів, а радше екзистенційна категорія *sui generis***. Вочевидь, це відображає важливий принцип персоналістичної філософії: «спільнота онтологічно передує створенню будь-якої політичної інституції»[598] і політична влада походить від спільноти — суспільного об'єднання, що є чимось більшим, ніж просто сукупність індивідів. Це можна було б вважати другорядним (цікавою термінологічною аномалією української Конституції), якби одним із найвідоміших символів майданівських протестів не була римська цифра «V» — відкрите та виразне посилання на 5-ту статтю. Протестувальники вимагали визнавати та поважати гідність народу. Ця вимога, здається, відображала феноменологічне бачення колективного суверенітету, народжене і у патріотичному дискурсі, і у дуже конкретних діях, спрямованих на покращення *колективного* добробуту суспільства. На жаль, наслідком такого явно персоналістичного наголосу на колективному суверенітеті було відкидання або принаймні скептичне ставлення до тих, хто прагнув до ролі лідера — факт, що свідчить про брак (поки що) інституційного вираження цінностей, породжених українською революцією.

---

* Латинський вираз, що означає унікальність правової конструкції (акта, закону, статусу тощо), яка навіть попри схожість з іншими подібними конструкціями, загалом не має прецедентів.

«Учасник Майдану» (і доброволець/волонтер/урядовий радник з питань реформ — «флексіанець»), який заявляє про свої особисті права, але одночасно визнає колективну відповідальність перед «народом» (тобто обов'язок допомагати іншим, захищати їх, годувати і жертвувати, не отримуючи натомість вигоди), різко контрастує з Особистістю (у широкому сенсі) Гоббса та Лока і тому принципово відрізняється від засадничих принципів «модерну». Цей унікальний комплекс цінностей, які витворила і пропагувала українська революція, здається дивною сумішшю західного індивідуалізму стосовно прав і слов'янського колективізму стосовно відповідальності[599]. Його можна інтерпретувати як культурну особливість України початку XXI століття або як продукт суспільного розвитку, що свідчить про еволюцію ідей, які сягають за межі підвалин західного модерну. Насправді обидві інтерпретації можуть бути правильними.

Спільнота справедливості

Унаслідок майданівських протестів Український католицький університет у Львові, здається, точно визначив характерний термін, що відповідає Революції Гідності у її феноменологічному («постмодерному») вимірі. Гасло УКУ від 2016 року складалося з трьох слів: «Свідчити, служити, спілкуватися». В офіційних документах університет переклав третє слово англійською як «to Communicate», але український оригінал має більше нюансів. Хоча етимологію англійського слова «communicate» можна простежити до «commune» (теоретично), це було б перебільшенням. І Оксфордський словник, і словник Вебстера визначають слово communication як обмін інформацією між особистостями[600] — можна було б додати «*суверенними* особистостями». Натомість корінь українського слова «спілкуватися» — це «спілка» (union)

або «спільно» — те, що англійською означає «together». Правильніший переклад цього виду діяльності мав би звучати англійською як «socializing» або «sharing». Українське слово означає більше, ніж обмін інформацією. Насправді обмін інформацією українською визначається як «комунікація», а не спілкування.

Цей нюанс є важливий з огляду на вибухове зростання популярності слів зі складником «спільно-» під час і після майданівських протестів. Популярний канал інтернет-телебачення, який вів трансляцію з Майдану під час протестів, називався «СпільноБачення» (SpilnoTV). Головний інструмент збору коштів (наприклад, для волонтерських ініціатив, спрямованих на підтримку військових, фінансову допомогу ВПО та ветеранам) отримав назву «Спільнокошт». Різноманітні організації громадянського суспільства стали включати слово «спільнота» до своїх описів та назв. У середині грудня 2013 року творчий персонал однієї з рекламних агенцій Києва створив гасло «Я крапля в океані», і воно стало потужним мемом у таборі протестувальників та навколо нього. Ця метафора багато про що говорила: вона відображала безсилля індивідуального протесту і велику силу колективних (саме спільних) дій.

«Громадянське суспільство» — це термін, який використовують соціологи для позначення масових добровольчих організацій, що діють у демократичних суспільствах як механізми, за допомогою яких громадяни здатні об'єднуватися у групи, зв'язані спільністю інтересів, і висловлювати свої політичні погляди (часто уникаючи традиційні політичні структури або чинячи на них прямий тиск)[601]. На перший погляд, громадянське суспільство виникло на Майдані ніби спонтанно[602], і явища громадської діяльності та волонтерства (і ситуативного, і системного), буцімто несподівано продовжили інтенсивно розвиватися після повалення Януковича. Поширена думка, що ці феномени виникли як реакція на військову агресію Росії.

Для України вибух волонтерства та громадської діяльності у 2013–2014 роках дійсно був новим суспільним явищем. Якщо до Майдану народне благодійництво було надзвичайно рідкісною практикою, то, згідно з дослідженням наприкінці 2015-го та у 2016 році, 47 % і 41,6 % опитаних повідомили, що надавали у тій чи іншій формі допомогу армії (АТО), вимушеним переселенцям, фондам допомоги Донбасу тощо[603]. Якщо 2012 року лише 21,4 % респондентів повідомляли, що робили внески до благодійних організацій та фондів, то 2015-го ця кількість зросла до 41,4 %[604]; частка тих, хто особисто займався волонтерською діяльністю, збільшилася з 10,2 % у 2012-му до 14 % у 2016 році. Відзначаючи новизну та ширше значення раптової появи широкомасштабної громадської діяльності, особливо у перші роки російсько-української війни, коли мобілізація ресурсів для оборони стала майже повсюдним пріоритетом, відомий український соціолог Євген Головаха зазначав: «Феномен волонтерства зробив українців щасливішими... тому що вперше в історії приніс в український концепт щастя задоволення від допомоги іншим... І вони тепер почуваються повноцінними суб'єктами соціальної діяльності»[605].

Цей оптимізм та впевнене й рішуче прагнення здійснити зміни на всіх рівнях суспільства стало справжньою новиною майданівського досвіду[606], якщо зважити на фаталізм та песимізм панівного пострадянського дискурсу, з яким він контрастував. Гасло, розміщене на помітному місці біля кожного входу до майданівського табору, натякало, що громадські активісти ставлять перед собою високі цілі: «Будь ласка, вибачте за незручності: ми будуємо нову країну». Протягом трьох місяців протестів у центрі міста не пограбували жодної крамниці, не розбили жодної шибки на головній магістралі столиці (окрім Будинку профспілок, який підпалили сили режиму, що перейшли в наступ). Після усунення Януковича від влади міліція

майже зникла з вулиць столиці й найбільших міст, але порядок підтримували стихійно організовані громадські патрулі. У автора виникло суб'єктивне відчуття (не підтверджене емпірично), що відразу після Майдану навіть *зменшилася* кількість порушень правил дорожнього руху та дрібних злочинів. Атмосфера революції сприяла мирній громадській діяльності та спонтанному спокою.

«Чудесний новий світ», що його обіцяли революціонери, мав бути і «справедливим», і «правильним» — некорумпованим, законним і праведним. Ця обіцянка залишилася невиконаною протягом майже п'яти років після усунення Януковича від влади (численні справи проти корумпованих посадовців так і не довели до суду), але й далі привертала увагу так само, як відразу після жахливого вбивства Небесної Сотні. Обурлива та незаконна російська анексія Криму разом із підбурюванням Москвою тривалого насильства та руйнування на Донбасі надала закликам до «справедливості» гостроти не лише у межах країни: українці почувалися зрадженими Заходом, що його політичні лідери колись обіцяли захист в обмін на добровільне передання колишньою радянською республікою свого ядерного арсеналу. Те, що згідно з 6-м пунктом Будапештського меморандуму 1994 року сторони зобов'язалися «проводити консультації у разі виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань», мало заспокоювало українців. Формально міжнародні угоди не вимагали, щоб США, Велика Британія, Франція та Китай здійснили військове втручання від імені України, коли її кордони порушила Росія, але, поза сумнівом, було б «*справедливо*» це зробити.

Як і «гідність», українське слово «справедливість» складно перекласти англійською. Найближчим відповідником є «fairness», хоча найчастіше його передають як «justice». Останній — неправильний переклад. В англійській (і у французькій) термін

«justice» має юридичну конотацію, що відображає вікову судову традицію: *justice* досягається, коли, відповідно до встановленої процедури, суддя ухвалює рішення у суперечці між двома сторонами, ґрунтуючись на тлумаченні оприлюдненого закону. На відміну від цього, «fairness» (справедливість) — термін, який здається близьким до аристотелівського поняття законності як вияву громадського «телосу» (погодженої мети)[607] — необов'язково забезпечується за допомогою застосування писаного закону, а є радше природною потребою спільноти. Термін «justice» перекладається українською як «законність». «Справедливість» стосується категорії моралі (етики) і не є суто правовим поняттям. Теоретично «справедливості» досягають через «правову спільноту», що не вимагає участі держави, оскільки останню можна захопити; натомість «природне право» спільноти втілює загальне добро[608].

З огляду на практичні потреби державного управління, — тобто на потребу у щоденній оцінці того, що є «загальним добром», — до складу інституційних механізмів ліберальних демократичних держав, створених в межах цивілізаційної парадигми «модерну», входить справедливе судочинство, на яке покладено забезпечення «верховенства права» (rule of law). Українська мова пропонує два можливих варіанти перекладу цього англійського терміна: а) верховенство закону (що означає верховенство *писаного* закону) і б) верховенство права (що означає верховенство *природного* права або «права» у сенсі *правоти*). Відмінність між термінами «право» та «закон» подібна до відмінності між французькими термінами «*droit*» та «*loi*» або німецькими «*Recht*» та «*Gesetz*». Українське слово «право» за значенням наближається до «*droit*» та «*Recht*» (тобто до «природного права» або «справедливості»), а не до закону. Українська Конституція визнає вищість «верховенства права», і тому можна справедливо запитати суддю, який має забезпечувати цю версію «верховенства права», чи

він (вона) вважає, що те, що було ухвалене законодавцем (тобто закон) є «правовим» (тобто реалізацією «справедливості» — відповідником англійського «fairness»)? Після ухвалення «диктаторських законів» 16 січня (дивіться розділ 3) стало очевидно, що писаний закон може не завжди узгоджуватися з «правом». Проте коли писаний закон не є єдиним критерієм справедливості, вже незрозуміло, хто має бути арбітром «права» і як має досягатися і/або інституційно забезпечуватися «справедливість».

Український термін «справедливість» натякає на можливість природного правосуддя, що передбачало б і відчуття справедливості, і об'єктивне рішення, згідно з яким «права» мали б бути відновлені, якщо/коли на них посягають. Це породжене спільністю протесту та масової політичної активності ідеалістичне відчуття, що така виправдана справедливість дійсно можлива, було саме тим, що автор цієї книжки (і багато інших) пережив під час майданівських протестів та після них. Те, що за роки після повалення Януковича не вдалося досягти «справедливості», було одним із головних розчарувань перших років Революції Гідності[609]. Під час її наступної фази викликом для українців стане пошук способів узаконення громадської «справедливості» (природної законності) Майдану у нових структурах, які забезпечать і об'єктивне правосуддя (тобто неупередженість суддів, належний правовий процес та подальше виконання судових рішень), і довіру до цієї системи врегулювання суперечок, хоч би якою вона була. Цей виклик рівнозначний тому, з яким зіткнулися батьки-засновники Сполучених Штатів (це історичний термін, який охоплює коло осіб, причетних до заснування США), які наприкінці XVIII століття першими спробували створити республіканські державні інституції.

Якщо події української революції мають стати чимось більшим, ніж примітка у історії цивілізаційного розвитку, створен-

ня інституцій (судових), що відображатимуть ідеї «справедливості», має стати програмною метою її наступної фази. Одним з побічних продуктів «модерну» у західному дискурсі, стало злиття слів «справедливість» (fairness) і «законність» (justice) в одне поняття «верховенства закону». Українці (можливо, випадково) створили несхожу концепцію — «верховенство права» — і закріпили це у своїй Конституції. Їхнім внеском до цивілізаційного розвитку у рамках світового руху до постмодерну цілком може стати реалізація цієї концепції як новітньої та працездатної інституційної системи, за допомогою якої спільнота забезпечує права своїх членів заради загального добра.

Горизонталізація

Майдан мав певну містичність для його учасників: багато з них повідомляло про відчуття одухотвореності[610]. Але містика стосувалася не лише місця, а й головної ідеї. Слово «гідність» привертає увагу до одного аспекту протестів (тобто до вимоги визнавати та поважати особисту та колективну гідність), слово «справедливість» (тобто віра у можливість існування справедливого суспільства) — до іншого. В обох прикладах ці вимоги були трансцендентними. Протестувальники не просто озвучували вимоги, а й втілювали свою ідеологію у протестному таборі та повсякденному житті за його межами. Взаємність, спільність та віра у можливість загального добра означали інклюзивність і консенсуальну культуру, в якій не можна буде нав'язати жодного рішення. Їхня горизонтальна організація відкидала будь-якого індивіда, який претендував на тривалу владу у її межах або над нею, тому що колектив організували гетерархічно: кількість сталих структур була нечисленною, а керівні ролі змінювалися залежно від потреб ситуації.

Для номінальних політичних лідерів (Яценюка, Кличка, Тягнибока) таке відверте відкидання інституціоналізованих ієрархічних взаємин створювало величезну управлінську проблему. Вони не раз втрачали контроль над натовпом і особливо гостро відчули це ввечері 21 лютого, коли Майдан відкинув угоду, яку опозиційні лідери щойно підписали з Януковичем (дивіться розділ 3). З аналогічною управлінською проблемою зіткнулося командування української армії влітку 2014-го та 2015 року: для багатьох людей на передовій виконання наказів не було логічним наслідком їхнього отримання. Добровольчі батальйони Національної гвардії і добровольчий корпус «Правий сектор» виникли внаслідок масової недовіри до командної вертикалі української армії (дивіться розділ 4). Лідерів цих батальйонів поважали лише тоді, коли вони уникали атрибутів свого рангу[611]. Хоча бійці обстоювали ідею захисту країни, для них поняття «держава» і «країна» не були тотожними: між цими термінами існувала чітка межа. Патріотизм означав і любов до країни, і водночас, на жаль, часто ненависть до держави. У численних інтерв'ю з передової можна було почути, що ворога зневажають, але генеральний штаб ненавидять ще більше: «Вороги хоча б передбачувані: вони намагаються тебе вбити. А від начальства ніколи не знаєш, чого чекати»[612].

Ці слова захисників України можуть здатися анархічними, але вони відображають парадигму, яка, глибоко вкоренилася у революційному дискурсі Майдану, де особисту свободу цінували понад усе. Від середини 2016-го до середини 2018 року спалений Будинок профспілок на київському Майдані Незалежності закрили величезним банером з гаслом «Свобода — це наша релігія!»[613]. Для українських революціонерів та захисників української землі ця свобода означала право зборів, свободу слова та особисту свободу дій. У ширшому розумінні свобода «нації» теж мала значення — хоча у цьому сенсі «свобода» була радше

філософською категорією і означала колектив рівних, всеохопну спільноту однодумців, які неодмінно скептично ставляться до ієрархічних структур держави. Тут чітко простежується концептуальний зв'язок із основоположним міфом запорозьких козаків[614]. Справді, під час закритої наради, яку автор цієї книжки відвідав у президентській адміністрації в серпні 2015 року, Порошенко скаржився, що під час відступу з Дебальцевого у січні йому як Верховному Головнокомандувачу Збройних сил довелося мати справу більш ніж з 25 тисячами випадків дезертирства та/або порушення обов'язку. Того вечора український президент нарікав: «Скажу вам чесно, з такою отаманщиною дуже важко впоратися»[615].

З іншого боку, у післямайданівському цивільному житті горизонтальну енергію мас на місцях дуже конструктивно приборкували. Під прапором «гідності» в українських школах було вперше запроваджено інклюзивну освіту[616]. Майданівські активісти взяли участь у діяльності громадських організацій, які чинили тиск на міську владу, щоб та облаштовувала велосипедні доріжки та парки, обстоювали зміни до лікарняних правил, що дозволяли батькам доступ до відділень реанімації, де лікують їхніх дітей[617], організували власників квартир в ОСББ і створювали управлінські компанії для покращення енергоефективності будинків[618].

Під час парламентських виборів у жовтні 2014 року партія «Самопоміч» здобула значну підтримку виборців. Гасло «Візьми і зроби!» ця партія запозичила в Українського католицького університету, й англійською воно звучить «Pick it up, and do it!» (перефразовуючи рекламу Nike «just do it!»).

Згідно із поширеною в соціології думкою (та її відображенням у теорії управління), передумовою для запровадження змін у організації або суспільстві є ініціатива керівництва. Хтось має взяти на себе відповідальність і, що більш важливо, для того, щоб досягти успіху (надто ж за революційних часів), цей лідер має бути

харизматичним. Але протестувальники 2013–2014 років у Києві не мали лідера! Попри те, що трьох лідерів опозиційних партій (Кличка, Яценюка, Тягнибока) слухали, коли вони виходили на сцену Майдану, кожна їхня поява була битвою за серця та уми, а не промовою перед наверненими послідовниками. Наприклад, на початку лютого 2014 року, коли Яценюк заявив, що готовий до найвищої самопожертви заради перемоги Майдану, його фраза «куля в лоб» стала основою для творення мемів і насмішок. Фото Кличка, вкритого білим порошком після того, як його обприскали з вогнегасника під час сутичок на Грушевського в січні, із заголовком «боксер-сніговик» поширювали у соцмережах.

Найбільший виклик авторитету трьох лідерів на Майдані кинув 21 лютого Володимир Парасюк, раніше невідомий «сотник» (командир підрозділу самооборони). Він вибіг на сцену під час вечірнього віча, вихопив мікрофон у Віталія Кличка і дуже емоційно заявив натовпу, що його сотня рішуче відкидає угоду, яку щойно підписали троє лідерів опозиції за посередництвом ЄС. Якщо Януковича не виженуть до 10-ї ранку, то Парасюк та його прихильники візьмуть будівлю Адміністрації Президента штурмом, з вогнепальною зброєю. Натовп зустрів цю промову бурхливими оплесками, а троє номінальних опозиційних лідерів тихо відступили зі сцени. Коли Парасюка за рік обрали до парламенту, йому довелося повною мірою відчути на собі скептичне ставлення українців до тих, хто був «лідером» у інституціоналізованій ієрархії — його промови у парламенті та запальні виступи на мітингах люди слухали зі скептицизмом, якщо не з насмішками.

Протестувальники Майдану (і українці загалом) ставилися з відкритим скепсисом до кожного, хто спробував піднятися до статусу «лідера». Майдан уособлював горизонтальну «спільноту», яку соціологи та політологи раніше вважали ефективною лише в об'єднанні осіб зі спільними інтересами (наприклад,

у клубах або братствах), але не у здійсненні справжніх змін. Такі соціальні конфігурації явно не могли стати рушійною силою істотної соціальної революції. Майдан відрізнявся певною структурною подібністю до інших протестних акцій, які відбувалися майже одночасно з ним (наприклад, «Захопи Волл-стріт», «Арабська весна», протести в Південній Кореї та ін.). Спільною рисою цих протестних акцій був скептицизм, якщо не відверте відкидання принципу ієрархії їхніми учасниками. Ці суспільні рухи привабили тисячі прихильників, які вийшли на вулиці продемонструвати незгоду з конкретною політичною проблемою або інституційним механізмом (зазвичай каталізатором протестів, здається, була якась практика в уряді, що сприймалася як корупційна), і кожен з них формально не мав лідера.

Зміна парадигми

Значення відкидання ієрархії та появу гетерархічних колективів («спільнот») у ролі дієвих політичних сил, що рухали українську Революцію Гідності, не слід недооцінювати. Здається, горизонталізація є одним із симптомів того фундаментального переходу від «модерну» до «постмодерну», що триває у західній цивілізації: якщо за індустріальної доби для змін був потрібен харизматичний лідер (підприємець, політик-ідеаліст тощо), у XXI столітті здається, що людство стає свідком численних протестних рухів, які відверто *відкидають* тих, хто позиціює себе як лідера. Це спостереження не слід сприймати так, ніби особисте лідерство вже недоречне для соціальної дії чи організаційної згуртованості. Проте ці рухи демонструють еволюцію парадигми лідерства, яка може мати ширші структурні наслідки.

Зокрема, якщо модерна доба, як зауважував Макс Вебер, спричинила «інституціоналізацію харизми» (тобто перенесення

авторитету харизматичного лідера-особи на його посаду або статус у межах узаконеної ієрархії або організації)[619], то і майданівські протести, і подальша спонтанна організація добровольчих батальйонів та логістичних організацій свідчить про постмодерну тенденцію до гетерархії та ситуаційного лідерства, але не про зникнення харизми як такої. Якщо Вебер трактував харизму як «рису окремої особистості»[620], то на Майдані ми побачили, як виникає і самостійно поширюється *харизматична ідея*, не прив'язана до окремої особистості. Під час подій української Революції Гідності лідер-особа викликав недовіру, але спільний ідеал (що часто формулювався дуже по-різному) був надзвичайно харизматичним, тобто надихав і змушував до дій. У цій логіці принцип харизми (тобто нездоланної привабливості) залишався дієвим і навіть був «клеєм колективу». Проте замість втілення в особі лідера, відданість та вірність ставали ідеалами групи та виявлялися в діях, а дії, — як особисті, так і колективні, — обумовлювалися ідеалізмом, що переважав матеріальні зацікавлення.

Цей феномен ідеалізму (втілений у харизматичній ідеї) є ключовим як для розуміння окремих дій українських активістів Майдану під час протестів і після вигнання Януковича, так і для розуміння світового значення подій, що почалися у Києві наприкінці 2013 року. Майданівські протести не ґрунтувалися на матеріальних вимогах. Матеріалістичний дискурс Януковича (наприклад, його телевізійні роздуми про вартість асоціації з ЄС та супутні втрати від розриву торговельних зв'язків з Росією — дивіться розділ 2) був недоречний для протестувальників. Майданівські протести вибухнули тому, що Янукович відверто демонстрував презирство до основоположних цінностей, які багато хто в Україні вважав священними (наприклад, комплекс цінностей, що їх багато хто асоціював з «Європою» та ще більше — з управлінням на основі правил). З іншого боку, анексія

Криму відбулася тому, що путінський режим прагнув підвищити популярність російського Президента, пропагуючи ідею та цінності націоналізму (тобто «русского мира»). Війна на Донбасі почалася через зіткнення ідей (ідентичностей) і потім підживлювалася ідеєю російської величі (втіленою у трьох принципах: православ'ї, російській винятковості та автаркії)[621]. Мотиви протагоністів кожної з цих подій жодним чином не можна пояснити раціонально, посилаючись на їхні матеріальні інтереси. Ними рухали ідеї.

З огляду на згадані подібності між майданівськими протестами та суспільними рухами в інших країнах, що відбувалися приблизно у той самий час, цілком можна говорити про те, що перехід від матеріалізму до ідеалізму під час української Революції Гідності (тобто під час протестів на Майдані та подальшої агресії Москви) виявляє ширшу тенденцію. Протягом цих подій мотиви та підстави для дій формулювалися в ідейних (тобто нематеріалістичних) категоріях. Саме в цьому контексті можна зрозуміти тих, хто інтерпретує ці події як відображення всебічного цивілізаційного переходу від «чуттєвого» матеріалізму, характерного для модерного періоду, до певної форми *пост*модерного ідеалізму, як це передбачав видатний соціолог Пітірім Сорокін[622].

Спираючись на широке дослідження історичних циклів моди в мистецтві, філософії, соціальних відносинах (і в політичних структурах також), культурі й дискурсі, Сорокін стверджував, що цивілізації змінюються у часі за моделлю маятника, який хитається між домінуванням чуттєвої та ідейної систем цінностей. За Сорокіним, останнім етапом перед різкою зміною напрямку руху цивілізаційного маятника є цинізм. Під час занепаду чуттєвої культури — коли починаються проблеми з логічною інтеграцією культурної надбудови цивілізації — зростає суспільна важливість ідей на противагу речам та артефактам,

посилюється акцент на духовних, а не матеріальних цілях, поширюється практика самоаналізу, менше часу та зусиль витрачається на накопичення матеріальних цінностей[623]. На думку Сорокіна, після закінчення Другої світової війни західна цивілізація увійшла в період кризи, що характеризувався переходом від «активної чуттєвої» до «пасивної чуттєвої» фази. З виникненням «альтернативних фактів» та використанням інформації як зброї (коли явну брехню транслюють через провідні мережі як новини) здається, що, принаймні частково, до другого десятиліття XXI століття ця криза призвела до виродження модерну у «цинічну чуттєву» фазу.

> Під час чуттєвого періоду в усіх аспектах життя домінує матеріалістичний світогляд, процвітає економічна та наукова діяльність, особливо під час «активної» чуттєвої фази. Під час «пасивної» фази домінують гедоністичні цінності, а в останній «цинічній» фазі чуттєва ментальність відкидає усе, й себе також. Ідейні періоди, навпаки, мають духовну спрямованість і соціальні стосунки є сімейні, а не договірні... Коли цивілізації змінюють одну з цих «надсистем» на іншу, відбувається бурхливий період переходу, позначений зростанням сили та масштабу війн та революцій...[624]

Хоча б поверхово, українська Революція Гідності продемонструвала симптоми нової ідеалістичної системи цінностей. Соціальні зв'язки під час майданівських протестів та у добровольчому русі (і у батальйонах, і у волонтерських організаціях) були фамілістичними (гетерархічними), ними рухав ідеалізм. Після вигнання Януковича цей ідеалізм змінився, але дискурс Майдану ніколи не схилявся в бік матеріалізму: дискусії про економічні труднощі, зростання нерівності та/або зростання рівня бідності ніколи не набирали мобілізаційної сили. Коли на

територію України вторглася Росія, харизматична ідея української революції кристалізувалася у патріотизмі: переконанні, що змушувало до дій. Почали формуватися добровольчі батальйони, загони територіальної оборони, люди були готові до самопожертви на державній службі заради державного будівництва та реформ. Патріотизм породив *ідею* боротьби з корупцією. Якщо територіальна оборона та праця на державній службі були діями, які спровокувала зовнішня загроза здвоєним поняттям «справедливості» та «гідності» (колективно інтерпретована як образа нації), то тенденція до очищення державного апарату від сумнівних практик, що призводили до незаслуженого, на думку багатьох, збагачення окремих осіб (тобто до інституціоналізації немеритократичних суспільних структур), була наслідком застосування цих ідей у внутрішній політиці. Бачимо, що рушійною силою колективних та індивідуальних дій (більш чи менш вдалих) була нереалізована, знеособлена, неочолювана *харизматична ідея.*

Поява потужної неочолюваної агентності у майданівському русі, її здатність породити та зробити харизматичними такі нові (або принаймні перевизначені) ідеї, як гідність та патріотизм, і здатність майданівських протестів та подальшого добровольчого руху до тривалого існування у формі гетерархічних структур — це елементи, що вказують на недостатньо враховане значення української революції і на те, що вона є щонайменше вододілом у більшій історії цивілізаційної трансформації. Цей цивілізаційний перехід передбачав Сорокін:

> Згідно з діагнозом та прогнозом, який я виклав у першому чотиритомному виданні цієї праці, яка побачила світ у 1937–1941 роках, центральний процес останніх кількох десятиліть полягав: а) у поступовому занепаді чуттєвої культури, суспільства та людини; б) у появі та повільному зростанні перших

> компонентів нового — ідейного або ідеалістичного — соціокультурного ладу... Ця боротьба між силами колись творчого, але тепер здебільшого застарілого чуттєвого ладу та новопосталими творчими силами нового ідейного або ідеалістичного укладу невпинно відбувається в усіх сферах суспільного та культурного життя[625].

Сорокін наголошував, що його аналіз історичних даних про системи мистецтва, філософії, права та суспільних відносин не виявив жодного періоду, коли повністю домінувала б чиста чуттєва або чиста ідейна культура[626]. Однак він підкреслював, що його надзвичайно широка емпірична база свідчила про наявну зміну акцентів. Дослідник передбачив, що перехід супроводжуватиметься насильством та революцією: соціальні, політичні та економічні інституції на основі чуттєвої (матеріальної) парадигми, яка створена для забезпечення добробуту суверенної особистості, має замінити якась форма нового (ідейного, можливо, колективістського) інституційного ладу.

Інституціоналізація нововведень

У цьому розділі ми зобразили українську Революцію Гідності розділовим знаком у історичному переході західної цивілізації від модерного до «постмодерного» (від чуттєвого до ідеалістичного; від індивідуалістичного до персоналістичного) етапу розвитку. Наша мета — продемонструвати, що ідеї, народжені Майданом, мали світове значення.

Хоча у світовій історії є аксіомою те, що нові сенси, які розвинулися у місцевих умовах, можуть мати ширші цивілізаційні конотації, нам ще належить побачити, чи трапиться так після української Революції Гідності. Наразі варте уваги те, що

новостворений ідеалізм Майдану (та волонтерів і добровольців, які мобілізувалися для протистояння російській агресії) здається дуже важливим для ширших тем цивілізаційної трансформації, визначених різними дослідниками макросоціальних тенденцій.

Вочевидь, ідеалізм характерний для ранніх етапів життєвого циклу усіх революцій, незалежно від того, яку стадію розвитку вони пройшли. У революціях, що заповнили перехід від домодерних до модерних цивілізацій, ідейні вимоги «життя, свободи та власності» (тобто меритократія та секуляризм) відрізняли революціонерів від представників старого режиму, чия космологія наголошувала на аскриптивній ієрархії (узаконеній церквою) і консервативному праві власності (затвердженому традицією та священними книгами). І американська, і французька революції починалися з поміркованих вимог: як вказувала Ганна Арендт, «спочатку не планували нічого більшого за реформи у напрямку створення конституційних монархій»[627].

В Україні протести також почалися з поміркованої вимоги: підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Але потім протистояння з режимом, який чинив опір, радикалізувало цей рух. У США революційний цикл призвів до народження нового «засадничого» складника: інституціоналізації особистої свободи як базового права і принципу організації американської політичної системи, що закріплене в Конституції США. Потім ідея суверенної особистості стала священним та недоторканним засадничим компонентом модерних політичних систем у всій західній цивілізації. Натомість ключовим словом, що позначало сутність Майдану — його перехід від модерну до постмодерну — стала «гідність»[628], а філософська «персоналістична» течія сформувала основу цього поняття.

Українська революція не скинула монарха. Формально принципи демократичного управління державою були закріплені

Конституцією 1996 року (з поправками 2004-го). Ці інституційні механізми тимчасово захопив Янукович, який прагнув використати президентство для особистого збагачення, проте вони обмежували його зусилля. Після повалення Януковича формальні механізми, типові для модерної демократичної держави, зокрема поділ влади, регулярні вибори, представницький та уповноважений парламент, підзвітна виконавча влада (тобто політичні інституції «модерну», що вперше з'явилися під час Американської революції) продовжили існувати в Україні з мінімальними змінами.

Але разом з тим Революція Гідності дала початок важливому нововведенню. Окрім традиційних суперечок про пошук рівноваги між законодавчою та виконавчою гілками влади, українські революціонери висвітлили проблеми в організації судочинства, що було важливим кроком вперед у програмі інституційного будівництва. Іншими словами, замість запитання «хто і як буде правити?» ключове питання, що виникло на Майдані, можна перефразувати як «хто буде судити?» і «за якими стандартами?».

Глобальне значення цієї зміни у суперечках можна підсумувати наступним чином: якщо революції модерної доби зосереджувалися на створенні відповідальної влади (тобто інституцій, через які можна законно здійснювати владу у неаскриптивній, але ієрархічно організованій державі), український Майдан поставив постмодерне за своєю суттю запитання: «Хто буде легітимним арбітром конфлікту у горизонтально організованій державі?».

Як зазначалося у розділі 6, революції — це не події. Ними можуть знаменуватися прискорені суспільні зміни, але, навіть попри відчуття пришвидшення, на революційний процес потрібен час. До того ж цей процес, вочевидь, відбувається згідно з визначеним життєвим циклом, де дискурс (тобто актуальність поставлених запитань, теми та форми суперечок), здається,

впливає і на швидкість, і на шлях розгортання революційного процесу. Якщо на час написання книжки (майже за п'ять років після повалення Януковича) українська революція пройшла перші два етапи («повалення режиму» та «правління поміркованих»), ймовірність третього («царства терору») залежить від того, як розвиватиметься політичний дискурс в Україні. У Франції та Росії не вдалося уникнути «ухилу вліво» (саме так визначила Г. Арендт перехід дискурсу з ідеалізму ранніх етапів в матеріалізм), тому революційний процес там скотився в терор. Якщо, за аналогією з американським прикладом, українським революціонерам, — майданівським активістам, ветеранам війни та новим політичним елітам, — вдасться утриматися від такого «ухилу», то справжнім викликом для них стане інституціоналізація *ідеалізму* Революції Гідності. Для цього потрібно відповісти на важливі запитання:

— Яким чином можна великою спільнотою (державою) управляти горизонтально? Чи можна поширити принцип гетерархії на державний апарат? Децентралізація, безумовно, була одним із головних досягнень у післямайданівських реформах України (дивіться розділ 5), але чи може управління великою та різноманітною національною державою у довгостроковій перспективі здійснюватися за допомогою плинної ієрархії?

— Як інституціоналізувати принципи «справедливості» та «гідності» на рівні місцевих та у загальнодержавній спільнотах і (що найважливіше) в економіці? Як можуть компанії та місцеві громадські організації застосовувати горизонтальні владні повноваження у нових управлінських структурах? Як організаціям, створеним за «модерною» парадигмою перейти до «постмодерної»?

— Яким чином інституціоналізувати прагнення «справедливості» у судовій системі України? Як оцінювати «справедливість» з огляду на вимогу природного правосуддя та переважно

скептичне ставлення суспільства до формальних правових інституцій (зокрема до писаного закону)? Як створити суспільство природного правосуддя?

Видатні автори чимало написали про значення інституцій для політичної стабільності та економічного зростання[629]. Поза сумнівом, квітучі ліберальні демократії ґрунтуються на стабільних «правилах гри», які формалізовані у законах і мають неформальну підтримку норм, етики та суспільних умовностей. Дотримання цих правил забезпечує безпосередньо держава або у непрямий спосіб — організації, що легітимізують конкретну поведінку або оголошують її соціально неприйнятною. Мало хто сьогодні сумнівається у важливості — на цьому наголошують інституціоналісти — створення такої системи як передумови процвітання суспільства. Однак ще менше тих, хто може дати інструкцію, як створювати такі інституції у контексті цивілізаційних змін. Зокрема, що робити зі спадком — недостатньо ефективними інституціями? Як встановити рівновагу між створенням офіційних інституцій «згори» і «висхідною» латентністю неформальних практик, що часто суперечать реформаторським зусиллям, що їх здійснювали з найкращими намірами? У якій послідовності створювати стабільні інституції? Чи завжди культура відстає від суспільних змін? Що робити, якщо цивілізаційний контекст, на основі якого заснували «модерні» політичні інституції, змінюється: чи можна створити «постмодерні» інституції відразу, чи революційний запал має охолонути перед початком? Ці питання, ймовірно, якийсь час залишатимуться відкритими. Вони наведені тут для того, щоб доповнити програму українського революційного процесу, а не завершити його.

Трансформація України та західної цивілізації загалом — не з тих завдань, які можна втілити швидко. Зрештою, оновлення країни (тобто виконання плану Майдану) викличе спротив старого і появу нового. Інакше кажучи, майбутнє буде безладним

та змішаним. Накреслення контурів цього майбутнього для України та ширшого регіону буде завданням наступного, останнього, розділу.

Розділ 10.
Рух уперед

Упродовж 2013–2014 років те, що почалося як невеликий протест під прапором «Євромайдану», стало каталізатором великих та надзвичайно стрімких суспільних змін і всередині України, і у міжнародному масштабі — в Європі та світі. Перші демонстрації могли б мати незначний вплив, якби режим Януковича дозволив протестам видихнутися. Натомість підрозділу «Беркут» наказали напасти на мирних студентів посеред ночі. Ця подія спричинила демонстрації, що вивели на вулиці сотні тисяч людей і заблокували центр Києва на 3 місяці. Коли український Президент був нарешті змушений втекти, його російський колега здійснив два вторгнення: одне закінчилося незаконною анексією Криму, а друге — регулярними артобстрілами, що тривають вздовж майже нерухомої лінії фронту на Донбасі понад 4 роки. Потім Путін пограв м'язами у Сирії, в західних країнах здійснив численні підпільні операції, спрямовані на втручання у виборчі процеси у США і на вбивство з використанням хімічної зброї у Великій Британії. Здавалося б, каталізатором цих подальших драматичних подій був прорахунок: пізньої ночі, 30 листопада 2013 року, у дуже периферійній європейській столиці злодійкуватий український режим атакував мирну студентську демонстрацію.

Вище ми розглянули послідовність подій, що необов'язково є причинно-наслідковою. Майдан не спричинив російського вторгнення в Україну, а українці не несуть відповідальності за приховану агресію Путіна проти Заходу. Проте у цих подіях прослідковується певна зв'язність. Якби не російська агресія, малоймовірно, що українське населення пережило б той масштаб політичної мобілізації та рівень патріотичної солідарності, що охопив усю країну упродовж перших місяців та років після усунення від влади Януковича. А молода міська українська буржуазія навряд чи побачила б яскравий контраст між соціально-економічними моделями, що їх пропонує ЄС на противагу пострадянській Росії (управління на основі правил проти неофеодальної клептократії). Якби в Києві не вибухнуло насильство, після якого актуалізувалася дуже реальна зовнішня загроза з боку Росії, малоймовірно, що українське суспільство створило б новітні сенси, які були, мабуть, найбільшим внеском у цивілізаційний розвиток від Майдану та подальшої російсько-української війни. Такі сенси, очевидно, є однією з ознак революційних змін і рідко народжуються у періоди відносної суспільної стабільності.

Російська проблема

Упродовж місяців та років, що минули після масових вбивств протестувальників у центрі Києва в лютому 2014-го, світовий порядок — європейський цивілізаційний контекст (тобто комплекс ідей, норм, практик), на основі якого багато десятиліть функціонували панівні культурні, політичні та економічні інституції на Заході — пережив шок. Коли Росія вторглася, а потім анексувала суверенну територію свого сусіда, авторитет інституцій Європи (ЄС, НАТО, ОБСЄ), що мали забезпечувати мир та процвітання,

був підірваний: країна, яка начебто прагнула статусу світової наддержави і була частиною підвалин міжнародного системного ладу (зокрема через свій статус у Раді Безпеки ООН), маючи ядерну зброю, порушила засади домовленостей та інституцій цієї системи. Каталізатором кризи буцімто стала суперечка через торговельну угоду з країною (Україною), яку мало хто з європейців (і ще менше американців) міг показати на мапі світу.

На початку 2014 року дії київських демонстрантів, фото і відео молодих активістів (дехто називав їх «екстремістами») з коктейлями Молотова навпроти шеренг озброєних силовиків стали колоритною картинкою для західних журналістів і коментаторів. Але насправді майданівські протести не надто цікавили зовнішній світ: для іноземців вони були радше захопливим видовищем у далекій країні, ніж подією, що мала очевидне та безпосереднє значення для світової аудиторії. Ситуація змінилася, коли Путін відрядив свої спецпідрозділи до Криму. Анексувавши півострів, Росія прямо порушила статтю 2 Статуту ООН[630]. Навіть більше: вона порушила Будапештський меморандум 1994 року — документ, який підписали Росія, США, Велика Британія, Франція та Китай. Згідно з цим меморандумом, кожна країна пообіцяла поважати територіальну цілісність України в обмін на її відмову від ядерної зброї. Як зазначав Андреас Умланд, старший науковий співробітник Інституту євроатлантичного співробітництва у Києві, дії Росії в Криму знівелювали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який підписала Україна, а західні лідери вважали його частиною основи світової системи безпеки:

> Якщо сторона, яка підписала ДНЯЗ не може бути в безпеці від одного з п'яти гарантів цього договору, то який тоді сенс забороняти поширення ядерної зброї? Яка держава без потенціалу стримування або тісного союзу з ядерною країною може тепер

> розраховувати на непорушність своїх кордонів? Якщо член Ради Безпеки майже безкарно може збільшити територію своєї країни шляхом захоплення частини території іншої держави, ДНЯЗ перетворюється на засіб, за допомогою якого офіційні ядерні держави просувають власні цілі[631].

Російська анексія Криму та військове вторгнення на український Донбас, безсумнівно, підвищили світовий інтерес до ролі Кремля у міжнародних справах. До 2014 року західним політикам, вочевидь, було комфортно вважати, що обмежена економічна міць Росії означала її мінімальний вплив на міжнародній арені. Хоча Москва періодично погрожувала ядерною зброєю, проте справжній авторитет Росії у світі слабшав. Керівництво США та ЄС цікавили інші пріоритети; в академічній сфері можливості зробити наукову кар'єру у «регіональних дослідженнях» поступово зменшувалися. Західному світові стало комфортно вірити, що хоча «кінець історії» ще не настав, Росія вже не є винятковим суб'єктом, вартим особливої уваги. На відміну від ісламських екстремістів, які жили і вмирали за іншими правилами, ніж решта світу, росіяни після розпаду СРСР стали в очах західного світу майже такі самі, «як ми».

Все різко змінилося під час військової авантюри Кремля у Сирії, коли західним політичним елітам стало зрозуміло, що Росія не є ані «як ми», ані «з нами». У вересні 2015 року, відразу після виступу на засіданні Генеральної асамблеї ООН у Нью-Йорку і зустрічі з Президентом США Обамою, Президент Путін наказав бомбардувати антиасадівські сили у Сирії з повітря. Совєтолог Роберт ван Ворен ще 2015 року написав:

> Сирія є для Путіна тим, чим була Україна рік тому: засобом показати владу, показати своїй країні, що він головний, що зіпсований Захід некомпетентний, принижений і нездатний проти-

> стояти викликам сьогодення. Разом з Асадом він може робити що забажає: бомбардувати усіх, хто стає на його шляху[632].

Попри впевненість адміністрації Обами у тому, що російські війська «загрузнуть» у Сирії, Путіну вдалося контролювати повітряний простір цієї країни упродовж 2015–2016 років і, бомбардувавши Алеппо, утримати при владі свого васала, сирійського Президента, навіть усупереч наполяганням американської адміністрації на відставці Асада. До того ж у Сирії Росія отримала майданчик для демонстрації технічної досконалості свого озброєння — наприклад, у жовтні 2015 року Кремль завдав удару по сирійських цілях крилатими ракетами з кораблів, розташованих у Каспійському морі, більш ніж за 2000 км.

Якщо 2008 року західні політики здебільшого проігнорували російську агресію в Грузії, а 2014 року висловили «глибоке занепокоєння» московським вторгнення в Україну, то тепер вони вже не могли мовчки сприймати Росію як «регіональну державу», яка грає м'язами лише на обмеженому пострадянському просторі. Сирійська інтервенція Путіна довела, що до Росії потрібно ставитися серйозно. Ймовірно, саме це і було метою смертельної демонстрації Кремлем своїх проєктивних можливостей: витягнути Сполучені Штати за стіл перемовин, де Росію сприйматимуть як «рівну». Як зазначав американський військовий експерт Джозеф Мікаллеф, «відродження Росії» насправді було частиною зовнішньополітичного «блефу» Володимира Путіна:

> Агресивна позиція, що її зайняла Росія у останні роки, головним чином з 2008-го — це не результат зростання сили Росії, а гамбіт, спрямований на приховування її слабкості. Здається, з 2008 року Кремль вирішив, що відновлення статусу Росії як великої держави важливіше за максимізацію економічного зростання, інвестицій та розвитку. Справді, коли економічний

> добробут пересічної російської родини зменшився, відповіддю Кремля стало підкреслення свого успіху шляхом відновлення міжнародного статусу Росії навіть попри те, що це посилило спад економіки...[633]

Як свідчить цитата вище, після кремлівської інтервенції у Сирії з очей західних радників, здається, нарешті впали економікоцентричні шори. До того ж більшість на Заході помилково вважала, що світова військова і політична міць є функцією економічної могутності у сучасному світі, але для росіян ознакою могутності ніколи не була «економіка, дурнику»[634]. З цієї причини, запровадження економічних санкцій у відповідь на незаконну кремлівську анексію Криму та військову інтервенцію на Донбасі виявилося здебільшого неефективним. Путіна не мотивували (і не мотивують) економічні інтереси, коли йдеться про зовнішню політику. Усвідомлення цього вимагає оновлення зовнішньополітичних інструментів Заходу стосовно Кремля, особливо з огляду на те, що мало хто на Заході хоче вести повномасштабну війну з Росією[635].

Захід здебільшого волів би задобрити Кремль навіть попри те, що Москва явно ошаленіла в своїй поведінці на міжнародній арені з 2014 року: обмежена військова агресія на Донбасі та в Сирії, таємні операції із застосуванням хімічної зброї у Великій Британії, злам комп'ютерних систем та поширення фальшивих новин у США, Франції та Німеччині. Щоразу Кремль заперечував свою відповідальність за ці дії, у такий спосіб відтягуючи реакцію. І поки західні слідчі складали докупи докази проти Москви, глобальний політичний порядок денний змінювався. Коментатор Пітер Дікінсон 2018 року зазначив:

> Відтоді, як чотири роки тому російські війська почали захоплювати державні установи в Криму, міжнародна спільнота

> звикла майже щоденно стикатися з новими актами російської агресії. Чи то люди в масках у Східній Україні, чи то напад з хімічною зброєю у англійській сільській місцевості або спроба перевороту на Балканах — у відповідь на нові обвинувачення Кремль все заперечує і заявляє: «Ви не можете довести, що це були ми». Якщо докази, що вказують на Росію, є прямими і незаперечними, то Москва наполягає, що це були недержавні гравці, які діяли абсолютно незалежно від уряду... Саме так путінська Росія веде війну: атакує у міріадах різних напрямків і одночасно постійно продовжує правдоподібне заперечення своєї провини, що залишає її жертв частково паралізованими і нездатними ефективно реагувати на ворога, якого вони не можуть викрити... Одна з причин ефективності путінської стратегії правдоподібного заперечення — це те, що майже ніхто на Заході, вочевидь, не розуміє масштабу російської ворожості до світу, що постав після холодної війни, або готовності Кремля вдаватися до агресивних дій... Насамперед ніхто не хоче визнати жорстокої реальності: Росія та увесь демократичний світ вже перебувають у стані війни, хоч і гібридної[636].

У цій світовій війні Україна залишається лінією фронту — і в переносному, і у буквальному сенсі. Проте цей конфлікт не був і не є ані просто геополітичною битвою за територію, ані виявом бажання Кремля затвердити для Росії статус «великої держави» на світовій арені. «Гібридний» характер[637] конфлікту, що виявляється у використанні традиційної військової сили (відкрито та приховано) у поєднанні зі зламом комп'ютерних систем, цільовим поширенням фальшивих новин через альтернативні ЗМІ і/або твіттер, коментарями «тролів» на сайтах газет та у соцмережах вказує на те, що методи ведення війни перейшли на нову стадію розвитку. Так само, як початок «індустріальної війни»[638] понад століття тому відображав зміни у технологіях

(транспорт, зв'язок, масове виробництво), структурах політичної ідентичності та солідарності (національні держави, багатодержавні союзи), ідеологіях та політичних практиках (соціалізм, капіталізм, демократія), поява «гібридної війни» відображає фундаментальні зміни у людській цивілізації. Війна Путіна за своєю природою є ідеологічною, тому що відображає цивілізаційний розкол — не в тому сенсі, який мав на увазі Гантінгтон (тобто відображення первісних розколів між культурами з різними релігійними традиціями), а відображення різних бачень наступної фази розвитку людства.

Щоб пояснити своє бачення розвитку людства, російський Президент Путін у своїх публічних виступах 2014 року часто посилався на трьох улюблених філософів XIX та XX століть: Миколу Бердяєва, Володимира Соловйова та Івана Ільїна. Інші посадовці у кремлівських колах посилалися на твори російського ультранаціоналіста Олександра Дугіна, який пропонував «євразійство» як вирішення проблеми «занепаду» Заходу[639]. Щоразу російську агресію виправдовували і обрамлювали месіанськими термінами. Цю дуже загрозливу тенденцію переконливо передав коментатор New York Times Девід Брукс:

> Увійти в світ улюблених філософів Путіна означає увійти в світ, сповнений мелодрами, містицизму та грандіозних есхатологічних образів... Цей світ пронизують три великі ідеї. Перша — це російська винятковість: ідея, що Росія має свій унікальний духовний статус і призначення. Друга — це захоплення православною вірою. Третя — віра в автократію. Якщо це поєднати, виходить, що три філософи вважають Росію квазітеократичною націоналістичною автократією, якій судилося зіграти кульмінаційну роль на світовій сцені... Ці філософи мали епічне бачення ролі Росії у світі. Соловйов вважав, що оскільки Росія розташована між католицьким Заходом та нехристиянським Сходом,

> вона має історичну місію стати на чолі об'єднання людства. Росія вийде за межі секуляризму та атеїзму і створить об'єднане духовне царство. «Російська месіанська ідея», писав Бердяєв, «завжди підносила Росію як країну, яка допоможе розв'язати проблеми людства... У своєму нарисі 1948 року «Що вістить розчленування Росії світові», Ільїн описує російський народ як «твердиню європейсько-азіатського, а отже, і вселенського миру та рівноваги...» Усе це творить емоційно насичену та агресивну месіанську ідеологію... Зараз Росія бере участь у боротьбі в Україні, що стосується самої серцевини цього чутливого месіанства і активує його[640].

Протистояти такому експансіоністському російському месіанству або принаймні стримувати його — в інтересах Заходу. У цьому контексті здається, що на місцевому театрі конфлікту, в Україні, найменше заперечень мало б викликати рішення мовчки погодитися на «заморожений конфлікт» у Східній Україні і формалізацію статусу Криму як «окупованої території». Не можна сказати, що така умова неодмінно призведе до завершення бойових дій на східному фронтирі Європи (і вона точно не відновить територіальну цілісність України у короткостроковій перспективі), але це обмежить поширення військового конфлікту за межі усталеної лінії зіткнення на Донбасі[641]. Навіть попри ту високу ціну, що її платить Україна за захист східного кордону від тривалої російської агресії, для Української держави військовий захист, безперечно, бажаніший, ніж дезінтеграція у рамках відновленої Російської імперії. З іншого боку, хоча «заморожування» статус-кво між Україною та Росією є здається оптимальним рішенням у короткостроковій перспективі, воно навряд чи буде постійним.

Зараз Росією правлять охоплені ідеологічним ентузіазмом еліти, які захоплюються творами філософів, що пропагували

російську винятковість та імперіалізм, і заохочення російської територіальної та культурної експансії за рахунок України (та Заходу) служить політичним інтересам цих еліт. Проте ці еліти не вічні. Володимира Путіна зараз поважають та шанують у Росії, в популярній культурі виник культ особи російського президента: він постає єдиним захисником Росії від апокаліптичного хаосу[642]. Але Путін смертний[643].

Наразі Київ готовий платити більшу частину рахунку за захист від агресії Москви. Українська армія, яка, за словами колишнього в.о. Президента Турчинова, у розпал кремлівської операції з анексії Криму в березні 2014 року могла виставити не більш ніж 6000 боєздатних вояків, 2018 року зросла до 250 тисяч осіб на дійсній військовій службі, і ще 180 тисяч — у оперативному резерві. Багато колишніх добровольців — нині професійні вояки та резервісти, які загартувалися в боях і/або отримали вишкіл у західних інструкторів. Хоча члени НАТО забезпечили Україну лише мінімальним озброєнням, країна отримала неабияку дипломатичну і гуманітарну підтримку від західних урядів та української діаспори з усього світу. Проблеми з логістикою та постачанням розв'язані. Завдяки оборонному військовому потенціалу Україна видається спроможною витримати подальший російський наступ, а її політичний клас одностайно переконаний, що подальше зміцнення обороноздатності країни, особливо з огляду на тривалу загрозу з боку Росії, має ще багато років залишатися найвищим пріоритетом.

Російська війна в Україні не може мати жодної іншої мети, окрім знищення України як незалежної держави, а українці вже продемонстрували, що така перспектива для них є неприйнятною. В іншому разі війна може закінчитися дезінтеграцією Російської Федерації — процесом, який навряд чи буде впорядкованим і/або мирним[644]. У цьому контексті з 2014 року

у вітчизняному дискурсі ЗМІ та еліта все частіше згадують приклад Ізраїлю як повчальний для Києва. Упродовж кількох десятиліть, після заснування 1948 року, держава Ізраїль отримувала широку військову, економічну та політичну підтримку від західних союзників (зокрема від США) і врешті стала унікальним, добре захищеним, цивілізаційним аванпостом у ворожому за своєю природою середовищі[645].

Тепер подібний проєкт потрібно започаткувати і для України. Західні уряди мають усвідомити, що означає для них Україна. Адже це не лише прифронтова держава, що протистоїть геополітичним амбіціям Росії, а й цивілізаційний аванпост, який демонструє усьому світові, що «західний» модерн (у широкому сенсі слова) та постмодерн (тобто траєкторія розвитку на основі національного самовизначення, яка передбачає управління на основі правил, процвітання внаслідок зусиль та меритократичних суспільних взаємин, повагу до міжнародного права та дипломатичних правил, внутрішню толерантність та відкритість, що є результатом визнання гідності особи) можуть бути побудовані навіть тут, і вони варті того, щоб бути захищеними від загрози.

У вітальному слові до конференції «Думаючи з Україною» (Thinking with Ukraine), яку організував у Києві 2014 року шанований історик Єльського університету Тімоті Снайдер, колишній літературний редактор журналу The New Republic та відзначений нагородами автор кількох книжок на єврейську тематику Леон Візельтір звернувся до учасників, найповажніших світових дослідників гуманітарних та суспільних наук:

> Бажання України приєднатися до Заходу — це хоробрий вибір українців на користь Європи, а не Росії. Вибір не просто стратегічний та економічний, а також моральний і філософський, це соціальне рішення щодо ідеалів, непокора силі в ім'я

> справедливості, діяльне прагнення збудувати суспільство та державу, які є представниками певних цінностей... Україна перевіряє твердження, що люди, які розмовляють різними мовами можуть жити разом у одній державі. Це твердження є одним з великих досягнень модерного лібералізму. Путін відкидає його. Він звужує націоналізм до трайбалізму. Його погляд, в ім'я якого він претендує на територію і краде її, полягає в тому, що люди, які розмовляють різними мовами не можуть і не повинні жити разом; що подібність є кращою за відмінність, а гомогенність за різноманіття; що мови, а отже і культури є монолітними, ізольованими та винятковими, і що цю ізольованість та винятковість потрібно поширювати у суспільствах та державах, щоб подібні жили з подібними і подібними керували лише подібні; що нетерпимість та конфлікт є законними наслідками культурної гордості; що змішування мов та культур не збагачує індивіда та націю, а вичерпує, що це не оновлення ідентичності, а загроза її чистоті. Але ви знаєте краще, а разом з вами і ми теж[646].

Україна важлива для Заходу. Безперечно, вона важлива і для Росії, але для Європи та Північної Америки Україна має значення не лише з міфічних геополітичних причин. Україна має значення, тому що є полем битви між двома цивілізаційними парадигмами — не менш важливої, ніж битва парадигм, що триває зараз між ІДІЛ та Аль-Каїдою з одного боку і західною цивілізацією з іншого. Україна має значення не лише як територія і навіть не як наріжний камінь моральної відповідальності, чий суверенітет колись урочисто пообіцяли захищати провідні держави світу в обмін на її ядерне роззброєння. Україна має значення тому, що представляє новопостале майбутнє для Заходу — цивілізаційний експеримент, що призвів до нової форми революції.

Війна наративів

Упродовж 2014–2016 років (а часом і пізніше) події в Києві, Криму та на Донбасі західні журналісти та науковці об'єднували під загальним заголовком «Українська криза». Ця назва була дуже оманливою і неправильною. По-перше, вона натякала, що «криза» є здебільшого внутрішньоукраїнською проблемою: цей наратив навіював Кремль, наполегливо зображуючи повалення Януковича державним переворотом, обраний після того український уряд — «фашистською хунтою», а конфлікт на Донбасі — «громадянською війною»[647]. Хоча українська революція, поза сумнівом, була виявом внутрішньої ситуації, з кінця лютого 2014 року «кризу» ззовні підживлювала Росія. З огляду на месіанську ідеологію, проголошену російськими елітами для обґрунтування військової агресії, може навіть виникнути питання, чи не є центр «кризи» в Росії, а не в Україні.

Проте важливішим є інше: зображення України країною у «кризі» натякало на те, що події, які там відбуваються (тобто російське вторгнення) мають потенційну дату закінчення. Насправді ж коли путінські війська вдерлися до Криму і пізніше, коли Росія анексувала півострів і посилила підривну діяльність на південному сході України — переміщуючи через кордон війська та здійснюючи обстріли з реактивної артилерії, а пізніше ввівши війська, що розпалили танкову та артилерійську війну на українській території — Кремль продемонстрував, що не визнає право України бути незалежною державою. Російська військова інтервенція в Україну не була і не є війною за територію, політичний контроль або геополітичні претензії. Офіційна російська історіографія (регулярно нав'язувана політичними та навіть релігійними елітами)[648] заперечує окремішність України; відома ганебна заява Володимира Путіна Президентові Джорджу Бушу про те, що «Україна — це навіть не країна»[649].

До того ж упродовж 2014–2016 років російський Президент неодноразово говорив про Україну як про «територію», а не як про незалежну державу. Патріарх Російської православної церкви Кирило, близький союзник Путіна, категорично заперечував проти надання автокефалії Українській православній церкві. Коли Вселенський (константинопольський) патріарх видав УПЦ томос, це спричинило у православ'ї розкол з глобальними наслідками[650].

Позиція Росії щодо України була і є необґрунтованою, тому цей конфлікт не має можливого розв'язання. Екзистенційна загроза, що її становить для Києва Москва, є постійною. Якщо Захід вважає, що виживання України як незалежної держави у довгостроковій перспективі є для нього важливим — хоча б для того, щоб продемонструвати цінність та актуальність міжнародних дипломатичних норм та угод на кшталт ДНЯЗ — тоді у наступні роки Україна має отримати інфраструктурну підтримку (тобто підтримку в сфері оборони, дипломатії та доступу до ринків) на роки вперед. Також ми повинні перестати трактувати конфлікт в Україні та за її межами як регіональну суперечку через сфери впливу або навіть як війну, яка здійснюється буцімто «чужими» силами («proxy war»), що є відображенням більшої геополітичної боротьби.

Після протестів на Майдані фраза про те, що світ змінився перетворилася на кліше. Захід вступив у добу «постправди»[651], де політична боротьба виродилася у битву наративів, що ґрунтуються на «альтернативних фактах». «Активні заходи» (термін з лексикону радянських спецслужб[652]) застосовували хакерські та пропагандистські механізми Росії для підриву державних інституцій та поширення дезінформації і розколу громадян ліберальних демократій, яких Кремль визначив своїми суперниками[653]. Ця практика маніпуляцій у ЗМІ за допомогою відвертих фальсифікацій сягає корінням ще у радянський пе-

ріод[654], але після 2014 року Кремль, здається, перетнув певну уявну межу, окреслену журналістською професією, відкрито фабрикуючи новинні сюжети. У Києво-Могилянській академії заснували й запустили онлайн-ресурс Stopfake.org, що продемонстрував особливу пильність та ефективність у викритті кремлівської брехні, зловживань зображеннями та поширення навмисне вигаданих історій для прищеплення світовій аудиторії наративу, що дискретидує Україну та слугує стратегічним цілям Росії[655]. За словами Пітера Померанцева, автора відзначеної нагородами книжки «Нічого правдивого й усе можливе» (Nothing is True and Everything is Possible: The Surreal Heart of the New Russia), ця практика є «новою формою конфлікту, що виникла 2015 року»[656].

Головною зброєю у цій «гібридній» війні став панівний наратив. Якби світ вдалося переконати, що Україна — недієздатна держава («найкорумпованіша держава в Європі», за словами газети The Guardian)[657] або що вона стала бастіоном фашизму, де урядом правлять праві радикали[658], це могло б скомпрометувати підтримку Києва Заходом. Символіка Революції Гідності забезпечила підтримуваний Кремлем наратив декорацією, якою легко було маніпулювати: майданівські протестувальники, а пізніше багато українських добровольчих батальйонів запозичили прапор та гасла ОУН-УПА часів Другої світової війни; вони створили структури та вдалися до практик козацьких часів XVI–XVIII століття (наприклад, носили схожі зачіски та одяг). Романтик інтерпретував ці символи як модернізовані посилання на історичний основоположний міф; пародист бачив у цьому непристойність та відсталість, тенденцію до відбілювання проблемного минулого. Нефаховій аудиторії непросто зрозуміти, що ці історичні символи осучаснилися і що Бандера (лідер ОУН), червоно-чорний прапор та вітання «Слава Україні!» (а це раніше асоціювалося з інтегральним націоналізмом) втратили

свою первісну ідеологічну складову[659] і стали символами патріотичної боротьби з агресією в оборонній війні проти Росії.

Стосовно війни на Донбасі московський наратив подає легко зрозумілу — і надзвичайно спрощену — послідовність подій: за версією Кремля, на початку 2014 року праві українські націоналісти у Києві повалили законно обраного Януковича, а потім батьківщина колишнього президента повстала проти нового «фашистського» уряду; через кілька місяців Москва перейшла до підтримки своїх «земляків» у боротьбі за мовні права та бажання ототожнитися з російською / радянською історіографією. Проте у цьому нарративі є одна проблема: у нього не вписується Крим. Крим анексували російські війська відразу після вигнання Януковича, і раніше на півострові не було «боротьби за мовні права». Тут неможливо застосувати наратив «внутрішнього конфлікту» або «громадянської війни».

У офіційних заявах російські урядовці (Путін, Лавров, Чуркін та інші) послідовно повторюють інтерпретацію української «кризи» як внутрішнього питання і свідомо відокремлюють Крим від історії Майдану та Донбасу. Насправді усі ці події належать до одної спіралі насильства: побиття та розстріли на Майдані (ймовірно, підтримані Кремлем), потім російське вторгнення та анексія Криму, далі спонсоровані Кремлем протести у південних та східних регіонах України, переміщення російського озброєння та військ на Донбас, а тоді ескалація насильства. Ці події утворюють нерозривну послідовність, і наполеглива участь Росії у цьому ланцюжку є незаперечною.

Панівні наративи впливають на політику: це видно у прямому зв'язку між зображенням конфлікту на Донбасі як «громадянської війни» і політичним дискурсом західних урядів щодо санкцій проти Росії з одного боку та мирним процесом у Мінську — з іншого. Очікувана мета Мінських домовленостей, роботи Тристоронньої контактної групи, переговорів

у «нормандському форматі» тощо полягала в тому, щоб досягти якогось компромісу між українським урядом та «сепаратистами», яких підтримувала Росія. Проте передумова легітимності цієї мети — сприйняття наративу, згідно з яким невдоволення Донбасу післямайданівським урядом у Києві (зокрема, у мовній політиці) зрештою вилилося у масові протести в регіоні у березні-квітні 2014 року. «Сепаратизм», згідно з цим описом подій, був внутрішнім («місцевим») явищем, який лише пізніше отримав підтримку Росії (спочатку непряму, а потім і пряму у військовому вимірі). Однак, як свідчить дедалі більша кількість доказів (наприклад, «плівки Глазьєва»), «російську весну» 2014 року у східних регіонах України штучно створив Кремль. Отже, підстава вимагати поступок від Києва тепер мала б видаватися сумнівною, але насаджений наратив існує.

Наратив цієї книжки — де дієвими особами є хоробрі українці, які вигнали Януковича (їх були мільйони, набагато більше, ніж «екстремістів», про яких заявляє Москва) і які продемонстрували приголомшливий рівень спонтанної співпраці, самостійності, особистого та колективного терпіння в умовах надзвичайних труднощів і під час майданівських протестів, і в опорі російській агресії в наступні роки — отримав надзвичайно мало уваги в західній пресі. Ще важче зрозуміти та поширити думку про те, що ідеалісти української революції — у місці, яке мало хто на Заході може знайти на карті — змогли запропонувати світові нові цивілізаційні принципи: «справедливість» (як вияв природного правосуддя), «гідність» (індивідуально усвідомлена / колективно визнана) та виразно постмодерне застосування персоналізму.

Якщо Майдан був пов'язаний із появою нової соціальної парадигми — тої, де (можливо, ідеалістично, як це буває з будь-якою ідеологією) «добро» визначається як повага до осіб та взаємин між ними, а «зло» втілює знеособлена система — то поточний

конфлікт між Заходом та Росією (в якому Україну зазвичай сприймають як поле бою, а не як учасника), здається, має небагато спільного з суттю української революції. Війна між Росією та Заходом наразі обмежена невеликими протистояннями на обмеженій арені дипломатії, шпигунства, інформаційної та віртуальної сфер, але, ймовірно, здатна перерости у світову велику пожежу. Це битва систем, а не осіб. І це не те, що планував Майдан. Знеособлюючи (інтелектуалізуючи) події, ми применшуємо значення наративу Майдану та оборонної війни України проти російської агресії як революції ідентичностей, суспільних груп та ідей, і тому ризикуємо втратити їхню сутність: досягнення її учасників, які дійсно надихають.

Підсумки революції

Для мене і тих, хто провів багато днів та ночей, захоплений явищем Майдану, події та емоції під час протестів у Києві (до масових вбивств 18–21 лютого) можна описати лише як щось магічне[660]. І це відчуття магії було не лише наслідком особистої участі у колективній акції. Попри те, що метою нашого масового зібрання був протест, а центральною вимогою — демонтаж корумпованої «олігархічної» системи, яка зміцнилася за часів Януковича, цей рух стосувався і суспільного будівництва: створення чогось нового на руїнах старого; уникнецння рішень, які затримали українців на пострадянському історичному шляху, виведення країни на альтернативний (у широкому сенсі) «європейський» шлях. «Магію» Майдану підсилювало те, що наше повстання було всенародним явищем, і виникло воно не за ініціативою еліт, а радше всупереч їхнім зусиллям. Прапор, гімн, символи, гасла, вірші, лірика, графіті та наліпки на бамперах — усе це робилося спонтанно, щиро, емоційно та доброчесно.

Принаймні у цьому Майдан став глибокою соціальною революцією, значущість якої ми усвідомили лише значно пізніше. Тоді ми розуміли лише те, що беремо участь у «народженні Нації».

А потім вторглася Росія. Якщо підтримка майданівських протестів та супутнє відчуття стихійного народження нації були спочатку здебільшого західно- та центральноукраїнським явищем, то після анексії Криму та кремлівської агресії на Донбасі український патріотизм став справді загальнодержавним. Жителі Дніпра, Миколаєва, Харкова, Одеси та інших міст на півдні та сході України відкрито продемонстрували свій вибір ідентичності всупереч ідеологічній програмі «русского мира», яку поширювала пропутінська меншість у цих регіонах. Попри щирість сепаратистських прагнень цієї меншості, пізніше виявлені докази свідчать, що проросійські публічні виступи здебільшого таємно фінансував та провокував Кремль. Подальший розвиток подій здивував багатьох, адже переважно російськомовна більшість населення східних та південних регіонів України публічно та рішуче продемонструвала свою відданість Україні: багато хто жертвував свій час та гроші на допомогу обороні від агресора, підтримував тих, хто тікав від насильства; інші зголошувалися на військову службу, ризикували і часто жертвували своїм життям. Ці люди вчинками підтвердили те відродження української нації, яке було очевидним у Києві під час протестів. Українська революція, здавалося, дійсно виправила історичну траєкторію країни і стерла попередні регіональні відмінності, що нібито незмінно визначали політичні вподобання українців і їхні наче відмінні ідентичності.

Проте масовий патріотизм, який я спершу бачив на Майдані під час протестів, а потім — подорожуючи на південь та схід країни, не був настільки всеохопним, як здавалося. Жителі українських сіл та маленьких містечок, а також прості містяни брали участь у революції лише поверхово. Попри те, що

воєнні зусилля мобілізували солдатів та добровольців з різних соціально-економічних прошарків, і люди з невеликих міст і сіл безперечно зробили свій внесок в загальне діло, справжні народні лідери революції походили з малодослідженого і недостатньо врахованого міського креативного класу: це були підприємці, журналісти, викладачі та менеджери. Вони утворили ядро майданівського руху. Саме їхня антинеофеодальна, у широкому сенсі «буржуазна» програма сформувала панівний «ліберальний» дискурс української революції. Для цих новачків у політичній еліті українська революція стала вододілом між пострадянським періодом розвитку та новою Україною. Їхній «габітус» докорінно відрізнявся від габітусу розвиненого «гомо совєтікуса»[661], що був основою домайданівської олігархічної системи: вони були приєднані до соцмереж та нових ЗМІ, культивували модні образи, а не прагнули високого статусу або священної і недоторканної влади; для них соціальний капітал був значно важливіший за економічний; провідною ідеологією була меритократія, але ідеалом — гетерархічно структуроване суспільство. Їхні організації (компанії та ГО) вже давно працювали за плоскою управлінською структурою: їхні менеджери та лідери вже не готові були «купувати» легітимність в обмін на патерналістську вірність[662]. Представники міського креативного прошарку прагнули створити державу, що гарантує однакові правила гри для підприємців та фірм; державу, в якій люди з чеснотами (талантом, навичками, енергійністю та ін.) зможуть досягти успіху; де держава не буде для економіки ані партнером, ані хижаком, а її роль у приватному секторі буде обмежено до ролі безпристрасного арбітра у разі суперечки. До протестів на Майдані вони досягли значних кар'єрних успіхів у неолігархічному секторі економіки, і тепер скористалися можливістю провести справжні системні реформи, обійняти (часто із здивуванням для себе) державні посади або діяти як

залаштункові «флексіанські» рушії реформ у різних державних установах[663].

Усі революції (і українська — не виняток), здається, призводили до різкого усунення гнобительської влади людьми, які номінально позиціювали себе як революціонери (тобто сповідували трансформаційні романтичні ідеали або принаймні обіцяли зміну режиму), але за своїм соціально-економічним статусом були людьми, які відкололися від офіційної еліти. Як засвідчило дуже поступове запровадження внутрішніх реформ під час післямайданівського періоду, приклад України, схоже, відрізнявся від історичної моделі лише незначною мірою: обличчя змінилися, але впливові кола здебільшого залишилися впливовими. На час написання цієї книжки результат започаткованого процесу революційного переходу України від неофеодальної «олігархії» до меритократії на основі правил, що відтворює «буржуазний» габітус майданівських активістів, ще не відомий. На кінець 2018 року стало зрозуміло, що прагнення українців до змін та їхня готовність терпіти труднощі заради номінально привабливого, але невизначеного майбутнього, з часом послабшали. Ейфоричний «магічний» суспільний настрій — що виник як результат масової політичної активності і (принаймні на якийсь час) здатний до самовідтворення — зрештою перетворився на цинізм.

Відомий соціальний психолог Серж Московічі зазначив, що після первісного «великого вибуху» у революційних суспільствах неминуче настає «охолодження»:

> Є відмінність між революційним або аномальним суспільством, що виникло внаслідок великого вибуху і нормальним суспільством, що формується, щойно сили, які стояли за цим вибухом, охолонули і викликані ним інновації стали чимось звичним. Суспільство першого типу відрізняється запальністю своїх

> членів та творчим поштовхом, який вони демонструють. Завдяки стану колективного надзбудження відбувається вивільнення історичної та моральної енергії; це змінює курс суспільства, який, можна припустити, змінюється так само рідко, як траєкторія руху планети. Однак таке суспільство, що зведене до перших потреб і живиться лише зсередини, може жити недовго... Оскільки потрібно й далі виконувати щоденні обов'язки управління, виробництва та обміну, дотримуватися вимог повсякденного життя, ці речі знову стають панівними... У цьому сенсі суспільство (з часом) стає нормальним...[664]

Україна повернулася до «нормальності» не відразу після перемоги протестувальників на Майдані. Навпаки, її політична спільнота отримала національну самоідентифікацію — і це вже само собою слід вважати ідентичнісною революцією. Фінансово-промислові групи та їхні власники-олігархи, хоча й не повністю збанкрутували, але, поза сумнівом, втратили колишню здатність диктувати політику держави через втрату ексклюзивного доступу до грошових потоків (і це універсально — незалежно від того, який сектор був джерелом надприбутків: газ (Фірташ), виробництво та розподіл електроенергії (Ахметов), банківський сектор (Коломойський), експорт сталі (Пінчук)). Колишнє домінування промислового виробництва східного регіону у структурі ВВП змінилося на перевагу сфери послуг (зокрема й аутсорсинг в IT-галузі), дрібносерійного виробництва та сільського господарства, що врівноважило регіональну політичну економію України. Нарешті створено інституції для боротьби з корупцією та забезпечення неупередженої монополії держави на використання сили (хоча вони ще не надто ефективні). Ці результати є свідченням важливих реформ, які здійснили лідери країни внаслідок Майдану[665]. Також почасти через потреби війни (необхідності створення допомогових організацій, потреби

в добровольцях), Україна пережила народження справді автономного громадянського суспільства — скептично налаштованого до політичних інституцій, але здатного впливати на ті чи інші рішення на постійній основі[666].

В Україні та на міжнародній арені сподівалися на повне «перезавантаження влади», але темп здійснення реформ у післямайданівські роки задовольнив небагатьох. Головні герої Революції Гідності обіцяли нову Україну, та навіть попри усі їхні зусилля нова країна ще не сформувалася. Простіше кажучи, це історія надмірних очікувань, не втілених у реальність. Програма Майдану вимагала повної перебудови суспільних, політичних та економічних інституцій України — завдання, на яке точно потрібно більш ніж 4–5 років. Проте сумно, що розчарування темпами перетворень і втома від війни призвели до нехтування важливістю феномена Майдану, адже він став каталізатором усіх цих змін.

Насправді протягом чотирьох років після повалення Януковича для трансформації України було зроблено більше, ніж за попередні 23 роки незалежності. Серед досягнень майданівських активістів, які увійшли в київські коридори влади, можна визначити наступні дванадцять перетворень:

> Оновлення Збройних сил України: з погано оснащеної та неефективної інституції, якій волонтери постачали харчі, одяг та паливо на початку війни 2014 року, ЗСУ перетворилися на армію, що 2018-го налічувала понад 250 тисяч вояків на дійсній військовій службі і ще 180 тисяч у оперативному резерві — усі добре споряджені, загартовані в боях та задіяні у програмі безперервного вишколу та підвищення військових навичок разом із західними союзниками України[667].
>
> Реформа поліції: наскрізь корумпована та погано підготовлена силова структура (в якій, наприклад, порушення правил дорожнього руху швидко можна було залагодити хабарем)

стала доброзичлива до громадян правоохоронна служба з новою формою та гібридними патрульними автівками (їх отримали від японського уряду у рамках схеми торгівлі квотами на викиди за Кіотським протоколом). А жаль, хоча першу фазу реформи, яка стосувалася дорожньої поліції та місцевих дільничних, успішно провели у 2015–2017 роках, покращення в управлінні поліцією та трансформація органів прокуратури призупинилися[668].

Запровадження електронної системи публічних закупівель та зниження корупції у центральних органах виконавчої влади: від держави, де відкати та інсайдерські угоди додавали 50 % до витрат на державні закупівлі до отримання новою українською системою електронних закупівель «Prozorro» премії World Procurement Award 2016 року[669]. Хоча всі шляхи викачування державних коштів у приватні руки не вдалося перекрити повністю, до 2017 року раніше поширені схеми корупційного збагачення з використанням системи закупівель для центрального уряду було викорінено.

Радикальне зниження енергетичної залежності від Росії: якщо раніше в Україні для опалення будинків та об'єктів промисловості використовували газ із Росії (більш ніж два десятиліття його частка сягала 40 % у загальному обсязі витрат на імпорт), то до 2017 року імпорт природного газу з Росії зменшився до нуля. Упродовж всієї пострадянської історії країни імпорт газу забезпечував олігархам величезні доходи від корупційних схем і був основою економічної залежності Києва від Москви[670].

Макрофінансове оновлення, зокрема реформа вітчизняного банківського сектора та посилення співпраці з міжнародними фінансовими установами: до Революції Гідності більш ніж половина українських банків були де-факто механізмами інсайдерського кредитування, а державні облігації вважали непотребом. Натомість через декілька років після Майдану

Україна повернулася на міжнародні кредитні ринки, відновила золотовалютні резерви до некритичного рівня (3 місяці імпорту) а понад половину банків через невиконання зобов'язань було ліквідовано. Очищення системи охопило і націоналізацію найбільшої фінансової установи України, «ПриватБанку», у якому стрес-тест виявив нестачу фінансів у 5,5 мільярда доларів США[671]. Але результат цього очищення був спірним: більше 65 % банківського сектора України опинилося у державній власності, а посилена співпраця з МВФ та Світовим банком збільшила державний борг з позначки, яка дорівнювала приблизно 40 % ВВП 2013 року до майже 80 % ВВП 2018-го.

Структурна переорієнтація економіки: від експорту енергомістких товарів до зростання сектору послуг, розвитку IT-аутсорсингу та компаній з розробки нових продуктів. Ця переорієнтація стала дуже болісною для східних промислових регіонів України, що втратили свою колись панівну позицію головних постачальників експортних доходів, але регіональна політична економія врешті стала збалансованішою. Проте процес структурної перебудови був поступовим, і тому зростання ВВП упродовж 2016–2018 років виявилося помірним і досі не компенсувало економічних втрат 2014–2015 років.

Децентралізація: від політики збільшення централізації, що її підтримував режим Януковича у рамках «адміністративних реформ» до ситуації, коли українські муніципалітети значно збільшили свої витратні можливості та доходи, а об'єднання громад призвело до збільшення ефективності місцевого самоврядування[672].

Освітня реформа: від вчителецентричної радянської системи 11-річної освіти з обмеженою інституційною автономією шкіл та університетів до початку запровадження 12-річної учнецентричної системи освіти, яка відповідає Європейським стандартам та рекомендаціям із забезпечення якості освіти[673].

2018 року, за рік після перепідготовки майже 20 тисяч учителів перших класів розпочалася реформа «Нова українська школа»; того ж року створили Національне агентство з забезпечення якості вищої освіти. Обидві реформи вважали запізнілими.

Реформа системи охорони здоров'я: від неефективної системи, сумнозвісно відомої поганою якістю послуг, де персонал лікарень регулярно вимагав у пацієнтів хабарі, до системи, де державне фінансування відбувається за принципом «гроші ходять за пацієнтом», а управління лікарнями (на рівні інституцій та госпітальних округів) повинно бути реорганізованим[674]. Упродовж 2017–2018 років ці реформаторські ініціативи виявилися дуже суперечливими, але з огляду на катастрофічний стан українських медичних закладів та обслуговування у них пацієнтів і на рівень складності медичної реформи, навіть успішне впровадження першого її етапу, коли громадян закликали укласти договір з обраним сімейним лікарем, став позитивним кроком до покращення системи.

Міжнародні подорожі: від держави, де українці повинні були подавати заявки на отримання принизливих віз для відвідування країн ЄС, а потім купувати дорогі авіаквитки в національного перевізника з обмеженою кількістю маршрутів до безвізового режиму для візитів тривалістю 90 днів що пів року і вибухового розширення аеропортів та маршрутів, доступу до рейсів лоу-костів, які регулярно літають з великих міст країни; розвиток високошвидкісних залізничних перевезень до Польщі зі Львова та Києва.

Покращена інфраструктура: від мережі аварійних шляхів та інфраструктури, що її ремонт був надто затратним через поверхові роботи, крадіжки та корупцію — до помітної високоякісної реконструкції майже 170 тисяч кілометрів українських доріг (у 2017–2018 роках річні бюджети перевищували 1,2 мільярда доларів) та нові залізничні лінії (наприклад, Київ — аеропорт

«Бориспіль»), і встановлення їх завершили раніше за графік, при тому зекономивши бюджет[675].

Культурні заходи, спрямовані на декомунізацію, дерусифікацію та націєтворення: від фактичної монополії російськомовних ЗМІ (радіо, телебачення, газети) і мінімального виробництва місцевого культурного продукту у межах України (музику, програмне забезпечення, фільми переважно завозили з Росії) до значного зростання місцевого україномовного контенту завдяки встановленню квот на радіо та телебаченні. Одночасно держава активно проводила переорієнтацію політики пам'яті із вшанування радянських культурних символів (їх заборонили) на відзначання виразно української ідентичності, не обмежуючи самовираження меншин.

Перетворення, які здійснили післямайданівські уряди України (на чолі з прем'єр-міністрами Яценюком та Гройсманом), були здебільшого реалізацією тих бажань, які озвучили протестувальники на Майдані: жити у «нормальній» країні (дивіться розділ 2). Результати були неоднозначні — усі зазначені реформи за чотири роки після вигнання Януковича ще «в процесі», проте проміжні результати викликають повагу. Багато досягли у сфері реформування державних послуг (в системі охорони здоров'я, в постачанні ліків, в роботі поліції), у створенні національних інституцій (розвивається армія, мова та культура) та в оновленні інфраструктури (шляхи, залізниці, аеропорти); економіку оздоровили і з труднощами відновили поступове зростання. На всіх рівнях здійснено деяке очищення від раніше поширених корупційних схем. Навіть попри неодноразові заклики прискорити темпи перетворень, досягнення реформ все одно вражає.

На жаль, попри схвальну оцінку перелічених реформ, нереформована судова гілка влади залишалася «дірою» у головоломці інституційних перетворень України. 2017 року було нібито

реформовано Верховний Суд, але кілька кандидатів на найвищі суддівські посади в країні не змогли пояснити джерела своїх колишніх доходів. Ці кандидати таки отримали посади, хоч наглядовий комітет не рекомендував їх призначати. Законом створено антикорупційне агентство, бюро розслідувань та спеціалізовану антикорупційну прокуратуру і антикорупційний суд, але їхня ефективність розчарувала[676]. Згідно із законом «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року судова гілка влади отримала більшу незалежність і мала бути очищена від корумпованих суддів — шляхетний намір, який дуже нерівномірно впроваджувався.

Причина гальмування української судової реформи була подвійною: 1) впливові кола у системі боролися за збереження привілейованих позицій і уникнення переслідування за попередні злочини; 2) саму систему лише реформували, а не повністю перебудовували, як це вимагала програма Майдану. Українські революціонери мали намір створити та легітимізувати таку судову систему, яка б гарантувала «справедливість» та «правосуддя», а це здійснити в рамках наявних підходів до (ре)організації судової гілки влади було просто неможливо. Наступний етап трансформації вимагав перенесення дискурсу за межі побудови «нормальної» країни (тобто модифікації сучасної західної моделі) до створення образу бажаної інституції, яка відображала б концептуальні нововведення української Революції Гідності.

Програма на майбутнє

Українська революція не завершилася перемогою Майдану. Навпаки, вона щойно *почалася* після виїзду Януковича. Згодом (у 2015–2018 роках) настав період поміркованих реформ з певними успіхами та невдачами, але згодом пожвавлену та масову активність майданівських протестів та періоду відразу опісля

замінила суспільна пригніченість. У вступному розділі йшлося про те, що, згідно з класичною працею Крейна Брінтона «Анатомія революції», слід було б очікувати періоду «терору» (наприклад, чисток у стилі Робесп'єра або Сталіна) внаслідок такого розчарування від поміркованих реформ. Проте на час написання книжки зростання радикалізму в Україні вдалося уникнути.

Історія «великих революцій» свідчить, що хоча етап «терору» як наступний логічний крок у типовому життєвому циклі революцій яскраво виявився у французькому та російському варіантах, його вдалося уникнути у США[677]. 13 колоній, що стали Сполученими Штатами, змогли уникнути бурхливої реакції на розчарування від поміркованості, як видається, саме тому, що *революція відбувалася одночасно з війною за незалежність*, яка тривала 7 довгих років. У цьому й іншому аспектах, український та американський приклади здаються подібними. Постійна загроза існуванню з боку колишньої метрополії та дискурс незалежності (тобто надважливість захисту визначеної території та її народу від повторного підкорення) призвели до об'єднання та солідарності, які дозволили уникнути радикалізації. З огляду на це, російське вторгнення в Україну 2014 року та подальша агресія, можливо, за іронією долі, стали благословенням[678].

Однак на час написання книжки ще є певний ризик, що революційний цикл в Україні може звиродніти до радикалізму та бедламу (відповідно до класичного життєвого циклу). Наступний етап революції став би для України точкою біфуркації: чи піддадуться політичні еліти країни «соціальному питанню» (як назвала Ганна Арендт ухил дискурсу вліво від ідеалізму до матеріалізму, який призвів до виникнення гільйотини у Франції та терору в Росії)[679] чи ідейний розвиток та інституціоналізація концептуальних інновацій залишаться їхнім пріоритетом? Перший варіант здається легшим: популізм має привабливі електоральні можливості для тих політичних лідерів, які не ке-

руються етичними принципами. Другий варіант — складніший, його втілення має відбуватися під проводом інтелектуалізованої політичної еліти (тобто мрійників, а не кар'єристів). У США батьки-засновники розпочали інституціоналізацію ідей своєї революції (тобто побудову інституцій республіканського правління, поділу влади, узаконеної свободи) відразу після повалення старого режиму 1776 року; результатом стала низка документів: Декларація незалежності, «Статті Конфедерації», «Записки федераліста» і нарешті Конституція США. У Франції жирондистам не вдалося створити працездатний республіканський уряд і їх вигнали радикальні якобінці, які обіцяли «співчуття» та реальну рівність для «санкюлотів», що мало трагічні наслідки.

В Україні до середини 2018 року потреба поставити питання бажаної моделі політичної системи у перші рядки політичної програми стала очевидною. Юлія Тимошенко — опозиційна лідерка, яку ув'язнили за часів Януковича та звільнили відразу після його вигнання — оголосила, що головною підвалиною її програми у президентській кампанії 2019 року буде конституційна реформа[680]. Чинний президент Порошенко теж вніс на обговорення поправки до Конституції країни: вони були спрямовані на закріплення децентралізації та стратегії вступу України до НАТО та ЄС в Основному Законі[681]. Однак пропозиції обох кандидатів, які були лідерами опитувань на час написання книжки, зосереджувалися на зміні інституційних схем *управління* — ухвалення рішень всередині країни і/або напрямку зовнішньої політики. Жоден з кандидатів не запропонував здійснити докорінну (концептуальну та/або інституційну) перебудову *судової* системи, а саме це було чіткою соціальною вимогою, яка випливала з майданівських протестів та відсутності покарань відповідальних за масові вбивства 2014 року в Києві та за злочини часів Януковича. Поширена у суспільстві думка про «імунітет» корумпованої еліти лише посилювала народне невдоволення.

Проте чіткі кроки, якими можна досягти «справедливості», а також бажану інституційну модель для судової гілки влади в Україні у своїй програмі, ще не сформулював жоден кандидат або партія, які змагатимуться на загальнодержавних виборах 2019 року[682].

На жаль, на час початку офіційної передвиборчої кампанії наприкінці 2018 року меседж кандидатки Тимошенко відійшов від ідеалізму до популістичного (матеріалістичного) дискурсу: білборди та реклама по всій країні проголошували її обіцянку зменшити ціни на природний газ не менш ніж вдвічі у межах «Нового економічного курсу» для країни[683]. З іншого боку, Петро Порошенко взяв за основу власної кампанії повторення про досягнення своєї адміністрації — зміцнення армії, просування української мови та урочисте запровадження автокефальної Православної церкви України. Створення незалежної української церкви, що стала легітимно відокремленою від Московського патріархату за допомогою томосу, дарованого Вселенським патріархом 6 січня 2019 року, Порошенко порівнював за значенням з проголошенням Україною незалежності 1991 року і кроком до майбутнього членства країни в НАТО та ЄС[684]. Для багатьох українських виборців ця аналогія могла звучати правдиво, але чи вистачить їхньої кількості для переобрання Порошенка, на час написання книжки залишалося невідомим.

Здається, що замість того, щоб використати президентську та парламентську кампанії 2019 року для розбудови нових інституційних механізмів, які зрештою довелося б обговорювати з громадськістю, програмі українських еліт (та електорату) судилося і далі зосереджуватися на особистостях кандидатів та їхній спроможності або покращити матеріальне становище пересічних українців (тобто матеріалістично-популістична програма), або протистояти подальшій екзистенційній загрозі з боку Росії (тобто дискурс ідентичності та безпеки). За

таких обставин ризик того, що Україна піде французьким, а не американським революційним шляхом, залишався високим. З іншого боку, українські інтелектуальні еліти, яким неминуче довелося би бути відповідальними за інституціоналізацію ідеалів справедливості та гідності у нових управлінських структурах, зокрема в судовій владі, мали безпрецедентну підтримку соціально-економічної групи із схожими цінностями та інтересами. Представники нового буржуазного «креативного класу» неодноразово нарікали на свою неспроможність створити об'єднану партію, яка могла б успішно конкурувати в виборчих перегонах, але поява такої політичної сили — об'єднаної з інтелектуалами країни і, можливо, з ветеранами війни з Росією — здавалася неминучою. Чи могла б така партія досягти успіху у протистоянні деградації українського політичного дискурсу до матеріалістичного популізму, залишається невідомим, але, з огляду на ставки та можливості, які дала Революція Гідності для створення інституційних новацій (і в Україні, і за її межами), така *пост*модерна політична сила була б бажаною і дуже очікуваною.

У другій частині цієї книжки йшлося про те, що українська Революція Гідності була тривимірною суспільно-політичною трансформацією, і кожна з її характеристик відображала ті, що їх Ганна Арендт колись приписувала «великим революціям»[685]. Зокрема, протести на Майдані та подальша війна з Росією:

- стали драматичним завершенням попередньої історичної епохи (дехто назвав би це виправленням траєкторії розвитку країни, що потрапила під контроль пострадянського варіанту «великоросійського» колоніалізму); ідентичнісна революція, яку масово пережили українці під час майданівських протестів і (особливо) під час перших мобілізаційних зусиль для протистояння російській агресії, стала завершенням про-

цесу націєтворення: нарешті виникла українська «політична» нація;

- асоціювалися з новим початком (перехідним або переломним моментом) і у свідомості революціонерів, і в ширшому сенсі для Української держави — зокрема у тому, що стосувалося усталеної системи взаємодії у владі та розподілу багатства. «Буржуазне» повстання Майдану проти корумпованого «неофеодального» режиму Януковича породило нову економічну модель; нові політичні та економічні українські еліти, що їх підтримував новий міський «креативний клас», здається, прагнули змінити соціально-економічні практики та забезпечити домінування власного (меритократичного, гетерархічного, на основі правил) «габітусу»;
- створили та поширили щось зовсім нове у сенсах та ідеях, що висвітлювалися на Майдані, але, ймовірно, відлунювали далеко за межами України і з проєкцією на майбутнє. Зокрема, українська революція призвела до масової мобілізації на підтримку таких *пост*модерних (у широкому сенсі) «ліберальних» цінностей, як гідність, опора на власні сили, природне правосуддя («справедливість»); викликом для революціонерів на наступному етапі стало втілення цих ідей у стійких інституціях.

На час написання книжки програма Майдану у кожному з цих трьох вимірів залишалася незавершеною. Природна еволюція українського суспільства у впізнавану європейську спільноту з соціально-економічними підвалинами для правих та лівих, що формували б основу суперництва політичних партій (тобто таку, де партія «міського креативного класу» конкурує на правому фланзі, а «індустріально-аграрна» на лівому) була штучно перервана Кремлем. Військова агресія Путіна, яку він називав захистом етнічних росіян та російськомовних (чиї

мовні свободи нібито утискали київські «націоналісти»), повернула політичний порядок денний України до питань ідентичності та безпеки. Згідно з поширеними уявленнями про колишні політичні реалії країни, цей вимушений крок назад мав би оприявнити приховані етномовні розбіжності, які нібито могли спричинити розкол в Україні. Але, на великий подив як вітчизняних, так і міжнародних спостерігачів (і, мабуть, на розчарування Путіна), глибокі ідентичнісні розбіжності не стали реальністю після Майдану. Підтримка сепаратизму у південних областях (Одеській, Миколаївській, Херсонській) була у кращому разі мовчазною, а в переважно російськомовних східно-центральних промислових центрах — Дніпропетровську (Дніпро) та Запоріжжі — її відразу ж придушили місцеві еліти[686]. Замість того, щоб у південно-східній частині України створити «Новоросію», Путіну вдалося захопити лише 7 % території країни, та ще й в процесі посприяти консолідаці української ідентичності навколо «територіальної нації», у якій недоторканність та цілісність міжнародно визнаних кордонів країни шанували понад усе[687].

Безперечно, територія важлива для будь-якої національної держави, але те, наскільки цілісність кордону стала важливою для українців після агресії Росії, було безпрецедентним. А ще цікавинкою стало те, наскільки патріотизм у розумінні українців відверто нівелював роль держави як центральної інституції нації. Натомість головним ядром нової української ідентичності стала мапа. Через кілька років після початку російсько-української війни об'єктивне значення східного Донбасу та Криму для України може викликати сумніви: обидва регіони були депресивними ще до російського вторгнення. Якщо Росія дозволить їхню реінтеграцію, то це точно стане тягарем для економіки України. Але символізм території на мапі перевершив економічні розрахунки: мрія про відновлення цілісності країни у її міжнародно визнаних

кордонах об'єднувала і об'єднує українців для підтримки воєнних зусиль, діючи як потужний символічний магніт.

З майданівських протестів та досвіду оборонної війни з Росією Україна вийшла політичною нацією, що охоплює численні мови та етноси, і це вже є величезним досягненням української Революції Гідності. Виклик, з яким зіткнулися еліти країни під час наступної фази трансформації, полягав у тому, щоб спрямувати масову активність Майдану у конструктивне річище і зберегти патріотичний запал нації під час створення нових інституцій, не піддаючись спокусі здобути нетривалу електоральну перемогу за допомогою популізму. Жертви тих, хто загинув за особисту та національну гідність, створили для українців сильний стимул продовжувати революцію. Уявити можливість невдачі цієї революції означає недооцінити світове значення власної країни на міжнародній арені, заперечити агентність майданівських активістів та добровольців, які воювали на Донбасі, і відмовитися від потенційного впливу української Революції Гідності на західну цивілізацію.

Післямова

Академічні суспільствознавці, ймовірно, критикуватимуть цю книжку за її однобокість. Можливо, мені дорікнуть тим, що я «міфологізую» протестний рух Майдану або подаю чорно-білий наратив, згідно з яким майже усі революціонери були «добрими», а режим Януковича — майже завжди «поганим». Також мене засуджуватимуть за те, що я зображую путінську Росію недвозначно агресивною, смертоносною, експансіоністською та відсталою державою. Ця критика обґрунтована: книжка і погляди автора — результати пережитого складного періоду революції та війни. Для мене «інша сторона» (тобто режим Януковича і/або Кремль) стали еквівалентом толкінівського Мордора, де людське життя цінують дешево, а орвелівські протилежності визначають реальність. Отже, міфологізація подій революції за таких умов є природною.

З іншого боку, популярний письменник Юрій Андрухович, приймаючи премію Ганни Арендт у сфері політичної думки (Hannah Arendt Prize for Political Thought), сказав: «Постмодерна свідомість припускає примирення і виключає чорно-білий підхід»[688]. Багато спостерігачів, які не брали участі в українській Революції Гідності, вважатимуть мій підхід надзвичайно

дальтонічним. Зрозуміти численні грані української революції та її глобальні наслідки — завдання не з легких, і наратив, який я тут подаю, суб'єктивний. Я розповів цю історію так, як бачив її зсередини, і не претендую на наукову дистанцію.

Для спостерігачів з-за меж України Майдан був несподіванкою: революції такого масштабу та світового значення ніхто не очікував побачити у периферійній країні. Лише за кілька тижнів до Вільнюського саміту (де Янукович мав підписати Угоду про асоціацію з ЄС) багато хто в Європі і навіть у світі поставив хрест на Україні як на безнадійно розділеній, абсолютно корумпованій і відсталій клієнтській державі Росії[689]. І раптом Україна з'явилася у заголовках світових ЗМІ: на холодні зимові вулиці її столиці вийшли мільйони людей, відкрито вимагаючи інтеграції з Європейським Союзом. У ті тижні, коли на Майдані Незалежності почалися перші мирні протести, французький філософ та драматург Бернар-Анрі Леві називав Київ «столицею Європи», американські сенатори, які відвідали Майдан у грудні 2013 року[690] заявили, що «Україна зробить кращою Європу, а Європа — Україну». 2010 року українці вільно і чесно, хоча і з незначним відривом, обрали Президентом двічі засудженого злочинця і неодноразово висловлювали скептицизм щодо перспектив євроінтеграції своєї країни, коли в опитуваннях їх просили вибрати між ЄС та альтернативним Євразійським економічним союзом, який просувала Москва. Тому можна пробачити тих, хто був дещо спантеличений виступами демонстрантів, які розмахували прапорами ЄС під час раптових масових протестів, викликаних фактично зміною політики щодо торговельної угоди.

Перенесімося на шість місяців вперед: надзвичайно непопулярний український Президент втік з країни; Кримський півострів (колись Автономна Республіка, але однаково частина суверенної території України) анексувала Росія після таємної

військової операції, спрямованої на захоплення ключових стратегічних об'єктів; адміністративні будівлі у східному регіоні Донбасу захопили сепаратисти, яких підтримує Росія, а через російсько-український кордон регулярно їдуть конвої зі зброєю та боєприпасами; сутички між промосковськими та прокиївськими демонстрантами у південному портовому місті Одеса та східному мегаполісі Харкові призвели до важких поранень і навіть смертей.

Очевидно, що втеча Януковича аж ніяк не була кінцем історії української революції. У середині літа 2014 року російські війська вже брали безпосередню участь у боях на українській території: 17 липня ракета класу «земля-повітря», що її випустили з російського пересувного зенітно-ракетного комплексу «Бук» біля містечка Торез у окупованій Донецькій області, збила пасажирський літак Малайзійських авіаліній на висоті більш ніж 10 км — загинули усі 298 пасажирів та екіпаж; російські сухопутні війська (озброєні танками, реактивними системами залпового вогню «Град» та важкою артилерією) вступили у безпосередній бій з українською регулярною армією та добровольчими батальйонами біля Іловайська Донецької області і регуляроно обстрілювали українських військових через кордон у Луганській області.

Західні партнери України, насамперед Німеччина та Франція, вступили з Росією у переговори, намагаючись досягти припинення вогню і бодай якогось мирного процесу. Тим часом Польща, Литва, Канада та США відправили в Україну нелетальне спорядження та військових інструкторів, щоб допомогти вибудувати оборону країни. Сполучені Штати голосно засудили російську агресію на засіданні Ради Безпеки ООН і спонукали міжнародну спільноту застосувати проти Кремля економічні та політичні санкції, одночасно надавши щедру фінансову підтримку Києву. До осені 2014 року Росію офіційно оголосили

противником НАТО, а Україна залишалася у центрі безпекових проблем Європи впродовж 2015–2016 років. Ситуація в Україні (поступившись лише темі ісламського тероризму) стала предметом обговорення обох кандидатів у президенти США під час передвиборчої кампанії.

У цій книжці ми прагнули створити хроніку Революції Гідності та контекстуалізувати послідовність подій, що почалися на центральній площі Києва (Майдані), але швидко поширилися на інші регіони країни, зрештою призвівши до зміни режиму та бурхливої агресії Росії. Відразу після завершення подій в українській столиці Кремль відреагував на втрату фактичного контролю над своїм колишнім квазіклієнтським урядом у Києві, незаконно анексувавши Крим і розпаливши війну на Донбасі. Міжнародний порядок, що встановився після розпаду СРСР майже за 25 років до того (згідно з яким міжнародні кордони в Європі вважалися непорушними), було знищено, що викликало інституційну кризу в ООН та відновило ворожнечу між Заходом та Росією. Протягом наступних двох років напруженість поширилася за межі місцевого європейського театру і вилилася у пряме російське військове втручання в Сирії та підривну діяльність у численних державах-членах НАТО та ЄС. Міжнародні інституції, що колись забезпечували мир та процвітання в Європі, вже ніколи не будуть такими, як раніше.

Проте політична трансформація (зміна режиму та кордонів, переоцінка транснаціональних інституцій) торкається лише одного аспекту подій, що почалися в Україні наприкінці 2013 року. Революція Гідності стала «цивілізаційним розривом»[691] між модерном та новим порядком, який ще треба назвати і окреслити детальніше. Здається, що це потрясіння охопило багато вимірів західного «габітусу»: по-перше, відбулася переоцінка підвалин, на яких люди утворюють спільноти (тобто можливе відродження значення «нації» як ядра солідарності, але з горизонтальною,

територіальною, а не державоцентричною структурою); по-друге, переоцінювання засад багатства (і як наслідок — поява нових форм стратифікації, методів управління та «гетерархічних» структур та нових суспільних розколів); по-третє, виникнення нових ідей та сенсів на основі інтеграції концепцій, які раніше вважали суперечливими (наприклад, «колективістський індивідуалізм у формі персоналізму», нематеріалістична меритократія та ін.). Хоча і не всі ці явища можуть мати українське походження, Майдан, очевидно, посилив їх.

В аналітичній частині цієї книжки (частина II) ми спробували зрозуміти значення української Революції Гідності — проаналізувати внутрішньоукраїнську агентність, що призвела до глобальних наслідків. Але інтелектуалізація подій може дегуманізувати і вихолостити їх. Тому у частині I ми представили хроніку випробувань, що випали на долю учасників Майдану: протестувальників, активістів, добровольців, які захищали територію України, реформаторів, які пожертвували кар'єрами, щоб створити нову країну. Але слова на папері нечасто можуть по-справжньому передати емоції від пережитих подій: психологічний ефект від цього переживання неможливо передати як слід без значної емпатії з боку читача. З часом емоційні рани загоюються, але також згасне й запал самопожертви...

Мій друг Любомир Маркевич, який, як і я, має канадське походження і прожив у Києві більш ніж два десятиліття, розмістив на своїй сторінці у фейсбуці на початку Великодньої неділі 2014 року допис:

> Я був у Києві під час усього періоду вбивств, що почалися у січні. Цього вечора я вирішив прогулятися вулицею Грушевського, що йде паралельно Інститутській, де 22 січня почалися вбивства. Сьогодні тут значно спокійніше, менше людей і мені це подобається. Не можу пояснити, що змусило мене прийти

> сюди цього вечора. Знаю, сьогодні п'ятниця, не просто п'ятниця, а Страсна П'ятниця... Розумію, я прагну заспокоєння, але не можу його знайти. Я відчуваю, як щось змушує (от, знову це слово) мене повернутися до місця злочинів 22 січня і подальших днів. Мої емоції розладнані та напружені. Спогади про некваплиле сидіння за капучино на цій вулиці стикаються зі новими картинами: снайпери, кров та ноші, на яких несуть загиблих та поранених... Я не можу ці спогади примирити. Вони ще кровоточать, ще занадто рано.

Коли настала весна 2014 року, то тим, хто пережив протести на Майдані, здавалося, що за попередні 4–5 місяців ми прожили ціле життя. На початку грудня 2013 року ми з дружиною з трепетом спостерігали, як сотні людей (а може, й тисячі — ми не рахували) у центрі Києва спонтанно будують барикади зі снігу та льоду — здавалося, без жодних вказівок, що і як кожен має робити, але все одно будують; ми сміялися (це була гордість, впевненість у перемозі і патріотизм — усе разом), коли вперше почули зі сцени Майдану оголошення: «Дорогі кияни! Будь ласка, не приносьте нам більше їжу — у нас тут її більше, ніж ми можемо з'їсти». У січні я бачив піаніста у балаклаві, який грав Шопена менше ніж за 10 метрів від шеренги озброєних міліцейських спецпризначенців. Потім вперше у житті я побачив, як моє місто, мій улюблений Київ, охоплює полум'я. У лютому я спостерігав, як офіцер «Беркуту» вискакує з-за стели Незалежності на Майдані, стріляючи у юнака, який біжить через «нічийну землю» між протестувальниками та спецпризначенцями; я плакав, як ніколи раніше, коли труни з Героями Небесної Сотні виносили вперед під мелодію «Плине кача», а потім несли в останню путь під скандування тисяч людей: «Герої не вмирають!». Наприкінці лютого ми святкували свою перемогу! Звичайно, те, що відбувалося в Криму, було обурливим,

але зрештою Янукович втік і тепер можна було перебудовувати Україну.

Але російське вторгнення тривало. Хоча й наче домовилися про періоди припинення вогню, та вечірні новини і далі наповнювали сюжети про загиблих та поранених. Тим часом інформаційні репортажі закордонних журналістів переповнювала відверта дезінформація та фейки: про те, що Україна — це країна, де націоналісти та фашисти нібито регулярно вбивають російськомовних дітей... Апологети Путіна, на кшталт професора Нью-Йоркського університету Стівена Когена, який часто давав коментарі CNN та іншим американським новинним агенціям щодо «української кризи» упродовж 2014–2015 років, здавалося, вигулькували у найнеймовірніших місцях. На щастя, кілька інших фахівців у цій сфері вважали дії Росії в Україні тим, чим вони насправді були: військовою агресією проти суверенної сусідньої держави, народ якої хотів лише жити своїм життям і пишатися власною країною. Сподіваюся, що ця книжка допоможе розставити крапки над «і».

Значення української революції для світового цивілізаційного розвитку ще належить оцінити повною мірою. Демонстрації у Києві були унікальним явищем для Європи XXI століття. Основою протестів стало істотне невдоволення наскрізь корумпованим політичним режимом, який наказав застосувати силу до студентів та журналістів. Символом змін, який вибрали протестувальники, став «маяк» ЄС. Проголошуючи своє право на гідне існування, українці навчилися організовуватися, колективно діяти і об'єдналися у громадянське суспільство. У цьому процесі вони стали нацією; перекалібрували власну економіку; створили нові інтерпретації засадничих ідей, які ще можуть стати важливими для розвитку західної цивілізації.

Українці назвали події 2013–2014 років «Революцією Гідності». Ця назва і глибока, і точна. Вона відображає дуже філософські

реалії досвіду Майдану. Протягом трьох місяців мирного протесту кожен зрозумів, що насправді означає бути Людиною. Як християнин я розумію, що так і має бути: «Як духовна істота людина визначається через міжособистісні взаємини. Що правдивіше він чи вона проживає ці взаємини, то зрілішою стає його або її особиста ідентичність. Людина створює свою цінність не окремо від інших, а вступаючи у стосунки з іншими та Богом» (Папа Бенедикт XVI — «Любов у істині» (Caritas in Veritate)).

У своїй розповіді про аналогічну «духовну» революцію у Польщі, Тімоті Гартон Еш згадує робітника з блідим обличчям та у брудному піджаку в Познані, який називав рух «Солідарність» 1980–1981 року «революцією душі»[692]. Для українців такою самою «революцією душі» став Майдан — час і місце для того, щоб відкрити власну особистість; встановити зв'язок з іншими; заявити про власні переконання та захистити їх. І зрозуміти чи навіть радше відчути, що мільйони інших вірять у те саме, що й ти.

Крапля в океані. Приплив цивілізаційних змін.

Примітки і бібліографічні посилання

Подяки

1 *https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/staterev/postscpt.htm Kimmel, Michael S. (1990) Revolution, a Sociological Interpretation. Temple University Press, p. viii*

Передмова

2 «Думки з Києва» публікували ресурси *http://ukiedaily.com* та *http://circusbazzaar.com*

3 До наукових праць, що виправдовують російську агресію в Україні на підставі міфу про неминуче розширення НАТО на схід, належать, зокрема: Sakwa, Richard *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands* (2014) London: I.B. Tauris та інші.

Вступ

4 Як і багато інших мешканців української столиці, взимку 2013–2014 років я взяв собі за правило ходити на майдан Незалежності вечорами у робочі дні (між 18:30 та 22:30 щовечора натовп зростав

до кількох тисяч осіб, незалежно від температури повітря), і у неділю на регулярні «віча», коли кількість людей перевищувала 100 тисяч. Кілька вечорів минуло у філософських дискусіях у центрі міста, під час яких я намагався зігрітися теплом від вогню, що палав у бочці. Чекав сходу сонця. У ті тижні, коли під час протестів ще не почали застосовувати силу, я брав участь у сесіях мозкового штурму, які організовував «Громадський оперативний штаб» (ГОШ) — неформальний стратегічний аналітичний центр, що зібрав лідерів різноманітних груп демонстрантів, які спонтанно організувалися на Майдані та навколо нього. Також я виступав з лекціями у рамках «Відкритого університету Майдану». У перші місяці після повалення Януковича я став членом «Ініціативної групи 21 листопада» (2111.org.ua) і був радником міністра освіти та науки. Мені хотілося б думати, що в українські революції я відіграв роль учасника та спостерігача, але не завжди ці ролі неможливо було розрізнити.

5 Gorchinskaya, K. «Birth of a Nation» in Kyiv Post *https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/birth-of-a-nation-333459.html*

6 «Журналісти встановили подробиці втечі Януковича з України» / Українська правда, опубліковано у понеділок, 21 квітня 2014, 15:03. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/21/7023153/*

7 Попри неодноразові заперечення Кремля, у травні—червні 2014 року російські сили спецпризначення були у Слов'янську (епіцентрі удаваного донбаського «повстання»). Це визнав командир диверсантів, полковник ГРУ Гіркін («Стрєлков») у листопаді 2014 року — дивіться: «Girkin says he and his special ops team started conflict in Donbas» (20 Nov. 2014), UNIAN Information Agency, URL: *http://www.unian.info/politics/1011888-girkin-says-he-and-his-special-ops-team-started-conflict-in-donbas.html*

8 Case, Sean (21 Dec. 2016) Putin's Undeclared War: Summer 2014 — Russian Artillery Strikes Against Ukraine Bellingcat Report. URL: *https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2016/12/21/russian-artillery-strikes-against-ukraine/*

9 За два роки після цього інциденту розслідувальна мережа Bellingcat визначила, що, найімовірніше, за збиття МН-17 є відповідальною 53-я російська зенітна ракетна бригада. Посилання: *https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2016/02/23/53rd-report-en/*

10 Akkoc, Raziye and Winch, Jessica. «Ukraine-Russia Crisis: August 28 as it happened» (28 Aug. 2014), Telegraph, URL: *http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/11060959/Ukraine-Russia-crisis-Ukraine-invaded-by-Russian-forces-says-Petro-Poroshenko-live.html*

11 Kim, Lucian. «The Battle of Ilovaisk: Details of a Massacre Inside Rebel-Held Eastern Ukraine» (Nov. 2014) Newsweek Magazine. URL: *http://europe.newsweek.com/battle-ilovaisk-details-massacre-inside-rebel-held-eastern-ukraine-282003?rm=eu*

12 Віктор Коваленко, журналіст, який емігрував до Сполучених Штатів після служби добровольцем в українській армії, бачив бойові дії біля Дебальцевого. Свої спогади про цю битву він опублікував у особистому блозі. Див.: *https://viktorkovalenko.wordpress.com/category/battle-of-debaltseve/*

13 Канадські інструктори забезпечили широкий військовий вишкіл на Яворівському полігоні у Західній Україні. Більше про це дивіться тут: Fuhr, Stephen Canada's Support to Ukraine in Crisis and Armed Conflict: Report of the Standing Committee on National Defense (Dec. 2017) House of Commons, Canada. Інформацію про військову підтримку з боку Великої Британії дивіться: Mills, Claire U.K. Military Assistance to Ukraine (20 May 2015) House of Commons Library Briefing Paper, Number SN07135.

14 Втеча Сергія Клюєва — брата довіреної особи Януковича Андрія Клюєва — спровокувала увагу преси через те, що, здається, відбулася за сприяння Генеральної прокуратури.

15 Наприклад: Sakwa, R. (2014); Kalb, Marvin Imperial Gamble: Putin, Ukraine and the New Cold War (2015), Washington: The Brookings Institution. Критичний огляд цих та інших праць з аналогічною парадигмою — у розділі 6.

16 Kimmel (1990) p. 8

17 Eisenstadt S.N. The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity (2006), Brill.

18 Eisenstadt S.N. Comparative Civilizations and Multiple Modernities (2003), Brill.

19 Повністю розшифровану промову Леві опублікували у блозі на Huffington Post. URL: *http://www.huffingtonpost.com/bernardhenri-levy/kievs-independence-square_b_4808629.html*

20 У праці «Про революцію» (1963) (On Revolution) Ганна Арендт вказувала, що «слово «революція» первісно означало реставрацію... Революції XVII та XVIII ст., як нам здається, показують усі ознаки нового духу, духу модерної доби, що планувалися як реставрації» (p. 34). Мета перших протагоністів французької та американської революцій полягала в тому, щоб «відновити старий порядок, порушений деспотизмом абсолютної монархі та зловживаннями колоніального уряду». (p. 35).

21 В одному з популярних інтерв'ю телепродюсерка Катерина Макаревич, яка емігрувала з Росії в Україну, здається, вжила слово «Мордор», згадуючи про сучасну Росію (див. *http://patrioty.org.ua/blogs/deistvytelno-mordor-spovid-emihrantky-z-rosii-118897.html*).
У січні 2016 року користувачі сервісу «Google Перекладач» помітили (можливо, завдяки жартівнику-хакеру), що на прохання перекласти фразу «Російська Федерація» з російської на українську програма видає слово «Мордор»; у відповідь на введення слова «Лавров» українською російською з'являлася фраза «грустная лошадка», а слово «росіяни» перекладалося як «оккупанты». Про цю історію 5 січня 2016 року повідомила «Українська правда».
Див.: *https://www.pravda.com.ua/news/2016/01/5/7094522/*

22 Пекар, Валерий «Границы и дороги: Судьба Украины в мировом контексте» (21 Apr. 2014), Hvylya.net. Посилання: *http://hvylya.net/analytics/society/granitsyi-i-dorogi-sudba-ukrainyi-v-mirovom-kontekste.html*

23 Коли у червні 2014 року нарешті підписали Угоду про асоціацію, ця подія стала другорядною новиною в Україні. Аналіз цієї

події та її наслідків дивіться у блозі колишнього посла США Стівена Пайфера: «Poroshenko Signs EU-Ukraine Association Agreement» (2014), Brookings Institution. URL: *https://www.brookings.edu/blog/up-front/2014/06/27/poroshenko-signs-eu-ukraine-association-agreement/*

24 Арендт стверджувала, що головна причина, чому французька революція опустилася до насильства та терору, полягала в тому, що її родоначальники применшили роль імперативу свободи на користь «соціального питання» — тобто імперативу економічних можливостей і/або рівності — див. Arendt (1963).

25 Володимир Іщенко, самопроголошений український лівий та прихильник тези Скочпол, опублікував протягом 2014–2015 років кілька статей, де звинувачував західні уряди у підтримці «правих радикалів на Майдані» та «допомозі олігархічного післямайданівського режиму в Україні». З його точки зору, Революція Гідності взагалі не була революцією. Див.: «Ukraine has not experienced a genuine revolution, merely a change of elites» (28 February 2014), The Guardian, URL: *http://www.theguardian.com/world/2014/feb/28/ukraine-genuine-revolution-tackle-corruption*

26 Arendt (1963), p. 34–35

27 Див.: See Umland, Andreas «The Glazyev Tapes: Getting to the root of the Conflict in Ukraine» (11 Nov. 2016), European Council on Foreign Relations Commentary. URL: *http://www.ecfr.eu/article/commentary_the_glazyev_tapes_getting_to_the_root_of_the_conflict_in_7165*

28 Дивіться, наприклад: «Russia's motives in Ukraine» (2014), Strategic Comments, 20:4, viii-ix; Deyermond, R. «What are Russia's real motivations in Ukraine? We need to understand them» (27 Apr. 2014), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/27/russia-motivations-ukraine-crisis;* Shoichet, Catherine E. «What is Putin's endgame in Ukraine?» (7 Aug. 2014), CNN. URL: *http://edition.cnn.com/2014/08/07/world/europe/russia-putin-ukraine-endgame/.*

29 Аналіз, що наводить на думку, ніби метою Кремля в Україні було відновлення Росії у статусі «великої держави» дивіться у: Adelman,

Jonathan «Thinking the Unthinkable: Russia has Re-Emerged As a Great Power»(19 April 2016) Huffington Post Blog, URL: *http://www.huffingtonpost.com/jonathan-adelman/thinking-the-unthinkable-_2_b_9720304.html*; та Courtney, William and Jensen, Donald «Russia's Great Power Future» (21 March 2016), The Rand Blog. URL: *http://www.rand.org/blog/2016/03/russias-great-power-future.html*; а також: Gvosdev, Nikolas «Because it is: Russia, the Existential Great Power» URL: *https://www2.gwu.edu/~sigur/assets/docs/major_powers_091407/Gvosdev_on_%20Russia.pdf*

30 Дивіться, наприклад: «The Third Coming? Is Maidan 3.0 possible, and what would it look like?» (17 Dec. 2015), Ukrainian Week. URL: *http://ukrainianweek.com/Politics/154194.* Упродовж 2016 року повідомлялося також про кілька спроб організувати протести під егідою «Третього Майдану», але вони, здається, були спричинені підривною діяльністю, яку спонсорував Кремль. Див.: «Russian troll farms behind campaign to topple Ukrainian government» (11 Oct. 2015), StopFake URL: *http://www.stopfake.org/en/tag/third-maidan/*

31 Західний погляд на проблему висвітлено у: Abrams, Neil A. and Fish, M. Steven «Dethroning Ukraine's Oligarchs: A How-To Guide» (13 June 2016) Foreign Policy. URL: *http://foreignpolicy.com/2016/06/13/dethroning-ukraines-oligarchs-a-how-to-guide/*

32 Crane Brinton, The Anatomy of Revolution (1938) New York: Prentice-Hall, p. 24

33 Огляд історії Надії Савченко дивіться у: Shandra, Alya «The Rise and Fall of Nadiya Savchenko» (30 March 2018) Euromaidanpress. URL: *http://euromaidanpress.com/2018/03/30/the-rise-and-fall-of-nadiya-savchenko/*

34 Здається, саме це є наміром авторів: Onuch, Olga and Sasse, Gwendolyn «The Maidan in Movement: Diversity and Cycles of Protest» (2016) Europe-Asia Studies vol. 68, pp. 556–587.

35 У цьому полягає намір інспірованого Кремлем наративу, який поширює західний коментатор професор Стівен Коен. Перелік його статей на цю тему: http://jordanrussiacenter.org/author/scohen/

36 Lane, David «The Orange Revolution: 'People's Revolution' or Revolutionary Coup?» (2008), British Journal of Politics and International Relations vol. 10, pp. 525–549.

37 Термін «внутрішній Майдан» запровадив заступник генерального прокурора Давід Сакварелідзе. Див.: Мусаєва, Севгіль. Давид Сакваралідзе: У нас внутрішній Майдан в системі прокуратури (2 березня 2016), Українська правда Посилання: *http://www.pravda.com.ua/articles/2016/03/2/7100854/*

38 «В Україні зростає протестна активність громадян — дослідження» (20 March 2013) День. URL: *http://www.day.kiev.ua/uk/news/200313-v-ukrayini-zrostaie-protestna-aktivnist-gromadyan-doslidzhennya*

39 «From Maidan the Camp to Maidan the Sich: What changed?» (15 Feb. 2014) Euromaidanpress. URL: *http://euromaidanpress.com/2014/02/15/from-maidan-the-camp-to-maidan-the-sich-what-changed/#arvlbdata*

40 Чудове пояснення правових проблем із легітимністю післямайданівського уряду опублікували у цьому блозі: *http://www.david-morrison.org.uk/ukraine/why-ukrainian-regime-illegitimate.htm*

41 Я в боргу перед своїм колишнім студентом MBA, а нині хорошим другом Валерієм Пекарем (серійним підприємцем та активістом Майдану) за те, що він перший сформулював цю потрійну характеристику.

42 Типовим прикладом цього погляду є праця Сакви (2014) і аналітиків Центру Вудро Вілсона — дивіться розділ 6.

43 Pomeranz, William E. «Ground Zero: How a Trade Dispute Sparked the Russia-Ukraine Crisis» (2016) Roots of Russia's War in Ukraine, Washington: Woodrow Wilson Center Press.

Розділ 1. Передумови революції

44 Цей аргумент часто повторювався. Див. приклади: Dominque Arel «Language and Group Boundaries in the Two Ukraines» (1994); William Zimmerman «Is Ukraine a Political Community?» (1998) Communist

and Post-Communist Studies vol. 31, no. 1; Paul D'Anieri «Introduction: Debating the Assumptions of State-led Nation building in Ukraine» (2002) in Kuzio T. and D'Anieri P. (eds.) Dilemmas of State-led Nation building in Ukraine; Alexandra Hrycak «Institutional Legacies and Language Revival in Ukraine» (2006) in Arel, D. and Ruble, B. (eds.) Rebounding Identities: The Politics of Identity in Ukraine and Russia; Paul D'Anieri Ch. 5 «Societal Divisions and the Challenge of Liberal Democracy in Ukraine» (2007) in Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design.

45 Щоб визначити мовні вподобання, респондентів запитували українською та російською (у реченні були слова з обох мов), якою мовою вони хотіли б проходити опитування.

46 Khmelko, V. «Ethno-Linguistic Structure of Ukraine: Regional Features and Tendencies of Change during Independence» — Data from 2003 surveys N22462

47 Західний регіон: Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська та Чернівецька області; західно-центральний: Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та Київ; східно-центральний: Дніпропетровська, Полтавська, Сумська та Чернігівська області; південний: Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області та АР Крим; східний: Харківська, Донецька та Луганська області.

48 See Kuzio T. and D'Anieri P. (eds.) Dilemmas of State-led Nation building in Ukraine (2002)

49 Мовою, яку обирають у центральних регіонах України, є «суржик» — «креольська» суміш української та російської.
Див.: *http://kiis.com.ua/materials/articles_HVE/16_linguaethnical.pdf*.

50 Oksana Forostyna «Poaching, Simmering and Boiling: the Declining Relevance of Identity Discourse in Ukraine» (2015) in A. Wilson (ed.) What Ukrainians Think European Council on Foreign Relations.

51 Тарас Кузьо у статті «Націоналізм, ідентичність та громадянське суспільство в Україні: розуміння Помаранчевої революції» (Taras Kuzio «Nationalism, identity and civil society in Ukraine: Understanding

the Orange Revolution» Communist and Post-Communist Studies vol. 43, pp. 285–296 (2010)), стверджує, що головним у протестах «Помаранчевої революції» був процес національного пробудження. Проте, як показали Майкл Макфол (Michael McFaul, («Ukraine Imports Democracy: External Influences on the Orange Revolution» (2007) International Security, vol. 32, no. 2, pp. 45–83), Девід Лейн (David Lane, 2008) та Ендрю Вілсон (Andrew Wilson, 2005), передумови протестів були значно складніші.

52 Wilson Ukraine's Orange Revolution, (2005) Yale University Press.

53 10 Wilson, Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World (2005), Yale University Press.

54 Таке зображування було болісним для Ющенка — його батько був ув'язнений у нацистському концтаборі під час Другої світової війни.

55 Pifer, S. «Putin and Ukraine's east/west Divide» (14 May 2015), Brookings Institution. URL: *http://www.brookings.edu/blogs/order-from-chaos/posts/2015/05/14-putin-russia-divide-pifer*

56 3 грудня 2004 року Верховний Суд України постановив, що численні випадки виборчих махінацій під час другого туру голосування унеможливили справедливе визначення волі народу. Призначили повторний другий тур. За ходом голосування наглядали великі команди міжнародних спостерігачів, зокрема з Канади та Польщі.

57 Цей термін походить із Франції — від президентсько-парламентської системи, за зразком якої створено українську. Він описує ситуацію, коли чинні прем'єр-міністр та президент представляють різні політичні партії.

58 Falconbridge, G. Dobrowska, A. Gray, S. «Toppled 'mafia' President cost Ukraine up to $100 billion, prosecutor says» (30 April 2014), Reuters. URL: *http://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-yanukovich-idUSBREA3T0K820140430*

59 Див.: Chapters 5–7 of Kuzio, Taras Putin's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism and Crime, (2017) Toronto: Chair of Ukrainian Studies.

60 Адміністративна реформа Януковича складалася з низки указів (№1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» та № 370/2011 «Питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади»), які видали, за іронією долі, на виконання плану реформ. Його профінансував ахметовський фонд «Ефективне управління» та створена престижна консалтингова компанія McKinzie. Цей план нібито був спрямований на узгодження державного сектору з європейськими управлінськими структурами, окреслення функцій міністерства (політика), агентства (виконання) та інспекції (контроль). На практиці ж реформа централізувала державне управління, давши президенту величезні повноваження.

61 Wilson Ukraine Crisis: What it Means for the West (2014), Yale University Press, p. 50

62 Harding, L. «Ukraine Parliamentary Vote on Black Sea fleet erupts in fistfight» (27 April 2010), The Guardian. URL: *http://www.theguardian.com/world/2010/apr/27/ukraine-parliament-fight-eggs*

63 Sanford, D. «West condemns Ukraine over Yulia Tymoshenko jailing» (11 Oct. 2011) BBC. URL: *http://www.bbc.com/news/world-europe-15263475*

64 П'ятиповерхову будівлю з гвинтокрильним майданчиком на даху спорудили у парку в центрі Києва явно для використання під час футбольного чемпіонату «Євро-2012».

65 На батьківщині Януковича, у місті Єнакієве, його ім'я викликало грубі реакції вже за рік після обрання — дивіться вуличні інтерв'ю: *https://www.youtube.com/watch?v=2nW79V58TCw*. Проте ця критика не вплинула на голосування проти нього у цьому регіоні.

66 Презентація дослідження автора в Університеті Глазго на тему «Чи відбудеться невдовзі в Україні зміна політичного режиму?» (лютий 2013 року)

67 Mishchenko, M. «Податковий Майдан: влада намагається знищити і площу, і тих, хто на неї вийшов?» Unian, 3 February 2011. URL: *http://www.unian.ua/politics/456163-podatkoviy-maydan-vlada-namagaetsya-znischiti-i-ploschu-i-tih-hto-na-neji-viyshov.html*

68 «Соціологи зафіксували рекордну кількість протестів з 2009 року — дослідження» (2009), UNIAN. URL: *http://press.unian.ua/pressnews/980748-sotsiologi-u-berezni-zafiksuvali-rekordnu-kilkist-protestiv-z-2009-roku-doslidjennya.html*

69 «Українські музиканти про мовний закон» (5 July 2012), BBC. URL: *http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2012/07/120705_singers_language_law_oz*

70 Згідно з опитуванням 2012 року понад 60 % українців (незалежно від регіону) вважали, що на місцевому рівні міліцейське насильство є поширеним. Див.: Zalkina, Z. «Protection From Torture And Other Ill-Treatment» (2012) in Bushchenko A. and Zakharov Y. (eds), Human Rights in Ukraine Kyiv: Ukrainian Helsinki Human Rights Union. URL: *http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362722817*

71 «Протестні настрої населення: останні тенденції» (11 червня 2013), Фонд «Демократичні ініціативи» URL: *https://dif.org.ua/article/protestni-nastroi-naselennya-ostanni-tendentsii*

72 «Падающая башня» (27 июня 2013), Корреспондент No. 25.

73 «Електоральні настрої населення України, березень 2013» (15 березня 2013) Київський міжнародний інститут соціології. URL: *http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=148&y=2013&m=3&page=1*

74 «Колесніков розповів емісару ЄС про незмінність європейського курсу України» (26 Oct. 2011), Gazeta.ua. Ref: *http://gazeta.ua/articles/politics/_kolesnikov-rozpoviv-komisaru-es-pro-nezminnist-yevropejskogo-kursu-ukrayini/406569*

75 Коли під час перебування у Австрії Януковича запитали про рішення уряду призупинити підготовку до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, він, як повідомляють, відповів: «Україна йшла і буде продовжувати йти шляхом євроінтеграції» (Кошкина, 2015, 24).

76 Зінченко О. Щоденник Майдану. Про що ми тоді думали (17 лютого 2015), Історична правда. URL: *http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/02/17/147354/*

77 В опитуванні у жовтні 2013 року Партію регіонів підтримали лише 20 % опитаних у масштабах країни (найбільше — у східних областях), «Батьківщину» — 19,4 %. Партія Кличка «Удар» отримала 14,8 %, комуністи — 7 %, а «Свобода» — 5 %. Майже третина респондентів відмовилася відповідати або не планувала іти на вибори. Детальну інформацію про опитування з 2010 до 2013 року див.: *http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=115*

78 Я пропустив перший «заклик до зброї» в Києві у виконанні Мустафи через те, що в той час викладав у Львівській бізнес-школі.

79 Van Zon H. «Neo-patrimonialism as an impediment to economic development» (2001) Journal of Communist Studies and Transition Politics vol. 17, issue 3, pp. 71–95.

80 Koshiw, J.V. Beheaded: The killing of a journalist (2002) Artemia Press Ltd.

81 Опис протестів «Україна без Кучми» дивіться: Mykhelson, O. «The First Revolution — 10 years later» (11 March 2011), Ukrainian Week, URL: *http://ukrainianweek.com/Politics/19091*

82 Onuch, O. Mapping Mass Mobilizations (2014), Palgrave Macmillan, Ch. 3.

83 Wilson Ukraine's Orange Revolution (2005)

84 У червні 2016 року, під час конференції у Коледжі Європи у Натоліні (Варшава), що мала на меті встановити спільні риси між трьома українськими революціями, організатори припустили існування певного континууму: 1) Майдан був центром, а тактикою — заволодіння; 2) кожен новий Майдан висував більш універсалістські запити, почавши від дуже конкретної вимоги проходити військову службу у межах Української РСР до загальної вимоги «гідності»; 3) кожному великому Майдану передували менші протести у тому самому місці — акція «Україна без Кучми» 2001 року передувала «Помаранчевій революції» 2004 року; Податковий Майдан 2010-го — Євромайдану 2013-го.

85 «Huge Ukraine rally over EU Agreement delay» (24 Nov. 2013), BBC. URL: *http://www.bbc.com/news/world-europe-25078952*

86 Інтерв'ю з О.Турчиновим у перекладі автора з книги: Кошкина С. Майдан: Нерассказанная история. — К., 2015. — С. 38.

87 See «Михайло Винницький про ЄвроМайдан» URL: *https://www.youtube.com/watch?v=xS5x4FbZnc8*

88 «На Євромайдані розпочалася бійка: мітингувальники розтрощили автомобіль з «прослушкою» СБУ» (25 листопада 2*013),* ТСН. URL: *http://tsn.ua/politika/na-yevromaydani-vlashtuvali-provokaciyi-nevidomi-z-simvolikoyu-batkivschini-pochalasya-biyka-322003.html*

89 Wilson Ukraine's Orange Revolution (2005)

90 Згідно з українським законодавством, право на страйк гарантовано лише особам, які працюють, тому студентську акцію офіційно не можна було назвати «страйком».

91 Відео з заявою Квіта тут: *https://www.youtube.com/watch?v=UFsDsktuqGU*

92 «10 днів, які змінили Україну: 26 листопада» (26 листопада 2014) BBC. URL: *http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141121_10_days_in_november_2013_26_az*

93 Синопсис інтерв'ю Януковича напередодні Вільнюського саміту див.: *https://www.youtube.com/watch?v=MqS_dw-maCM* Повна версія: *https://www.youtube.com/watch?v=GGMwGv04u0E*

94 До останньої хвилини лідери ЄС прагнули переконати Януковича підписати угоду. Див.: Gotev, G. «Ukraine, EU dig in heels as Vilnius summit opens» (29 Nov. 2013), Euroactiv. URL: *http://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/ukraine-eu-dig-in-heels-as-vilnius-summit-opens/*

Розділ 2. Майдан стає «Січчю»

95 Упродовж XVIII–XIX століть словом «москаль» позначали вояків російської імперської армії. На початку XX століття українці стали використовувати його як принизливу назву для всіх росіян. Проте це слово не є таким образливим, як, наприклад, «кацап».

96 Фаріон відкрито засуджувала «русифікаційні», на її думку, заходи, впроваджені режимом Януковича. Ірина Фаріон прославилася після

свого візиту до одного львівського дитсадка, де зафільмували, як вона сварить дітей за те, що ті називають себе Машею й Дашею — російськими зменшувальними формами імен Марія та Дарія.

97 У 2008–2009 роках я працював у Савіка Шустера як «хронікер» (політичний коментатор) і регулярно з'являвся у вечірніх випусках ток-шоу ShusterLive з понеділка до четверга. На початку 2010-го формат «хронікерів» припинили.

98 Повний запис випуску 29 листопада 2013 року можна передивитися тут: *https://www.youtube.com/watch?v=y8Fp5kcj98o*

99 Подробиці інциденту з Яценюком та звукопідсилювальною системою див.: Кошкина, 2015, с. 56–60.

100 «Попов сообщил ГПУ, что выполнял распоряжения Клюева» (14 Dec. 2014), Zerkalo Nedeli. URL: *http://zn.ua/POLITICS/popov-soobschil-gpu-chto-vypolnyal-rasporyazheniya-klyueva-135077_.html*

101 Тут слово «елка» означає новорічну ялинку російською, але воно набуло трохи іншої конотації після того, як у одному телеінтерв'ю Янукович не зміг згадати українське слово «ялинка» і після 10-секундної паузи вимовив його російський відповідник.
Див.: *https://www.youtube.com/watch?v=sYRjvs3Y-Wk*

102 Кошкина, 2015, с.74–85.

103 Кошкина, 2015, с.67–68.

104 Прихильники євромайданівського руху закордоном зібралися 1 грудня у столицях різних країн світу продемонструвати підтримку євроінтеграції України, багато лідерів ЄС вважали це питання важливим.

105 Тими вихідними народилося популярне гасло «Янукович підарешт!». Це була гра слів: якщо вимовляти його правильно, то воно означало заклик до арешту Януковича, але фраза звучить дуже подібно до «педераст» — принизливої назви гомосексуалістів.

106 Пізніше Зубко став міністром інфраструктури та віцепрем'єр-міністром у перших двох урядах після Майдану.

107 Кошкина, 2015, с. 89 — переклад, який автор здійснив із російського оригіналу.

108 Стражний О. Майдан: Події — Свідчення — Менталітет. — К.: Дух і Літера, 2016. — С.46.

109 Кошкина, 2015, с. 90 — уривок з інтерв'ю з О.Турчиновим.

110 Арсен Аваков, опозиційний депутат від Харкова, який згодом став міністром внутрішніх справ, зберіг цю серветку як сувенір — фото у книзі: Кошкина, 2015, с. 128.

111 Я приписую цю характеристику ситуації Валерію Пекарю (особисті розмови).

112 Інцидент з трактором зупинив Петро Порошенко. Цей вчинок був першою з кількох дій, що сприяли зростанню статусу Порошенка, тоді опозиційного депутата, і його обранню Президентом України.

113 «Корчинський після штурму Банкової виїхав до Росії, а полковник «Беркуту» міг здійснювати провокації» (5 грудня 2013) ТСН. URL: *http://tsn.ua/politika/korchinskiy-pislya-shturmu-bankovoyi-viyihav-do-rosiyi-a-polkovnik-berkutu-mig-zaymatisya-provokaciyami-323778.html.* За словами Ендрю Вілсона, «Дмитро Корчинський мав довгу традицію роботи на кремлівські організації та виступів у пропутінських літніх таборах у Росії». Див.: Wilson (2005), p. 69.

114 Кириченко В. Темний бік Майдану (2015) у книзі: Мухарський А. (ред.) Майдан: (Р)еволюція Духу. — К.: Наш формат, 2015. — 314 с.

115 Кошкина, 2015, с. 98.

116 Кошкина, 2015, с. 100.

117 Кириченко, 2015, с. 51–56.

118 Wilson (2014) p. 70.

119 10 грудня ці підрозділи прорвали оточення навколо своєї бази у Василькові.

120 Стражний, 2016, с. 8.

121 Кошкина, 2015, с. 102.

122 Українська Конституція обмежує кількість голосувань за оголошення недовіри уряду у парламенті до одного за сесію. Чинна на той час редакція Конституції (тобто текст 1996 року, дію якого поновили після 2010-го) дозволяв президентові звільняти уряд будь-коли.

123 Стражний, 2016, с. 153–154.

124 Серед засуджених був Валерій Гарагуц, журналіст із Дніпропетровська, якого звинуватили у нападі на 70 (!) беркутівців. Насправді Валерій знепритомнів від удару співробітника «Беркуту», коли намагався надати першу допомогу пораненому колезі. Кілька годин він пролежав на грудневій бруківці обличчям вниз — див.: Кошкина, 2015, с. 99.

125 Стражний, 2016, с. 68.

126 BBC оцінювала кількість присутніх до 2 мільйонів, але це, очевидно, дещо перебільшена кількість.

127 Стражний, 2016, с. 68–80.

128 Кошкина, 2015, с. 133–141.

129 Ashton, C. «Message by EU High Representative Catherine Ashton to Maidan protesters» (2014), European Commission, URL: *http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-1060_en.htm*

130 «John McCain tells Ukraine protesters: 'We are here to support you!'» (15 Dec. 2013), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/world/2013/dec/15/john-mccain-ukraine-protests-support-just-cause*

131 Кошкина, 2015.

132 «Дві третини киян підтримують Євромайдан» (19 грудня 2013), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2013/12/19/7007755/*

133 Журналісти зв'язалися з послом ЄС у Києві і дізналися, що таку вимогу не ставили на порядок денний у жодних перемовинах, а візові режими та національне законодавство про шлюб не пов'язані між собою.

134 Шимків пішов із «Майкрософт» на початку протестів, що дехто інтерпретував як піар-трюк. Пізніше пан Шимків став заступником голови адміністрації Порошенка, відповідальним за проведення реформ.

135 Я пишаюся тим, що в обох ситуаціях Майдан підтримали бізнес-менищо до того закінчили програму MBA, якою я керував у бізнес-школі Києво-Могилянської академії.

136 Wilson (2014), p. 74.

137 Стражний, 2016, с. 91.

138 Ініціатива ВУМ тривала у січні, коли Український дім на Європейській площі зайняли майданівські активісти і сцену біля Лядської брами розібрали. Після повалення режиму Януковича ВУМ перевів свою діяльність у онлайн-формат (vum.org.ua), пропонуючи курси для громадських активістів.

139 *Див.: https://www.facebook.com/mychailo.wynnyckyj/timeline/story?ut=60&wstart=1385884800&wend=1388563199&hash=3472839685389271950&pagefilter=3*

140 *https://www.facebook.com/OleksandrStarodubtsev/posts/1076587359038498*

141 Стражний, 2016, с.95.

142 НОМ пізніше перейменували на «Всеукраїнське об'єднання "Майдан"».

143 Wilson (2014), p. 75.

Розділ 3. Сповзання у насильство

144 Докази безпосередньої участі начальника служби безпеки Януковича Костянтина Кобзаря у побитті Чорновол знайшли у Межигір'ї після втечі президента. Див.: Wilson (2014), p. 77

145 «Тетяна Чорновіл пробралася в Межигір'я» (27 серпня 2012), TVi . URL: *https://www.youtube.com/watch?v=PisHecewK_k;*

146 Чорновол Т. та Луценко І. «Царські справи — нове «Межигір'я» для Януковича в Криму» (25 липня 2013), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/articles/2013/07/25/6994933/*

147 Interfax Ukraine «Svoboda demands to qualify beating of Ilyenko as attempted murder» (4 Jan. 2014), Kyiv Post. URL: *https://www.kyivpost.com/article/content/ukraine-politics/svoboda-demands-to-categorize-beating-of-mp-ilyenko-lawyer-kizin-as-attempted-murder-334661.html*

148 Grytsenko O. «Kidnapped activist Verbytsky found dead; activist Lutsenko describes abduction» (23 Jan. 2014), Kyiv Post. URL: *https://www.kyivpost.com/article/content/euromaidan/*

kidnapped-activist-verbytsky-found-dead-activist-lutsenko-describes-abduction-335401.html.

149 Marson, J. «Missing Ukraine Protester Turns Up Badly Bruised» (31 Jan. 2014), The Wall Street Journal. URL: *https://www.wsj.com/articles/missing-ukraine-protester-bulatov-turns-up-1391158592*

150 Прохання Рибака забарикадувати його підтвердив Порошенко. Кошкина, 2015, с. 167.

151 «16 січня рік тому — як це відбувалося, і які мало наслідки» (16 січня 2015), 24TV. URL: *http://24tv.ua/16_sichnya_rik_tomu_yak_tse_vidbuvalosya_i_yaki_malo_naslidki_n532318*

152 Того дня також звільнили прессекретаря президента Дарку Чепак та директора Національного інституту стратегічних досліджень Андрія Єрмолаєва.

153 Серед тих, хто підписав документ, були В'ячеслав Брюховецький (колишній президент Києво-Могилянської академії), Ярослав Грицак (відомий історик), Сергій Жадан (поет), Йосип Зісельс (правозахисник), Мирослав Маринович (радянський дисидент), Олександр Пасхавер (економіст) та Мирослав Попович (філософ).

154 Кошкина, 2015, с. 176.

155 Проголошеною метою «Правого сектора» було створення «Української тоталітарної націоналістичної держави». У своїх перших відозвах (початок січня 2014 року) члени «Правого сектора» заперечували легітимність і режиму Януковича, і лідерів парламентської опозиції. Вони висміювали Майдан, називаючи його «фестивалем пісні й танцю», і закликали усіх молодих людей, які хотіли бути героями, приходити до них з коктейлями Молотова на вулицю Грушевського, щоб «знищити псів режиму».

156 Кошкина, 2015, с. 188.

157 Стражний, 2016, с. 183–185.

158 Визначили, що це той тип куль, які використовують для зупинки транспорту пробиванням шин. Кошкина, 2015, с. 184.

159 Стражний, 2016, інтерв'ю зі співробітником «Беркуту», с. 188.

160 Wilson, (2014), p. 84.

161 Кошкина, с. 191–194.

162 Кошкина, с. 186–187.

163 Кошкина, с. 195.

164 Стражний, с. 202.

165 Sindelar, D. «Who are Ukraine's 'Ultras'?» (27 Jan. 2014), RFE/RL. URL: *https://www.rferl.org/a/ukraine-protests-sports-fans-euromaidan/25244357.html*

166 Стражний, с.203.

167 Кошкина, с.200.

168 У суботу 20 січня компанія Ахметова «Систем кепітал менеджмент» (СКМ) оприлюднила заяву, де засудила застосування сили для розв'язання політичної кризи в Україні.

169 На форумі «Ялтинська економічна стратегія» 2013 року Янукович назвав Україну «затиснутою між двома величезними чудовиськами: ЄС та Росією». Литовська президентка Даля Грибаускайте із притиском нагадала українському колезі, що «ЄС — не чудовисько».

170 Gorchinskaya, K. «Putin's original plan for Ukraine» (21 March 2014), Kyiv Post. URL: *https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/putins-original-plan-for-ukraine-340233.html*

171 Кошкіна (с. 183–184) припускає, що вбивства Нігояна та Жизневського 20 січня могли бути «ритуальними вбивствами», спрямованими на загострення ситуації, тобто мали спонукати до масового насильства і відповідної реакції режиму.

172 4 лютого польський міністр закордонних справ Сікорський попередив про «апокаліптичні» наслідки, якщо протистояння з Майданом не вдасться припинити мирним шляхом. Те саме повторила помічниця держсекретаря США Нуланд 6 лютого після зустрічі з Януковичем.

173 Щоб продемонструвати невдоволення діями Януковича, 29 січня Путін наказав підвищити тарифи на імпорт українських товарів до Росії з 5 % до 40 % від дати затвердження відповідного рішення.

174 Стражний, с.212.

175 Протягом попередніх тижнів у різних регіонах України відбувалися запеклі сутички, а вулицями продовжували вештатися тітушки, знущаючись із перехожих, у яких підозрювали прихильників Майдану, нищачи їхню власність (наприклад, палили автівки), але у епіцентрі протестів, здається, поступово ставало спокійніше.

176 Кошкина, с. 228.

177 Стражний, с. 241. Кошкина, с. 247.

178 Кошкина, с. 264.

179 Кошкина, с. 270.

180 Кошкина, с. 254.

181 «Під'їзди до Києва блокують, машини перевіряють, люди їдуть лісами» (19 лютого 2014), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014696/*

182 Кошкина, с. 281.

183 Згідно з подальшими розслідуваннями «Громадського телебачення», стрільця з даху консерваторії звали Іван Бубенчик. Див.: Gorchynskaya, K. «He Killed for the Maidan» (26 Feb. 2016), Foreign Policy. URL: *http://foreignpolicy.com/2016/02/26/he-killed-for-the-maidan/*

184 Відео відступу «Беркуту»: *https://www.youtube.com/watch?v=IWzI9V3WSnc*

185 Наприклад: «Kyiv — Bloody Battle on Maydan» URL: *https://www.youtube.com/watch?v=U4GbDgN7emM*

186 «No justice one year on for those killed in Kiev's Maidan Square» (20 Feb. 2015), Financial Times. URL: *https://www.ft.com/content/fbc442ec-b844-11e4-86bb-00144feab7de*

187 Katchanovski, Ivan, The 'Snipers' Massacre' on the Maidan in Ukraine (5 Sept. 2015). Available at SSRN: *https://ssrn.com/abstract=2658245* or *http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2658245*

188 MacAskill, E. «Ukraine crisis: bugged call reveals conspiracy theory about Kiev snipers» (5 March 2014), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/world/2014/mar/05/ukraine-bugged-call-catherine-ashton-urmas-paet*

189 Постанова — це нормативно-правовий акт разової дії, який має законну силу, але не потребує підпису президента.

190 «Agreement on the settlement of crisis in Ukraine — full text» (21 Feb. 2014), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/world/2014/feb/21/agreement-on-the-settlement-of-crisis-in-ukraine-full-text*

191 «Сікорскі, вмовляючи Раду Майдану, сказав, що інакше всі помруть» (21 лютого 2014), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015576/*

192 Це оголошення стало початком ініціативи докторки Уляни Супрун «Захист патріотів», яка згодом переросла у програму бойової медичної підготовки для української армії та добровольчих батальйонів.

193 Пізніше Кличко вибачився за те, що тиснув руку Януковичу і вів з ним переговори, але виправдав свої дії прагненням зберегти мир: «Кличко вибачився перед Майданом і готовий вимагати від Януковича піти» (21 лютого 2014), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015611/*

194 Виступ Парасюка можна переглянути тут: *https://www.youtube.com/watch?v=M01BVoOfJL8*

Розділ 4. Кульмінація та рикошет

195 «Янукович вилетів до Харкова» (21 лютого 2014), Дзеркало тижня. URL: *https://dt.ua/POLITICS/yanukovich-viletiv-do-harkova-138060_.html).* Тієї ночі багато хто (і я теж) відстежував на flightradar24.com літак, який, здавалося, належав Януковичу. О 4:30 за київським часом літак приземлився у Арабських Еміратах. Він облетів Дубай, а потім звернув до аеропорту Фуджейра. Згідно з пізнішими повідомленнями, на борту була друга дружина Януковича (з якою він жив у Межигір'ї в цивільному шлюбі, залишаючись офіційно одруженим з першою дружиною Людмилою) та їхня маленька дитина. Але, за словами харківського губернатора Михайла Добкіна, цивільна дружина Януковича того вечора прилетіла разом з ним до Харкова (Кошкина, с. 315).

Тому кого чи що превозив літак, який 21–22 лютого летів з Києва до Арабських Еміратів, досі невідомо. Евакуацію цінностей (зокрема багато готівки) з Межигір'я завершили до виїзду Януковича, тож, можливо, метою рейсу до Фуджейри було захистити майно, а не людей.

196 «Калетник втік до Росії» (22 лютого 2014), Espresso TV, *http://espreso.tv/news/2014/02/22/kaletnyk_vtik_do_rosiyi*

197 «Верховна Рада повернула Конституцію 2004 року» (21 лютого 2014), UNIAN. URL: *http://www.unian.ua/politics/887883-verhovna-rada-povernula-konstitutsiyu-2004-roku.html*

198 «Полное интервью Януковича» URL: *https://www.youtube.com/watch?v=LNh-fup8KK0*

199 «Янукович: я не збираюся у відставку» (22 лютого 2014), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015766/*

200 Потім цю заяву спростував спікер Рибак, який їхав разом з Януковичем до Харкова: Рибак спростував заяву Януковича, що у нього стріляли» (23 лютого 2014) Тиждень. URL: *http://tyzhden.ua/News/102979*

201 2018 року український Конституційний Суд визнав мовний закон Ківалова-Колесніченка неконституційним (таким, що суперечить статті 10 Конституції України).

202 Wilson, Orange Revolution (2005)

203 Кошкина, с. 310.

204 Цитується за: Кошкина, 2015, с. 319. Вранці після його від'їзду охорона Межигір'я відчинила ворота для активістів Майдану та журналістів. Їхні враження транслювалися онлайн: «Журналістів пустили в резиденцію Межигір'я» (22 лютого 2014), LB.ua. URL: *http://ukr.lb.ua/news/2014/02/22/256622_zhurnalistov_pustili_rezidentsiyu.html*

205 Кошкина, с. 321.

206 Згідно з історією, яку розповів Володимир Путін у фільмі «Крим: шлях на батьківщину», російські спецпризначенці спробували вивезти Януковича з української території, коли його кортеж дістався Азовського моря (ймовірно, у Донецькій або Запорізькій області), але невдало.

207 Carceti, T. «One year ago today, Victor Yanukovych began packing his valuables in preparation for leaving Ukraine» — video: *http://www.democraticunderground.com/10026247627*

208 «Депутати з'їзду в Харкові перебирають владу на Південному сході та в Криму» (22 лютого 2014), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015713/*

209 Закон США про іноземну допомогу (1961) «обмежує підтримку уряду будь-якої країни, законно обраного очільника уряду якої усунули від влади шляхом військового перевороту або декретом». Аналогічне законодавство існує у багатьох країнах ЄС. Див.: Fisher, M. «Law says U.S. is required to cut aid after coups. Will it?» (3 July 2013), The Washington Post. URL: *https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2013/07/03/law-says-the-u-s-is-required-to-cut-aid-after-coups-will-it/*

210 «Допа і Гепа втекли в Росію» (22 лютого 2014), Українська правда. URL: h*ttp://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015803/*

211 За оцінками НАТО, наприкінці лютого 2014 року на кордоні з Україною розмістили понад 150 тисяч російських вояків у бойовій готовності. Див.: Strange, H. and Oliphant, R. «Ukraine revolution: 150,000 Russian troops on alert as U.S. warns Putin» (26 Feb. 2014), The Telegraph. URL: *https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/10662187/Ukraine-revolution-Protesters-in-stand-off-in-pro-Russian-Crimea.html*

212 Інтерв'ю з Сергієм Пашинським, виконувачем обов'язків глави Адміністрації Президента у книзі: Березовець Т. Анексія: Острів Крим, хроніки «гібридної війни. — К.: Брайт стар паблішинг, 2015. — С. 38.

213 Charboneau, L. «Russia: Yanukovych asked Putin to use force to save Ukraine» (4 March 2014), Reuters. URL: *https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-un/russia-yanukovich-asked-putin-to-use-force-to-save-ukraine-idUSBREA2224720140304*

214 «Буде хаос: Глазьєв лякає Україну перспективою розколу у разі підписання УА» (24 вересня 2013) Bigmir.net. URL: *http://news.bigmir.net/*

ukraine/754290–Byde-haos-Glazev-lyakae-Ykrainy-perspektivou-rozkoly-y-razi-pidpisannya-YA

215 Інтерв'ю з Дмитром Білоцерковцем, кримським активістом молодіжного крила партії «УДАР» та уродженцем Севастополя у книзі: Березовець Т., 2015, с. 48.

216 Веселова В. «Севастополь-2014: як почалася окупація Криму» (24 лютого 2016) RFE/RL Крим: Реалії. URL: *https://ua.krymr.com/a/27570900.html*

217 Williams, P and Picarelli, J. «Organized Crime in Ukraine: Challenge and Response» (March 2001) Trends in Organized Crime, vol. 6, Issue 3–5, pp. 100–142.

218 Березовець, 2015, с. 41.

219 Інтерв'ю з Турчиновим у: Березовець, с. 86.

220 Березовець, с. 94.

221 Аксьонов заявляв, що його кандидатуру запропонував «легітимний президент України», але коли 28 лютого, під час пресконференції у Ростові-на-Дону, Януковича запитали про це, він заперечив, що пропонував Аксьонова на затвердження кримським парламентом.

222 Згідно з Березовцем (с. 52), угруповання Аксьонова називалося «Салем». Спікер Константінов очолював будівельну компанію «Консоль» із сумнівною репутацією: її славу у купівлі незаконних дозволів на будівництво випереджало лише невиконання зобов'язань із виплати банківських позик та перед інвесторами, які заплатили аванс.

223 У телефільмі «Крим. Шлях на батьківщину» (його уперше показли 8 березня 2015 року) Президент Путін зізнався у цьому, вихваляючись, що 27 лютого він перший наказав задіяти російським силам спецпризначення на півострові. Огляд фільму дивіться: Wynnyckyj, M. «Crimea: the Road to the Homland. The Putimentary»(18 March 2015), Circus Bazaar. URL: *http://www.circusbazaar.com/crimea-the-road-to-the-homeland-the-putimentary/*

224 Інтерв'ю з Дмитром Тимчуком. Березовець, 2015, с. 56.

225 Звернення підтримали 246 парламентарів. Депутати, обрані в округах Автономоної Республіки Крим не голосували «за».

226 Угода вимагала від гарантів суверенітету та територіальної цілісності України проводити консультації у разі порушення. Юридично США, Велика Британія та інші країни не порушили угоду: після агресії Росії Рада Безпеки ООН детально обговорила це питання.

227 «Statement by the President on Ukraine» (28 February 2014), The White House. URL: *https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/02/28/statement-president-ukraine*

228 Мапу об'єктів, які захопили російські війська див.: «Составлена карта расположения российских войск в Крыму» (1 березня 2014), Главред. URL: *http://glavred.info/politika/sostavlena-karta-raspolozheniya-rossiysk-voysk-v-krymu-272674.html*

229 «Совет Федерации разрешил Путину ввести войска на Украину» (1 марта 2014), Lenta.ru. URL: *https://lenta.ru/news/2014/03/01/sovfed/*

230 «Аксьонов став прем'єр-міністром Криму з порушенням закону — указ Турчинова» (1 березня 2014), 24TV. URL: *https://24tv.ua/aksonov_stav_premyerministrom_ar_krim_z_porushennyam_zakonu__ukaz_turchinova_n415262*

231 «Тимчук назвав кількість зрадників в окупованому Криму» (6 листопада 2017), Сегодня. URL: *https://ukr.segodnya.ua/regions/krym/tymchuk-nazval-kolichestvo-predateley-v-okkupirovannom-krymu-1069850.html.* Потім Турчинов надав детальні дані щодо кількості перекинчиків з СБУ, прикордонної служби та органів внутрішніх справ. Див.: «З усіх силовиків Криму під час окупації Україну не зрадили щонайменше 20 % — Турчинов» (27 лютого 2017), ТСН. URL:: *https://tsn.ua/politika/z-usih-silovikiv-krimu-pid-chas-okupaciyi-ukrayinu-ne-zradili-menshe-20-turchinov-887945.html*

232 Українські можновладці нехтували українською армією не одне десятиліття, а особливо — під час президентства Януковича.

233 «Юлій Мамчур: армія за рік навчилася вважати Росію агресором» (3 березня 2015), BBC. URL: *https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/03/150302_yulii_mamchur_interview_vc*

234 Відеорепортаж про цю подію дивіться: *https://www.youtube.com/watch?v=DPXV2XOhmoU*

235 «Курсанти, які співали в Криму гімн України, стали лейтенантами в Одесі» (26 лютого 2016), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/news/2016/02/26/7100403/*

236 Прапорщика Сергія Кокуріна вбили в Сімферополі 18 березня під час перестрілки з російськими військами, які штурмували об'єкт українських ВМС, де Кокурін був на вартовій службі.

237 «Ukraine Crisis: 'Illegal' Crimean URLerendum condemned» (6 March 2014), BBC. URL: *https://www.bbc.com/news/world-europe-26475508;*

238 «В Севастополі за відокремлення проголосували 123 % населення» (17 березня 2014), Texty.org.ua URL: *http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/52528/V_Sevastopoli_za_vidokremlenna_progolosuvaly_123_naselenna*

239 «Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці» (4 березня 2014), Київський міжнародний інститут соціології. URL: *https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236*

240 Gregory, P.R. «Putin's 'Human Rights Council' Accidentally Posts Real Crimean Election Results» (5 May 2014), Forbes. URL: *https://www.forbes.com/sites/paulroderickgregory/2014/05/05/putins-human-rights-council-accidentally-posts-real-crimean-election-results-only-15-voted-for-annexation/#68c0ebd5f172*

241 Dreyfuss, B. «Full text and analysis of Putin's Crimea speech» (19 March 2014), The Nation. URL: *https://www.thenation.com/article/full-text-and-analysis-putins-crimea-speech/*

242 Croft, A. «Russia could achieve Ukraine incursion in 3–5 days — NATO general» (2 April 2014), Reuters. URL: *https://uk.reuters.com/article/uk-ukraine-crisis-breedlove/russia-could-achieve-ukraine-incursion-in-3-5-days-nato-general-idUKBREA310J820140402*

243 Gregory, P.R. «Putin's Attack On East Ukraine Began Today: What This Means For Europe And The US» (7 April 2014), Forbes.

URL: *https://www.forbes.com/sites/paulroderickgregory/2014/04/07/putins-attack-on-ukraine-began-today-what-this-means-for-europe-and-the-us/#145ab06b5617*

244 Kazansky D. «Привид «ХНР» — з підвалу на базар» (26 вересня 2014), Тиждень. URL: *http://tyzhden.ua/Society/119962*

245 Під час антимайданівських демонстрацій в березні у Харкові на відео потрапило кілька протестувальників (які мали вдавати місцевих), що розпитували дорогу; вони переплутали місцевий театр з будівлею облдержадміністрації.

246 Chekalkin D. «How Russia invaded Ukraine as told by FSB colonel Girkin» (7 грудня 2014), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2014/12/07/fsb-colonel-girkin-tells-details-of-how-russia-invaded-ukraine-in-twice-censored-interview/*

247 Пізніше Штепу звільнили з посади «сепаратисти» і замінили її «народним мером» В'ячеславом Пономарьовим. 2015 року Українська держава звинуватина Штепу в розпалюванні сепаратизму.

248 «У Донецькій області почалась антитерорестична операція — Турчинов» (15 квітня 2014), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/15/7022458/*

249 «Ukrainian troops in control of Donetsk Oblast's Kramatorsk airfield, Ukrainian deputy prime minister says several hundred Russian troops in Ukraine» (16 April 2014), Kyiv Post. URL: *https://www.kyivpost.com/content/ukraine/turchynov-anti-terrorist-operation-has-begun-in-northern-donetsk-343563.html*

250 Сергацкова К. «Глава уряду самопроголошеної Донецької народної республіки: «Зараз мені ніколи займатися МММ» (15 квітня 2015), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/15/7022531/*

251 Amoss, H. «'There was heroism and cruelty on both sides': the truth behind one of Ukraine's deadliest days» (30 April 2015), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/world/2015/apr/30/*

there-was-heroism-and-cruelty-on-both-sides-the-truth-behind-one-of-ukraines-deadliest-days

252 Оскільки люди у масках, здається, не знали дороги (тобто не були одеситами), міліціонери вели проросійських демонстрантів вулицями міста. Див.: *https://www.youtube.com/watch?v=ixWRe49o7XY*

253 Cohen, T. «G8 becomes the G7 as leaders kick Russia out: It's not a big problem, says Putin's foreign minister» (25 March 2014), Daily Mail. URL: *http://www.dailymail.co.uk/news/article-2588490/G8–G7-leaders-kick-Russia-Its-not-big-problem-says-Putins-foreign-minister.html*

254 Borger, J. and Luhn, A. «Ukraine Crisis: Geneva talks produce agreement on defusing conflict» (17 April 2014), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/world/2014/apr/17/ukraine-crisis-agreement-us-russia-eu*

255 Birnbaum M., Kunkle, F. and Denyer, S. «Putin calls for postponement of separatists' referendum in eastern Ukraine» (7 May 2014) Washington Post. URL: *https://www.washingtonpost.com/world/europe/putin-calls-for-postponement-of-separatists-referendum-in-eastern-ukraine/2014/05/07/a041c261-b47f-47ae-8f33–51ef9d1b92c8_story.html?utm_term=.83ad4195e7ad*

256 Blair, D. «Ukraine Crisis: Vladimir Putin urges separatists to postpone referendum» (7 May 2014), Telegraph. URL: *https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/10814402/Ukraine-crisis-Vladimir-Putin-urges-separatists-to-postpone-referendum.html*

257 «Після втечі Януковича в скарбниці залишилося 108 133 гривні 65 копійок. Документ» (11 березня 2017), Censor.net. URL: *https://ua.censor.net.ua/news/431546/pislya_vtechi_yanukovycha_v_skarbnytsi_zalyshalosya_108_133_gryvni_65_kopiyiok_dokument*

258 Kramer, A.E. «Ukraine Turns to Its Oligarchs for Political Help» (2 March 2014), NY Times. URL: *https://www.nytimes.com/2014/03/03/world/europe/ukraine-turns-to-its-oligarchs-for-political-help.html*

259 Протягом весни—літа 2014 року Коломойський перетворив Дніпропетровськ (офіційно перейменований на Дніпро 2016-го) на

фортецю. Усі в'їзди у місто обладнали електронною системою перевірки транспорту, виставили блокпости. Організовувалися, споряджувалися та фінансувалися добровольчі батальйони — це стало проблемою, коли наприкінці 2015 року відбудували українські Збройні сили.

260 «Віденська зустріч Порошенка з Фірташем тривала 28 годин — ЗМІ» (8 червня 2015), Дзеркало тижня. URL: *https://dt.ua/POLITICS/videnska-zustrich-poroshenka-z-firtashem-trivala-28-godin-zmi-175216_.html*

261 «Рада зробила перший крок до розширення автономії вищої освіти» (8 квітня 2014), IPress.ua. URL: *http://ipress.ua/news/rada_u_pershomu_chytanni_progolosuvala_za_zakon_pro_vyshchu_osvitu_58759.html*

262 Wynnyckyj, M. «Thoughts from Kyiv on Higher Education» (6 September 2014). URL: *http://ukiedaily.com/thoughts-kyiv-60-08-2014-higher-education/*

263 Савицький О. «Довгий шлях з міліції в поліцію» (7 листопада 2015), DW. URL: *https://p.dw.com/p/1H1hB*

264 Walker, E.E. «Interpreting the results of Ukraine's presidential election» (31 May 2014), Eurasian Geopolitics. URL: *https://eurasiangeopolitics.com/2014/05/31/reading-the-results-of-ukraines-presidential-election/*

265 «Порошенко: АТО має тривати не місяці, а години» (26 травня 2014), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/26/7026737/?attempt=1*

266 23 серпня 2018 року Порошенко публічно вибачився за те, що викликав надмірні очікування в українців щодо перспектив швидкого завершення війни. Див.: «Порошенко вибачився за слова "АТО триватиме кілька годин" у 2014-му» (23 серпня 2018), Радіо Свобода. URL: *https://www.radiosvoboda.org/a/news-poroshenko-pro-ato-za-hodyny/29448775.html*

267 «Donetsk militants send 34 pro-Russian separatist bodies to Russia — leader» (30 May 2014), Kyiv Post. URL: *https://www.kyivpost.com/article/content/war-against-ukraine/donetsk-militants-send-34-pro-russian-separatists-bodies-to-russia-leader-350016.html*

Розділ 5. Війна та реформи

268 Finnin, R. «A divided Ukraine: Europe's most dangerous idea» (28 March 2014), Ref: *http://www.cam.ac.uk/research/discussion/a-divided-ukraine-europes-most-dangerous-idea*

269 Стенограма засідання Ради національної безпеки та оборони 28 лютого 2014 року, с.31. Див.: «Стенограма засідання РНБО України у зв'язку з початком російської агресії в Криму» (22 лютого 2016), Українська правда. RL: *http://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/22/7099911/*

270 «15000 police 'defected to Donbas separatists'» (16 October 2014), UNIAN. URL: *https://www.unian.info/politics/996995-15000-police-defected-to-donbas-separatists.html*

271 Blair, D. «Ukraine: rebels shoot down plane carrying 49» (14 June 2014), Telegraph. URL: *https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/10899657/Ukraine-rebels-shoot-down-plane-carrying-49.html*

272 «Указ Президента «Про часткову мобілізацію» — див.: *http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/303/2014*

273 Goralska, A. «Report: Volunteer battalions. Origin, operation, controversies» (18 May 2015), Open Dialog Foundation. URL: *https://en.odfoundation.eu/a/6448,report-volunteer-battalions-origin-operation-controversies*

274 Титиш Г., Жартовська М. «Айдар: історія одного добровольчого батальйону без купюр» (5 лютого 2015), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/5/7057488/*

275 «Підмога в Іловайськ в середу ввечері так і не надійшла — Семенченко» (27 серпня 2014), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/27/7035978/*

276 Karatnycky, A. «Warlords and armed groups threaten Ukraine's rebuilding» (30 Dec. 2014), Washington Post. URL: *https://www.washingtonpost.com/opinions/the-rise-of-warlords-threatens-ukraines-recovery/2014/12/30/a23b2d36-8f7b-11e4-a412-4b735edc7175_story.html*

277 Внаслідок скандалу через контроль над «Укрнафтою» (корпорацію, більшістю акцій якої володіла держава, але насправді все контролювала група «Приват»), президент Порошенко звільнив Коломойського з посади голови Дніпропетровської облдержадміністрації.

278 Taub, A. «Pro-Kiev militias are fighting Putin, but has Ukraine created a monster it can't control?» (20 Feb. 2015), Vox. URL: *https://www.vox.com/2015/2/20/8072643/ukraine-volunteer-battalion-danger*

279 Boyd-Barrett, O. Western Mainstream Media and the Ukraine Crisis: A Study in Conflict Propaganda, (2017) Routledge.

280 У березні 2014 року кримські ЗМІ роздмухували істерику серед російськомовного населення півострова фальшивими заявами про те, що бійці «Правого сектора» вже прямують сюди здійснювати етнічні чистки. У квітні після перестрілу біля Слов'янська російський телеканал LifeNews звинуватив бійців «Правого сектора» у залякуванні російськомовних на Донбасі. Як доказ журналісти показали візитку, що нібито належала Дмитру Ярошу. Її знайшли на місці сутички разом з німецьким кулеметом часів Другої світової та окулярами нічного бачення; стверджували, що візитка залишилася неушкодженою, та тіло її власника згоріло до невпізнання. Звинувачення було настільки абсурдним, що серед українських користувачів інтернету поширився мем «візитка Яроша» як символ незнищенності країни. Див.: «Визитка Яроша стала хитом Интернета — фото» (20 апреля 2014) ipress.ua. URL: *http://ipress.ua/ru/ljlive/vyzytka_yarosha_stala_hytom_ynterneta__foto_60762.html.* Ярош визнав, що водій машини, яка вибухнула, був членом «Правого сектора», але підтвердив, що візитка фальшива. Див.: «Визитка Яроша оказалась правдой» (22 апреля 2016), Korrespondent. URL: *https://korrespondent.net/ukraine/3673500-vyzytka-yarosha-okazalas-pravdoi.*

281 2015 року стало відомо про кілька інцидентів, що натякали на участь місцевих лідерів «Правого сектора» в українських регіонах у незаконній і/або кримінальній діяльності — зокрема, в Мукачево

на Закарпатті, де бійці «Правого сектора» були замішані у контрабандній торгівлі. Див.: Романюк Р., Мусаєва-Боровик С. «Мукачівський трикутник. Контрабанда, Правий сектор та закляті друзі» (13 липня 2015), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/articles/2015/07/13/7074291/*

282 «Частина бійців "Правого сектора" увійде до складу СБУ» (20 серпня 2015), Дзеркало тижня. URL: *https://dt.ua/UKRAINE/chastina-biyciv-pravogo-sektora-uviyde-do-skladu-sbu-182310_.html*

283 Матяш М. «Українське волонтерство — явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом», (14 жовтня 2017), Укрінформ. URL: *https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html*

284 Див. сайт Міністерства інформаційної політики України: «Volunteer Organizations» *https://mip.gov.ua/en/content/volonterski--organizacii.html*

285 Zarembo, K. «How volunteers both strengthened and weakened the Ukrainian state after Euromaidan» (15 Feb. 2018), EuromaidanPress. URL: *http://euromaidanpress.com/2018/02/15/how-volunteers-both-strengthened-and-weakened-the-ukrainian-state-after-euromaidan/*

286 Kuzio, T. Putin's War Against Ukraine (2017), Toronto: Chair of Ukrainian Studies.

287 Gordon, M. R. «Russia Has Sent Tanks to Ukraine Rebels, U.S. Says« (13 June 2014), The New York Times

288 «Сили АТО дали відсіч бойовикам, які атакували Луганський аеропорт» (9 липня 2014), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/news/2014/07/9/7031453/*

289 «11 июля 2014 года. Российская армия убила 37 украинских военных под Зеленопольем» (12 июля 2015), Censor.net. URL: *https://censor.net.ua/resonance/343516/11_iyulya_2014_goda_rossiyiskaya_armiya_ubila_37_ukrainskih_voennyh_pod_zelenopolem*

290 «США обпублікувала докази обстрілів України з території РФ» (28 липня 2014), BBC. URL: *https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/07/140728_kerry_lavrov_shelling_zsh.shtml*

291 Розслідування Ради з безпеки Нідерландів. Див.: *https://www.government.nl/topics/mh17-incident/investigation-by-the-dutch-safety-board*

292 Bellingcat «MH17 — The Open Source Investigation Three Years Later» (July 2017) URL: *https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2017/07/mh17-3rd-anniversary-report.pdf*

293 Romein, D. «MH17 - Potential Suspects and Witnesses from the 53rd Anti-Aircraft Missile Brigade» (23 Feb. 2016), Bellingcat. URL: *https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2016/02/53rd-report-public.pdf*

294 Lysytska, M. «Nalyvaychenko says separatists intended to shoot down Russian passenger plane» (7 Aug. 2014), Kyiv Post. URL: *https://www.kyivpost.com/article/content/war-against-ukraine/nalyvaychenko-said-that-separatists-intended-to-shoot-down-russian-passenger-plane-359765.html?cn-reloaded=1*

295 «Google Earth shows how Russians crossed border to create Ilovaysk massacre» (28 Jan. 2015) Ukraine@War. URL: *http://ukraineatwar.blogspot.com/2015/01/google-earth-shows-how-russians-crossed.html*

296 «Border guards retreat as two columns of Russian tanks enter Ukraine» (28 Aug. 2014), Fox News. URL: *http://www.foxnews.com/world/2014/08/28/ukraine-rebel-leader-reportedly-admits-thousands-russians-fighting-with.html*

297 Kim, L. «The Battle of Ilovaysk: Details of a Massacre Inside Rebel-Held Eastern Ukraine» (4 Nov. 2014), Newsweek. URL: *https://www.newsweek.com/2014/11/14/battle-ilovaisk-details-massacre-inside-rebel-held-eastern-ukraine-282003.html*

298 Росіяни обіцяли коридор, якщо українські військові здадуть зброю. Оточені батальйони відмовилися роззброюватися, заявивши, що вони на українській землі й не погодяться на вимоги загарбників.

299 Тинченко Я. «Іловайськ — цифри і факти» (7 листопада 2014), Тиждень. URL: *http://tyzhden.ua/Society/122995*

300 «Українська влада уточнює кількість вбитих під Іловайськом» (3 вересня 2014), BBC. URL: *https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/09/140903_ilovaisk_situation_results_vc.shtml*

301 «Результати розслідування Іловайської трагедії» (14 серпня 2017), Генеральна прокуратура України. URL: *https://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=213793*

302 Тинченко, 2014.

303 Гладка К. та ін. Добробати. — Харків: Фоліо, 2017. — С. 144.

304 Павлюк А. «Іловайська трагедія 2014 р.: події та відповідальність» (5 вересня 2016), Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: *https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/09/Yllowaysk_UGSPL-1.pdf*

305 During the run-up to the invasion by Russian regular army troops which culminated in the battle of Ilovaysk, Zakharchenko and Plotnitsky were promoted: on 14 August the latter replaced Valeriy Bolotov as supreme leader of the «LNR», while the former replaced Alexander Borodai as «Prime Minister» of the «DNR». Unlike their predecessors, both Plotnisky and Zakharchenko were Ukrainian citizens.

306 «Full transcript: Remarks by Ambassador Samantha Power, U.S. Permanent Representative to the United Nations, at a Security Council Session on Ukraine» (28 Aug. 2014), Washington Post. URL: *https://www.washingtonpost.com/world/full-transcript-remarks-by-ambassador-samantha-power-us-permanent-representative-to-the-united-nations-at-a-security-council-session-on-ukraine/2014/08/28/b3f579b2-2ee8-11e4-bb9b-997ae96fad33_story.html?utm_term=.1a17418267d9*

307 Протокол оригіналу (російською) доступний на сайті ОБСЄ. URL: *https://www.osce.org/ru/home/123258?download=true*

308 Під час зустрічі у Адміністрації Президента 10 лютого 2016 року, яку відвідав автор цієї книжки, Порошенко нарікав, що на початку 2015-го йому довелося мати справу більше ніж з 27 тисячами випадків порушення військового обов'язку навколо Дебальцевого.

309 «Источники среди военных рассказали подробности об авиаударе под Дебальцево» (9 февраля 2015), UNIAN. URL: *http://www.unian.*

net/war/1042061-istochniki-sredi-voennyih-rasskazali-podrobnosti-ob-aviaudare-pod-debaltsevo.html

310 Коваленко О. «Дебальцевський плацдарм. Невідомі подробиці операції та переговорів в Мінську» (18 лютого 2016), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/18/7099435/*

311 Хоча принципу «всіх на всіх» не дотрималися, обидві сторони звільнили багато полонених. Відведення важкого озброєння теж здійснювали вибірково. Упродовж 2015–2018 років сутички на лінії фронту тривали — зокрема, у таких гарячих точках, як Широкіно (біля Маріуполя), Піски (біля Донецького аеропорту) та Щастя (Луганська область).

312 «Law on special self-government procedures in certain districts of Donetsk and Luhansk regions takes effect in Ukraine» (20 October 2014), Interfax-Ukraine. URL: *https://en.interfax.com.ua/news/general/229474.html*

313 Див.: Arendt p. 145

314 «Grenade Attack Outside Ukrainian Parliament Kills National Guardsman» (31 Aug. 2015), ViceNews. URL: *https://news.vice.com/article/grenade-attack-outside-ukrainian-parliament-kills-national-guardsman*

315 Coman, J. «On the frontline of Europe's forgotten war in Ukraine» (12 Nov. 2017), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/world/2017/nov/12/ukraine-on-the-front-line-of-europes-forgotten-war*

316 «Порошенко: Наша армія буде однією з найсильніших у Європі» (22 серпня 2018), Gordon.ua. URL: *https://gordonua.com/ukr/news/politics/-poroshenko-nasha-armija-bude-odnijeju-z-najsilnishih-v-jevropi-317573.html*

317 «Volker: Russia has more tanks in the Donbas than western Europe combined» (26 July 2017), UAWire. URL: *https://uawire.org/news/volker-russia-has-more-tanks-in-the-donbas-than-in-western-europe-combined*

318 Sharkov, D. «Ukraine claims rebels heavy vehicles increase tenfold» (26 Aug. 2016), Newsweek. URL: *http://europe.newsweek.com/ukraine-claims-rebels-heavy-vehicles-increase-tenfold-493822*

319 Akimenko, V. «Ukraine's Toughest Fight: The Challenge of Military Reform» (22 Feb. 2018), Carnegie Endowment for International Peace.

URL: *https://carnegieendowment.org/2018/02/22/ukraine-s-toughest-fight-challenge-of-military-reform-pub-75609*

320 Gould, J. «Electronic Warfare: What US Army Can Learn From Ukraine» (2 Aug. 2015), DefenseNews. URL: *https://www.defensenews.com/home/2015/08/02/electronic-warfare-what-us-army-can-learn-from-ukraine/*

321 Bonenberger, A. «Ukraine Can Defeat the Separatists» (1 July 2015), Forbes. URL: *http://www.forbes.com/sites/realspin/2015/07/01/ukraine-can-defeat-the-separatists/#69349d3c4576*

322 Grant, G. «How Ukraine can build an army to beat Putin» (31 Jan. 2017), Kyiv Post. URL: *https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/glen-grant-ukraine-can-build-army-beat-putin.html*

323 На початку 2016 року, під час перестановок в уряді, що виникли через відставку Яценюка, Гройсман обійняв посаду прем'єр-міністра, Парубій став головою Верховної Ради, а прессекретарку Ющенка Ірину Геращенко обрали його першою заступницею.

324 Звіти доступні тут: *http://reforms.in.ua/ua/storinka/zvity;*

325 Ці дані — зі звіту «Моніторинг сприйняття реформ у суспільстві: підсумки першого року», який підготували 2015 та 2016 років TNS Ukraine для Національної ради реформ. Взято з: *http://reforms.in.ua/ua/report/all*

326 Підтримка МВФ зрештою відновилася у грудні 2018 року, але лише після швидкого затвердження державного бюджету (у листопаді, а не наприкінці року).

327 «IMF Survey: Stabilizing Ukraine's Economy» (2 Sept. 2014), International Monetary Fund. URL: *https://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2014/car090214a.htm*

328 Рішення про націоналізацію «ПриватБанку» ухвалили на вечірньому засіданні Кабінету Міністрів за участю президента Порошенка та голови НБУ Гонтаревої.

329 Fitzgeorge-Parker, L. «Defusing PrivatBank: a very Ukrainian nationalization» (1 Nov. 2017), Euromoney. URL: *https://www.euromoney.*

com/article/b15fd8q5l9v8y4/defusing-privatbank-a-very-ukrainian-nationalization

330 Janssen, K. «Ukrainian oligarch with ties to Manafort and wanted in Chicago gets holiday reprieve» (20 Dec. 2017), Chicago Tribune. URL: *http://www.chicagotribune.com/news/chicagoinc/ct-met-firtash-1221-chicago-inc-20171220-story.html*

331 Olearchyk, R. «Court freezes $820m of oligarch's assets» (6 Jan. 2018), Financial Times. URL: *https://www.ft.com/content/1a92bacc-f155-11e7-ac08-07c3086a2625*

332 Cohen, J. «Ukraine still needs an anti-corruption court» (26 Feb. 2018), Atlantic Council. URL: *http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-still-needs-an-anti-corruption-court*

333 Наприклад, Держдепартамент США (див.: «Committing to the Fight Against Corruption in Ukraine» (4 Dec. 2017) U.S. Department of State. URL: *https://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2017/12/276235.htm*), МВФ (див.: «IMF warning sparks Ukraine pledge on corruption and reform» (10 Feb. 2016), Financial Times. URL: *https://www.ft.com/content/44c1641e-cff7-11e5-831d-09f7778e7377*) та Transparency International (див.: «Transparency International Urges the Prosecutor General to take Constructive Criticism Less Emotionally» (25 May 2017), Transparency International. URL: *https://ti-ukraine.org/en/news/transparency-international-urges-the-prosecutor-general-to-take-constructive-criticism-less-emotionally/*)

334 Association Implementation Report on Ukraine Joint Staff Working Document (14 Nov. 2017), European Commission, Brussels. URL: *https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/association_implementation_report_on_ukraine.pdf*

335 Presentation «Horizon Capital: An Investor's perspective» (December 2015), p. 8 — За матеріалами Державної служби статистики України.

336 Anders Aslund «Why Ukraine's economy will not take off in 2018» (12 Jan. 2018), Kyiv Post, p. 5.

337 «В Україні прискорилося зростання ВВП» (14 серпня 2018), Сегодня. URL: *https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/v-ukraine-uskorilsya-rost-ekonomiki-gosstat-1162879.html*

338 «Споживчі ціни в Україні знижуються — Держстат» (10 серпня 2018), Сегодня. URL: *https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/potrebitelskie-ceny-v-ukraine-snizhayutsya-gosstat-1161765.html*

Вступ до частини II

339 Aslund, A. How Ukraine became a market economy and democracy (2009) Washington: Peterson Institute for International Economics.

340 Wilson, A. Orange Revolution (2005)

341 Wesslau, F. «Putin's Friends in Europe» European Council on Foreign Relations, (19 Oct. 2016). URL: *http://www.ecfr.eu/article/commentary_putins_friends_in_europe7153 ma Shekhovtsov, A. Russia and the Western Far Right: Tango Noir, (2018), Routledge.*

342 Sorokin, P. Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships, (2010) New Brunswick: Transaction Publishers.

343 Arendt (1963).

Розділ 6. Спроба осягнути Майдан і російську війну

344 Наприклад: Sakwa, R. Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands, (2014) London: I.B. Tauris.

345 Kalb M. Imperial Gamble: Putin, Ukraine, and the New Cold War, (2016) Brookings.

346 Наприклад: Gessen, K. «Killer, kleptocrat, genius, spy: the many myths of Vladimir Putin» (22 Feb. 2017), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/world/2017/feb/22/vladimir-putin-killer-genius-kleptocrat-spy-myths* та Bildt, C. «Putin is not the geopolitical genius the world makes him out to be» (11 May 2017) Washington Post. URL:

https://www.washingtonpost.com/news/global-opinions/wp/2017/05/11/putin-is-not-the-geopolitical-genius-the-world-makes-him-out-to-be/?utm_term=.9875ee1cbbe6 and McFaul, M. «The Myth of Putin's Strategic Genius» (23 Oct. 2015) NY Times. URL: *https://www.nytimes.com/2015/10/23/opinion/the-myth-of-putins-strategic-genius.html*

347 Ендрю Вілсон є старшим науковим співробітником Європейської ради з міжнародних відносин.

348 Kalb (2016) застосовує підхід «історія все пояснює» до аналізу подій Майдану та подальшої російсько-української війни.

349 Ці слова начебто сказав Путін американському Президентові Джорджу Бушу, коли вони зустрілися на саміті НАТО у Бухаресті 2008 року.

350 Wilson, A. «The Donbas in 2014: Explaining Civil Conflict Perhaps, but not Civil War» (June 2016) Europe-Asia Studies, vol. 68, no. 4, pp. 631–652.

351 Sakwa, p. 2–3.

352 Merry, E. W. «The Origins of Russia's War in Ukraine» in Roots of Russia's War in Ukraine (2016) Woodrow Wilson Center Press.

353 Заради справедливості слід сказати, що далі Меррі пише: «Відповідальність за мілітаризацію цього суперництва — за перехід до таємної та відкритої війни — не є спільною. Цю відповідальність несе винятково Москва». (p. 42).

354 Trudolyubov, Maxim «Russia's Grand Choice: To be feared as a Superpower, or Prosperous as a Nation?» in Roots of Russia's War in Ukraine (2016).

355 Згідно з традицією критичної теорії Франкфуртської школи, зовнішні ознаки суспільних явищ приховують їхню справжню сутність.

356 Александр Мотиль вказував: «Реалістів можна знайти і справа (Генрі Кіссінджер та Ніколас К. Гвосдев), зліва (Стівен Ф. Коен та Мішель Чосудовський) та у центрі (Джон Дж. Міршаймер та Стівен М. Волт)». Див.: Motyl A. «The Surrealism of Realism» (January/February 2015) World Affairs. URL: *http://www.worldaffairsjournal.org/article/surrealism-realism-misreading-war-ukraine*

357 Див.: Kalb (2016), Chapters 3 & 4.

358 Vorobiov, I. «Surprise! Ukraine Loves NATO» (13 Aug. 2015), Foreign Policy. URL: *http://foreignpolicy.com/2015/08/13/surprise-ukraine-loves-nato/*

359 «Підтримка вступу до НАТО досягла рекордного рівня — опитування» (16 жовтня 2015), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2015/10/16/7085112/*

360 «Bucharest Summit Declaration» (3 April 2008) NATO. URL: *http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm*

361 Motyl, A. (2015).

362 На щастя, ця брехня не стала панівною. У лютому 2016 року група відомих науковців представила верховному представнику ЄС із питань закордонних справ Федеріці Могеріні доповідь «Від гібридного миру до безпеки людини: переосмислення стратегії ЄС щодо конфлікту» (From Hybrid Peace to Human Security: Rethinking EU Strategy Towards Conflict) (13 квітня 2016), Human Security Study Group. URL: *https://europa.eu/globalstrategy/en/file/424/download?token=VFwH62WJ.* Автори заявляють: «Національні держави XX століття ґрунтувалися на чіткому розрізненні між «всередині» та «зовні». Типовими зовнішніми інструментами були міждержавна дипломатія або економічний та військовий примус. Типовими внутрішніми інструментами — верховенство права, політика та правоохоронна діяльність. У сьогоднішньому складному, суперечливому та взаємопов'язаному світі зовнішні інструменти не працюють; вони дають небажані результати і погіршують ситуацію. Безпека людини полягає у поширенні внутрішніх інструментів за межі ЄС». (p. 3)

363 Whitmore, B. «The Daily Vertical: The Human Cost of Putin's War» (22 Feb. 2017), RFE/RL. URL: *https://www.rferl.org/a/daily-vertical-ukraine-war-putin-human-cost/28324855.html*

364 Alexander, H. and Kravtsova Ye. «Vladimir Putin held secret meeting to agree Crimea annexation weeks before referendum» (20 March 2014), The Telegraph. URL: *http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/*

vladimir-putin/10712866/Vladimir-Putin-held-secret-meeting-to-agree-Crimea-annexation-weeks-before-referendum.html Цей наратив Путін повторив у «документальному» фільмі «Крим: шлях на батьківщину».

365 Wood E. A. «A Small Victorious War? The Symbolic Politics of Vladimir Putin» in Roots of Russia's War in Ukraine (2016).

366 «Putin Needs Wars to Legitimize His Position» (10 Nov. 2015), Spiegel Online. URL: *http://www.spiegel.de/international/world/garry-kasparov-interview-putin-needs-wars-a-1061942.html*

367 Романенко Ю. «Илья Пономарев: Россия может атаковать страны Балтии, чтоб развалить НАТО» (12 января 2017), Хвиля. URL: *http://hvylya.net/interview/geopolitics2/ilya-ponomarev-rossiya-mozhet-atakovat-stranyi-baltii-chtobyi-razvalit-nato.html*

368 Перед смертю Борис Нємцов заявив про намір опублікувати документальні докази безпосередньої участі Путіна у плануванні та здійсненні вторгнення в Україну. Пізніше протеже Нємцова опублікував частину запланованої публікації вбитого опозиційного політика.

369 Birnbaum, M. «How to Understand Putin's Jaw-droppingly High Approval Ratings» (5 March 2016), Washington Post. URL: *https://www.washingtonpost.com/world/europe/how-to-understand-putins-jaw-droppingly-high-approval-ratings/2016/03/05/17f5d8f2-d5ba-11e5-a65b-587e721fb231_story.html?utm_term=.2d9a9d013200*

370 Gorchinskaya, K. «Putin's Original Plan for Ukraine» (21 March 2014), Kyiv Post. URL: *https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/putins-original-plan-for-ukraine-340233.html and Rothrock, K. «Putin's Alleged «Ukraine Annexation Plan» Surfaces Online» (22 March 2014) Global Voices. URL: https://globalvoices.org/2014/03/24/putins-alleged-ukraine-annexation-plan-surfaces-online/*

371 Withnall, A. «Russia's Roadmap for Annexing Eastern Ukraine Leaked from Putin's Office» (25 Feb. 2015), Independent. URL: *http://www.independent.co.uk/news/world/europe/russias-roadmap-for-annexing-eastern-ukraine-leaked-from-vladimir-putins-office-10069203.html* та

Nemtsova, A. «Putin's Secret Ukraine Plan 'Leaked'» (25 Feb. 2015), The Daily Beast. URL: *http://www.thedailybeast.com/articles/2015/02/25/russia-s-great-ukraine-conspiracy-revealed.html*

372 «English translation of audio evidence of Putin's advisor Glazyev and other Russian politician's involvement in war in Ukraine» (29 Aug. 2016), UAPosition. URL: *http://uaposition.com/analysis-opinion/english-translation-audio-evidence-putins-adviser-glazyev-russian-politicians-involvement-war-ukraine/*

373 Chekalkin, D. «How Russia Invaded Ukraine as told by FSB Colonel Girkin» (7 Dec. 2014), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2014/12/07/fsb-colonel-girkin-tells-details-of-how-russia-invaded-ukraine-in-twice-censored-interview/*

374 «The PowerVertical Podcast: The Tale of the Tape» (26 Aug. 2016), RFE/RL. URL: *http://www.rferl.mobi/a/27948433.html* — див. від 21-ї хвилини.

375 Ці слова Путін промовив під час своєї пресконференції 5 березня 2014 року, коли описував ситуацію у Криму.

376 Дивіться інтерв'ю Путіна у «документальному» фільмі «Крим: шлях на батьківщину». Перша трансляція 8 березня 2015 року.

377 Ioffe, J. «What Putin Really Wants» The Atlantic (January-February 2018).

378 Депутат російської Держдуми від партії «Справедлива Росія» Ілля Пономарьов заявляв, що увесь проєкт «Новоросія» був спонтанною операцією, яку здійснив полковник Стрєлковим та приблизно 50 колишніх спецпризначенців, які приїхали до Слов'янська у березні—квітні 2014 року розпалити заворушення; очевидно, Путіна поінформували про їхню ініціативу вже після її початку.

379 Хроніку коментарів Путіна щодо Новоросії дивіться: Шаповал Е. «Путин и Новороссия: хроника признаний» (1 сентября 2014), Hubs. URL: *http://hubs.ua/authority/putin-i-novorossiya-19881.html*

380 Blank, S. «What Do the Zapad Exercises Reveal?» (4 Oct. 2013), Eurasia Daily Monitor vol. 10 Issue 177.

381 Горбулін В. «Тези до другої річниці російської агресії проти України» (18 лютого 2016), Український кризовий медіацентр. URL: *http://*

uacrisis.org/ua/40347-gorbulin-tezy Як стверджують джерела, Віктор Пінчук — зять колишнього президента Кучми та організатор конференції «Ялтинська європейська стратегія» — попереджав шведського політика Карла Більдта у квітні 2013 року про наближення військової агресії Росії в Україні, але на його слова не звернули уваги.

382 Возняк Т. «Паралельні сценарії подій 2013–2014 рр.» (25 листопада 2014), Журнал «Ї». URL: *http://ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Voznyak_Paralelni_scenarii_podij_v_Ukraini.htm*

383 За словами генерального прокурора Юрія Луценка, є документальний доказ злочинної участі Януковича у планах Путіна із вторгнення в Україну під час майданівських протестів, див.: Костик В. «Путін планував напад на Україну ще під час Майдану — Луценко»(22 січня 2017), Преса України. URL: http://uapress.info/uk/news/show/159108. Колишній радник Путіна Андрій Іларіонов стверджував, що чув, як російський президент щонайменше тричі озвучував наміри анексувати українську територію. Див.: Дехтяренко А. «У Кремля было три попытки захватить Крым — екс-советник Путина Андрей Илларионов» (29 января 2016), Апостроф. URL: *http://apostrophe.ua/article/politics/2016-01-29/u-kremlya-byilo-tri-popyitki-zahvatit-kryim-eks-sovetnik-putina-andrey-illarionov/3063*

384 Повний опис у книзі: Wilson, A. (2005).

385 Здається, сценарій «кольорових революцій» у загальних рисах описав Джин Шарп (Gene Sharp) у книзі «Від диктатури до демократії» (From Dictatorship to Democracy (1994, East Boston: Albert Einstein Institution)). Багато «помаранчевих» лідерів визнавали, що готувалися саме за цією працею. Дивіться, наприклад: V. Kaskiv, I. Chupryna, Ye. Zolotaryov «It's Time! Pora and the Orange Revolution in Ukraine» (2007) у : J. Forbrig and P. Demes (eds.) Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe, German Marshall Fund.

386 Макфол (McFaul, 2005) визначив 5 чинників успіху «Помаранчевої революції». Аналогічні чинники висвітлені Т. Кузьо: T. Kuzio»

Comparative Perspectives on the Fourth Wave of Democracy» у: J. Forbrig and P. Demes (eds.), Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe (2007).

387 Brazhko, I. «The Factors Behind Electoral Revolutions in the Post-communist World» (2014), MA Dissertation, Department of Political Sciences, Central European University.

388 Shukan I. «Orchestrating a Popular Protest Movement to Conduct a Revolution» Orange Revolution and Aftermath: Mobilization, Apathy and the State in Ukraine, (2011), John Hopkins University Press, pp.76–109.

389 Коли у листопаді 2016 року Янукович із Росії давав інтерв'ю, то зізнався, що шкодує про те, що не діяв рішучіше у придушенні протестів силою. Див.: Nechepurenko, I. «Ukraine's Ex-Leader Regrets Not Breaking Up Protest That Led to His Fall» (15 Nov. 2016), NY Times. URL: *https://www.nytimes.com/2016/11/25/world/europe/yanukovych-ukraine-maidan-protests-russia.html?_r=0* та «Yanukovych Regrets Not Cracking Down on Maydan with Troops» (25 Nov. 2016), LB.ua. URL: *https://en.lb.ua/news/2016/11/25/2442_yanukovych_regrets_cracking_down.html*

390 Наприклад: Snow D. (ed.) The Blackwell Companion to Social Movements (2004).

391 Oleinik, A. and Strelkova, O. «The relocation of a repertoire of collective action: Maidan 2013» (2015), European Journal of Cultural and Political Sociology, vol. 2, issue 2.

392 Granovetter, M. «The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited.» (1983), Sociological Theory, vol. 1, pp. 201–233.

393 Крейн Брінтон не схвалив би те, що праці його та Арендт цитують як дослідження, що забезпечили взаємодоповнювальні аналітичні структури. У «Бібліографічному додатку» до «Анатомії революції» (The Anatomy of Revolution) він називав працю Арендт «Про революцію» (On Revolution) «емоційною, інтелектуальною, сповненою екзистенціалістського відчаю, полярно протилежною підходу, що використаний у цій книзі». (p. 291).

394 Наприклад, Антикорупційний форум під керівництвом колишнього грузинського президента, а пізніше одеського губернатора Михаїла Саакашвілі і партія «Укроп», яку фінансував олігарх Ігор Коломойський.

395 «Russian troll farms behind campaign to topple Ukraine's government» (11 Oct. 2016), Stopfake. URL: *https://www.stopfake.org/en/tag/third-maidan/*

396 Kazanskyi, D. «The Third Coming? Is Maidan 3.0 possible and what would it look like?» (17 Dec. 2015), The Ukrainian Week. URL: *http://ukrainianweek.com/Politics/154194*

397 Samokhvalova, L. «The Russian organizers of a «Third Maidan» in Ukraine» (14 Feb. 2016), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2016/02/14/the-russian-organizers-of-a-third-maidan-in-ukraine/*

398 «Savchenko to Ruban discussing terror plot: «I propose a coup. They need to be removed physically — all at once» (22 March, 2018), UNIAN. URL: *https://www.unian.info/politics/10052489-savchenko-to-ruban-discussing-terror-plot-i-propose-a-coup-they-need-to-be-removed-physically-all-at-once.html*

399 Мдlksoo, M. «From Existential Politics Towards Normal Politics? The Baltic States in the Enlarged Europe» (2006), Security Dialogue, vol. 37 no. 3, pp 275–297.

400 Rogozin, L. «Four Years After Its Revolution, Ukraine is Still a Mess» (1 Aug. 2018), Bloomberg Businessweek.

401 «Thousands of Saakashvili supporters stage protest against Ukraine president» (10 Dec. 2017), Reuters. URL: *https://www.reuters.com/article/us-ukraine-protests-saakashvili/thousands-of-saakashvili-supporters-stage-protest-against-ukraine-president-idUSKBN1E40NV*

402 Vyshlinsky, H. «Why populism isn't Ukraine's Number One Enemy» (12 June 2017), Atlantic Council. URL: *http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/why-populism-isn-t-ukraine-s-number-one-enemy*

403 Arendt, p. 173–174.

Розділ 7. Національна революція

404 Gorchinskaya, K. «Birth of a Nation» (11 Dec. 2013), Kyiv Post.

405 Згідно з дослідженням мовних вподобань українських вояків, 73 % тих, хто служив у зоні АТО, назвали «рідною мовою» українську (середньостатистичний показник по Україні був 55 %). Коли їх запитували, якою мовою вони розмовляють вдома, 55 % вояків назвали українську, а серед неучасників АТО таких виявилося 43 %: «73 % учасників АТО назвали рідною мовою українську - опитування» (7 червня 2016), Українська правда. URL: *http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/7/7111025/*

406 З'явився спонтанний звичай: коли десь проходила похоронна процесія з загиблими українськими вояками, люди з обох боків ставали навколішки на знак пошани. Ця практика поширилася протягом перших трьох років війни з Росією. Див.: *https://www.youtube.com/watch?v=c3m0ras2AbU*

407 Motyl, A. «Is Ukraine Fascist?» (2 March 2015), Huffington Post Blog. URL: *https://www.huffingtonpost.com/alexander-motyl/putin-calls-ukraine-fasci_b_6600292.html*

408 Kuzio T. (ed.) Ukraine: State and Nation-Building (1998), London: Routledge.

409 Polese, A. «Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-building?» (2011), Studies of Transition States and Societies, vol. 3, no. 3; Zhurzhenko, T. «A Divided Nation? Reconsidering the Role of Identity Politics in the Ukraine Crisis» (2014) Die Friedenswarte, vol. 89, no. 1–2.

410 Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. — К.: Критика, 2011. — 176 с.

411 Marples, D. «Ukraine — Divided or Diverse» (22 Feb. 2014), Current Politics in Ukraine. URL: *https://ukraineanalysis.wordpress.com/2014/02/22/ukraine-divided-or-diverse/*

412 Наприклад: Alexander Dugin «Letter to the American People on Ukraine» (8 March 2014), Open Revolt! URL: *http://openrevolt.info/2014/03/08/alexander-dugin-letter-to-the-american-people-on-ukraine/*

413 Цей термін впровадив Бенедикт Андерсон, чия фундаментальна праця про національну ідентичність називалася «Уявні спільноти»: Imagined Communities (1983), London: Verso.

414 Опитування проводив центр Socis. Результати опубліковані у книзі: Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі : регіональний вимір / [О. Гарань, І. Бекешкіна, І. Бураковський, М. Золкіна, Р. Кермач, О. Сидорчук, М. Чабанна ; наук. ред. О. Гарань]. — Київ : Стилос, 2017. — 234 с.

415 Захід охоплює Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Чернівецьку, Тернопільську, Рівненську області. Центр — Вінницьку, Хмельницьку, Житомирську, Київську, Кіровоградську, Сумську, Полтавську, Черкаську, Чернігівську області. Південь — Миколаївську, Одеську, Херсонську області. Схід — Дніпропетровську, Запорізьку, Харківську. До складу Донбасу входять Донецька та Луганська області.

416 Це вражає з огляду на те, що 2005 року (опитування Центру ім. Разумкова 20–27 грудня 2009, кількість опитаних — 2009 осіб) 38,7 % українців ідентифікували себе насамперед з власним містом або селом, 20,4 % — з регіоном, і лише 30,7 % — як громадяни України.

417 Кількість учасників 2015, представники усіх регіонів України, за винятком Криму та окупованих районів Донбасу, межа похибки 2,3 %. Див.: «69 % громадян вважають українську рідною мовою — опитування» (16 грудня 2016), Censor.net. URL: *https://censor.net.ua/ua/news/419747/69_gromadyan_vvajayut_ukrayinsku_ridnoyu_movoyu_opytuvannya*

418 Ложкін Б. Четверта республіка. — Харків: Фоліо, 2016. — С.77.

419 Радянська назва міста була комбінацією слів «Дніпро» (назва річки) та «Петровський» — на честь Григорія Петровського, наркома внутрішніх справ у 1917–1919 роках, а пізніше одного з посадовців, відповідальних за Голодомор 1932–1933 років.

420 3 березня 2014 року під час першої пресконференції на посаді губернатора Коломойський назвав Путіна «шизофреніком маленького

зросту». URL: *https://www.youtube.com/watch?v=RYwntgDPZDo.* Путін відреагував під час власної зустрічі з журналістами, назвавши Коломойського «бандитом».

421 Головний лікар обласної клінічної лікарні імені Мечникова у Дніпрі, Риженко, щодня повідомляв журналістам про стан новоприбулих поранених вояків. Манера його розмови завжди була спокійною, але ненависть до ворога, який заподіяв шкоду українським бійцям, вчувалася у кожному слові. У квітні 2017 року телеканал «СТБ» показав чотирисерійний документальний фільм «Лікарня № 1», з лікарем Риженком у головній ролі. URL: *http://vikna.stb.ua/ua/episode/likarnya-1-persha-seriya-spetsproektu-vikon/*

422 Kuzio, T. «Ukraine says thank you to Vladimir Putin» (29 Oct. 2015), Financial Times. URL: *http://blogs.ft.com/beyond-brics/2015/10/29/ukraine-says-thank-you-to-vladimir-putin/ ma Dickinson, P. «Multiculturalism is the Answer to Ukraine's Identity Crisis» (15 Feb. 2017), Atlantic Council. URL: http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/multiculturalism-is-the-answer-to-ukraine-s-identity-crisis*

423 Wilson, A. Ukrainian Nationalism in the 1990's: A Minority Faith (1996), Cambridge University Press.

424 Опитування проводили у жовтні 2006-го, червні 2011-го та у серпні 2016 років. Репрезентативна вибірка у масштабі держави у кожному опитуванні (кількість опитаних –2040 осіб) створювалася з максимальною похибкою у 3,3 %. Опитування 2016 року не охоплювало респондентів з Криму або окупованих регіонів Донбасу.

425 Halling, S. and Stewart, S. «Identity and Violence in Ukraine: Societal Development since the Maidan Protests» (March 2015), Stiftung Wissenschaft und Politik Comments. URL: *https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2015C19_hln_stw.pdf*

426 Доступні дані: «Зміни у ставленні громадян до суверенітету України» (червень 2011). Київський міжнародний інститут соціології. URL: *http://kiis.com.ua/img/pr_img/20110822_nezalezhn/indep.pdf* та

«Україна-25: досягнення та поразки (громадська думка)» (22 серпня 2016), Фонд «Демократичні ініціативи». URL: *http://dif.org.ua/article/ukraini-25-dosyagnennya-ta-porazki-gromadska-dumka*

427 Трач Н. «Разом сила!»: Риторика українського спротиву. — К.: Кліо, 2015. — С. 17

428 Слово «Майдан» має тюркське походження. Після 2004 року воно увійшло до української мови і як позначення місця (майдан Незалежності в Києві), і як ідея: образ мирного протесту проти істеблішменту.

429 Для перших протестувальників Євромайдану бути «європейцем» означало дотримання певного стилю життя:

- «Євромайдан — це здавати на права без обману»
- «Євромайдан — це саджати квіти біля входу до свого помешкання»
- «Євромайдан — це прибирати за своїм собакою у парку»
- «Євромайдан — це встановлювати ліцензовані програми на свій комп'ютер»

Ці жартівливі гасла прикрашали плакати та наліпки по всьому Києву наприкінці 2013 року.

430 Bociurkiw, M. Ukraine: «Doing Nothing is the worst of all options» (19 Feb. 2014), Huffington Post. URL: http:*//www.huffingtonpost.com/michael-bociurkiw/ukraine-western-intervention_b_4813267.html*

431 Див.: *http://taruta.com.ua/index.php/en/*

432 Стали популярними меми, які створили волонтери під час перших майданівських протестів: «Янукович підарешт!» (гра слів, що у буквальному сенсі означає «Заарештуйте Януковича», але звучить дуже подібно до «Янукович голубий») і «Бімба» (висміювало невдалі спроби прем'єр-міністра Азарова розмовляти українською, під час яких він плутав голосні).

433 Zelinska, O. «Who were the Protestors and What Did They Want?: Contentious Politics of Local Maidans Across Ukraine, 2013–2014» (Fall 2015) Demoktratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization vol. 23, No. 4, pp. 379–400.

434 Ідентифікація Путіна як символа «іншої групи» також виявилася у гаслі «Путін, іди на йух!» — фраза, що нібито закликає російського президента іти на південь («юг»), але насправді гра слів, бо «йух», прочитане російською навпаки, означає «пеніс».

435 Syndelar, D. «'Putin Khuilo!' Ukraine's obscene patriotic rallying cry» (18 June 2014), The Atlantic. URL: *https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/06/putin-khuilo-ukraine-obscene-patriotic-rallying-cry/372991/*

436 Під час чемпіонату світу з футболу 2018 року в Росії захисник хорватської збірної Домагой Віда записав звернення після перемоги у півфіналі, подякувавши своїм фанам з київського «Динамо», де він професійно грав, і закінчив відео фразою «Слава Україні!».

437 На початку грудня комік Майкл Щур записав реп «Вітя — це перебор», що швидко поширився на Майдані і став популярним по всій Україні.

438 Історик Іван Качановський у своїх численних статтях та публікаціях описував порушення, які здійснювали члени ОУН-УПА у воєнний час.

439 На початку лютого 2014 року я відвідав круглий стіл в Українському домі. Ми обговорювали різні образи Майдану у західній пресі. Коли один англійський журналіст спробував заявити, що зображення «Свободи» та «Правого сектора» як праворадикальних організацій виправдане, це викликало дуже емоційну реакцію аудиторії. На думку українців, які були учасниками цієї дискусії, їхня версія «націоналізму» мала небагато спільного (якщо взагалі мала) з жахливою ідеологією фашизму XX століття: національну самоідентифікацію та патріотизм не слід плутати з ксенофобією або фашизмом.

440 Тарас Шевченко — український національний поет. Відео із схожим на Ісуса Нігояном, який читає «Борітеся — поборете!», стало символом патріотичного настрою Майдану в грудні—січні.

441 Forostyna, O. «Poaching, Simmering and Boiling: The Declining Relevance of Identity Discourse in Ukraine» (2015) in Wilson A. (ed.) What Does Ukraine Think? European Council on Foreign Relations, p. 27.

442 Після повалення Януковича синьо-жовтий прапор став головним символом національної єдності; червоно-чорне знамено або ідентифікувало членів «Правого сектора», або волонтерів, які допомагали армії на Донбасі. Бійці добровольчих батальйонів називали його «прапором війни», натомість кольори державного прапора називали «прапором нації у мирі».

443 Вартими уваги винятками є праці: Herlihy, P. Odessa: a History (1991) Harvard Ukrainian Research Institute; Kuromiya, H. Freedom and Terror in the Donbas (1998), Cambridge University Press.

444 Грицак Я. «Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі» та Sereda V. «Regional Historical Identities and Memory» (2007), у збірнику: Грицак Я., Портнов А. та Сусак В. (ред.) Львів-Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні: К.: Критика, 2007. (спецвипуск «України модерної»).

445 Arel, D. & Khmelko V. «The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine» (1996), The Harriman Review, 9, 1–2.; Pirie, P. S. «National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine» (1996), Europe-Asia Studies, 48, 7.; Wolczuk, K. «Whose Ukraine? Language and Regional Factors in the 2004 and 2006 Elections in Ukraine» (2007), European Yearbook of Minority Issues, 5.

446 Упродовж 2000-х років еліти, які конкурували між собою, використовували у виборчих перегонах суперечки навколо протилежних наративів Другої світової війни: «Чи були ОУН-УПА героями?», «Якою була спадщина Червоної армії?», «Чи є братніми народами українці та росіяни?». Про ці суперечки та їхнє свідоме загострення популістськими елітами, які прагнули підтримки виборців, див.: Zhurzhenko, 2014.

447 У Миколаєві та Кіровограді у лютому 2014 року зняли пам'ятники Леніну в центрі міста. Головна площа Кіровограда перестала називатися площею Кірова і стала площею Героїв Майдану (місто

внаслідок декомунізації перейменували на Кропивницький). У Миколаєві площа Леніна стала площею Соборною.

448 Volodymyr Kulyk «National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War» (2016), Europe-Asia Studies, vol. 68 no. 4, p. 607.

449 Kuromiya, H. (1998)

450 Osipian A. and Osipian A. «Why Donbas Votes for Yanukovych: Confronting the Ukrainian Orange Revolution» (Fall 2006) Demokratizatsiya vol. 14, no. 4; p. 498

451 Kuzio, T. «Rise and Fall of the Party of Regions Political Machine» (May 2015) Problems of PostCommunism vol. 62, no. 3.

452 van Zon, H. The Rise of Conglomerates in Ukraine: The Donetsk Case (2007) New York: Taylor & Francis.

453 Наприклад, у квітні 2014 року олігарха Ахметова звинуватили у фінансовій підтримці захоплення адміністративних будівель в Донецьку (див.: «Джерело: донецькими і луганськими сепаратистами керують люди Ахметова» (7 квітня 2014), Тиждень, URL: *http://tyzhden.ua/News/106965).*

454 Згідно з даними Програми розвитку ООН, приблизно 1,8 мільйона українських громадян були переміщені внаслідок війни на Донбасі — переважна більшість переселилася в Україну, а не в Росію.

455 Дивіться інтерв'ю Гіркіна: «Igor Strelkov's Revealing Interview» (27 Dec. 2017) Digital Research Forensic Lab. URL: *https://medium.com/dfrlab/igor-strelkov-girkins-revealing-interview-acf44b22b48*

456 Ідеолог російського націоналізму Олександр Дугін явно очікував, що «штучна країна Україна» цілком природно розвалиться навпіл. Саме це він сказав у своєму «Відкритому листі до американців». URL: *http://openrevolt.info/2014/03/08/alexander-dugin-letter-to-the-american-people-on-ukraine/*

457 Анастасія Дмитрук, уродженка Ніжина Чернігівської області, пише вірші українською та російською. У березні 2014 року, реагуючи на російську анексію Криму, вона написала вірш «Никогда мы

не будем братьями». Цей твір дуже швидко став ппулярним і за кілька тижнів його поклали на музику. Його англійський переклад виставлено у фейсбуці: *https://www.facebook.com/knellera/posts/290782174430944*

458 Чабанна М. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії Political Institutions: Preconditions and Consequences for Democracy» (2014) Magisterium: Political Studies, Issue 58.

459 Наприклад: «Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інститутів» (2007), Національний інститут стратегічних досліджень. URL: *http://old.niss.gov.ua/Monitor/april08/6.htm* та «Найбільше українці довіряють волонтерам, церкві і армії» (23 жовтня 2017), Дзеркало тижня URL: *https://dt.ua/UKRAINE/naybilshe-ukrayinci-doviryayut-volonteram-cerkvi-i-armiyi-257833_.html* та «Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні настрої» (квітень 2017), Центр ім. Разумкова. URL: *http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf*

460 «Довіра до соціальних інституцій та груп» (15 січня 2015), Київський міжнародний інститут соціології. URL: *http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579*

461 Kulyk, V. «National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War» (2016), Europe-Asia Studies, 68:4, 588–608

462 Marples, D. «Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine re. the so-called «Anti-Communist Law» » Krytyka April 2015.

463 «МЗС Польщі: З Бандерою Україна не ввійде в Європу» (4 липня 2017), УНІАН. URL: *https://www.unian.ua/politics/2009359-glava-mzs-polschi-z-banderoyu-ukrajina-ne-uviyde-v-evropu.html*

464 Під час зустрічі з президентом Польщі Дудою у Харкові 2017 року Порошенко спробував покращити відносини, пообіцявши двосторонню дослідницьку ініціативу для об'єктивного розслідування ролі ОУН-УПА у цих подіях.

465 «В Україні декомунізували майже тисячу міст і сіл. Інфографіка» (27 грудня 2016), Тиждень. URL: *http://tyzhden.ua/News/181868*

466 Підтримка була найвищою у західних регіонах і зменшувалася на півдні та сході. Підтримка декомунізації корелювала з рівнем освіти респондента і обернено пропорційно — з віком (тобто старші опитувані були схильні виступати проти цих ініціатив): «Как украинцы относятся к процессу декоммунизации» (20 ноября 2016), Новый формат. URL: *https://nf.dp.ua/2016/11/kak-ukraintsy-otnosyatsya-k-protsessu-dekommunizatsii/*

467 Sasse G. & Lackner A. «War and identity: the case of the Donbas in Ukraine» (2018), Post-Soviet Affairs, 34:2–3, 139–157.

468 Під час президенства Ющенка упродовж 2005–2010 років спробували зробити Голодомор визначальною подією для ідентичності українців — подібно до Голокосту у єврейській ідентичності.

469 Наприклад, наприкінці 2015 року Coca Cola зобразила мапу Російської Федерації з Кримом у своїй новорічній рекламі («Unhappy New Year for Coca-Cola as it upsets first Russia, then Ukraine» (5 Jan. 2016), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/business/2016/jan/05/new-year-coca-cola-upsets-russia-ukraine).* Це викликало заклики до бойкоту продуктів компанії і її керівництво вибачилося.

470 Організатори пісенного конкурсу «Євробачення» ледь не наклали на Україну санкції за те, що 2017 року російській учасниці заборонили виступати в Києві після незаконного виступу у Криму.

471 Некращук А. «Игра на вылет: российские ритейлеры уходят из Украины» (6 грудня 2016), Лига.Бизнес. URL: *http://biz.liga.net/all/fmcg/stati/3555535-igra-na-vylet-rossiyskie-riteylery-ukhodyat-iz-ukrainy.htm*

472 Конструкт ідентичності українців після Майдану був тісно пов'язаний з ідеєю громадянства: усіх людей, які народилися на території сучасної України, незалежно від мови або етнічної приналежності, вважали українцями. Яскравим прикладом цього конструкту є мій досвід у пошуку прийняття мене іншими як українця. Я вільно розмовляю українською. Мої батьки народилися на території, яка нині є Україною (хоча тоді була частиною Польщі), переїхали до Канади

зі своїми батьками-біженцями під час Другої світової війни. Як особистість я формувався у діаспорному середовищі, а це означало вивчення української історії, занурення у культурні традиції та спілкування вдома лише українською мовою. Вже більш ніж 15 років я постійно проживаю в Україні, але коли український громадянин дізнається, що я не народився тут, то відразу відносить мене до категорії «не зовсім такий, як ми». Розмова неминуче переходить до питання громадянства і те, що я досі не отримав цей символ приналежності, лише підтверджує підозри мого співрозмовника. Парадоксально, та друзів, які є євреями або росіянами за національністю, але народилися в Україні (зокрема й тих, хто не розмовляє українською) часто вважають більшими українцями, ніж мене.

473 «Кінець повстання — це визволення, у той час як кінець революції — це створення свободи... Основне непорозуміння полягає у нездатності розрізнити визволення та свободу; немає нічого марнішого за повстання та визволення, якщо після них не запроваджується відвойована свобода». Arendt, p. 142.

474 Skocpol T. (1979).

475 Sakwa, R. (2015).

Розділ 8. Буржуазна революція

476 Кембриджський соціолог Девід Лейн назвав «Помаранчеву революцію» 2004 року «народним державним переворотом», а не революцією, тому що основна соціальна структура України змінилася лише мінімально (див.: Lane, David «The Orange Revolution: 'People's Revolution' or Revolutionary Coup?» (2008) British Journal of Politics and International Relations, vol. 10, pp. 525–549). Як зазначено у цьому розділі, тепер усе було по-іншому.

477 Цей термін ввів Річард Флорида у книзі: The Rise of the Creative Class (2002), NY: Basic Books.

478 McCloskey, D. The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce (2006), University of Chicago Press.

479 Детальний опис цього феномену низів див.: Кириченко В. Темна сторона Майдану у книзі: Мухарський А. (ред.) Майдан: (р)еволюція духу, К.: Наш формат, 2015. — 314 с.

480 Замість «буржуазного» ядро протестного руху Майдану можна назвати «середнім класом», але класифікувати соціально-економічні прошарки українського суспільства за традиційною шкалою «робітничий», «середній» та «вищий» клас проблематично. Див.: Рачок А. Середній клас в Україні. Київ: Центр ім. Разумкова, 2016. URL: *http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf*

481 У січні 2014 року бідні мешканці маленьких містечок вже становили основу тих, хто жив у таборі в центрі Києва. Але вони нечасто переносили практики Майдану до своїх міст.

482 «Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs)» (17 Oct. 2014), UNHCR.
URL: *https://reliefweb.int/report/ukraine/profiling-and-needs-assessment-internally-displaced-persons-idps-17-october-2014*

483 Sviatnenko, S. and Vinogradov, A. «Euromaidan Values from a Comparative Perspective» (2014), Social, Health, And Communication Studies Journal, 1(1), 41–61. URL: *https://journals.macewan.ca/shcsjournal/article/view/251*

484 Sviatnenko & Vinogradov, p. 50–51.

485 Ложкін, с. 74.

486 Ложкін, с. 76

487 van Zon, H. «Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma» (2005), Problems of Post-Communism, vol. 52 no. 5, pp. 12–22.

488 Павло був деканом і засновником бізнес-школи Києво-Могилянської академії, де я викладав протягом 2003–2014 років. У вересні 2014-го він пішов у відставку з посади міністра.

489 Дослідження, яке зараз проводить аспірант Києво-Могилянської академії Святослав Святненко під керівництвом автора цієї книжки.

490 Schumpeter, J. A. The Theory of Economic Development, 1911 (1934), p. 93. Далі у Шумпетеровій характеристиці мотиву підприємця йдеться про таке: «Тоді є воля до завоювань, спонука до боротьби, до доведення вищості над іншими, до успіху не заради плодів успіху, а заради успіху як такого... І нарешті, радість від творення, від досягнення поставленої мети або просто від застосування власної енергії та винахідливості».

491 Ця міністерська конфігурація була компромісом між двома групами: активістами Майдану з одного боку та партійними керівниками «Свободи» і «Батьківщини» з іншого. Партія Віталія Кличка «УДАР» відмовилася висувати кандидатів на міністерські посади відразу після повалення Януковича, але її члени стали ядром Блоку Порошенка, який отримав найбільшу кількість місць у парламенті на виборах у жовтні 2014 року. Під час цих парламентських виборів «Свобода» не змогла здобути достатню підтримку для входження до Ради за пропорційною системою, натомість Яценюк, чия управлінська команда вийшла з партії «Батьківщина» для утворення «Народного фронту», неочікувано зберіг посаду прем'єр-міністра.

492 2015 року Президент Порошенко надав громадянство колишньому Президенту Грузії Михаїлу Саакашвілі, призначивши його головою Одеської облдержадміністрації. 2016-го, після відставки Саакашвілі з займаної посади, його громадянство анулювали, і це викликало суперечки. Пізніше він спробував організувати опозиційний рух проти Порошенка.

493 Ганну Гопко та Вікторію Пташник виключили з фракції «Самопоміч» 2015 року.

494 Чуранова О. «Україна — палити в громадських місцях заборонено» (17 грудня 2012), Голос Америки. URL: *https://ukrainian.voanews.com/a/ua-smoking/1566681.html*

495 У травні 2014 року пані Оробець посіла друге місце на виборах міського голови Києва, програвши Віталію Кличку. Я пишаюся тим, що брав участь у її виборчій кампанії.

496 «Ukraine's Prozorro e-procurement system wins another international award» (2017), UNIAN URL: *https://www.ukrinform.net/rubric-economy/2201918-ukraines-prozorro-eprocurement-system-wins-another-international-award.html*

497 «Гройсман повідомив скільки вдалося заощадити завдяки Прозорро» (23 травня 2017), Слово і діло. URL: *https://www.slovoidilo.ua/2017/05/23/novyna/polityka/hrojsman-povidomyv-skilky-vdalosya-zaoshhadyty-prozorro*

498 Dragon Capita заснував уродженець Чехії Томаш Фіала. Goldman Sachs є міноритарним акціонером у цій компанії з 2000 року.

499 Ложкін, с. 37.

500 У червні 2013 року Ложкін продав свій видавничий концерн (UMH Group), до якого належала українська версія журналу Forbes, Сергію Курченку, номінальному главі бізнес-імперії Януковича.

501 Дивіться серію звітів МВФ про технічну допомогу. Вони були опубліковані у лютому-березні 2016 року: «Ukraine: Technical Assistance Report — Reforming the State Fiscal Services» (18 March 2016), IMF. URL: *https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2016/12/31/Ukraine-Technical-Assistance-Report-Reforming-the-State-Fiscal-Services-43698*

502 Міністр економічного розвитку Айварас Абромавичус подав у відставку після публічного звинувачення на адресу близького друга президента Порошенка, нардепа Ігоря Кононенка, у спробі впливати на економічну політику для особистої вигоди: див. «Statement by the Minister of Economic Development and Trade of Ukraine Aivaras Abromavicius» (3 Feb. 2016), Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine.
URL: *http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=en-GB&id=f13fa574-3e1b-4eca-b294-f9e508910e01&title=StatementByTheMinisterOfEconomicDevelopmentAndTradeOfUkraineAivarasAbromavicius*

503 Павлюк С. «Державна служба вимагає специфічних знань. Помилка реформаторів» (30 листопада 2016), Maidan.org.ua. URL: *https://maidan.org.ua/2016/11/*

derzhavna-sluzhba-vymahaje-spetsyfichnyh-znan-pomylky-reformatoriv/

504 Особиста розмова з автором.

505 Rusakova, et. al. «First Year of Groysman Government: Which Ministries Worked Better than Others» (22 May 2017), VoxUkraine. URL: *https://voxukraine.org/2017/05/22/first-year-of-groysman-government-which-ministries-worked-better-than-others/*

506 Національну команду експертів з реформування вищої освіти фінансує ЄС через програму Erasmus+. До її складу входять 15 університетських викладачів з різних регіонів України. 2016 року двох членів цієї команди призначили на високі посади у Міністерстві освіти і науки, а інші й далі здійснювали значний вплив на політику. Аналогічні структури, що фінансував ЄС, створили в інших міністерствах післямайданівського періоду. Їхню основу склали «буржуазні» «гнучкі» активісти.

507 Wedel J. Shadow Elite: How the World's New Power Brokers Undermine Democracy, Government and the Free Market, (2009), NY: Basic Books, p. 1

508 Naim, M. The End of Power (2013), NY: Basic Books.

509 Така зміна організаційних практик (а разом з нею і класової структури) є обов'язковою умовою для цих процесів, які, на думку марксистів, називаються «революцією».

510 Наприкінці лютого 2014 року Австрія, Люксембург та Швейцарія заморозили банківські рахунки та активи братів Клюєвих, Януковича та його синів і кількох інших членів внутрішнього кола колишнього президента. ЄС заморозив банківські рахунки Януковича, Пшонки, Захарченка, Табачника, Богатирьової та інших (загалом 17 осіб — див.: «ЄС заморозив рахунки Януковича і ще 17 чиновників» (6 березня 2014), BBC. URL: *http://www.bbc.com/ukrainian/business/2014/03/140306_eu_sanctions_ok.shtml* Деякі санкції ЄС зняв 2015 року або пізніше.

511 Grytsenko, O. and Sukhov, O. «Rinat Akhmetov: Too Big to Tame» (20 Oct. 2016), Kyiv Post.

URL: *https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/rain-shine-guys-always-got-shiny-dime.html*

512 «UK court freezes $2.5bn of Ukraine oligarch's assets» (15 March 2018), Financial Times. URL: *https://www.ft.com/content/4bc2f436-e5d9-11e7-8b99-0191e45377ec*

513 Walker, S. «Ukrainian businessman Dmytro Firtash arrested after extradition ruling» (21 Feb. 2017), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/world/2017/feb/21/austria-grants-us-request-to-extradite-ukrainian-mogul-dmytro-firtash*

514 Grey, et. al. «Special Report: How a 29-year-old Ukrainian made a killing on Russian gas» (12 Dec. 2014), Reuters. URL: *https://www.reuters.com/article/us-russia-capitalism-kurchenko-specialre/special-report-how-a-29-year-old-ukrainian-made-a-killing-on-russian-gas-idUSKBN0JP1KO20141212*

515 «Статки Порошенка зросли до 1 мільярда — ТОП-100 найбагатших українців» (26 жовтня 2017), Дзеркало тижня. URL: *https://dt.ua/POLITICS/statki-poroshenka-zrosli-do-1-milyarda-top-100-naybagatshih-ukrayinciv-258205_.html/*

516 Kononczuk, W. Keystone of the System: Old and New Oligarchs in Ukraine, (Aug. 2016) Warsaw: Ośrodek Studiyw Wschodnich im. Marka Karpia, Centre for Eastern Studies.

517 Обурливі заяви про однаковий рівень корупції за часів Порошенка та Януковича протягом 2015–2018 років поширювала і вітчизняна, і західна преса. Наприклад: Bullough, O. «Welcome to Ukraine, the most corrupt nation in Europe» (6 Feb. 2015), The Guardian. URL: *https://www.theguardian.com/news/2015/feb/04/welcome-to-the-most-corrupt-nation-in-europe-ukraine*

518 «Ukraine Begins Confiscating $1.5 Billion Yanukovych Allegedly Stole» (29 April 2017), RFE/RL. URL: *https://www.rferl.org/a/ukraine-confiscates-money-yanukovych-allegedly-stole/28458549.html*

519 «Цінності та гроші з Межигір'я Янукович вивозив спеціальними банківськими КАМАЗами — депутат» (15 листопада 2017), Expres.ua. URL:

http://expres.ua/news/2017/11/15/271946-cinnosti-groshi-mezhygirya-yanukovych-vyvozyv-specialnymy-bankivskymy

520 Faulconbridge, et. al. «Toppled 'mafia' president cost Ukraine up to $100 billion, prosecutor says» (30 April 2014), Reuters. URL: *http://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-yanukovich-idUSBREA3T0K820140430*

521 «Міністерство доходів і зборів. Шустер Live 04–04–2014» (4 квітня 2014), ShusterLive. URL: *https://www.youtube.com/watch?v=_6sW1tSb298*

522 «In pictures: Inside the palace Yanukovych didn't want Ukraine to see» The Telegraph, URL: *https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/10656023/In-pictures-Inside-the-palace-Yanukovych-didnt-want-Ukraine-to-see.html*

523 «Ukraine revolution: A tour of former prosecutor general Viktor Pshonka's house» The Telegraph URL: *http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/10660562/kiev-ukraine-maidan-russia-war-clashes-protest-wounded-yanukovych-europe-police.html?frame=2833482*

524 «Ukraine police find 42kg of gold in home of ex-energy minister» (22 March 2014), Reuters. URL: *http://www.reuters.com/article/ukraine-crisis-corruption-idUSL6N0MJ0CL20140322*

525 Lane, D. (2008) p. 529

526 Луценко був одним з лідерів «Помаранчевої революції», ув'язнений за часів Януковича за сфабрикованими звинуваченнями. Пізніше Порошенко призначив його на посаду генерального прокурора.

527 «У Києві хоронять УРСР — Луценко» (1 грудня 2013), Голос Америки. URL: *https://ukrainian.voanews.com/a/1801174.html*

528 Рябчук М. «Чи справді українське суспільство кардинально змінилося після Євромайдану?» (11 квітня 2017), Збруч. URL: *https://zbruc.eu/node/64655*

529 Волков В. Силовое предпринимательство XXI век. — Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета, 2012. — 352 с.

530 Rotbert, R. «Failed States, Collapsed States, and Weak States: Causes and Indicators» State Failure and State Weakness in a Time of Terror (2003), Washington: Brookings Institution.

531 Bielashko, S. «Roots of Political Turmoil in Post-Soviet Ukraine» (Fall, 2015), New England Journal of Political Science, vol. 8, no. 1

532 V. Inozemtsev «Neo-Feudalism Explained» (March, 2011), The American Interest. URL: *https://www.the-american-interest.com/2011/03/01/neo-feudalism-explained/*

533 Практика рейдерства була поширеною у 2000-ті роки: отримувалося рішення суду (зазвичай у корупційний спосіб), згідно з яким через удаване порушення прав міноритарних акціонерів рішення попередніх зборів власників акцій оголошували нечинними і призначали нове керівництво. Це нове керівництво дозволяло передання контрольного пакету акцій (часто із застосуванням сили) від одного власника до іншого. Деталі див.: «Поняття рейдерства та його суспільна небезпечність» Pozov.com.ua.
URL: *http://www.pozov.com.ua/ua/rejderstvo_ua.html*

534 S. Matuszak, The Oligarchic Democracy: the Influence of Business Groups on Ukrainian Politics (Sept. 2012), Warsaw: Centre for Eastern Studies.

535 Aslund, A. (2009); Kuzio, T. Ukraine: Democratization, Corruption and the New Russian Imperialism (2015) Praeger; Wilson, A. Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World (2005).

536 Чайка Ю. М. Галузеві трансформації економіки України. — Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. — 2013. — №4 (60).

537 Wynnyckyj Institutions and Entrepreneurs: Cultural Transformation in the 'de novo' market sphere of Post-Soviet Ukraine, (2003) PhD Dissertation, University of Cambridge.

538 2001 року я провів 53 інтерв'ю з засновниками «нових» бізнесів у Києві, Львові та Донецьку в рамках свого дисертаційного дослідження. Відтоді, з 2003 року, я викладав курси у бізнес-школі Києво-Могилянської академії, де багато моїх студентів належали до цього

прошарку. Я був у складі команди, яка заснувала президентську програму MBA (винятково для власників бізнесів) 2007 року.

539 Freeland, C. «Reuters Magazine: The One Percent War» (27 Jan. 2012), Reuters. URL: *https://www.reuters.com/article/us-chrystia-freeland-the-one-percent-war/reuters-magazine-the-one-percent-war-idUSTRE80Q02920120127*

540 Balmaceda, M. Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union (2008), Routledge, p. 128.

541 Wilson (2014) p. 39. Термін «середній клас» проблематично застосовувати як приклад стосовно України, тому що купівельні звички тих, хто належить до цієї категорії, часто далекі від рівнів середнього класу за західними стандартами. Проте як «ціннісна категорія» цей термін обґрунтований.

542 Hulli, E. «Ukraine: The Next Start-up Nation» (22 Aug. 2017), startupgrind. URL: *https://medium.com/startup-grind/ukraine-the-next-startup-nation-d81e0b7cffcc*

543 Див. приклади: Abrosimova, K. «Interview: Ukraine May be the Next Start-up Nation» Yalantis, URL: *https://yalantis.com/blog/ukraine-can-become-next-startup-nation-interview-yevgen-sysoyev-ukrainian-investor/* та Ternovyi D. «10 Ukrainian Start-ups that are Revolutionizing the Tech Industry» (29 Nov. 2018), Ignite. URL: *https://igniteoutsourcing.com/publications/best-ukrainian-it-startups/*

544 Hawrylyshyn, O. The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts, and a Last Chance? (2017), Palgrave Macmillan.

545 Vinnichuk, I. and Ziukov, S. «Shadow Economy in Ukraine: Modelling and Analysis» (2013), Business Systems and Economics, vol. 3, no. 2, pp. 141–152.

546 Рейтинг міст, населення яких 1990 року налічувало більше 750 тисяч жителів за Програмою ООН з населених пунктів (2012–2013): *http://mirror.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=3387* У аналогічному дослідженні за 2005–2014 роки два українських міста опинилися у рейтингу 10 міст світу,

де найбільше скорочується населення: Макіївка (Донецька область) та Дніпро. Див.: «Shrinking cities: population decline in the world's rust-belt areas» (16 June 2017), Financial Times. URL: *https://www.ft.com/content/d7b00030-4abe-11e7-919a-1e14ce4af89b*

547 Lipset, S.M. and Rokkan, S. «Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments» (1967), Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives, The Free Press. pp. 1–64.

548 North, D. C.; Wallis, J.J.; Webb, S.B.; Weingast, B.R. Limited Access Orders in the Developing World : A New Approach to the Problems of Development. (2007), Policy Research Working Paper; No. 4359. World Bank, Washington, DC.

549 Див.: World Bank statistics on Ukraine. URL: *https://tradingeconomics.com/ukraine/rural-population-percent-of-total-population-wb-data.html*

550 Rachok et. al. Middle Class in Ukraine: prevalence and relevance of the notion (2016), Kyiv: Razumkov Center.

551 Lavryk, D. «The Creative Class in Ukraine in the Context of Revised Modernization Theory» (June 2017), dissertation prepared in fulfilment of the requirements of the Master's of Sociology degree, National University «Kyiv-Mohyla Academy».

552 Arendt, p. 117.

553 Найвідомішими серед них були колишній глава центрального банку Польщі Лешек Бальцерович та колишній віцепрем'єр і міністр фінансів Словаччини Іван Міклош — обидва мали репутацію переконаних лібералів та реформаторські досягнення. URL: *http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/en/publish/article?art_id=248986947&cat_id=244314975*

554 З огляду на праці улюбленого філософа Путіна, Івана Ільїна можна зробити висновок, що ця програма ґрунтувалася на трьох ключових ідеях: 1) російська винятковість; 2) православ'я; 3) націоналістична автократія. Див.: Brooks, D. «Putin can't stop» (3 March 2014), NY Times. URL: *https://www.nytimes.com/2014/03/04/opinion/brooks-putin-cant-stop.html?smid=fb-share*

555 «Ukraine: Lustration of Government Officials Started» (29 Oct. 2014), Global Legal Monitor, Library of Congress. URL: *https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/ukraine-lustration-of-government-officials-started/*

556 International Organization for Migration, Migration as an Enabler of Development in Ukraine, Kyiv, 2016.

Розділ 9. Постмодерна революція

557 Питання про те, чи справедливо вважати Україну приналежною до «західної» цивілізації, є предметом певної суперечки. Згідно з Гантінгтоном (Clash of Civilizations, 1996), ця країна є «розколотою» між європейською культурою (тобто католицько-протестантською традицією), що нібито домінує у західних регіонах, та православ'ям на сході. Проте ця характеристика, безсумнівно, неточна, тому що обрядовість східних (грецьких) католиків західних областей України ближча до православ'я, ніж до римо-католицизму. Якби накреслений Гантінгтоном розкол був точним, то лінія фронту в українсько-російській війні мала б проходити через Житомирську та Хмельницьку області, а не майже за 1000 км далі на сході.

558 Згідно з Айзенштадтом (2003, 2006), модерн сам по собі можна вважати цивілізацією. До того ж версія модерну Європи та Північної Америки — це лише один з різноманітних можливих варіантів цивілізаційного розвитку».

559 «Word of the Year 2016 is...» English Oxford Living Dictionairies. URL: *https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016*

560 Наприклад: «Defensive Disinformation as decoy flare: Skripal and Flight MH17» (27 March 2018), EUvsDisinfo. URL: *https://euvsdisinfo.eu/defensive-disinformation-as-decoy-flare-skripal-and-flight-mh17/*

561 У 1970-х роках Елвін Тоффлер першим поширив ідею, що людство на краю «третьої хвилі» розвитку — нової постіндустріальної революції, що замінить економічний порядок на основі масового виробництва «інформаційною добою». Відтоді обсяг літератури про

«постіндустріальне суспільство» (термін, введений Аленом Туреном та популяризований Деніелом Беллом) розширився. Назви «економіка знань» та «інформаційне суспільство», здається, позначають той самий розвитковий феномен: перехід до збільшення зайнятості у сфері обслуговування, створення багатства за допомогою творчих послуг, а не промислового виробництва і зміну споживацьких уподобань.

562 Braudel, F. Civilization and Capitalism (1979); Polyanyi, K. The Great Transformation (1944); Weber, M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, (1905).

563 Чудове резюме аргументу Вебера дивіться у: Randall Collins «Weber's Last Theory of Capitalism» (Dec. 1980), American Sociological Review Vol. 45, No. 6, pp. 925–942.

564 S.N. Eisenstadt The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity, (2006) p. 38.

565 Термін «постмодерн» вжито тут винятково для позначення доби, що приходить на зміну сучасному періоду «модерну». Дивлячись на нього з перспективи початку XXI століття, нам важко зрозуміти, яким буде результат тих інституційних трансформацій, які зараз охопили «західну» (тобто «глобалізовану» із деякими регіональними варіаціями) цивілізацію. Дати характеристику цій новій добі, коли вона ще на початку свого розвитку — це все одно, що назвати модерн добою парової машини. Безумовно, на початку промислової революції, коли рівень суспільно-політичних зрушень дорівнював тим, які ми бачимо сьогодні, й парова енергія була рушієм економічних змін, ця характеристика могла здаватися точною. Але у той час мало хто передбачав винайдення двигуна внутрішнього згоряння і ще менше — створення ядерної енергетики. Так само називати майбутню постмодерну (або «постіндустріальну») систему «капіталізмом знань» (наприклад, Alan Burton Jones Knowledge Capitalism, Oxford University Press, 1999) або «мережевим суспільством» (наприклад, у Bard, A. and Soderqvist, J. Netocracy — The New Power Elite and Life

After Capitalism, 2002) дещо короткозоро. Наприкінці другої декади XXI століття ми спостерігаємо повний масштаб поточної трансформації: вона зачепить технологію, військове мистецтво, споживання, виробництво, державне управління, освіту, охорону здоров'я та багато інших аспектів людського життя. Найкраще, що ми можемо зараз зробити, — це просто погодитися, що вона прийде на зміну теперішній фазі, яку ми називаємо модерном.

566 Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution (2016), NY: Crown Publishing.

567 Mason, P. Postcapitalism (2015), London: Allen Lane; Crouch, C. Post-Democracy (2004), Cambridge: Polity Press.

568 Eisenstadt, p. 14

569 Цей відхід від надприродного узаконення також призвів до «переоцінки» матеріального споживання як шляху до щастя (але не завжди як шляху до спасіння) — див. McCloskey, p. 20–30

570 Див.: Anatomy of Power (1983); Naim, M. The End of Power (2013).

571 Eisenstadt, p. 189–190.

572 Те, що перші євромайданівські протести почалися з допису у фейсбуці, тепер стало легендарним. Використання технологій — зокрема, смартфонів — для зв'язку під час самих протестів також добре задокументовано (дивіться, наприклад: Gruzd A. and Tsyganova, K. «Information Wars and Online Activism During the 2013/2014 Crisis in Ukraine: Examining the Social Structures of Pro- and Anti-Maidan Groups» (April 2015), Policy and Internet; (April 2015) Studies in Ethnicity and Nationalism), так само як і використання соцмереж для мобілізації ресурсів під час перших місяців війни на Донбасі (наприклад: Kotsyuba, O. «The Conflict/War and Social Media: Politics of Information and Communication during Euromaidan and War in Donbas» (22 Oct. 2015) Krytyka. URL: *https://krytyka.com/en/community/blogs/conflictwar-and-social-media-politics-information-and-communication-during*). Проте використання інтернету як засобу комунікації не пояснює феномен колективної діяльності. Щоб соціальні мережі були

ефективними, користувачі повинні передавати повідомлення, які не лише читатимуть і коментуватимуть інші люди. Ці повідомлення мають спонукати учасників мережі до дій поза кіберпростором.

573 Gerbaudo, P. Tweets and the Streets: Social Media and Contemporary Activism (2012), London: Pluto Press, and Onuch, O. «Euromaidan Protests in Ukraine: Social Media versus Social Networks» (2015), Problems of Post-Communism vol. 62, issue 4.

574 Rosen, M. Dignity: Its History and Meaning (2012), Cambridge: Harvard University Press, p. 11–12.

575 Rosen, p. 11.

576 Rosen, p. 40–41.

577 Преамбула до Загальної декларації прав людини: «Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива усім членам людської сім'ї, і рівних та невіддільних їхніх прав є основою свободи, справедливості та загального миру». Правило 90 міжнародного гуманітарного права свідчить: «Заборонено тортури, жорстоке або негуманне ставлення та наруга над особистою гідністю, зокрема принизливе ставлення». Стаття 1 Основного Закону Німеччини: «Людська гідність є непорушною. Поважати та захищати її — обов'язок усієї державної влади».

578 Waldron, J. Dignity, Rank and Rights (2012), Oxford University Press, p. 33.

579 Словник української мови «гідність» URL: *http://sum.in.ua/s/ghidnistj*

580 Та сама дихотомія є у книзі М. Г. Тофтула «Етика», видана 2005 року видавництвом Києво-Могилянської академії.

581 У своїй відповіді Розену, який вважає, що «гідність» у формулюванні Томи Аквінського означає природну чесноту людини, створеної за подобою Божою, Джеремі Волдрон заявляє: «Я не знаю жодного прикладу послідовного або прийнятого (сучасного) використання слова «гідність» як синоніма «доброчесності» — тобто такого, яке можна було б розуміти як гідну похвали здатність до доброчесної поведінки або володіння чеснотами». (Waldron, p. 138). Дуже шкода, що автор не знає української.

582 Цей переклад свідчить, що у виданні «Лексикону словенороського», який уклав Памво Беринда 1627 року, слово «гідність» цитується як синонім слова «достойність». Див.: Чабан В. М. «Концептосфера гідність в українській лінгвокультурі» (2014), Львівський національний університет ім.І.Франка. URL: *https://naub.oa.edu.ua/2014/kontseptosfera-hidnist-v-ukrajinskij-linhvokulturi/*

583 Чабан, 2014.

584 Цікаво, що російське слово «негодяй» (еквівалентне українському «негідник») походить від «не-угодный» — той, хто не погоджується з панівним ладом або не схвалює його.

585 У сенсі прикметник «достойний» перекладається німецькою майже дослівно «wurdig», що означає і «достойний», і «поважний» (див. Rosen, p. 19). Саме у цьому сенсі Гоббс вживав слово «гідність» (dignity).

586 Більше про обговорення Wurde та його використання Кантом у контексті дебатів про статус «гідності» див. Waldron (p. 23–27) та Rosen (p. 19–31).

587 Rosen, M. «Dignity Past and Present« in Waldron (2012) p. 95.

588 З огляду на поширеність феномена «народження нації» під час майданівських протестів і пізніше (що йдеться у розділі 7), недивно, що в українському прикладі дискурс «гідності» має прив'язуватися до патріотизму та національної самоідентифікації.

589 Williams, Thomas D. and Bengtsson, Jan Olof, «Personalism», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2016 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: *https://plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/personalism/*

590 Christian Smith What is a Person? Rethinking Humanity, Social Life, and the Moral Good from the Person Up (2010), Chicago: University of Chicago Press, p. 474.

591 Див.: Aquas J.J.S. «The Notions of the Human Person and Human Dignity in Aquinas and Wojtyla» (June 2009), Kritike vol. 3, no. 1 pp. 40–60.

592 Rourke, T.R. and Chazarretta Rourke, R.A. A Theory of Personalism (2005), Lexington Books, p. 11.

593 Це відчуття я спробував висловити у фейсбучному дописі, що процитований на початку передмови.

594 Mounier, E. Personalism p. 23.

595 Rourke and Chazarreta Rourke, p. 8.

596 Rourke and Chazarreta Rourke, p. 75.

597 Rourke and Chazarreta Rourke, p. 71.

598 Rourke and Chazarreta Rourke, p. 67

599 З 2002 року автор цієї книжки представляв на численних заняттях у бізнес-школі два питання зі шкали індивідуалізму / персоналізму, яку створив Г. Гофстеде: перше вимірює ставлення респондента до особистих прав та свобод, а друге — до особистої / колективної відповідальності. Виявлялося, що українці завжди надзвичайно високо цінують особисту свободу і колективну відповідальність. Це неформальне дослідження ґрунтується на попередній роботі Павла Шеремети — див. Рожен О. «Чи заважає наша ментальність життєвому успіху?» (24 травня 2002) Дзеркало тижня.

600 URL: *https://en.oxforddictionaries.com/definition/communication та https://www.merriam-webster.com/dictionary/communication*

601 Див.: Civil Society Index *https://www.odi.org/publications/5389-csi-civil-society-index*

602 Дивовижно, що майданівське та післямайданівське громадянське суспільство рідко було пов'язане з сектором громадських організацій, що існували до 2013 року і отримували фінансування від західних донорів. У 1990-х роках майже усі оглядачі пострадянського демократичного розвитку України відзначали брак організацій громадянського суспільства, що призвело до спрямування значних фінансових ресурсів таких донорів, як Агентство США з міжнародного розвитку та фонду «Відкрите суспільство» (Сорос) у здебільшого штучне створення сектору НУО. Під час підготовки «Помаранчевої революції» 2004 року багато українських НУО отримували значне фінансування, підготовку та політичну підтримку від США (наприклад, через FreedomHouse, NDI та ін.), що змусило декого дійти

висновку, що вони не більше ніж «іноземні агенти» м'якої сили імперіалізму (цей погляд, зокрема, поширював Кремль). На початку 2010-х суми іноземних грантів, що виділяли для українського «третьому сектору», значно знизилися, і до 2013–2014 років фінансування українських НУО з боку американського уряду було незначним; повідомляли, що незадовго до Майдану Джордж Сорос вже планував закривати київський офіс свого фонду «Відродження». Як виявилося, НУО, які раніше фінансували західні джерела, насправді відіграли порівняно невелику роль у протестах.

603 «Благодійність і волонтерство-2016: результати соціологічного опитування» (21 лютого 2017), Фонд «Демократичні ініціативи». URL: *https://dif.org.ua/article/blagodiynist-i-volonterstvo-2016-rezultati-sotsiologichnogo-doslidzhennya*

604 «Постмайданна благодійність і волонтерство-2015: результати соцдослідження» (9 грудня 2015), Фонд «Демократичні ініціативи». URL: *https://dif.org.ua/article/blagodiynist-i-volonterstvo-volo-rezultat2015tsiologichnogo-doslidzhennya*

605 Цитується за: Ложкін, с. 71. З іншого боку, Головаха стверджував, що український волонтерський рух не можна розглядати як масове явище: згідно з його даними, упродовж двох з половиною десятиліть незалежності 13 % опитуваних стверджували, що є членами НУО; тож феномен волонтерства після 2014 року просто був активацією цих 13 %. Див.: «Українці на шляху до щастя: 9 тез Євгена Головахи» (19 липня 2015), Tvoemisto. URL: *http://tvoemisto.tv/news/ukraintsi_na_shlyahu_do_shchastya_9_tez_yevgena_golovahy_71728.html*

606 Як зазначалося у розділі 6, Ганна Арендт визначила «пафос новизни» як необхідну характеристику «великих» революцій — див.: Arendt, p. 29.

607 «Сучасні теорії справедливості намагаються відокремити питання справедливості та прав від суперечок про честь, чесноти та моральну заслугу. Вони прагнуть принципів справедливості, що мають нейтральну мету і дозволяють людям обирати свої наміри

і досягати їх заради самих себе. Аристотель (384–322 роки до н.е.) не вважає, що справедливість може бути нейтральною. Він вважає, що дебати про справедливість неминуче є дебатами про честь, чесноти та природу хорошого життя». Sandel, M. Justice: What's the Right Thing to Do? (2010), Penguin, p. 99.

608 Під час парламентських дебатів, що закінчилися створенням Конституції України 1996 року, формулювання статті, де Україна оголошувалася «правовою державою», було предметом гарячих суперечок і зрештою вжили фразу «верховенство права». За словами депутата Гошовської (див. розшифрування конституційних дебатів — 28 червня 1996 року), «право — це вираз загальної волі народу, нації, у той час як закони часто висловлюють конкретну волю парламентської більшості». Більше див. у: Wynnyckyj, M. «Ukraine 2006–2007: Building Elite Consensus through Conflict» in Luzhnycky and Riabchuk (eds.) Ukraine on its Meandering Path Between East and West (2009), Peter Lang. Оригінальне дослідження представлено у моїй дисертації магістра філософії: «The 1996 Constitution of Ukraine: A Reflection of the Values of the Political Elite» (1997), University of Cambridge.

609 Поняття справедливості було чи не найголовнішим і у протестах на Майдані, і у тій суспільній пригніченості, що настала через кілька років після втечі Януковича. Через майже 5 років після насильства під час протестів не визнали винним і не засудили жодного високопоставленого представника старого режиму, жодного з міліціянтів або бандитів, які калічили і вбивали, жодного зі снайперів, відповідальних за масові вбивства у центрі Києва. Над ними або ще тривають суди, або їм вдалося уникнути переслідування, втікнувши до Росії.

610 Димид М., Димид К. Каміння Майдану. — К.: Свічадо, 2014. — 280 с.

611 Номінальний організатор батальйону «Донбас» Семен Семенченко (несправжнє ім'я), упродовж 2014 року відмовлявся з'являтися на публіці без балаклави. Його анархічний світогляд призвів до непередбачуваної поведінки (дехто вважав її безладною), коли

його обрали до парламенту, але скептичне ставлення Семенченка до уряду та його здатність мобілізувати інших невдоволених патріотів дуже ефективно виявилися у організації економічної блокади окупованих територій Донбасу 2016 року — протестної акції, що зрештою 2017-го стала державною політикою (дивіться розділ 5).

612 Цитата одного з ветеранів добровольчих батальйонів, який ділився своїм досвідом з автором у неофіційній розмові у березні 2016-го.

613 Фасад будівлі оновили саме перед святкуванням Дня незалежності 24 серпня 2018 року.

614 Plokhy, SerhiiThe Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires (2012), Cambridge University Press.

615 Термін «отаманщина» пов'язаний з періодом української історії відразу після державного перевороту 1917 року в Петрограді, коли численні незалежні лідери / польові командири організовували невеликі групи солдатів у колишніх південних регіонах Російської імперії — кожна з яких вдавала, ніби представляє армію нової держави, але часто вдавалася лише до грабунків.

616 «Як працює інклюзивна освіта в українських школах» (18 грудня 2017), 24TV. URL: *https://24tv.ua/yak_pratsyuye_inklyuzivna_osvita_v_ukrayinskih_shkolah_n903519*

617 «В Україні дозволили пускати відвідувачів до пацієнтів в реанімації» (29 червня 2016), Українська правда (Життя). URL: *https://life.pravda.com.ua/health/2016/06/29/214428/*

618 «Енергозбереження: що робити і де взяти гроші?» (14 серпня 2016), Teplo.gov.ua. URL: *http://teplo.gov.ua/energoefektivnist/poradi-shchodo-energozberezhennya/enerhozberezhennya.html*

619 Більше про Веберове поняття харизми та його інституціоналізацію у модерні див.: Friedland, W.H. «For a Sociological Concept of Charisma» (Oct., 1964), Social Forces, Vol. 43, No. 1 pp. 18–26; Shils, E. «Charisma, Order, and Status» (April 1965), American Sociological Review, Vol. 30, No. 2, pp. 199–213.

620 Weber, M. The Theory of Social and Economic Organization (1947), NY: Free Press, p. 328.

621 Brooks, D. «Putin Can't Stop» (3 March 2014), NY Times. URL: *https://www.nytimes.com/2014/03/04/opinion/brooks-putin-cant-stop.html*

622 Sorokin, Social & Cultural Dynamics, A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law, and Social Relationships (2010), New Brunswick: Transaction Publishers, p. 699–704.

623 Sorokin, p. 24–29.

624 Richard, M. P. «Introduction to the Transaction Edition» of Sorokin (2010), p. viii-ix.

625 Sorokin, p. 703–704.

626 Sorokin, p. 346.

627 Hannah Arendt, p. 125.

628 Пізніше (з 2015 року) дискурс перемкнувся на «свободу» у реакції на російське вторгнення — як позначення колективного бажання залишатися вільними від іноземного панування. Проте назва «Революція Гідності» залишилася як маркер для майданівських протестів.

629 Дивіться, наприклад: Acemoglu, D. Why Nations Fail (2012); Fukuyama, F. The Origins of Political Order (2011); North, D Institutions, Institutional Change and Economic Performance (1990).

Розділ 10. Рух уперед

630 Пункт 2 статті 2 Статуту ООН забороняє порушення «територіальної цілісності та політичної незалежності будь-якої держави» іншою державою, а пункт 7 цієї статті рекомендує ООН та її членам уникати втручання «у справи, що, належать до внутрішньої компетенції держави».

631 Umland, A. «Ukraine Crisis is Not Only About Ukraine» (12 Aug. 2015) Atlantic Council.

632 van Voren, R. «Putin has not won — the world has lost» (12 Oct. 2015), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2015/10/12/putin-has-not-won-the-world-has-lost/*

633 Micaleff, J. «Vladimir Putin: The Art of the Bluff» (17 Jan. 2017), Military.com. URL: *https://www.military.com/daily-news/2017/01/17/vladimir-putin-the-art-of-the-bluff.html*

634 Ця фраза була однією з трьох агітаційних підвалин успішної президентської кампанії Білла Клінтона 1992 року. Упродовж наступних двох десятиліть вона залишалася парадигматичною опорою американських правлячих кіл.

635 Galeotti M. «Time for a New Strategy in Russia» (4 Aug. 2015), Foreign Affairs. URL: *https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2015-08-04/time-new-strategy-russia*

636 Dickinson, P. «From Crimea to Salisbury: Time to Acknowledge Putin's Global Hybrid War» (13 March 2018), Atlantic Council Blog. URL: *http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/from-crimea-to-salisbury-time-to-acknowledge-putin-s-global-hybrid-war*

637 Термін «гібридна війна» критикують за його неоднозначність: «На практиці будь-яка загроза може бути гібридною, поки вона не обмежується єдиною формою та виміром військового протистояння. Якщо будь-яку загрозу або використання сили визначити як гібридну, тоді цей термін втрачає свою цінність і спричиняє плутанину замість того, щоб вносити розуміння у «реалії» сучасної війни». Van Puyvelde, D. «Hybrid war — does it even exist?» (2015), NATO Review Magazine. URL: *http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/hybrid-modern-future-warfare-russia-ukraine/EN/index.htm*

638 Archer, C.I. World History of Warfare (2002), University of Nebraska Press.

639 Вичерпне дослідження творів Олександра Дугіна див.: Umland, A. Post-Soviet 'Uncivil Society' and the Rise of Aleksandr Dugin: A Case Study of the Extraparliamentary Radical Right in Contemporary Russia (23 January 2007), Дисертацію подано на факультет суспільних та політичних наук Кембриджського університету для здобуття ступеню доктора філософії.

640 Brookes, D. (2014).

641 Goble, P. «When crisis becomes permanent: Russia vs. Ukraine» (31 Dec. 2015), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2015/12/31/russia-vs-ukraine-when-crises-become-permanent/*

642 Аналіз дивіться у: Micaleff, J. «Has Putin Become Russia's Tsar? » (13 Sept. 2018), Military.com. URL: *https://www.military.com/daily-news/2018/09/13/has-putin-become-russias-tsar.html.* Наприклад, образ «Путіна-рятівника» можна побачити тут: *https://www.youtube.com/watch?v=-9-5NBaAEsI* Під час президентської кампанії 2018 року в Росії депутатка Думи Анна Кувичко створила пропагандистське відео під мелодію пісні «Дядя Вова, мы с тобой!» («Дядько Вова, ми з тобою»). Це відео ілюструє, як культ особистості Путіна заохочують еліти країни: *https://www.youtube.com/watch?v=jO08pAXiNvs*

643 Може виникнути запитання: якщо вирішення російської проблеми (тобто екзистенційної загрози для України та постійної загрози Заходу, що її становить Кремль) у довгостроковій перспективі полягає в усуненні Путіна з посади, чому правлячі кола не вивчають цей варіант? Здається, проблема полягає у переконанні, що без Путіна Росія розпадеться, а такий сценарій містить три важливих ризики для світової геополітичної системи:

а) втрата Москвою контролю над російським Далеким Сходом може утворити вакуум влади, який заповнить Китай. За цим сценарієм Китай отримає прямий та офіційний контроль (можливо, мирний) над величезними природними ресурсами Сибіру і так прискорить своє економічне та політичне зростання як світової держави — а ця перспектива може не відповідати інтересам нинішнього світового гегемона, Сполучених Штатів;

б) розпад Росії може призвести до релігійного та фракційного конфлікту на Кавказі — у регіоні, населення якого здебільшого є мусульманським і місцеві лідери можуть радикалізуватися і стати союзниками ісламістських груп, розташованих у Сирії та Іраку. Зміна кордонів у регіоні може також призвести до втрати контролю над тамтешнім ядерним арсеналом;

в) фракційні та релігійні війни у європейській Росії можуть призвести до значного міграційного тиску — насамперед на Україну (мінімальні мовні відмінності та близькі історичні зв'язки зроблять країну привабливою для переселенців, які тікатимуть від насильства та нестабільності в Росії) і у ширшому масштабі — на Європу. Нова криза біженців — не в інтересах ЄС.

644 Вперше я написав про сценарії, що ведуть до розпаду Росії 2015 року (разом з Валерієм Пекарем). Див.: Wynnyckyj M. and Pekar V. «Towards a Proactive Russia Policy: What Constitutes Checkmate?» (13 Feb. 2015), CircussBazaar. URL: *https://www.circusbazaar.com/towards-a-proactive-russia-policy-what-constitutes-checkmate/?fbclid=IwAR36ulsYPbKPnvmFn5TJr15dDWgVHgtWqVK55dtJ3J0jEXZKYJ2k8E_y5rQ* До цієї теми повернулися 2019 року: Bugajski, J. «Managing Russia's Dissolution» (9 Jan. 2019), The Hill. URL: *https://thehill.com/opinion/national-security/424511-managing-russias-dissolution?fbclid=IwAR2GMjlxDX5_igFHe_l5xC31UYilr44wUpTyc-eGEeFd6DOMUvxgxV9_0sk*

645 Українців, для яких історія XX століття була жахливою, які мають велику діаспору в усьому світі (дивіться книжку Тімоті Снайдера «Криваві землі», яка отримала нагороду), часто порівнюють з євреями. Ізраїль тривалий час отримує інфраструктурну підтримку від західних урядів, які згуртувалися у своєму бажанні протистояти постійній екзистенційній загрозі, що з нею зіткнулася ця держава. Зі свого боку ізраїльтяни створили винятково успішну державу, перебуваючи в оточенні смертельних ворогів.

646 Wieseltier, L. «The Russian War on Ukraine is One of the Proving Grounds of Principle in our Time» (19 May 2014), The New Republic4. URL: *https://newrepublic.com/article/117817/leon-wieseltier-remarks-ukraine-t*hinking-together-conference

647 Зображення російсько-українського конфлікту «громадянською війною» було особливо поширене у академічних та журналістських творах впродовж 2015–016 років. Оприлюднення «плівок Глазьєва» (див. *http://www.rferl.mobi/a/27948433.html*) потенційно могло б

змінити цей наратив, і якби це сталося, для України це була б значна перемога у інформаційній війні з Росією.

648 Plokhy, S. Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation (2017).

649 Fulford, R. «Putin says Ukraine isn't a country. Too many in the West agree with him» (1 April 2016), National Post. URL: *https://nationalpost.com/opinion/robert-fulford-putin-says-ukraine-isnt-a-country-too-many-in-the-west-agree-with-him*

650 5 січня 2019 року томос про автокефалію для Православної церкви України підписав Вселенський патріарх Варфоломій. ПЦУ утворилася 15 грудня 2018 року, коли єпископи Української православної церкви (Київського патріархату), Української автокефальної православної церкви та кілька єпископів Української православної церкви (Московського патріархату) зібралися на Синод і оголосили про свою єдність. Цей процес викликав запеклий опір з боку російського патріарха Кирила і призвів до розколу між Москвою та Константинополем.

651 Keyes, R. The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life (2004), NY: St. Martin's Press.

652 Giles, K. Russia's 'New' Tools for Confronting the West: Continuity and Innovation in Moscow's Exercise of Power (21 March 2016), London: Chatham House.

653 MacFarquharaug, N. «A Powerful Russian Weapon: The Spread of False Stories» (28 Aug. 2016), NY Times. URL: *http://www.nytimes.com/2016/08/29/world/europe/russia-sweden-disinformation.html?partner=rss&emc=rss&smid=tw-nytimes&smtyp=cur&_r=1*

654 Gerol and Molyneux, The Manipulators: Inside the Soviet Media, (1988), Toronto: Stoddard.

655 «2015 Review: World finally wakes up to Russian infowar and begins to counter Kremlin fakes» (29 Dec. 2015), BusinessUkraine. URL: *http://bunews.com.ua/society/item/2015-review-world-finally-wakes-up-to-russian-infowar-and-begins-to-counter-kremlin-fakes*

656 Померанцев писав: «Російські бомбардування у Сирії також мають позитивні ефекти (для Москви), бо відволікають увагу від конфлікту в Україні і допомагають зберегти постійний потік біженців до Європи, який посилює праві партії у Франції та Угорщині. Ці партії поширюють страхи через біженців і їх підтримує Кремль. Вони виступають за зняття західний санкцій з Росії. У інформаційну добу вже не настільки важливий «контроль над військовою ескалацією» — доктрина часів холодної війни, яка акцентувала на здатності застосувати у конфлікті більше зброї, ніж противник. Важливішим є «контроль над ескалацією наративу» — здатність створити більше приголомшливих сюжетів, ніж противник». Див.: Pomarantsev, P. «Brave New War» (29 Dec. 2015), The Atlantic. URL: *https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/12/war-2015-china-russia-isis/422085/*

657 Bullough, O. (2015).

658 За даними сайту StopFake.org, з 1001 фальшивого сюжету в ЗМІ, що поширювали проросійські новинні сайти 2018 року, у 461 Україну зображували «нацистською державою». Див.: *https://www.stopfake.org/en/year-in-review-1001-messages-of-pro-kremlin-disinformation/*

659 Wynnyckyj, M. «Response to Washington Post Article by Keith Darden and Lucan Way» (15 Feb. 2014), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2014/02/15/response-to-washington-post-article-by-keith-darden-and-lucan-way-2/*

660 Andrukhovych, Yu. «The price of pricelessness — Europe, Ukraine, Maidan.» (22 Nov. 2014), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2014/11/22/the-price-of-pricelessness-europe-ukraine-and-maidan/#arvlbdata.* Аналогічні описи «магічного» Майдану можна знайти у книзі Димида М. та Димид К. «Каміння Майдану» (2015).

661 Термін homo sovieticus створив А. Зінов'єв: Zinovyev, A. Homo Sovieticus (1986), NY: Atlantic Monthly. Еволюція цього явища у пострадянській Росії описувалася у: «The Long Life of Homo sovieticus» (10 Dec. 2011), The Economist.

662 У 1990-х та 2000-х роках практика «покупки легітимності» власниками бізнесів була поширеною і серед власників приватизованих радянських підприємств, і серед «нових» стартапів — див.: Wynnyckyj, M. Institutions and Entrepreneurs (2003) and Soderbaum, H. From Oligarch to Benefactor? Legitimation Strategies among the Wealthy Elite in Post-Soviet Ukraine (2018), PhD Dissertation, Uppsalla University.

663 Grytsenko, O. «Volunteers help push changes in defense that help frontline soldiers» (2 Dec. 2015) Ukraine's Success Stories: A Look at the Nation's Top Innovators, published by Kyiv Post.

664 Moscovici, S. The Invention of Society: Psychological Explanations for Social Phenomena (1991), Hoboken: Wiley, pp. 191–2.

665 Karatnycky, A. and Motyl, A.J. «A Narrow Focus on Corruption Overlooks Remarkable Progress» (18 July 2018), Foreign Affairs. URL: *https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2018-07-16/ukraines-promising-path-reform*

666 Habermas, J. The Structural Transformation of the Public Sphere (1962).

667 Bielieskov, M. «Ukraine's Military is Back» (27 Feb. 2018), The National Interest. URL: *https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/ukraines-military-back-24674*

668 Goncharuk, T. «Where is Ukraine's new police force?» (21 Jan. 2018), Open Democracy. URL: *https://www.opendemocracy.net/od-russia/tetiana-goncharuk/where-is-ukraines-new-police-force*

669 Manthorpe, R. «From the fires of revolution, Ukraine is reinventing government» (20 Aug. 2018), Wired.

670 Balmaceda, M. The Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure (2013), University of Toronto Press.

671 Smolii Y. «Restoring a Banking Sector to Health — the Ukrainian Experience» (25 June 2018), International Banker. URL: *https://internationalbanker.com/banking/restoring-a-banking-sector-to-health-the-ukrainian-experience/*

672 Rabinovych, M., Levitas, A., Umland, A. Kennan Cable No. 34: Revisiting Decentralization after Maidan: Achievements and Challenges of Ukraine's Local Governance Reform (26 July 2018), Woodrow Wilson Center.

673 Shandra, A. «Ukraine's education reform is a big step forward (beyond the language scandal) » 7 Dec. 2017), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2017/12/07/ukraines-education-reform-is-a-big-step-forward-beyond-the-language-scandal/*

674 Chernenko, Z. «What Ukraine's healthcare reform is about» (20 Oct. 2017), Euromaidan Press. URL: *http://euromaidanpress.com/2017/10/20/what-ukraines-healthcare-reform-is-about/*

675 Букатюк У. «Гроші є — доріг немає. Чому місцева влада не поспішає з ремонтом автошляхів» (8 серпня 2018), Espreso.tv. URL: *https://espreso.tv/article/2018/08/08/groshi_ye_dorig_nemaye_chomu_misceva_vlada_ne_pospishaye_z_remontom_avtoshlyakhiv*

676 Lough, J. and Dubrovsky, V. Are Ukraine's Anti-Corruption Reforms Working? (Nov. 2018), Chatham House Research Paper.

677 Brinton, p. 254.

678 У вересні 2018 року в інтерв'ю CNN президент Порошенко саркастично «подякував» Володимиру Путіну за те, що той дав Україні можливість здійснити соціально-економічне та політичне переміщення в бік Європи. Див.: «Poroshenko thanks Putin for making Ukraine «much more European» (video)» (30 Sept. 2018), UNIAN. URL: *https://www.unian.info/politics/10280577-poroshenko-thanks-putin-for-making-ukraine-much-more-european-video.html*

679 Arendt, H. On Revolution Chapters 2–3.

680 Averchuk, R. «The Pros and Cons of Tymoshenko's Constitutional Reform Proposal» (21 Nov. 2018), VoxUkraine. URL: *https://voxukraine.org/en/the-pros-and-cons-of-tymoshenko-s-constitutional-reform-proposal/*

681 «President to submit constitutional amendments to the Parliament in order to consolidate the strategic movement of Ukraine towards NATO and EU membership» Official website of the President of Ukraine

(28 June 2018). URL: *https://www.president.gov.ua/en/news/prezident-vnese-do-parlamentu-zmini-do-konstituciyi-shodo-za-48398*

682 Першим винятком серед потенційних кандидатів у президенти став Святослав Вакарчук, коли опублікував свої роздуми про «справедливість» та «законність». Див.: Вакарчук С. «Кому тут тюрма, кому — Дольче Віта» (28 вересня 2018), Українська правда. URL: *https://www.pravda.com.ua/articles/2018/09/28/7193394/*

683 Наприклад: *https://www.youtube.com/watch?v=OpOvdT49SCo*

684 У промові до українців з нагоди Дня незалежності (24 серпня 2018 року) президент Порошенко заявив: «Питання Томосу про автокефалію для Православної Церкви України виходить далеко за межі релігійного. Воно з того ж ряду, що зміцнення армії, захист мови, боротьба за членство в Євросоюзі та НАТО. Це — вагома складова нашої незалежності».

685 Arendt, On Revolution Chapter 1

686 Навіть у Донецьку та Луганську сепаратистський рух засвоїв регіональну донбаську ідентичність (традиційно сильну), а не відкрито закликав приєднатися до Росії за кримським зразком.

687 У післямайданівські роки серед українців з'явився популярний жарт про Крим: якщо хочеш зрозуміти, ким є російськомовний — українцем чи росіянином, запитай його/її, чий Крим.

Післямова

688 Форостина процитувала у: Wilson (ed.), (2015) p. 32

689 Цей образ навіть пережив події 2013–2015 років, потрапивши у січні 2016 до звернення президента США Обами «Про стан держави», викликавши полеміку в американських ЗМІ і змусивши Білий дім вдатися до пояснень. Див.: «Many Puzzled by Obama's Reference to Ukraine as Russian 'Client State'» (13 Jan. 2016), RFE/RL. URL: *http://www.rferl.org/content/ukraine-obama-state-of-union-reference-puzzles-many/27486026.html*

690 Візити республіканця Джона Маккейна та демократа Крістофера Мерфі тепло сприйняли протестувальники і засудила Росія як втручання США у внутрішні справи України. У ретроспективі можна сказати, що візит двох сенаторів був здебільшого фотографуванням перед ЗМІ: вони не доклали зусиль розібратися у суті протестного руху і не мали суттєвого впливу на його результат.

691 Пйотр Штомпка придумав цей термін стосовно розвалу радянського блоку 1989 року і раптового розриву безперервності цивілізаційних шляхів розвитку центральноєвропейських держав до і після того.

692 Garton Ash, T. The Polish Revolution: Solidarity (2002) 3rd edition. Yale University Press, p. 290.

Науково-популярне видання

Михайло Винницький

УКРАЇНСЬКИЙ МАЙДАН, РОСІЙСЬКА ВІЙНА

Переклад з англійської *Роман Клочко*
Обкладинка *Іван Шкоропад*

Головна редакторка *Мар'яна Савка*
Відповідальна редакторка *Ольга Ренн*
Літературна редакторка *Катерина Щадило*
Художній редактор *Іван Шкоропад*
Коректорка *Віта Євстіфеєва*

Підписано до друку 03.02.2021. Формат 60×84/16
Гарнітура «Diaria Pro». Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 32,55
Наклад 1500 прим. Зам. №

видавництво СТАРОГО ЛЕВА
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК № 4708 від 09.04.2014 р.

Адреса для листування:
а/с 879, м. Львів, 79008

Львівський офіс:
вул. Старознесенська, 24–26

Київський офіс:
метро «Контрактова площа»
вул. Григорія Сковороди, 6

Книжки «Видавництва Старого Лева»
Ви можете замовити на сайті *starylev.com.ua*
0(800) 501 508 spilnota@starlev.com.ua

Партнер видавництва

!FEST холдинг емоцій

Віддруковано на ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Свідоцтво серія ДК № 5454 від 14.08.2017 р.
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Тел./Факс (0456) 39-17-40
E-mail: bc-book@ukr.net; сайт: http://www.bc-book.com.ua

В есеях цієї збірки двадцять українських інтелектуалів розмірковують про феномен суспільних мостів і стін. Для чого існують одні й інші? Чи завше мости сприяють порозумінню? А може, іноді дозволяють переступати межі? Чи стіни — це те, що неодмінно роз'єднує? А може, часом захищає? З ким і як варто будувати мости, а від кого — боронитися стінами?

Результат медіапроєкту Українського осередку Міжнародного ПЕН-клубу, первісно публікований у виданні «Новое время», — під однією обкладинкою.

На сторінках книги ви знайдете есеї таких авторів: Катерина Калитко, Катерина Ботанова, Вахтанґ Кебуладзе, Зоя Казанжи, Остап Сливинський, Олена Стяжкіна, Лариса Денисенко, Мирослава Барчук, Вікторія Амеліна, Віталій Пономарьов, Василь Махно, Володимир Рафєєнко, Микола Рябчук, Володимир Єрмоленко, Світлана Пиркало, Борис Ґудзяк, Ігор Ісіченко, Галина Вдовиченко, Павло Казарін, Віталій Портников. Упорядниця – Тетяна Терен. Передмова – Андрія Куркова.

Ця збірка публіцистики є наскрізним і далекоглядним поглядом на минуле, теперішнє і майбутнє України в політичному та культурному аспектах. Автор філігранно описує феномени українських реалій, зокрема аналізує майдани України (2004 і 2013 років), розглядає кризу української еліти, кризу ідентичності українців за національністю і/або громадянством, а ще деталізує у фактах СССРівську залізну завісу XX століття у сфері культури та літератури зокрема.

Більшість із цих есеїв були надруковані у періодиці, найчастіше — англійською й українською, деколи польською та німецькою, а подеколи — і таким екзотичними мовами, як фарсі, турецька і каталонська. Усі українські версії автор підготував з надією на синергійний ефект зібраних під однією обкладинкою особистих дослідів та переживань — з надією на пробудження із совєтського оманного сну, який ще не розвіявся.

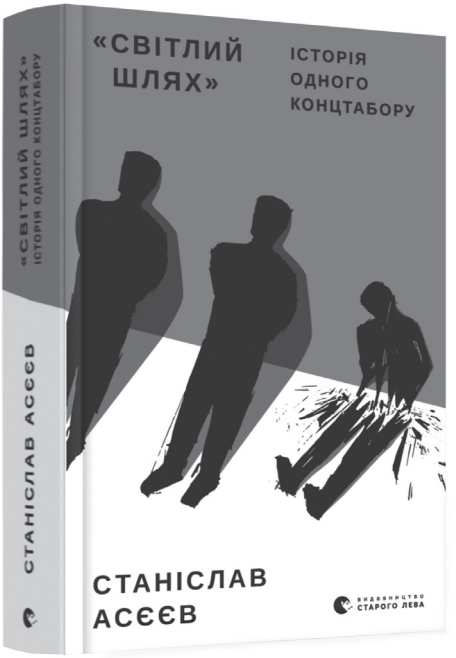

В'язниця, що насправді є концтабором, де застосовують моторошні тортури, діє в сучасній Україні. За тюремним парканом немає жодних законів, тут зовсім інше життя: у приниженні, страху й непевності, з ранами та слідами опіків на тілі, з болем від переламаних кісток і часто — від зламаної волі й свідомості. Тут головне завдання — вижити, коли жити вже не хочеться й від тебе майже нічого не залежить, зберегти здоровий глузд, коли вже близький до божевілля, залишитися людиною в нелюдських умовах, де віра, прощення, ненависть і навіть погляд між катом і жертвою набувають інших сенсів.

Щоб вижити в пеклі концтабору, журналіст Станіслав Асєєв написав цю книжку — відверту, емоційну, глибоку, в якій питань більше, аніж відповідей, бо життя людей після звільнення з полону назавжди розділилося на «до» і «після».

В'язниця, що насправді є концтабором, де застосовують моторошні тортури, діє в сучасній Україні. За тюремним парканом немає жодних законів, тут зовсім інше життя: у приниженні, страху й непевності, з ранами та слідами опіків на тілі, з болем від переламаних кісток і часто — від зламаної волі й свідомості. Тут головне завдання — вижити, коли жити вже не хочеться й від тебе майже нічого не залежить, зберегти здоровий глузд, коли вже близький до божевілля, залишитися людиною в нелюдських умовах, де віра, прощення, ненависть і навіть погляд між катом і жертвою набувають інших сенсів.

Щоб вижити в пеклі концтабору, журналіст Станіслав Асєєв написав цю книжку — відверту, емоційну, глибоку, в якій питань більше, аніж відповідей, бо життя людей після звільнення з полону назавжди розділилося на «до» і «після».